Sömürgecilik — Pan-İslamizm Işığında

TÜRKİSTAN (1856-1922)

Dr. Alâeddin Yalçınkaya

İstanbul - 1994

TAKDİM 4
ÖNSÖZ 6
KISALTMALAR
GİRİŞ 8
BİRİNCİ BÖLÜM
Kafkasya 18
İKİNCİ BÖLÜM
Kırım Savaşı 37
Türkistan'da İgnatiyev Misyonu 43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Gorçakof Deklarasyonu 47
Rusya Taşkent'i Alıyor 57
Hîve Hanlığının İşgal Edilmesi, 24 Ağustos 1873 64
Buhâra Hanlığı'nın İşgali, 28 Eylül 1873 69
Kaşgar (Doğu Türkistan) Devleti 70
Hokand Hanlığının İşgali, 2 Mart 1876 74
Kaşgar'ın Çin Tarafından İşgâli, Yâkub Beyin Vefatı 1877 75
Türkmenistan'ın İşgali, Mart 1882 81
EK I
EK II
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SÖMÜRGECİLİK — PAN-İSLAMİZM 94
Örtülü Sömürgecilik 94
Pan-İslamizm 100
19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu 109
Cemâleddin Efgâni ve Pan-İslamizm 118
İngiltere—Pan-İslâmizm—Hindistan 129
Türkistan'a "Pan-İslam" Heyetleri ve Elçileri 133
Değerlendirme
Türkistan — Pan-İslâmizm 141
EK III 149
BEŞİNCİ BÖLÜM
Türkistan'da İslâm ve Eğitim 164
Türkistan'daki Müslüman-Türk Kimliğini Eritme Politikası 167
Müslümanları Hıristiyanlaştırma Politikası 171
İlminsky ve Farklı Bir Asimilasyon Metodu 173
Gaspıralı İsmail 176
UsÛl-ü Cedit ve Usûl-i Kadîm Tartışmaları ile Başlayan Ayrılık 178
Pan-Türkizm – Pan-Turanizm 191
EK IV
ALTINCI BÖLÜM
1917 Sonrası Türkistan Halklarının Millî Mücadelesi 212
YEDİNCİ BÖLÜM
TÜRKİSTAN'LA İLGİLİ 220
İNGİLTERE-RUSYA-ÇİN MÜNASEBETLERİ 220
EK V 234
NETİCE 258
BİBLİYOGRAFYA 276
TİMAŞ YAYINEVİNİN İLÂVESİ 283
SSCB Döneminde ve Gümünüzdeki Türkistan'ı Tanıyalım 283

3 Türkistan

Türkistan'ın Sovyet Cumhuriyetleri Haline Gelmesi 284
Moskova'nın Türkleri Sovyetleştirme Çabaları..... 286
Türkistan'da Yaşayan Müslüman Türklerde Sosyalizm,..... 294
Millî Benlik Duygusu ve İslâmî Uyanış..... 294
Ahıska (Meshet) Türkleri..... 303
Esir Doğu Türkistan ve İsa Yusuf Alptekin..... 306
Sovyet Cumhuriyetlerinin Hükûmet Şekli ve İcrâatı 308
TÜRKİSTAN'DA BAĞMSIZ TÜRK DEVLETLERİ
Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti..... 310
Bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti..... 314
Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti 316
Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti 318
Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti..... 320

T A K D İ M

Dr. Alâeddin Yalçınkaya'nın "Sömürgecilik-Panislâmizm Işığında Türkistan" adlı çalışması, ülkemizde üzerinde pek çok konuşulup yorumlar yapılmasına karşın hemen hemen yok denecek sayıda araştırmanın yapıldığı bir konuyu ele almaktadır. Başbakanlık Arşivi tarafından yapılan, son derece aydınlatıcı belge yayınları bir kenara bırakılırsa, ülkemizde Orta Asya tarihi üzerine, Osmanlı kaynaklarından ve belgelerinden de yararlanarak yapılan çalışmalar yok gibidir. Dr. Yalçınkaya çalışmasında bununla da kalmamış, bu konu için mutlaka ciddî bir biçimde gözden geçirilmesi gereken İngiliz vesikalarını da büyük bir dikkatle taramış ve bunlardan geniş ölçüde yararlanmıştır. Herşeyden önce çalışmanın orijinal, yeni tezler ortaya atan ve bu konuda yerleşmiş fikirleri sorgulayan bir kitap olduğuna dikkat çekilmesi zorunludur. Bilhassa Dr. Yalçınkaya'nın, Asya'nın paylaşımı konusunda Türkistan'ın Rusya'ya bırakılması üzerinde zımnî bir İngiliz-Rus anlaşması, ya da en azından karşılıklı anlayışı olduğu yolundaki tezi, kanaatimce, yalnızca ülkemizde bu alanda var olan yaygın görüşe değil, aynı zamanda İngiliz ve Rus tarih yazımının (historiography) temel tezlerine yöneltilmiş ciddî bir eleştiridir. Özellikle Rus tarih yazımının, Sovyet döneminde bu konuda -temelde siyasal olan- benimsediği yaklaşımı ve İngiliz diplomatik tarihi üzerinde yapılan çalışmalar Dr. Yalçınkaya'nın tezinin tam aksi savları akademik dünyaya kabul ettirmişlerdir. Doğal olarak, Dr. Yalçınkaya'nın tezi tam anlamıyla tüketici olmaması nedeniyle yukarıda zikredilen tezleri tamamen çürütücü nitelikte değildir, ama kanaatimce bunları sorgulaması dahi asla küçümsenilmemesi gereken bir ehemmiyet arzetmektedir. Kendisinin ileride bilhassa İngiliz, mümkün olursa Fransız ve Rus arşiv vesikalarından daha fazla yararlanarak tezini geliştirmesi, kuşkusuz bu kitabı okuyacak herkesin beklentisi ve temennisi olacaktır.

Dr. Yalçınkaya'nın çalışmasının bir diğer önemi de üzerinde çok yazılan, fakat o derecede de anlaşmazlık konusu olan ve hep Osmanlı merkezli olarak ele alınan Panislâmizm konusunu da, bunun dışında gibi gözüken bir tarih tezi için temel

tartışma eksenlerinden birisi olarak ele almasıdır. Kendisinin bu alandaki tezlerine katılmak veya katılmamak mümkündür, ancak kitabın bu alanda da yeni bir sav ortaya attığı kuşkusuzdur.

Dr. Yalçınkaya'nın çalışmasının doktora tezi biçimindeki ilk şekli de tezi okuyan değerli öğretim üyelerinin çeşitli eleştirilerine muhatap olmuş, bazı öğretim üyeleri çalışmadaki bir takım tezlere iştirak etmemişlerdir. Ancak, Dr. Yalçınkaya'nın çalışmasının büyük bir emek ürünü olduğu konusunda bir fikir birliği oluşmuştur. Kanaatimce bu özelliği dışında Dr. Yalçınkaya'nın çalışmasının temel önemi, ülkemizde çok az üzerinde durulan bir konuda, yabancı tarih yazımlarını ciddî bir biçimde eleştirmesidir. Belirttiğim gibi bu alanda Dr. Yalçınkaya'nın tezlerine katılıp katılmamak mümkündür. Ancak, bu akademik çalışma yaşamının başında oldukça az sayıda kimsenin yapabileceği bir iştir. Kitabı okuyacak herkes gibi benim de temennim kendisinin bu yoldaki çalışmalarına aynı şevk ve istekle devam etmesidir.

Prof. Dr. M. Şükrü Hanioğlu

Ö N S Ö Z

Kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. M. Şükrü Hanioğlu'nun çalışmamın bütün safhalarındaki yardım ve desteği her türlü teşekkürün fevkındedir.

Uzun ve yorucu çalışmam boyunca yardımlarını gördüğüm ve teşekkürü borç bildiğim şahıs ve müesseselerinin hepsini burada saymam mümkün değildir. Bununla beraber bunların bir kısmını şöyle sıralayabilirim:

Bu eserin ortaya çıkmasında en çok istifâde ettiğim New York Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nin başta Prof. Carl M. Kortepeter, Prof. Talat Halman ve Prof. Jill Claster olmak üzere, yönetici ve mensuplarına teşekkürler. Washington Kongre Kütüphanesi Türkçe bölümü uzmanı Dr. Christopher M. Murphy'yi de zikretmem gerekir.

Bursunu kullandığım Türk Petrol Vakfı'na ve yine bir burs temin eden Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği'ne teşekkür ederim.

A.B.D.'de bulunduğum esnada, bana ve benim gibi Türk öğrenci ve araştırmacılara en büyük desteği veren, Türk Amerikan Dernekleri Federasyonu'nun faal bir kuruluşu olan Fatih Türk Amerikan Eğitim ve Kültür Vakfı'nın kıymetli yöneticileri ile mensuplarının sıcak ilgilerini dâimâ muhabbetle hatırlayacağım.

Yaklaşık dokuz yıldır birlikte çalıştığım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün değerli yöneticileri ve çalışanlarını, dayanışma ve anlayış içerisinde ortaya çıkan ve istifâde ettiğimiz eserlerini bu vesileyle belirtmek durumundayım.

Nihâyet bu yorucu çalışmalarımı sonsuz sabır ve müsâmaha ile destekleyen eşim ve oğlumu da zikretmeliyim. Bütün bu yardım ve desteklere rağmen, bu eserde görülebilecek kusur ve hataların tamamının şahsıma âit olduğunu belirtmeliyim.

Alâeddin Yalçınkaya
Haziran 1996
Üsküdar

KISALTMALAR:

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	bakınız
c.	cilt
ed.	editör, yayınlayan
E.S.S.	*Encyclopaedia of Social Sciences*
I.E.S.S.	*International Encyclopaedia of the Social Sciences*
I.J.M.E.S.	*International Journal of the Middle East Studies*
IOR	India Office Records
J.R.C.A.S.	*Journal of the Royal Central Asian Society*
krş.	karşılaştırınız
M.E.T.U.	Middle Eastern Technical University (ODTÜ)
M.M.	Meclis-i Mahsûs
n.	dipnot
O.D.T.Ü.	Orda Doğu Teknik Üniversitesi
PRO	Public Record Office
s.	sahife
ss.	sahifeler
T.D.A.D.	*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*
T.D.A.E.	Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D.T.D.	*Türk Dünyası Tarih Dergisi*
T.K.A.E.	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
t.y.	tarih yok
vol.	volume (cilt)

G İ R İ Ş

Türkistan olarak kabul gören bölgeyi oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan[1] ve Türkmenistan 1715-1897 yılları arasında Rusya tarafından yavaş yavaş fakat kararlı, planlı bir şekilde işgâl edilmiştir; yine bu dönemde Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetine bırakılması sağlanmıştır. Buhâra ve Hokand, 1873 ve 1876 yıllarında işgâl edilmesine rağmen, Çarlık Rusyası zamanında içişlerindeki muhtarlıklarını bir dereceye kadar korumuşlardır. Bu bölgeler de Bolşevik ihtilalinden sonra 1920 yılında "Buhâra ve Hîve Sovyet Halk Cumhuriyetleri" olarak ilan edilmişlerdir.[2] SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan manzara, Rusya Cumhuriyeti'nin içişlerindeki karışıklıklara rağmen, özellikle Türk cumhuriyetlerindeki varlığını devam etmesi yönündeki destek ve teşviklerin temelinde ele aldığımız dönem olaylarının büyük etkisi vardır. Diğer bir ifâde ile, inceleme dönemimizdeki senaryolar, planlar, oyunlar, bugünküler ile mâhiyet ve tatbikat açısından son derece benzer veya biri diğerinin devamıdır.

"Sömürgecilik–Pan-İslamizm Işığında, Türkistan (1856-1922)", Türk dünyasındaki gelişmelerle ilgili tasarlamış olduğum daha geniş çalışmamın ilk bölümünü oluşturmaktadır. Bu kitap, doktora tezi olarak savunduğum "Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)"ın, tez halindeki bir çalışmada gereksiz görülebilecek, fakat konuyla ilgilenenler için faydalı olacağına inandığım bazı metinlerin ilâve edilmiş halidir. Çalışmam henüz proje ve çerçeve safhasında iken konuyu daha yakın dönemlerden günümüze getirecek şekilde ele almak istiyordum. Fakat yaptığım ön araştırmalar, bu konu hakkında sağlıklı bir sonuca ulaşmak için biraz daha gerilere gitmenin gerekli olduğunu gösterdi. Şüphesiz bütün siyâsî ve sosyal araştırmaların az veya çok tarihî boyutları vardır. Siyasal tarih dikkate alınmadan bugünkü hiçbir siyâsî oluşumu veya sistemi inceleyemeyiz. Türkistan için böyle bir ihtiyaç çok daha fazladır. Çünkü Türkistan'ın 1990'lardaki durumu genel hatlarıyla en azından bir buçuk asırlık, daha teferruatlı boyutlarıyla yaklaşık 4-5 asırlık politikaların neticesidir.

Türkistan'ın belli bölgelerine hasredilen çalışmalar, genellikle incelenen alan ile ilgili derinlemesine bilgileri, araştırma ve sonuçları vermektedir. Fakat Türkistan'ı oluşturan ülkelerin ortak kaderi, ortak özellikleri ve yaşadıkları müşterek tarihle ilgili zaman ve mekân açısından daha şümûllü fakat bunun tabiî sonucu olarak bazı teferruatların ihmâl edildiği araştırmalara ihtiyaç vardır. Bölge

---

[1] Bolşevik yönetimi öncesinde müstakil bir Tacikistan yoktur. Taciklerin yoğun olduğu bölgeler varsa da bunlar asırlardan beri Özebekistan'ın yani Buhâra ve diğer komşu hanlıkların tebaasıdır.

[2] Dr. Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *TDAD*, XXI, ss. 78-86.

tarihinin en önemli dış unsuru olan Rusya'yı ele aldığımız zaman, ana hatlarıyla değişmeyen bir politika görülmektedir. Rusya'nın her bölge ve ülke için farklı gibi görünen politikalarının mâhiyeti ve mukâyesesi gerekmektedir. Bunun yanında Dünya Savaşları öncesi İngiltere'nin bu bölge ile ilgili izlediği politikaları eylem, sebep, sonuç açısından ele almamız gerekmektedir. İncelenen bölge ve dönemle, Türkistan halklarının karşısında bulunan devletlerle ilgili "standart" diyebileceğimiz genellemeleri, tarihî vesikalar ve gerçekler ışığında tekrar gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Çalışma alanı metodu açısından ilham kaynağım, Jacob M. Landau'nun *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (Oxford, 1990) adlı eseridir. Daha önce de aynı yazarın *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, (London, 1980) adlı çalışması yayınlanmıştır. Yazar her iki araştırmasında da içinde bulunduğumuz dönem Türk ve İslâm dünyasının problemlerini yaklaşık bir asırlık tarihî boyutuyla ele almış ve kendi yorumları, görüşleri ve kanaatlerini de ekleyerek bugünkü gelişmeler için sonuçlar üretmiştir.

Yeri geldikçe temas edeceğimiz gibi Landau, Pan-İslamizm hareketini II. Abdülhamid ile başlatarak, Müslümanların bu dönemde evrensel bir İslâm devleti kurmayı hedeflediklerini iddia eder. Bu doğrultudaki yorumlarıyle Rusya'daki Müslümanların bağımsızlık mücadelelerini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ele alır. Daha sonra uluslararası İslâmî kuruluşları ve bilhassa İslâm Konferansı Örgütü'nü, 'İslâm Devleti kurma hedefi güden Pan-İslamizm hareketi'nin bir safhası olarak takdim eder. Landau'nun görüşlerinin gerek konuyla ilgili araştırmalarda, gerekse günümüz uluslararası ilişkilerde son derece kabul gördüğünü belirteyim. Bu gibi görüşlerin, araştırma çevreleri ve medyanın tasvibinden öteye, uluslararası politikaların oluşmasında en mühim âmil durumuna geldiği, son yıllarda sıkça görülmektedir.

Biz inceleme alanımızı zaman ve mekân olarak Landau'dan daha sınırlı tutma mecburiyetini hissettik. Mevcut kaynakların sağlıklı bir şekilde seçimi ve gerekli olanlarının tüketimi için böyle bir sınırlamanın zarûri olduğunu gördük. Bununla beraber, sınırlarımızı, bu alanda, özellikle Türkiye'de yapılan araştırmalardan oldukça geniş tuttuk. Şüphesiz daha dar zaman ve mekân sınırları içerisinde ulaşılan sonuçlar bizim için en önemli malzemeleri oluşturdu. Bunda, konuyu, sadece tarih açısından değil de siyaset bilimi veya uluslararası ilişkiler açısından ele almamızın da etkisi vardır.

Landau ve benzeri sonuçlara ulaşan araştırmacıların değerlendirmeye almadıkları veya Osmanlı Arşivi'nin durumu sebebiyle değerlendiremedikleri Osmanlı belgelerini de diğer belgeler ve kaynaklarla birlikte değerlendirdik. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son yıllarda verimli çalışmalar yapıldığı halde, Zengibar arşivini kullanan Landau için Osmanlı Arşivi'nde, daha önceki yıllarda da son derece önemli ve zengin belgeler bulunmaktaydı. Fakat bunların

değerlendirilmediğini görmekteyiz. Böylece adı geçen yazarın ve benzerlerinin inşâ ettikleri yapı en temel unsurlarından mahrum bulunmaktadır. Böyle bir eksiklikle ulaşılan sonuç ise, körlerin fili değerlendirmesinden farksızdır.

Türkistan'la ilgili yerli ve yabancı birçok araştırmalar yapılmıştır. En önemli çalışma, şüphesiz, bu sahanın en büyük otoritesi olarak kabul edilen[1] Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkistan (Türkili) ve Yakın Tarihi*dir. Çalışmam boyunca genel tarihî bilgiler için, Togan'ın bu eserini esâs alıyorum.

Togan, hemen hemen bütün kaynakların atıfda bulunduğu, olayların en hareketli döneminde siyâsî sorumluluk taşımış, bir müddet Bolşeviklerle çalışmış, bir ilim, fikir ve siyaset adamıdır.[2] Togan'ın adı geçen eseri özellikle yakın dönemle ilgili bütün çalışmaların birinci derecede kaynağını teşkil eder. *Hatıralar*'ı ise özellikle 1910'lardan itibaren Togan'ın bizzat içerisinde bulunduğu Türkistan'daki millî mücadele hakkında en önemli kaynak eserdir. Zaten eserin alt başlığı da *Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*dir.[3]

Batılı kaynakların sık sık atıfta bulunduğu diğer bir önemli otorite, Zeki Velidi Togan'ın çağdaşı olmakla beraber ondan daha yaşlı olan Vasilii Vladimirovich (İngilizce kaynaklarda Wilhelm olarak geçer) Barthold'dur[4]. En mûteber Türkistan uzmanı sayılan Barthold'un özellikle «Türkistan» kelimesinde ısrarlı olduğunu belirtelim. Barthold'un çoğu Türkistan'la ilgili *The Encyclopaedia of Islam*'da yazmış olduğu 247 madde, onun bu yönü hakkında fikir verir kanaatindeyim.[5]

1870'lere gelinceye kadar, Türkistanla ilgili Batılı araştırmalar, yayınlar, raporlar genellikle Rus kaynaklarına dayanmaktadır.[6] 1831'de Buhâra'yı ziyaret eden Wolf; 1840'da Türkistan'dan geçerek Herat'tan Rusya'ya giden Abbott; 1843'te Buhâra'da öldürülen Conolly ve Stoddart; 1863'te derviş kılığıyla Hîve, Buhâra ve Semerkand'a kadar giden Vambéry'nin eserleri, gönderdikleri raporlar ve seyahatnâmeleri, Batılılar için temel kaynaklar idi. Rus kaynaklarının dayanağı ise, daha çok tüccarların pazaryerlerinde duydukları hikâyeler ve söylentilere dayanmaktadır.

---

[1] Bu saha ile ilgili bütün araştırmacıların Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarına verdikleri ehemmiyet sık sık dile getirilir. Togan'ın baş otorite olduğuna dâir meselâ bkz.: Olaf Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism* (London, Macmillan & Co Ltd, 1953), s. v-vi.

[2] Togan'ın hayatı, eserleri, ilmî, fikrî, siyâsî ve sosyal kişiliği ile bunların değerlendirmesi için bkz.: Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan* (Kültür Bakanlığı, 1989).

[3] Baykara'nın *Hatıralar* ile ilgili *Diriliş* (Sayı 2, Kasım 1969) dergisinde yayınlanıp, Togan'a arzedilen ve takdirini alan makalesi için bkz. "Prof. Zeki Velidi Togan'ın 'Hatıralar'ına Dair", *a.g.e.*, ss. 161-170.

[4] Yuri Bergel, "Barthold and Modern Orientel Studies", *I.J.M.E.S.*, 12 (1980), s. 385.

[5] *Aynı yer*, s. 396.

[6] İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 1875'te hazırlanan "Rusya'nın Asya'daki İşgalleri" adlı raporda bu durum açıkça zikredilerek, aksinin mümkün olmadığını, çünkü Türkistan tarafında bir araştırmanın tehlikeli olduğu bildirilir; *British Documents on Foreign Affairs*; general editors Kenneth Boune and D. Cameron Watt, C. XI, *Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878*; Editor, David Gillard, s. 2; F.O. 1873.

Türkistan'ın özellikle ele aldığımız dönemde işgali ile ilgili *Public Record Office*'de müstakil bir vesika dizisi bulunmaktadır. 1858 Mart-1898 Aralık arasında, Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişiyle ilgili raporlar, haberler, yazışmalar, «Proceedings in Central Asia» başlığı altında toplam 188 dosya halinde, F.O. 65'in muhtelif kısımlarına serpiştirilmiştir. Bu dosyaların hangisinin hangi döneme ait olduğunu III. Bölüm'de liste halinde veriyorum.

Gerek Türkistanla ilgili çalışmalarda, gerekse İngiltere'yle ilgili diğer araştırmalarda, İngiliz arşivlerine az çok müracaat edildiği halde, belki onun kadar önemli olan diğer bir kaynağa pek itibar edilmediği dikkatimi çekti: Avam Kamarası'ndaki konuşma, tartışma ve oturumların zabıtlarının yer aldığı yüzlerce ciltten oluşan, bir çok üniversite veya merkezî kütüphanelerde bulunabilen *Parliamentary Debates*.. Çalışmamda sık sık atıfta bulunduğum ve Türkistan'ın işgali ile ilgili uzun bir oturumunun tercümesini yedinci bölümün sonunda verdiğim bu kaynağın, İngiliz arşivlerinde bulabileceğimiz diplomatik yazışmalardan daha muteber olduğu kanaatindeyim. Çünkü buradaki tartışmalarda iktidar ve muhalefet daha samîmi olarak görüşlerini ortaya koyuyor, uygulanan politika ile beraber bunun altındaki maksatları da dile getiriyorlar. Bu kaynakta, diplomatik zevâhiri kurtarma mesajlarından ziyâde uygulanan politikanın gerçek yüzünün ortaya konulduğunu görüyorum.

İlgili bölümlerin sonlarına ekler halinde koyduğum İngilizce ve Osmanlıca metinlerin tercüme ve transliterasyonları tarafımdan yapılmıştır. Osmanlıca metinlerde kullanılan bazı kelime veya tamlamalar için köşeli parantez içinde bugünkü Türkçe'de kullanılan karşılıklarını yazdım, bazen de metni sadeleştirdim.

Yukarıda temas ettiğim gibi, çalışmamın başlangıcını daha gerilerden ele aldıktan sonra, günümüze kadar getirmeyi düşündüğüm halde, incelediğim konunun genişliği buna imkan vermedi. Ve daha geç tarihten konuyu ele aldığım takdirde, sonuca ulaşmamın zorlaşacağı kanaatine vardım. Topladığım bilgiler ve yaptığım değerlendirme sonucu, Türkistan'ın bugünkü durumunun izahı l9. yy.'da cereyan eden olaylar incelenmeden mümkün olamayacağı kanaati hasıl oldu. Bunun yanında ayrı zaman, zemin ve şartlarda gerçekleşen olayları birbirinden bağımsız ele almak; en mühimi de bütün bu gelişmelerin Batı'ya bilhassa İngiltere'ye rağmen meydana geldiğini -ki birçok yerli ve yabancı araştırmalar bunu söyler- dolayısıyla Batı'nın bu gelişmelerde rolü olmadığı kanaatine varıp, bu yönde araştırmaya dahi girmemek; Batı'yı ikinci planda ve sadece bu ülkelerin diplomatik beyanatları çerçevesinde görmek genel sonuca ulaşmadaki başarısızlığın sebebi olur. Olaylar belli zaman ve zeminlerde derinlemesine teferruatıyla incelendiği takdirde sadece bu çerçevede yani belli zaman ve zemin için sonuca varmayı mümkün kılabilir. Genel sonuç için daha yüzeyden fakat genel ilişkiler ihmâl edilmeden ele alınması gerekmektedir. Bunun için de bütün zorlamamıza rağmen en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar gitmek zorunda

kaldık. Bugüne gelmek için de çalışmamızı iki safhada ele almayı, 1922'ye, yani Türkistan'da Basmacı hareketinin kaderinin belli olduğu ve SSCB'nin buraya yerleştiğinin kesinleştiği döneme kadar ve ondan sonrası şeklinde planlamayı uygun bulduk. Programımın birinci safhası üzerinde çalışırken zaman zaman da ikinci safhaya atıfta bulunuyorum.

Çalışmamın birinci bölümünde, Türkistan'ın coğrafi ve demografik yapısı, Kırım Savaşı ve sonunda imzalanan 1856 Paris Antlaşması'nı ele alıyorum. l864 yılında Rus Hariciye Vekili Gorçakof'un yayınladığıve kendi adıyla anılan deklarasyonu, önemine ve özelliklerine binâen Türkistan'ın kaderi hakkında önemli bir dönüm noktası olarak görüyorum. Bu deklarasyonda, Türkistan halklarının geri kalmışlığı, gayr-i medeni hayat tarzları ve câhilliği bahane edilerek buralara diğer Avrupa sömürgecilerinin Hindistan, Mısır, Cezayir, Filipinler v.b. sömürgelere medeniyet götürdükleri gibi kendilerinin de ilim, irfan ve çağdaş hayat tarzı götürecekleri, Rusya tarafından beyan edilir. Bu beyandaki ifadelerin ne derece gerçek olduklarını ve Batılı ülkelerin ikrâr mânasına gelen sükûtlarını tahlil ediyorum. Bu bölgede olayların hızla geliştiği 1860-1875 yılları arasında Rusya, Çinve İngiltere'nin Türklerin aleyhine olarak ittifak içerisinde olduğunu olayların ışığında gösteriyorum.

İzleyen bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, l9. yüzyılın son çeyreğinde, varlığını devam ettirme ve bu yönde Türk veya İslam devletleriyle sömürge statüsünde olan diğer Müslüman halklarla "dayanışma ilişkileri" içine girme politikasını inceliyorum. Bu politika genellikle "Pan-İslamizm" bazen de "Pan-Türkizm" olarak nitelendiği halde, bu tür nitelemenin ne derece tutarlı veya tutarsız olduğu üzerinde duruyorum. Mümtaz'er Türköne, Cezmi Eraslan, Azmi Özcan, Metin Hülagü ile Türkistan çalışmalarıyla ilgili bir yayın ve araştırma ekibi olan Prof. Dr. Mehmet Saray ve diğer araştırmacıların, bilhassa Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak başardıkları çalışmalar ve bu sahadaki diğer yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak konuyu izah etmeye çalışıyorum. 'Pan-İslâm' olarak suçlanan politikaların bir uzantısı olan, genel olarak Düvel-i Muazzama'nın özel olarak ta İngiltere'nin Doğu politikasını ve bu doğrultuda "Şark Meselesini" ele alıyorum.

Daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Türkistan'la münasebetlerinin ve yardımlarının mâhiyetini inceliyorum. Başbakanlık Arşivi'nin bu mevzuyla alâkalı yayınladığı veya tasnifini yaparak araştırmaya açtığı belgeler, tahlillerimin temelini oluşturuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar Devleti'ne yapabildiği teknik ve askerî yardımların; aynı ırka mensup olan ve aynı inancı paylaşan devletlerin dayanışmasıyla beraber, ortak düşmanla karşı karşıya gelen ve siyasal gelecekleri arasında paralellik bulunan ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetleri olarak ta görülmesi gerektiğini ortaya koyuyorum. Bu ortak kader İngiltere ve Rusya'nın yayılmacı politikaları karşısında varlıklarını devam ettirebilme mücadelesidir. Sınırlı askeri yardımla

beraber, nasihat heyetleri, kitap ve öğretim elemanı yardımları, dil birliği ile ilgili Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi'nin faaliyetleri, Türkistan'dan gelen hacıların İstanbul ve Hicaz programları gibi özü kültürel veya dinî olan faaliyetler de değişik boyutlarıyla inceleniyor.

İlgili bölümlerde yeri geldikçe ele alınan ülkelerin iktisadi, sosyal, demografik ve kültürel yapılarını da bölüm sınırları çerçevesinde ele alıyorum. İncelediğim dönemle beraber günümüze kadar gelen olayların ve gelişmelerin iç ve dış dinamiklerinin özü olduğunu ortaya koyduğum, bölge halklarının sosyal geri kalmışlığı ve geleneksel toplum yapısının her olayda göze çarpması ve bilhassa Rusya ile İngiltere'nin bu geleneksel yapı üzerine kurulmuş olan siyasal istikrarsızlığı her olayda ustaca kullanması mühim sonuçlardandır. Ayrıca Rusların Türkistan'la ilgili kültürel programları sözkonusudur. Başta Türk-İslâm kültürünü yıkmaya ve parçalamaya yönelik hedeflerin temelinde olan dil tahribâtı, önce Latin, Türkiye'nin Latin harflerini kabulü üzerine Kril harflerine geçişi ve diğer eğitim ve öğretimle ilgili köklü reformlar yanında ticaret ve sanayi alanında uygulama ve projelerde önemli isimler olan İlminsky ve Mayendorf'u; bu isimlerin bir bakıma Türk toplumundaki tepkileri durumunda olan Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura gibi Rusların ekonomik, sosyal ve kültürel politikalarının karşısında olanların faaliyetlerini de bölüm sınırları dahilinde ele alıyorum. Böylece 19. yy.'ın son çeyreğine girmeden tamamlanan Türkistan işgâlinin daha sonraki sosyal ve kültürel dalgalanmalarına temas ederek Birinci Dünya Savaşına ve Rusya'daki Bolşevik İhtilali'ne geliyorum.

Ele aldığım bakış açısından araştırmamı 1922'de bırakmamın fazla belirgin bir sebebi olmayabilir. Yirminci yüzyılın başından itibaren Rusya, Kafkasya ve Türkistan'da, içerisinde Müslüman halkların olduğu birçok sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler ve hareketler sözkonusudur. Bu sürecin kesin olarak ortadan kalkması Stalinrejiminin oturduğu yıllardır. Bununla beraber, 1916-26 yılları arasında devam eden Türkistan halklarının millî mücadelesi (basmacı hareketi), 1922'de Enver Paşa'nın ölümü ile büyük çapta moral kaybetmiştir. Enver Paşa'nın öldürülmesi ile sömürgeci güçlerin iddia ettikleri 'Pan-Türkizm (veya bölgede aynı mâhiyet ve fonksiyona sahip Pan-İslâmizm) hareketi, böylece gömülüyor. 1920 yılında, Buhâra Ceditçilerinin Ruslarla işbirliği yaparak, son Buhâra emirini düşürmeleri ve Rusların kontrolünde Buhâra Cumhuriyeti'ni kurmalarını da bir dönemin bitişi ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak ele alabiliriz. Dağlık bölgelerde devam eden basmacı direnişlerinin sona erdiği 1928 veya fikirleriyle de olsa tesiri altında bulundurduğu belli çevrelerde bulunan Türkistan ileri gelenlerinin tamamen ortadan kaldırıldığı 1938 yılı da dönüm noktası olarak alınabilir. 1922, olmayan bir Pan hareketinin dönüm noktası olamaz. Bununla beraber, bağımsızlığını kazanmak için dağınık bir şekilde mücadele eden, bu yüzden de Rusların başa çıkamadığı Basmacıları, Enver Paşa'nın belli bir nizâm ve

komuta altına toplamasından ve Togan'ın îkazlarından anladığımıza göre, Rusların daha kolay ezebileceği bir hale getirmesindan sonra, mücadele unsurlarının birleşmesinin sebeb–i vücûdu olan kendisinin yâni Enver Paşa'nın ortadan kalkmasını bir dönüm noktası olarak kabul ettik.

Bu araştırmamın sonucu olan tesbitlerim, ikinci safhadaki çalışmamın hareket noktası olacaktır. Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Türkistan devletlerinin durumu ile bugünküler arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Coğrafi genişlik, uzaklık ve kopukluk ile beraber ekonomik ve teknolojik gerikalmışlık bunun yanında bütün Türk toplumlarında bulunan sağlıklı bir siyasal sistemin ve demokrasinin yerleşmesine engel geleneksel ve etnik yapı gözönüne alındığında, kısa ve orta vadede siyâsî ve askeri birlik teşebbüsleri yeni çatışmaların veya bölünmelerin kaynağı olmuştur. Benzeri tesbitlerimizi 1990 sonrası gelişmeleri içinde gündeme getireceğiz. Bu durum, aslında Türk dünyasının veya Türkistan'ın kendi iç dinamikleriyle ilgilidir.

Araştırmam boyunca işlediğim, diğer bir husus ise, Batı'nın Türk dünyasına bakışı veya önyargısıdır ki bu da Türkistan'la ilgili gelişmelerin dış dinamiğidir. Bu önyargı genellikle olumsuz olup, Spengler'in teorisinde[1] ifadesini bulduğu gibi, Batı, ayrı bir kültüre sahip olan Türk dünyasını gerçek yönleriyle tanımamaktadır veya tanımamayı menfaatine uygun görmektedir. Olumsuz kanaatler ve önyargılar her olayda Türklerin aleyhine, genellikle Türklerin karşısında olan ve uluslararası hukuk nezdinde açıkça haksız olan ülkelerin veya toplulukların lehine gelişmeleri yönlendirmektedir.[2] Bu şartlar karşısında Türk devletleri ve topluluklarının, her türlü siyâsî ve askerî birlik tartışmalarını bir tarafa bırakarak, kendi aralarında iktisadi, kültürel, sosyal ve sanatla ilgili faaliyetlerini geliştirmeleri, bu faaliyetlere mümkün olduğu kadar diğer gayri Türk unsurları da katmaları -ki böylece bu unsurlar Türk çoğunluk içerisinde etkisizleşecektir- ve her türlü faaliyet ve hamlede diğer devletlerin ve halkların menfaatlerini hesaba katmaları, çağını doldurmuş olan etnik farklılıkları sadece kültürel zenginlik unsuru olarak görüp, birbirlerine dostça yaklaşmaları gerekmektedir.

Konuyu "Sömürgecilik vePan-Islamizm" açısından ele almamızın ve bu bakış açısının lüzûmunun sebeplerine, çalışmamızın çeşitli yerlerinde yeri geldikçe işaret edeceğiz. Bu ismi veya bakış çerçevesini çalışmamın ileri safhalarında tesbit ettiğimi özellikle belirteyim. Araştırmamın ileri safhalarında ulaştığım neticeler, bu konulara ilgi duyan birisi olarak başlangıçtaki düşüncelerimden çok farklı olduğunu da hatırlatmak durumundayım. Bu konuya genellikle önyargıyla yaklaşan

---

[1] E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi* (İstanbul, 1936), çev. M. Şükrü Akkaya.

[2] Haçlı seferlerinden itibaren, bütün Orta Çağ boyunca, Doğu'yu taklit edip, mevcut ilmî buluşlara sahip çıkarak gelişen Batı'nın medenîleştiği zannedildiği halde, Doğu karşısında haksız ve iftiracı yargılarının tahlili için bkz.: Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası* (Ankara 1988) [*La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient* (Paris, 1922)] , çev. Ziyad Ebuzziya.

kaynaklar, bazı standard görüşleri değişmez doğrular olarak ekseriyetle kabul etmekte; konunun, Türk kültürü ve Türk halklarının siyasal ve sosyal hakları açısından gündeme getirilmesi sözkonusu olmamaktadır. Bunların sözkonusu olması da, «Pan» önekli isimlerle tarif edilmektedir. Hatta bu gibi çalışmaların bilimsellikleri dikkate alınmadan, ülkemizde dahi bazı siyasal ve ideolojik suçlamalara hedef olduğu görülmüştür. Öyle ki, Togan, bunlara karşı kendisini şöyle müdafaa etmek durumunda kalmıştır:

"Kıymetli Prof. G. Jaeschke yeni Türk tarihi vekayi kalenderlerini neşr etmekle "panturkist" olmadığı gibi, mevzular üzerinde aynı ciddiyetle çalışan Amerikalı Dr. Richard Pierce, Dudolf Leowenthal ve Martin Dickson da bu işleri Türklerin hoşuna gitmek emeliyle yapmamaktadırlar. Çünkü muasır tarih ilminin Türk tarihine tatbiki budur..."[1]

Türkistan gibi geniş bir alanı incelemenin zorluğunu hesaba katmamamız, Türkistan'ın sahip olduğu tarihî, kültürel, coğrafî, etnik veya etno-politik özelliklerinin bütünlüğünden kaynaklanıyor. 20. yüzyılda bu bölgenin etno-politik bütünlüğüne karşı, istilâcı ülkelerin aynı politikaları uygulamaları veya «birlikte hareket etmeleri» bizi buna mecbur etti.

Çalışmaya başlamadan önce genel olarak bütün sömürgeci ülkelerin özel olarak ta bu bölgedeki istilâcıların totaliter, baskıcı, sömürücü politikalarının geleceği ile ilgili, uzun yılların tecrübelerini de değerlendireceklerini düşünerek, iyimser önyargıya sahip olduğum halde, daha öncalışma safhasında bu iyimserliğimiz azalmaya başladı. 19. yüzyılın sömürgecilik usûlleri, misyonerlik ve ajan okullarının,[2] sömürgeci ülkelerin, Birinci Dünya Savaşı öncesi, ilgili ülke politikalarına nüfuzu ve günümüzde çok daha mesafe kat'etmiş olmalarına rağmen, çok daha fazla gizleyici vâsıtalara sahip olduğunu görmek, Karabağ, Bosna, Doğu Türkistan, Irak, Batı Trakya, Çeçenistan v.b. olaylarda dünya kamuoyunu istedikleri gibi yönlendirmelerini müşâhade etmek, çağdışı zihniyetin bütün özellikleriyle yaşadığını ortaya koydu.

Ahmed Rıza, tarihte metodun münferid olayları ele alarak netice çıkarmayı menettiğini belirtmektedir.[3] Tek bir olaya dayanarak sonuç çıkarmanın hatalı olacağı gibi sadece olay(lar)a bakarak, onların önünü, arkasını, geliştiği ve yerleştiği zemini dikkate almadan sonuç çıkarmanın da yanlış olacağını anlamaktayız. Aksi takdirde, özellikle Orta Doğu veya sömürgeye konu olan bölgelerle ilgili, ülkelerin sosyal, ekonomik, tarihî gerçekleri dikkate alınmadan, üç-beş (genellikle provakasyon kâbilinden) olay veya neşriyata dayanılarak

---

[1] Zeki Velidi Togan, "Türk Kavimleri Tarihine Dair Milletlerarası Bir Teşebbüse Gösterilmekte Olan Yanlış İstikamet", yayınlandığı yer: Prof. Dr. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, ss. 134-154.

[2] "Sömürgeciliğin Keşif Kolları" için bkz. Cemil Meriç, Bu Ülke (İstanbu, 1979); Erol Kaymak *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali* (İstanbu, İrfan Yayınevi, 1993), s. 31; ayrıca Cezayir örneğindeki Fransız sömürge uygulamasının iç ve dış unsurları ile ilgili bkz.: Malik Binnebi, *İslâm Dâvası* (İstanbul, 1967), çev. Ergun Göze (*Vocation de L'Islam*, 1954).

[3] Ahmed Rıza, *a.g.e.*, s. 230.

sonuçlar çıkarılmaktadır. Halbuki böyle durumlarda çoğu zaman olayın akışı ile araştırmacının ulaştığı sonuç arasında ilişki kurmak mümkün olmamaktadır. Birçok İslam ülkelerinin kurtuluş mücadeleleri esnasında birbirlerine destek olmaları veya halîfeden destek istemeleri, emperyalist anlamdaki «Pan»lı kelimelerle izah kabul görürken; bugün dahi, bu ülkelerin kendi kaynaklarını daha iyi değerlendirip, iktisadi ve kültürel yönden mevcut değerlerinden faydalanma yönündeki her türlü genellikle başarısız kalan işbirliği, Cemaleddin Efgani'nin bir asır önceki kişiliği, diğer faaliyetleri ve çevresiyle bağdaştırılması mümkün olmayan mektubunda çizilen zemine oturtularak peşinen ithâm altına alınmaktadır.

Mevcut çalışmalar ve kaynakları değerlendirmekle beraber, zaman ve mekân bakımından daraltılması mümkün olmayan bir alanı ele aldığımızdan, çalışmamızın tüketici olması imkânsızdır. Bu yönüyle, mevcut çalışmaların ulaştığı genellikle benzer sonuçları yeri geldikçe zikredip yeniden değerlendirmektedir. Bu değerlendirme esnasında cevap aradığımız sorular şunlardır:

Olayların ve fikirlerin ışığında konu ele alındığında, genel olarak bütün İslâm dünyası için, özel olarak ta Türk dünyası için gerçekten bir Pan-İslâmizm veya Pan-Türkizm var mıdır?

Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm, ülkenin veya ülkelerin meşrû savunması, doğal, sosyal ve siyasal hak ve hürriyetlerini elde etme ve bunları garanti altına alma mücadelesi ile kasıtlı veya kasıtsız olarak karıştırılmakta mıdır?

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgâli, İngiltere-Rusya rekâbetinin, düşmanlığının tabiî bir sonucu mudur?

İngiltere bütün gayretlerine rağmen, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişini durduramamış mıdır?

Doğu Türkistan'ın (Kaşgar) Çin tarafından işgâli, Rusya-Çin rekâbetinin bir sonucu mudur?

Kaşgar'ın işgâli de İngiltere'ye rağmen mi gerçekleşmiştir?

Çalışmam boyunca ortaya koyduğum hükümler veya neticeler her türlü eleştiriye açıktır. Çalışmamın yakın dönem Türkistan tarihi olmadığını özellikle belirtmek istiyorum. Ancak, yakın dönem tarih çalışmaları ile özellikle Orta Doğu ile ilgili araştırmalar arasında bir kopukluk olduğunu bildireyim. Disiplinler arasındaki kopukluğun sebebi metot problemi olmamalıdır. Çünkü bu durumda metod, araştırmanın sağlıklı bir şekilde sistemleştirilmesi vâsıtası değil de onun bir bakıma kalın duvarlı hapishanesi durumuna gelir ki, araştırıcı çok hayati ve çok yakınındaki bir kıymetten mahrum kalır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

TÜRKİSTAN TERİMİ, COĞRAFÎ VE SİYASÎ SINIRLARI

Türkistan kavramını veya sınırlarını anlamak için genel kabul gören şekliyle «Türk Dünyası» kavramını tarif etmemiz, buradan hareketle Türkistan'ın ve alt bölgelerinin sınırlarını çizmemiz gerekir.

Daha çok etnik bir kavram olan «Türk Dünyası», Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri kapsar. Genellikle de bulunduğu ülkeler veya bölgeler, buradaki etnik ağırlıkları sözkonusu ise, Türklerin boy ismi ile anılır. Türkistan'daki bağımsız Türk cumhuriyetleri ile Rusya federasyonu ve Kafkasya'daki birçok muhtar bölgelerin durumu böyledir.

«Türk Dünyası» en çok kabul gören şekliyle dört bölgeye ayrılır: Bunlar Altay-Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleridir.[1]

Altay-Sibirya Türkleri: Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva, Yakut.

Batı Türkleri: Ahıska, Azerbaycan, Balkanlar (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya), Irak, İran (Afşar, Azerî, Halaç, Hamse, Horasani-Boçagçı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şâhseven, Türkmen), Kıbrıs, 12 Ada, Suriye, Türkiye.

Doğu Avrupa Türkleri: Gagauz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer), Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayim, Kırım (Kırım Tatarları, Belorusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırınçak).

Türkistan Türkleri: Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen[2].

---

[1] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, TC Başbakanlık, Ankara, 1992, s. XX; Bundan sonra kısaca *Arşiv Belgeleri* denilecektir; Bazı kaynaklar, Doğu Türkleri ve Batı Türkleri şeklinde Türk dünyasını ikiye ayırır. Yukarıdaki dörtlü tasnifi göz önünde bulundurduğumuzda Doğu Türkleri, Türkistan ve Altay-Sibirya Türkleridir; Batı Türkleri ise Doğu Avrupa Türkleri ile tasnifteki 'Batı Türkleri' grubudur. Bununla beraber, Doğu Avrupa bölümünde zikredilenlerden İdil-Ural bölgesindeki başta Tataristan ve Başkurdistan olmak üzere Rusya federasyonundaki diğer bazı Türk grupları ile Sibirya Türkleri için Kuzey Türkleri tabirini kullanan kaynak veya makaleler de vardır. Karş.: Nâdir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989, ss. 3-4, Devlet, Türk dünyasını Orta Asya'nın genişletilmişi olarak ele alır ve Orta Avrasya diyebileceğimiz bir bölge içerisinde Türk dünyasını Balkanlar, Türkiye, İran, Kafkasya, İdil Ural, Batı Türkistan ve Doğu Türkistan olarak tasnif eder.

[2] Olaf Caroe, bu tasnif esnasında Türk dünyasının linguistik sınıflaması kavramını gündeme getirmektedir. Buna göre, Türkmenler coğrafî olarak Türkistan'dan sayılmakla beraber linguistik olarak Batı Türklerindendir. *Soviet Empire* (London, 1953), s. vi. Zeki Velidi Togan ise Türkmen Türkçesini, Çağatay (Doğu) ve Oğuz (Batı) Türkçesinin ortasında kabul eder ve Türkmenlerin ileride gelişmeleri halinde Türkçenin iki ana kolunun birbirine yaklaştıracaklarını belirtir; *Bugünkü Türkili*, s. 560.

Tarih boyunca Türkistan adıyle bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen ülkeye Türkistan denmiştir. Genellikle değişik isimler altında kurulan çok sayıda Türk, İslâm veya Moğol devletlerinin sınırları değiştikçe, Türkistan'ın zihinlerdeki sınırları da değişmiştir. Bununla beraber ilk çağlardan günümüze kadar geçerli olan belli bir Türkistan sınırlarını tarif etmek mümkündür.[1]

Türkistan'ın sınırlarını belirlemeden önce bu konudaki kavram kargaşasına temas etmek gerekmektedir. Türkistan, Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Turan, Türkili, Sovyet Türkistanı, Çin Türkistanı, Sovyet Orta Asyası, İran veya Afganistan Türkistanı, Doğu Türkistan, Batı Türkistan... gibi kullanımlar sözkonusudur. Şüphesiz bu listede bulunan isimler daha da arttırılabilir. Bu kadar çok isimlerin kullanılması da aslında başlıbaşına kavram kargaşası olarak kabul edilmemelidir. Bununla beraber yukarıdaki listede yer alanlardan eşanlamlı olanlar ile aralarında parça bütün ilişkisi olanları belirtmemiz ve eşanlamlı olmadığı halde biribirlerinin yerine kullanılan isimlerle ilgili sıkça yapılan hataya ve kavram kargaşasına işaret etmemiz gerekir.

Konunun önemini Rusya ve Çin'in takip ettiği politikalardan anlıyoruz. Her iki ülke de bu hususiaki kavramlara mutlak bir isim olarak bakmamakta, fakat baskıcı bir devlet politikası şeklinde, yılları hatta rejimleri aşan kararlılıkla bazı isimleri yasaklatmakta, bazılarını zor ile kullandırılmaktadır.[2] Bu ülkelerin ısrarla üzerinde durdukları, yani "isim önemli değildir" deyip te geçmedikleri bir hususu, bu konunun araştırmacıları geçiştirmemelidirler. Rusya'da son yıllara kadar uygulanan politika, Türk ve Türkçe deyince kastolunan Anadolu Türk'ü ve Türkçesi idi. Rejim doğrultusunda ideoloji üretmek isteyen birçok araştırmacılar, buradaki Türkler için «Türk dillerinde konuşanlar» tâbirini kullanmışlardır. Yani Türk boylarının bazılarının tesâdüfen Türkçe konuştuklarını, aslında Türklükle bir münasebetlerinin olmadığını iddia etmişlerdir.[3]

---

[1] Türkistan'ın sınırları ve ismi ile ilgili görüşleri karşılaştıran "The Frontiers of Turkestan" adlı makalemiz baskı safhasındadır. Bu araştırmamızda, Türkistan'ın daha çok bugünkü sınırlarını belirlemeye ve Türkistan yerine Orta Asya teriminin kullanılmasının yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktayız. Aynı konuda bkz.: Hayıt, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, s. 23-34.

[2] Etnik isimlerin, siyâsî öneminin başka örnekleri de çokça bulunabilir. Son Makedonya örneğinde, sırf isim meselesinden dolayı Yunanistan'ın sebep olduğu kriz gibi.

[3] Nâdir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara, T.K.A.E., 1985), s. X. Sovyet ideolojisi doğrultusundaki araştırmaları esas alan birçok Batılılar da bilerek veya bilmeyerek bu yanlışlığı işlemektedirler. İngilizce "Turkic" kelimesine karşılık son yıllarda bizde ihdas edilen "Türki" tâbirinin kullanımı, farkında olunmadan Rus tuzağına düşüldüğünü göstermektedir. Bu konuda, ayrı bir kelime kullanmanın zarûrî olduğunu söyleyenler, ciddi mantık yürüterek ayrı bir kelime kullanmanın lüzûmuna işaret ettiler. Halbuki, «Türki Cumhuriyetler» yerine «Türk Cumhuriyetleri» dememiz için bir mâni yoktur. Üstelik bu gerçeğin ve basit dil bilgisinin tabiî sonucudur. Nâdir Devlet'in kullandığı şekliyle Rusya Türkleri diyebiliriz. Bunun atıfta bulunduğu siyâsî yapı yıkıldığına göre, Türkistan Türkleri, Kazan Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkiye dışındaki Türkler... gibi tartışmasız kullanabileceğimiz bir sürü doğru kelime vardır.

Biçurin'in[1] (1777-1853) bu hususta tesbiti açıktır: Hazar denizi ile Kûh-ı Nûr dağları arasında bir millet yaşar. Bunlar Türkçe konuşurlar ve İslâm dinine inanırlar. Bu insanlar kendilerini Türk olarak takdim ederler ve onların ülkesi Türkistan diye anılır.[2]

Bölgenin Rusya ve Çin istilâsından sonra, kararlı bir şekilde Ruslaştırma, asimilasyon ve değişik Türk boylarını ayrı birer millet göstererek aralarındaki her türlü kültürel ve tarihi bağları koparma, böylece "böl, yönet" politikasını sürdürmelerinin bir neticesi olarak, özellikle "Türk, Türkçe, Türkistan" gibi kelimeler her türlü resmi yazışmalardan çıkarılmıştır.[3] 1917 ihtilalinden sonra yavaş yavaş yaygınlaştırılan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da tamamen Türkistan yerine kullanılan "Orta Asya" ilmî yönden yanlış kavram olduğu gibi, bu

---

[1] Belki de en eski Türkolog olarak kabul edilen Nikita Iakoclevich Biçurin, aynı zamanda tarihçi olan Rus papazıdır. 1777'de Kazan'ın, Tsicil'sk bölgesi Akuslevo köyünde doğdu; 1853'te Petersburg'da öldü. Rus sinologudur (Çin kültürü üzerine çalışan). Aslen Çuvaş olup, kiliseye gönüllü yardımcı olan bir ailedendir. Biçurin 1799 Kazan Kilise Akademisi'nden mezun oldu ve 1802'de papaz oldu. 1807 başında Pekin'e giden bir misyoner grubunun başına gelir ve 14 yıl burada kalarak mükemmel bir şekilde Çinceyi öğrenir. Misyonerlik görevlerini ihmal ettiği için rütbesi geri alınır ve 1823'te Valam Manastırı'na hapsedilir. 1826'da serbest bırakılır ve Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde tercüman olarak çalışır. 1826 ile 1851 arasında birçok araştırması yayınlanmıştır. 1835-37 arasında Rusya Bilimler Akademisi'nde haberleşme elemanı olarak çalışır. Kiakhta'ya giderek orada, Rusya'daki ilk Çin Dili Okulunu kurar. Uzmanlık sahası, Çin kaynaklarında ve Çin'in tarih, kültür ve felsefesinde Türkistan'ın Türkçe konuşan halklarının tarihi ve etnoğrafyasıdır. "Bichurin", *Encyclopaedia of Islam*, vol. II.

[2] *Opisanie Cungariy l vostoçnogo Turkestan v drevhem i nineşnem sostaynaniy, Prevedono s Kitaykogo*, Petersburg, 1829, vI, ss. 10-11; zikreden Hayit, "Turkistan Terimi Üzerine", s. 24.

[3] Yeri geldikçe ele aldığımız gibi Çarlık Rusyası döneminden beri Türkleri değişik metotlarla bölme uygulaması devam etmektedir. Son olarak SSCB'nin çökmesinden sonra Batı ve Doğu Türkleri için ayrı ayrı kelimeler ihdas edildi. Bu konuda Fuller, [Graham E. and Lesser Ian O. with Henze, Paul B. and Brown, J.F., *Turkey's New Geopolitics*, (Oxford, Westview Press, 1993)] şöyle demektedir:

'İlginçtir ki , Türkiye'deki Türkü, Orta Asya'daki Türk'ten ayıran başka bir kelimeye sahip «Turkic langauge» [Türki dil?] yoktur. İngilizce "Türkçe" ile "Turkic [Türki]"i, Rusça (aynı şekilde) "Turetski" ile "Tyurtski" yi ayırırken, ancak 1991 ortalarında Türk gazeteleri, bilhassa daha çok sola meyilli olanlar, Orta Asya Türklerini, hâlen sadece Anadolu Türkleri için kullandıkları Türk sıfatından ayırmak için yeni Türkçe "Türki" sıfatını uydurdular. Fakat bu kullanım sun'îdir ve bugün yaygın olan konuşma tarzına yabancıdır. "Türk", bugün hâlâ Yugoslavya'dan Doğu Türkistan'a kadar bütün Türkler için kullanılan kelimedir.' s. 95, n.51. Olaf Caroe ise Türk ve Türki ayırımındaki tutarsızlığa işaret etmekle beraber, Doğu Türkistan Türkleri için 'Türki' kelimesini kullanmaktadır; *Soviet Empire* (London, 1953) ss. vi,vii, 32, 33. Daha 1953'lerde 'Turkic' kelimesi kullanıldığına göre, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bunun kullanım alanının genişlediğini veya farklı bir politikanın konusu olabilir.

Fuller'in tesbitine ilâveten şunu zikretmeden geçemeyeceğim: Türk dünyası konularına ilgi duyan Taha Akyol bir makalesinde "Türki" kelimesini kullanmıştı. Halbuki birkaç gün önce aynı gazetede Hasan Pulur, bu kelimenin kullanılmaması gerektiğini, bunun tamamen sun'î ve Türkiye ile Türkiye dışındaki Türklerini bölmek için ihdâs edilmiş olduğunu yazmıştı. Kendisiyle görüşmemizde (Haziran 1993) bu kelimeyi kullanmasının sebebini sorduğumda, çalışmalarım açısından son derece önemli olan şu cevabı vermişti: "İngilizcede bu kelimeler farklı olarak kullanılıyor. Biz de farklı iki kelimeyi aynı karşılıkla tercüme edemeyiz." Bu hususta kullanım örnekleri de vererek başka çare olmadığını belirtmişti. Ortadaki sonuç ise Fuller'in belirttiği gibi hiçbir ilmî dayanağı olmadığı halde, sırf siyâsî sebeplerle uydurulan nice kelimelerin direnmesi gereken çevrelerde bile benimsenmesi ve destek bulabilmesidir. İlminsky'den sonra Rusya'nın uyguladığı dil ve kültür politikalarındaki başarı farkında olunarak veya olunmayarak Batılı ülkeler hatta, özellikle Sovyetler Birliği döneminde bir dış politika gereği olarak, Türkiye tarafından benimsenmiş, dolayısıyla desteklenmiştir. Karş.: Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul, M.Ü. Yay., 1989)

ismin daha önce kullanıldığına da pek rastlanmaz.[1] Halbuki, ilk defa belli bir idârî birim ismi olarak "Türkistan" tâbiri, Ruslar tarafından kullanılmıştır. Ruslar 1865'e kadar işgâl ettikleri topraklara, idâresi Orenburg vâliliğinde kalmak üzere "Türkistan Vilâyeti" adını vermiştir. Böylece asırlardan beri yurt anlamında kullanılan Türkistan, ilk defa idârî bir birim sıfatını kazanmıştır.[2]

1860'larda ABD'nin Rusya nezdindeki büyükelçisi olarak Petersburg'da ikâmet eden ve Rusya'nın Asya kısmındaki bölgelerde uzun seyahatlerde bulunarak hâtırâtını yazan Schuyler, çağdaşları veya kendisinden sonraki birçok oryantalistlerin aksine Türkistan kelimesini "i" ile yani Türkçe teleffuzunu vurgulayarak kullanır. Bununla beraber, "Turkestan" şeklinde yazıldığında, buradaki "e"nin i sesiyle telaffuz edildiğini unutmayalım.[3]

1867'de yeni işgâl edilen bölgelerle beraber, merkezi Taşkent olmak üzere, Orenburg'dan ayrılarak, «Türkistan Vilâyeti» yerine Türkistan Genel Valiliği ihdas edildi.[4] Daha sonra değişik tarihlerde Batı Türkistan'daki bu vilayet bölündü, başka vilayetler ihdas edildi. Ve son olarak 14 Ekim 1924 tarihinde, Türkistan kelimesi, Sovyet Rusya siyâsî literatüründen tamamen çıkarıldı.[5]

Bundan sonra Türkistan adınını geçtiği başka bir devletle karşılaşıyoruz. Bu Doğu Türkistan Cumhuriyetidir. Bu devlet 1944-1949 yılları arasında yaşamıştır.[6] Bugün Çin yönetimi altında olan bu bölge için Çin hükümeti ısrarla "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" ismini kullanmaktadır. Totaliter ve baskıcı bu iki yönetimin çok yönlü asimile programlarının bir parçası olan isimler üzerindeki baskılarının geçici olduğunu, bu itibarla bilimsel çalışmalarda isim tesbiti için göz önünde bulundurulması gereken kıstasların başında tarihî ve etnik gerçekler olması gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle araştırmamıza konu olan dönem açısından bu daha da önemlidir. Çünkü inkâr edilemeyen bir gerçek var: İlk yıllarda, Türkistan ismi istilâcı ülkeler tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Gerek Türk halkları arasında gerekse Batı literatüründe Türkistan kelimesinin kullanılmamasının, onun yerine "Orta Asya"nın empoze edilmesinin hiç sıradan bir

---

[1] Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", TDAD, 21, 78-79. Hayit, "Hayret verici ve yanlış bir şekilde bazı Batılı araştırmacılar da 1950'den bu yana, bir Sovyet tabiri olan Orta Asya'yı kullanmakta, böylelikle Batı kamuoyunda ve İslâm dünyasında "Türkistan" kelimesinin unutulmasını sağlayarak Sovyet görüşüne hizmet etmektedirler" derken, aynı konuda W. Bosshard ise 1929 Temmuz ayında Londra'daki konferansında şu tesbitlerini dile getirir: "..Bu tâbirin (Orta Asya) coğrafyacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanıldığını zannetmiyorum. Bu konuda yaptığım araştırmalarda da üzerinde çalıştığım kitaplarda bu kelimenin kullanıldığını göremedim." "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, s. 433; Bosshard'ın şikayetçi olduğu, "Central Asia" tâbiri kullanımının muhtemelen SSCB'nin politikası sonucu yeni yeni kullanılmaya başlandığını, Bosshard'ın üslûbunda görülebileceği gibi belki âdetâ zorlandığını tahmin edebiliriz.

[2] Hayıt, "Türkistan Terimi Üzerine", *T.D.A.D.*, 53, s. 25.

[3] Eugene Schuyler, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966), ss. 285-286.

[4] *Great Soviet Encyclopaedia*, Third Edition, C. 26, s. 458.

[5] Hayit, a.g.m., s. 27.

[6] İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti* (Ankara, 1992).

kelime değişikliği olmadığı üzerinde duran Baymirza Hayit şöyle demektedir: "Türkistan 1925 yılından beri Sovyet terminolojisinde 'Orta Asya ve Kazakistan' olarak geçmektedir. Türkistan'ı halkların karışabileceğini ispatlamak için bir deney sahası olarak göstermek isteyen Rusya, bu ülkenin ismini reddederek Türkistanlılar arasındaki aynı millete mensup olma şuurunu yok etmek istemekte, Türkistan'ı Rus sömürgeciliğinin temel unsuru yapma gayretleri içinde 'Türkistan' isminin kullanılmasına hiçbir şekilde tahammül edememektedir. Hayret verici ve yanlış bir şekilde bazı Batılı araştırmacılar da[1] 1950'den bu yana, bir Sovyet tabiri olan Orta Asya'yı kullanmakta, böylelikle Batı Kamuoyunda ve İslâm âleminde 'Türkistan' kelimesinin unutulmasını sağlayarak Sovyet görüşüne hizmet etmektedirler. Türkistan Orta Asya'yı meydana getirmemekte; Orta Asya toprakları içinde bulunmaktadır..."[2]

Türkistan'ın sınırlarını, incelediğimiz dönem açısından genel hatlarıyla, tesbit edebildiğim en açık şekilde, Barthold'dan şöyle nakledebiliriz: "Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-merkezî kısmında, büyük bir alanı işgâl eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen memlekettir ki, bu da Türklerin yurdu demektir. Bu ülke, batıda Ural nehri ve Hazar denizi, doğuda Altay dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk vilâyetleri [Sibirya] arasındadır.."[3] Tamamı 5.340.066 kilometre kare olan Türkistan'ın bugün Çin hâkimiyeti altında olan Doğu kesimi 1.503.563 ve batı kesimi ise 3.836.503 kilometrekaredir.[4]

İran mitolojisinden gelen ve mitolojik kral Feridun'un Tura ismindeki oğluna bıraktığı ülkeler anlamına gelen, «Turan» ülkesi ile Turan kavimleri de genellikle Türkistan ve Türk boyları ile aynı anlamda kullanılmıştır. Türkolojik çalışmaların ilerlemesiyle Türk ırkıyla akraba olan Fin ve Macar kavimleriyle beraber Türk ırkının hep beraber Turan kavmini oluşturduğu iddiaları, adı geçen araştırmalarda güdülen, çalışmamızda yeri geldikçe temas edeceğimiz politik maksatlarla izah edilebilir. Landau'nun yaptığı Turan tarifi, Tibet eksiği ve Tataristan fazlasıyla, gerçek ve ilmî anlamıyla Orta Asya'ya tekâbül etmektedir. Ona göre Turan; Türkistan, Tataristan ve Moğolistan'dan oluşup, doğuda Çin sınırları, güneyde Tibet, Hindistan ve İran, batıda Deşt-i Kıpçak [Ukrayna] ve Hazar Denizi ile

---

[1] Türk araştırmacıları ve ders kitaplarının da bu yönde olduğunu hatırlatalım. [A.Y.]

[2] Dr. Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *T.D.A.D.*, ss. 78-86.

[3] Barthold, "Türkistan", *Entsiklopediçeskiy Slovar* (Petersburg, 1902), V. 34, s. 174-204, zikreden Hayit, B., "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, 53, n. 22. Ayrıca, Türkistan'ın "Mâverâünnehir'e Bir Coğrâfî Seyahat" başlığı altında, genellikle Arap kaynaklarının ve seyahatnâmelerinin değerlendirilmesi ile, tarihî özellikleri ve sınırları için bkz.: *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (Londra, 1928), ss. 64-179. Daha özlü açıklamalar ve Türkistan'ın coğrafî yapısı ile ilgili bkz.: Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 1-22.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 1.

Kuzey'de yine Deşt-i Kıpçak'ın sınırladığı bölgedir.[1] Turan kavramıyla ilgili değerlendirmelere, Pan-Türkizm konusunda tekrar döneceğiz.

Türkistan, tarih boyunca belki coğrafî yapının da sebep olduğu siyâsî oluşumlar sonucu Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmıştır. Yukarıda daha çok coğrafi şekillerle ifâde edilen Türkistan'ın, bugünkü siyâsi sınırları gözönünde bulunduruluduğunda, Doğu Türkistan[2] [Sincan Uygur Özerk Bölgesi], Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın kuzey bölgesinden ibâret olduğu görülür. Bu durumda, Rus ihtilalinden sonra empoze edilen ve bazı kaynakların[3] kullandığı «Sovyet Orta Asyası» gerçek adı olan «Batı Türkistan», yukarıdaki listeden Doğu Türkistan'ı çıkardığımızda kalan ülkelerden ibarettir.

Türkistan, Türklerin yurdunun genel bir ismi olmakla beraber, bu ismin geçerli olduğu alanın sınırları, tarih boyunca siyâsî sınırlara bağlı olarak değişmiştir. Afganistan ve Tacikistan'da Türk olmayan bir yönetim vardır.[4] Günümüzde Türkistan cumhuriyetleri ve devletleri dediğimiz zaman, Afganistan ve Tacikistan'ı bu kavram dışında tutmalıyız.[5]

20. yüzyılın başında sıkça zikredilmeye başlanan "Doğu Türkistan" tâbiri, "Batı Türkistan"ı doğurmuştur. Bu deyimler yeni olmakla beraber bölgenin doğu-batı şeklinde ayrılmasının coğrafî sebebi vardır: İki Türkistan'ı bölen ve dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Taklamakan.

---

[1] *Pan-Turkism in Turkey*, s. 3

[2] Doğu Türkistan'ı oluşturan bölgelerden olan «Tarım Basın» ve «Cungarya» bazı Avrupalı araştırmacılar tarafından zaman zaman bütün Doğu Türkistan yerine kullanılmıştır; Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967), s. 13. A. Vambéry ise Kaşgar için «Çin Buhârası» tâbirini kullanmaktadır; *Orta Asya Gezisi* (İstanbul, 1993), s. 22, 30. Bu kullanımdan Kaşgar'ın, Buhâra'nın Çin tarafında kalan sınır bölgeleri kastedilği anlaşılmaktadır.

[3] Mesela bkz. G.E. Wheeler, "Culturel Development in Soviet Central Asia", *JRCAS (Journal of the Royal Central Asian Society)*, XLI/3-4 1954), 180. Wheeler, Sovyet yazışmalarında Sovyet Orta Asyası'ndan Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın kastedildiğini fakat kendisinin kültürel yönden diğer dört cumhuriyete çok benzeyen Kazakistan'ı da bunlara eklediğini belirtir. Gerçekten de 18. yüzyılda Rus işgalinden önce Kazakistan Türkistan'dan sayılmamaktaydı. Türkistan'ın işgalinden itibaren, kültürel yakınlık ve etnik yakınlık sebebiyle literatürde Kazakistan "Türkistanlaşmış"tır.

[4] Zeki Velidi Togan, eski Arap coğrafya ve tarih kaynaklarına göre Taciklerin de Türklerin bir boyu olduğunu nakleder; *Bugünkü Türkili*, s. 84. Bu durumda Bulgarlar gibi Türklüğünü kaybetmiş, Müslüman kavim olarak bakılabilir. Muhtemelen İslâmiyeti kabulden önce güney komşularının etkisiyle Türklüklerini kaybetmiş olduğundan, Arap âlimleri bunlarla karşılaştığı zaman, Türk olmadıkları halde asıl menşelerinin Türk olduğunu belirtmişlerdir. Bununla beraber, Vambéry'nin gezi boyunca hemen her yerde rastladığı İranlı esirlerin, özgürlüklerine kavuştukları halde ülkelerine dönmek istemeyişleri, özellikle Buhâra civarında Farsça konuşan, yüksek memuriyetlere gelebilen ve çoğu halkın zenginlerinden olan ve ayrı bir sınıf oluşturan grubun Tacikleştiği veya bunların önemli bir bölümünü oluşturduğu düşünülebilir. Togan'ın da kendi kanaati bu görüşe meyyaldir; *a.g.e.*, s. 76.

[5] Baymirza Hayit bu fikrime şiddetle karşı çıktı. Tacikistan olarak adlandırılan bölgenin tartışmasız olarak Türkistan'ın parçası olduğunu ve Stalin'in bilinen politikası ile bölgenin gayr-i Türkleştirildiğini belirtti. En azından tarafsız araştırmacıların böyle bir siyâsî komplo veya asimilasyon politikasını kabullenmemesi, tarihî ve ilmî gerçekleri göz önünde bulundurması gerektiğini hatırlattı; Baymirza Hayit ile görüşme, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 14.9.1994.

İnceleme dönemimizin başında, bölgedeki başlıca devletler şunlardır: Buhâra, Hîve, Hokand hanlıkları ile Kaşgar devleti.[1] Bir bütünlük arzeden Türkistan dilleri ise, Türk dil ailesi içerisinde Çağatay Türkçesi olarak geçer.[2]

Türkistan yeraltı ve yer üstü kaynakları bakımından çok zengindir. Daha 19. yüzyıl ortalarında Altayların kuzeyindeki Barnaul şehrinde bir Yüksek Madencilik Mektebi açılmışdır.[3] Bununla beraber buraların yer altı ve yer üstü zenginlikleri Rus ve Çin imparatorluklarının iktisadî siyasetleri ve iktisadî politikalarına göre değerlendirilmektedir. Hâkim milletlerin idarecileri, Türk topraklarının iktisadî durumu hakkında doğru istatistik bilgiler vermemişlerdir. Buna rağmen Türkistan'ın Sovyetler Birliği ve Çin için "hammadde merkezi" olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.[4]

---

[1] Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Hanlıkları İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münâsebetleri (1775-1875)*, İstanbul, 1990) s.2. Bundan sonra *Türkistan Hanlıkları* diye zikredeceğiz.

[2] Çağatayca, aslında babasının Orta Asya'daki İmparatorluğunu 1227 yılına miras olarak alan Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın hükümranlığından itibaren geçerli olan bir terimdir; Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Aytaç, *TDAD*, 18, s. 75. Ortaçağ boyunca, Türkistan Türklerinin şivelerinin İran, Hint, Çin, Moğol ve diğer komşu ülkelerle etkileşimi hakkında bir değerlendirme için bkz.: Olaf Caroe, *Soviet Empire* (London, 1953), ss. 29-44. Türkçe'nin gelişmesi ve Asya kültüründeki yeri ile ilgili bkz.: Müjdat Kayayerli, "Anadil Türkçe'nin Asya Kültür Tarihindeki Yerine Lenguistik Açıdan Bir Bakış", *TDAD*, 65, Nisan 1990, ss. 329-339.

[3] Faruk Sümer, Prof. Dr, "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski En Zengin Kültür Merkezi", *TDTD*, I, Ocak 87, ss. 31-34.

[4] Hayit, Baymirza, "Türk Dünyası'nın Bazı İktisadi Meseleleri", *TDAD*, 46, s.131. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın sosyal, kültürel ve idârî yapısı için bkz. Armenius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ'da Seyahati), Haz. N. Ahmet Özalp (İstanbul, Ses Yayınları, 1993); bir çok batı ve doğu dillerine tercüme edilmiş olan ve seyahat dönüşü müsveddesi İngiliz Coğrafya Cemiyeti'ne verilerek 1864'de ilk baskısı yayınlanan kitabın bir New York baskısı, *Travels in Central Asia* (New York, Harper & Brothers, Publishers, 1970) şeklindedir; aynı yazarın *Sketches of Central Asia* (New York, Arno Press, 1970) adlı, Orta Asya seyehatini analitik olarak anlatan, bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal özelliklerini ayrı başlıklar altında ele alıp değerlendiren bir eseri vardır; Birinci kitabında ise, 1863 yılında Tahran'dan Hazar denizinin doğu kıyılarına, Türkmen kabilelerine, Hive, Buhâra ve Semerkand'a yaptığı seyehatleri, ilgili şehirlerin ve bölgelerin pazarları, câmileri, yolları, köprüleri, refah seviyesini, üretim, tüketim ve vergilendirme sistemlerini, türbeleri, inançları, gelenekleri, tarikatları, etnik mozayikleri anlatır. Bunun ikinci kitaptan farkı, konuları gezi programı çerçevesinde ele almasıdır. Kitaplarında bölgenin coğrafî yapısını detaylı bir şekilde anlatır. Her şehrin veya kasabanın kısaca tarihçesini de verir. Genellikle bu coğrafi yapının veya bölünmelerin getirdiği siyasal manzara ile ekonomik ve sosyal oluşumlar, hatta bunun da ötesinde çağımızdaki Türk boylarının –menşedeki boy farklılığından bağımsız sayılabilecek- oluşumları sözkonusudur. Bir taraftan coğrafî sınırların belirlediği ayrı siyasal düzenler içerisinde gelişen sosyo-kültürel oluşum diğer taraftan yine ayrı coğrafî yapının ürünü olan farklı iklimler, farklı gıda ve beslenme düzenlerinin sebep olduğu fizikî ve biyolojik olduğu kadar fikrî ve rûhî belirginlikler görülmektedir. İklim ve hayat şartlarının sonucu tezâhür eden fizikî ve biyolojik özellikleri, yakın çağlarda belirginleşen Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur ve Türkmen boyları için, farklı anlamda kullanıyorum. Çünkü bu konudaki hemen bütün kaynaklar dört beş asır geriye gidildiğinde hiçbir belirgin fark olmadığını bildirmekte, 18 ve 19. yüzyıl kaynaklarında ise bu boyların sık sık bugünkünden farklı olarak karıştırdıkları görülmekte, bu durum yakın çağdaki birlik ile ilgili tezleri daha çok desteklemektedir. Her bir Türk boyunun menşei için bkz.: Togan, *Bugünkü Türkili*, 28-85.

İKİNCİ BÖLÜM:

BAŞLANGIÇTAN İTİBAREN TÜRKİSTAN TARİHİ

Milattan önce Göktürkler ve Hunlara kadar bilinen tarihi olan Türkistan'ın günümüze uzanan siyâsî yapısında, İslâmiyet'in yayılması ile Cengiz ve Timur ahfâdı hareket noktasıdır. Bugünkü Türkistan'ın etnik ve linguistik coğrafyasının oluşumu Cengiz dönemiyle başlatılır. Cengiz, oğulları ve torunları arasında Çin, Türkistan ve İran'ı taksim etmiştir. Bir bütün olarak Türkistan bölgesine adını veren ilk isim Cengiz'in oğlu Çağatay'dır. Çağatay, kendi hissesine düşen bu bölgede köklü bir yönetim kurmuştur. Öyle ki bölgenin dili için asırlar sonra dahi onun adı yaşamış ve Çağatay Türkçesi denmiştir.[1] Timurluları ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olan Özbekler, bugüne kadar kalan siyâsî yapının temelini oluşturmuşlardır.[2] Bu hanlıklardan Buhâra 1500 yılında, Hîve 1511'de ve Hokand 1700'de kurulmuştur.[3] Türkistan üzerinde nüfûz kurmuş olan Şâh İsmail'in 1514'de Yavuz'a yenilmesi ile bu iki taze hanlığın yerleşmesi ve neşv ü nevâ bulması daha kolay olmuştur. Bununla beraber, 1540 yılında Buhâra hükümdarı Abdüllatif Han'ın İranlılara karşı Kânûnî'den yardım istediğine şâhid olmaktayız.[4]Cengiz'in oğlu Tuluy'un oğulları, Çin'e vâris olan Kubilay ile kardeşi İran hâkimi Hulagu bir anlaşma yaparak doğu-batı ticaretininin gelişmesini sağlamıştır. Bu anlaşma ile Tuluy ailesine verilen imtiyazlar aslında Çin'in sınırlarını Türkistan yani diğer oğlu Çağatay devleti aleyhine genişletmiştir. Bununla beraber, boydan boya bu ticaret yolu üzerinde bulunan Türkistan'ın önemi artmıştır. Bu anlaşma ile İran körfezi ticari bir merkez haline gelmiştir. Hürmüz bölgesi zenginleşmiş ve Herat şehri büyümüş ve gelişmiştir. Bir müddet sonra da Orta ve Batı Asya arasındaki ticaretin merkezi olmuştur.

15. yüzyıldan itibaren Ümit Burnu'nun keşfinden sonra deniz ticareti gelişmiş, aşılması zor Türkistan dağları üzerinden yapılan ticaretin câzibesi kalmamıştır. İngiliz, Hollandalı ve Fransız deniz ticaret şirketlerinin kurulup gelişmesi ile Türkistan yoluyla Avrupa ticareti sona ermiş olmakla beraber bölge ticareti açısından güzergâh önemini korumuştur. İran'da Safavi döneminden itibaren Şii

---

[1] Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", ss. 74-102.

[2] Saray,*Türkistan Hanlıkları*.., s. 1.

[3] Türkistan hanlıkları tarihi için ayrıca bkz.: G.R.G. Hambly, "Turkistan, History of", *Encyclopaedia Britannica*, 1974, XVIII, ss. 792-798; Alexandre de Bennigsen, "Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler" (çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç) *TDAD*, 41, ss. 159-181; Sir George MacMunn, "The Tatar Domination of Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, ss. 318-331; Ayrıca *İslâm Ansilpopedisi*'nin şu maddelerine bkz: "Hokand Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İstîlâsı", "Kazakistan", "Kırgızistan", "Kırım Hanlığı'nın Sükûtundan Sonra", "Kazan", "Özbekistan", "Fergana", "Buhâra", "Hîve Hanlığı".

[4] Kânûnî'nin bu isteğe cevabı ile ilgili bkz. Saray, *Türkistan Hanlıkları*, 5-7.

çıkışları bölgenin politik gelişmesinde önemli rol oynamış. Ümit Burnu'nun keşfi ile Türkistan'da müstakil Türk hanlıklarının ortaya çıkması yakın dönemlerde gerçekleşmiştir. Sünni dünyasını hedef alan İran Türk hükümdarları ile bölgeye Avrupa ve Rusya baskısı artmaya başlamıştır.[1]

Kuruluşu 13. yüzyıla kadar gitmesine rağmen, IV. İvan [Korkunç İvan] (1530-1584) döneminde[2] bölgede bir güç olarak ortaya çıkan Moskova Prensliği, 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan (Ejder Han, Hacı Tarhan) hanlıklarını işgâl etmiştir.

Rusya'nın Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgâl ederek, son derece kanlı bir şekilde sivil halkı da imhâ etmesi, onun emperyalist bir kimlikle dünyaya merhaba dediği, adı geçen hanlıkların halklarının kanının bu Hıristiyan ülkenin vaftiz suyu olduğu şeklinde yorumlanır.[3] On üçüncü yızyıldan beri mevcut olan Moskova Prensliği'nin değişen kimliği ile yanıbaşında önemli bir ülke görmekteyiz: İngiltere. İngiltere, Rusya'nın doğuya doğru genişlemesinde büyük ticarî kazanç sağlamakta, dolayısıyla Rusya'nın zaferleri, İngiltere'nin çıkar hanesine yazılmaktadır. Moskova'nın İngiltere ile ticarî bağları da Kazan ve Astrahan'ın Rusya'ya ilhâkıyla birlikte başlamıştır.[4] Bu yıllarda kurulmuş olan, İngiliz-Rus şirketi İran'dan baharat ve ipek almaya başlamıştır.[5]

Rusya'nın asıl emperyalist kimliği ise Deli Petro (1672-1725) ile başlamış ve onun vasiyetleri bütün ahfadına, güneye doğru istilâ için vazgeçilmez bir anayasa oluşturmuştur.[6] 1569'da Osmanlı Devleti Rusları Astrahan'dan çıkarma

---

[1] Olaf Caroe, *a.g.e.*, s. 27-28. Caroe, bu tesbitten sonra Türkistan'ın, coğrafyası, yeraltı zenginlikleri ve uluslararası ilişkiler bağlamında, geleceği ile ilgili şu ilginç görüşü ileri sürer: "Bu fikirler Arnold Toynbee'nin bir çalışmasında [*Civilization on Trial* (London, 1948), s. 93] geliştirdiği konulardır. O da dünyada kervan çağının yerini gemi çağı aldığını belirtir ve ona göre Fergana bu kervan çağı döneminde dünyanın merkez noktasıdır. Acaba daha sonraki bir uzay çağında, yine Fergana'nın dünyanın merkezi olması ihtimalini Toynbee'nin sorması mümkün müdür? Bu sorunu cevabı, uzay çağında belirleyici unsuru fizikî coğrafya değil, fakat insan coğrafyası olacağı ve bu merkezin dünya nüfusunun yoğunlaştığı iki ana bölgenin ortasında olacağı için ona göre evet olabilir. Böylece Fergana'nın ıssız olması önemli değildir."

[2] 1533'te Moskova Büyük Prensi olan İvan IV, 1547'de ilk Rus çarı oluyor.

[3] Amir Taheri, *Kızıl Gökte Hilal,* terc.: Cüneyt Akalın (İstanbul, Sel Yayıncılık, 1991). s. 9. Moskova'da Korkunç İvan döneminde inşâ edilen Saint Basil Katedrali'nin dev lale soğanları şeklindeki çatıları ise İslâm devletinin, İvan'ın yönetimindeki "İsa'nın askerleri" tarafından yıkılışını hatırlatmak üzere, her bireri sert bakışlı 8 Müslüman liderin başlarını simgeler; aynı yer. Cengiz ve Timur'un kanlı fetihleri hâfızalarda olduğu halde, İvan'ın zulmü sivil halkı ve saray çevresini de kapsadığı için bu denli şöhrete ulaşmış ve «Korkunç» lakabını almıştır.

[4] Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, April-June 1966, ss. 86-113. Karadeniz bölgesinin 16. yüzyıl ekonomik ve siyasal önemini inceleyen Kortopeter, bu makalesinde çağdaş araştırmacıların, Karadeniz'in Osmanlı dönemindeki önemi üzerinde durmadıklarını söyler.

[5] Kortepeter, a.g.m., s. 95.

[6] Eugene Schuyler, *Peter the Great, Emperor of Russia; a Study of Historical Biography* (New York, Russel & Russel, 1967; ilk baskı, 1884), ss. 512-514'de, Deli Petro'nun böyle bir vasiyeti olmadığını iddia eder. Bu konudaki mantıki bir delil olarak ta onun ölmeden önce halefini dahi belirleyemediğini söyler. Scuhyler'in (1840-1890) yarım asırdan beri dediği yaklaşık 1830'lardan itibaren ortalıkta dolaşan ve Deli Petro'ya atfedilen vasiyetnameye, o zaman tarihçilere açık olan Rus arşivlerinde rastlanmamıştır. Bununla beraber Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan Charles Louis Lesur, 1812'de yayınladığı kitabında [Bu kitap Napolyon'un Rusya'yı ele geçirmek için istediği bilgileri vermek üzere yazılmıştır–*Progrès de la Puissance Russe depuis son Origine*

teşebbüsünde bulunuyor. Bunun için de Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal kazılarak Karadeniz'in Hazar'a bağlanması projesi gündeme geliyor. Ancak İmparatorluğun iç meseleleri sebebiyle bu proje sonuçsuz kalıyor. 1588'de ise Osmanlı İran'a karşı Buhâra ile ittifak teklifini kabul ediyor. Bunun sonucu olarak 1599'da yeni Buhâra hükümdarı İran'a karşı Osmanlı'dan tekrar yardım istiyor ve isteği kabul ediliyor.[1]

Türkistan hanlıklarının kuruluşundan itibaren Osmanlı ile irtibatları, Rusya ve İran müşterek düşmanlarına karşı Osmanlı'nın politikasını etkilemesi ve Osmanlı Sultanı'na olan tâzîmi dikkati çekmektedir. 1649'da Buhâra hükümdarı, Osmanlı Sultanı'ndan oğlu ile aralarındaki ihtilâfı halletmesi talebinde bulunmaktadır.[2]

1689 senesinde, Buhâra hükümdârı, Seyyid Sübhan Kulu Han, Osmanlı Sultanı II. Süleyman'a mektup yazarak sadakat arzında bulunur. Cevâben yazılan Nâme-i Hümâyûn ile sadâkatinden memnûniyet duyulduğu bildirilir.[3] 1600 yılından

---

jusqu'au Commencement du XIX Siècle (Paris, 1812)] Deli Petro'nun vasiyetnâmesinden ilk defa olarak bahsedilir. Bu kaynak, Rus çarlarının gizli hâtıralarının bulunduğu özel bir arşivin varlığı ile ilgili bilgi vererek şöyle der: "Bu arşivde Deli Petro'nun eliyle yazılmış olan hatıralar vardır. Bu hatıralar içinde açıkça zikredilen projeler vardır ki bunu Prens aynen benimsemiştir ve haleflerinin dikkatini buna çekmiştir. Bunların bazıları dinî konulardaki ısrarlardır". Daha sonra yazar birçoğu 1812'lere kadar uygulanan Rus politikasını madde madde nakleder. Bunları tâkiben Avrupa'nın tamamının fethedilmesi gerektiği, Asya, Boğazlar, Yunanistan, Kafkaslar ile ilgili hedefler sıralanır. Schuyler'in bu çıkışına rağmen, doğruluğu herkesçe kabul edilen bir şey vardır: Rus çarlarında sürekli olarak sıcak denizlere inme arzusu, Deli Petro'nun modernleşme ve Avrupalılaşma yönündeki hamleleriyle daha da belirginleşmeye başlamıştır. Gorchakov 3 Kasım 1876 tarihli Londra'daki elçisi Shuvalov'a yazdığı mektubunda, "Bizim İstanbul ihtirasımız ve Deli Petro'nun vasiyeti" ifadesini kullanmaktadır (Matthew Smith Anderson, *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* Londra, Edward Arnold, 1970, s. 92). Schuyler'in verdiği bilgiler çerçevesinde kendi mantığını kabul etmek zordur. Deli Petro'nun ölümünden önce halefini belirleyememesinden hareketle böyle bir vasiyetin varlığı çürütülemez. Fransız diplomattan naklettiği hâtıralarını Deli Petro'nun vefatından çok önce kaleme almış olması mümkündür ve bunların arasına yeri geldikçe düşüncelerini, planlarını, tavsiyelerini ve vasiyetlerini serpiştirmiş olabilir. Bu durumda adı geçen prens vasiyetin gerçek sahibi veya müellifi olarak görülebilir. Nitekim, Eugene Moral, (*Türkiye ve Reformları-La Turquie et ses Reformes*-, çev. S. Belli, 1984), Riga kitaplığı direktörü B. Berkholc'den naklen, I. Napoleon'un, Deli Petro'nun bu vasiyetnâmesinin düzmece olduğu görüşünü yerleştirmek için çok çaba sarfettiğini belirterek, Peterhof arşivlerinde muhafaza olunan belgeyi şöyle özetler: "..Vasiyet, Rus halkını Tanrı tarafından dünya egemenliğine yazgılı kılınmış saydığını açıklar; 'çay olarak bulduğu ve ırmak olarak bıraktığı Rusya, ardılların elinde, yoksullaşmış Avrupa'yı verimli kılmaya yazgılı büyük bir deniz olacaktır ve eğer torunları onun akışını yönlendirmeyi bilirlerse bu denizin dalgaları, zayıf düşmüş ellerin karşısına dikilebileceği tüm bentleri aşıp taşacaktır.' Ve işte, bu akışı yönlendirmeyi onlara öğretmek içindir ki ardılı çarlara öğütler bırakmayı görev bilmiştir. Bugün gerçekleşmiş olan birçok bölgelerin fethinin zorunluluğunu gözler önüne serdikten sonra düşüncelerini şöyle dile getirir: 'İstanbul'a ve Hindistan'a olabildiğince yaklaşın. Buralarda hüküm süren kişi dünyanın gerçek hükümdarı olacaktır. Sonuç olarak, kimi kez Türkiye'ye, kimi kez İran'a karşı sürekli savaşlar çıkartın; Karadeniz üzerinde şantiyeler; tezgahlar kurun, bu denizi, aynı şekilde Baltık Denizi'ni azar azar ele geçirin, bunlar tasarının başarısı için gerekli iki noktadır; Basra Körfezi'ne sokulun, olanaklı ise Suriye üzerinden eski Doğu ticaretini yeniden kurun ve dünyanın ambarı olan Hindistan'a kadar ilerleyin...' Bu vasiyetnamenin sözlerinin nasıl noktası noktasına izlendiğini, Rusya'nın politikasının bu vasiyetnamede açığa vurulan öğretinin mantığına ne kadar uygun olduğunu herkes bilir..."; ss. 91-92.

[1] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 7-8.

[2] Saray, *a.g.e.*, s. 9-10. Saray, Sultan'ın bu meselede, İran Şâhı ile Hindistan'daki Türk hükümdârına nâme yazarak bu meselenin hallinde yardımcı olmalarını istemelerinden, Osmanlının buralarda da belli bir nüfûzu olduğunu belirtir.

[3] B.O.A., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 5, s. 119-124; Arşiv Belgeleri, no: 38.

itibaren Kazakistan'a yerleşmeye başlayan Kalmuklar, bölgede hâkimiyet kurmaya başladılar.[1] Rusların tâbiiyyetine geçmeyi reddeden Başkurtlarla Ruslara karşı savaştılar. 1690 yılında İstanbul'a gelen Kalmuk hükümdarı Ayuka Hân Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini bildirmiştir.[2] Zaman zaman Türkistan bölgesine de saldıran Kalmuklar, Kazakların karşı koyması sonucu Mâverâünnehir'e nüfûz edemediler.[3] 1700'de Fergana vâdisinde Şâhruh ibn Aşur Kul'un önderliğinde Hokand Hanlığı'nın bağımsızlığını ilân etmesiyle, bölgedeki Türk hanlıklarının sayısı üçe yükseldi.[4] Ancak bölgedeki iki eski hanlık bunu kabulde zorlandılar ve bu yüzden zaman zaman Hokand istiklâlini kaybederek beylik halinde varlığını devam ettirdi.[5] Bununla beraber, kaynaklar, Hokand hanlığının tarih sahnesine çıkışı olarak, 1700 yılını esas alır.

Hokand hanlığının kurulmasından sonra, Türkistan hanlıkları arasındaki kavga daha da yoğunlaşmıştır. Aynı yıllarda Rusya'nın Kazakistan'ı da aşarak üç hanlık sınırlarına yaklaşması, üç hanlığın ise müşterek düşmana karşı birbirlerine destek olacakları yerde, biri diğerinin zayıf anını bekleyip, güçlerini birbirlerine karşı kullanmaları, kaçınılmaz sonu getirmiştir. Osmanlı Sultanı, Hanlar arasında en eskisi olan Buhâra'yı diğerlerine tercih etmiş, hatta Buhâra'dan çok kısa bir müddet sonra kurulmuş olan Hîve hanlığına dahi itibar etmemiştir.[6]

Yine bu yıllardan itibaren, Osmanlı Sultanı, hanlar arasında daha nüfûzlu hale gelmiş, Halîfe-i Müslimîn vasfı mektuplarda sık sık dile getirilmiştir. Yeni hanlar, ilk fırsatta Sultan'a bağlılıklarını arzetmiş, zaman zaman da hanlık berâtı istemişlerdir. 1707 yılında yeni Buhâra Hanı Ubeydullah Han elçisini İstanbul'a gönderip dostluk ve bağlılık beyânında bulunarak, "...Allahımız, Sultanımızı İslâm âlemine hâkim kılmıştır" diyor.[7] Kendisine verilen cevâpta duyulan memnûniyet dile getiriliyor.[8] Bu cevaptan son derece memnûn kalan Buhâra Hânı elçisini tekrar sultana göndererek Sultan'ın himmetiyle ülkesinde asayişin berkemâl olduğunu belirterek şöyle diyor: "..İslâm memleketlerinin idâresinde bulunan Turan ülkesinin bir takım meselelerinin halli Halîfemiz olan sizlerin himmetine düşmektedir."[9]

Osmanlı'nın bu yıllardan itibaren Kaşgar Hanlığı'na yardım etmesine kadar pek değişmeyen bir Türkistan siyâseti vardır: Her fırsatta biribirlerine düşmemeleri

---

[1] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 158-167.
[2] Saray, *a.g.e.*, s. 11.
[3] Togan, *a.g.e.*, s. 167.
[4] Saray, *a.g.e.*, s. 13.
[5] Togan, *a.g.e.*, s. 202.
[6] 1798'de İstanbul'a gelen Hîve Hanı'nın elçisi, hükümdârının, Osmanlı devletinin tâbilerinden biri olduğunu, buna rağmen 40-50 seneden beri kendisine hiç bir emir gönderilmediğinden bahisle sitem ederek, bundan sonra gönderilecek emirlere âmâde olduğunu bildirir; *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 9, ss. 401-412; Saray, *a.g.e.*, s. 30.
[7] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 6, ss. 116-119; Saray, *a.g.e.*, s. 13.
[8] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 6, ss. 198-199; Saray, *a.g.e.*, s. 14.
[9] *Aynı yer*, s. 14; mektubun tam metni ve hediyelerle verilen cevap için bkz.: *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, ss. 186-188, 197-198; *Arşiv Belgeleri*, 39, 40.

yolunda nasihatlerde bulunmak, daha sonraki dönemlerde ise İngiltere ile iyi geçinmelerini tavsiye etmek, zaman zaman da Rusya ile iyi geçinmenin çaresine bakmalarını bildirmek. İngiltere ve Rusya ile dostluk en azından düşmanlığı önlemenin çarelerinin aranmasının Osmanlının da politikası olduğunu belirtelim. Türkistan hanlıklarının aralarındaki dengeyi dikkatli bir şekilde izleyen Dîvân-ı Hümâyûn, zaman zaman bunlardan birini tercih ederek, diğerini kabul etmemiş, böylece aynı mantığa dayanarak aralarındaki kavgaları önlemeye çalışmıştır. Nitekim yukarıda kuruluş tarihini verdiğimiz Hokand Hânı'nın (Deşt-i Kıpçak Hâkimi) Osmanlı tâbiiyyetine girmesi talebi, Buhâra hanlığına karşı bir isyân sayılacağından reddediliyor.[1]

Türkistan hanlarının gerek kendi aralarındaki meseleleri gerekse İran'a karşı destek için ve yeni Hanların cülûs haberi yahut yeni Osmanlı Sultanlarının cülûsunu tebrik maksadıyla[2] yazışmalar devam ederken, kuzeyde son derece önemli bir gelişme cereyan ediyor:

Evliya Ata taraflarında yerleşerek civardaki beyleri etkisi altına alan Kazak hanı Ebulhayr (Abılay), Kalmukları mağlup etti. Kuzeye kaçan Kalmuklar ise sık sık Kazakları rahatsız etmekteydi. Ebulhayr, göçebe hayatı yaşayan ve zaman zaman baskın yapan Kalmuklara karşı koymak ve zamanla Başkurtları da hâkimiyeti altına almak üzere Ruslarla ittifak etmeyi, bunun için de Başkurdistan hudûdunda Rusların kendisine bir kale yapmalarını teklif etti. Ruslar, Başkurtlar ile Kazakların tam ortasında Or (Ural) ırmağının yayık denilen suyun geniş bir alana ve kumsala yayıldığı bir bölgede böyle bir kale inşâsını kabul ettiler. Şimdiki Orsk veya eski adıyla Orenburg denen son derece stratejik bir mevkide, 1735 senesinde kale inşâsını tamamladılar.[3] Kale inşâ safhasında iken gelecek felâketi sezen Başkurtlar, Rusları engellemeye çalıştılarsa da muvaffak olamadılar. İnşaat bitince de Ruslar kendi askerlerini yerleştirerek, daha önce va'dettikleri halde Ebulhayr'a vermediler.[4] Ebulhayr, artık Rusların boyunduruğu altına girdiğini anladı. Ebulhayr'dan sonra, torunu Kenasarı zamanında, 1822'de Ruslar, resmî bir açıklama yaparak Kazaklara müstakil bir statü tanıyan antlaşmayı feshettiklerini ilân ettiler. Bunun üzerine Ruslara karşı silaha sarılan Sultan Kenasarı 25 yıl kahramanca mücadele etti.[5]

Rusların bundan sonraki Asya işgâlinde bu kale önemli merkez olacaktır. Hemen bütün Türkistan'ın işgâlinde burası önemli bir mühimmat ve ikmâl deposu

---

[1] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 36547; Arşiv Belgeleri, 41.

[2] Saray, *a.g.e.*, s. 15.

[3] Rusların 18. yüzyılın ilk yarısında Türkistan cihetine doğru askerî ve ticârî maksatla inşâ ettiği başlıca önemli kale ve merkezler şunlardır: 1716'da Irtış havzasında Omsk, 1718'de Semipalatnisk, 1734'de Yayık nehrinde Orsk (eski Orenburg), 1742'de Orenburg, 1752'de Peterpaul (Kızılcar); Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 211.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 173-175.

[5] Saray, *a.g.e.*, s. 39, n. 111.

olarak kullanılmış, uzun yıllar idârî yönetimin de merkezi olmuştur. Çarlar ve rejimler değiştiği, zaman zaman güçsüz kaldığı halde bu bölgeyi elden çıkarmamış ve burada herhangi bir özerk devlet dahi kurdurtulmamıştır. Ve hızla bölgenin Rus Kazaklarıyla doldurulma işlemine başlanmıştır. Meselâ Başkurdistan ve Tataristan daha kuzey-batıda ve özerk oldukları halde, bu bölgedeki doğrudan Rus kontrolü günümüze kadar sürmüştür. Daha önceki seferlerde, asker ve mühimmat nakli için aradaki en büyük engel Ural dağları meselesi böylece kalkmıştır. Bu kalenin inşâsıyla Kazaklar, Rusların antlaşmalarını ilk fırsatta bozmak için yaptıklarını anlamışlar fakat bunda geç kalmışlardır. Nitekim 1741 yılında Ebulhayr tarafından Petersburg'a gönderilen elçisi, Osmanlı elçisine, Rus esâretinden kurtulup Osmanlı tâbiiyyetine girmek istediklerini, Kazak hanı adına bildirir.[1]

Orenburg kalesi, inşâsıyla ilgili önemli olan bir nokta ise Rusya'nın daha sonraki asır işgâl politikasıyla alâkalıdır: Ruslar, "vahşî" Türkistan halklarına medeniyet götürmek ve baskınları önlemek üzere bölgeye asker sevkettiklerini söyleyeceklerdir. Bu olayda ise, Kazak hanı gayr-i medenî Kalmukların çapullarına karşı Ruslardan yardım istemiştir. Bunun için kale inşâ eden Ruslar ise, Kalmukları değil de Kazakları tâbiiyyetine geçirdiler. 1742'de ise bütün Sibirya'yı işgâl ettiler.

Müslüman ve Sünnî devletler olan Osmanlı ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetler, aradaki mesâfeye rağmen, iki ortak düşman Rusya ve İran'a karşı bu ülkeleri tabiî müttefik haline getirmiştir. Kuzeyden Osmanlı aleyhine genişleyen Rusya ile 1774'de yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Kırım'daki hâkimiyetini kaybetmiş, fakat Halîfe-i Müslimîn olarak Rusya'daki Müslümanların dinî lideri olduğunu antlaşma metnine koymuştur.[2] Adı geçen antlaşma ile bağımsız hale getirilen Kırım 1783 tarihinde Ruslar tarafından işgâl edildi.

Osmanlı, Kırım'ın işgâliyle Türkistan'dan yardım isteyen ülke durumuna geliyor. Kırım'ı Rus işgâlinden kurtarmak için, 1786 yılında, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) Alemdar Mehmed Said Ağa adlı elçisini Buhâra'ya yollayarak Türkistan Müslümanlarına mektuplar gönderiyor ve onların yardımını istiyor.[3] Buhâra Hanı Seyyid Ebulgazi Han ise cevabında şöyle diyor:

"..Bu Türkistan vilâyetini sizlere bağlı bir ülke bilmekteyiz. Bu itibarla zamanımızın Halîfesi olan Zât-ı Şâhânenizeden bir nişân-ı şerîfle hatt-ı hümâyûn gönderilirse biz bunu kâfirlerle işbirliği eden kimselere karşı bir hükm-i şerîf olarak gösterip onlarla mücadeleye ve muhârebeye başlar ve gazâ sevabına girmiş oluruz.."[4] Bunun üzerine, 1787'de gönderilen Nâme-i Hümâyûn ile Rusların

---

[1] Turgay Vilâyet Arşivi, Pamatnaya Kniga Turgayskoy oblasti za 1899, s. 359; zikreden Togan *A.g.e.*, s. 175.
[2] Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, 1984); s. 517.
[3] Saray, *a.g.e.*, s. 19.
[4] *Hatt-ı Hümâyûn* 728; Saray, *a.g.e.*, s. 19-20.

Türkistan cihetlerindeki daha önceki taarruzları da hatırlatılarak Buhâra hanlığından Ruslara karşı ikinci bir cephe açılması isteniyor. Buhâra'dan gelen cevap ise Rusya'ya karşı böyle bir saldırıya güçlerinin yetmeyeceği idi.[1]

1787'de Osmanlı Kırım'ı kurtarmak maksadı ile Rusya'ya savaş açınca yeniden Buhâra Hanı'na elçi göndererek Rusya'ya karşı savaş açması teklifinde bulundu. Bunun üzerine yeni Buhâra hükümdârı Muhammed Mâsum Han, Pâdişâh'a gönderdiği mektubunda, "Biz de farmana uyarak üzerimize düşeni yapmaktayız. Çünkü Devlet-i Aliyye için duâ etmek bütün İslâm âlemi için vâciptir." dedikten sonra Türkistan bölgesindeki karışıklıklardan ve kendilerinin Rusya'ya karşı savaş açmaları halinde Osmanlı'nın Rusya ile barış yapması durumunda, daha sonra Rusya'nın Türkistan'a saldırmaması husûsunda antlaşmaya bir madde konulmasını ister.[2] Buhâra hükümdârı aynı elçi ile bir mektup ta Sadâret'e gönderir. Bu mektubunda ise şunları söylemektedir:

"..Sizden rica ederim ki Padişâh hazretlerinin hoş bir zamanında Turan memleketlerinin durumunu izah buyurunuz. Bilgi ve dirâyet ve dinî tarafı kuvvetli bir Şehzâde'yi Turan'a padişâh tâyin etsin, ben de hutbeyi onun namına okutur ve sikkeyi de onun adına bastırırım. Eğer Şehzâde olmazsa Şam'da, Mısır'da ve Irak'da olan vezirleriniz evsâfında bir adamı vezir göndersinler onu dahi can-ı gönülden kabul ederiz. Bu iki hal sûretinden biri Turan ahalisinin bahtsızlığı yüzünden mümkün olmazsa aradaki mesafenin uzaklığı düşünülerek Turan ahalisinin Halîfe ve Padişâh'a itaat etmeyeceği düşüncesi akla gelebilir, ancak siz İstanbul'da vezirlik işleriyle nasıl meşgul iseniz, biz de burada Padişâh'ın dostuna dost düşmanına düşman olmaktan onun rızasını kendi isteğimizden üstün tutmakta ve kendimizi Padişâh kullarından saymaktayız..."[3]

Buhâra Hanı'nın, adına hutbe okunacak bir Şehzâde talebinde bulunmasının sebebi, "rafızi" ve "soyu, sopu belirsiz" olarak nitelediği Nâdir Şâh'ın güney Türkistan'ı istilâ etmesidir. Buhâra Hânı bunun yerine bir Osmanlı'yı istemektedir.[4]

Bir sene önce Rusya'ya açılmış olan savaş devam ederken, 1788'de Avusturya Osmanlı'ya, İsveç Rusya'ya karşı savaş açtı. 1789'da savaş devam ederken I. Abdülhamid Kırım'ı kaybettiğinden dolayı kederinden öldü. Aynı yıl Fransız İhtilâli'nin gerçekleşmesi üzerine, Rusya ve Avusturya endişeye kapılarak 1791 Ziştove ve 792 Yaş Antlaşmalarını imzaladılar. I. Abdülhamid'in yerine tahta çıkan III. Selîm, Buhâra Hanı'nın yapılacak sulh ile ilgili "Devlet-i Aliyye ile Rusyalu beyninde şan ü şevket-i Saltanat-ı Seniyye'ye lâyık bir müsâlâha vukuunda Buhâra tarafından Moskovlu ile muhârebeden tavâifin emniyetleri anlaşmaya idhâl olunacağı tabiîdir"[5] temînâtını vermiş ise de, Osmanlı murahhasları Rusların yeni

---

[1] *Nâme-i Hümâyûn Defteri* 9, ss. 195-196; Saray *A.g.e.*, ss. 119-124. Buhâralı tüccarların Rusya ile ticaretlerini bozmak istemeyişleri sebebiyle Rusya'ya savaş açılmamış, fakat bu istek açıkça reddedilmemiştir; aynı yer, ss. 21-22.

[2] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 9, ss. 228-229; Belgenin tam metni için bkz. Saray, *a.g.e.*, ss. 124-126.

[3] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 9, s. 140; Saray, *a.g.e.*, ss. 23-25.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 198-200.

[5] Nâme–i Hümâyûn Defteri, 4, 13-14; Saray, *a.g.e.*, ss. 127-133.

bir tazminat meselesini gündeme getirmelerinden çekindiklerinden Türkistan ile ilgili antlaşmaya bir madde konulmasını teklif etmemişlerdir.[1]

Yaş antlaşmasından bir müddet sonra müşterek düşman İran bir adım daha atarak 1795'de Gürcistan'ı işgâl ediyor. 1798'de Hîve Hânı bağlılık beyânı ve himmet ricâsıyla elçisini İstanbul'a gönderiyor. 1801'de ise yeni Buhâra Hânı olan Haydar Şâh bağlılık mektûbu ve hediyelerle elçisini İstanbul'a göndererek kendisine "Türkistan ve Turan-ı Zemîn Pâdişâhlığı" pâyesinin verilmesini ister.[2] Kendisine verilen cevapta bağlılığının kabul edildiği ve han için "Türkistan ve Tûran-Zemîn Hâkimi" ibâresinin kullanılmasının uygun olacağı bildirilir.[3]

Buhâra Hânı daha sonra gönderediği elçiler ile bütün Türkistan'ın hâkimi, diğer emirler üzerinde de hâkimiyeti olduğuna dâir Sultan'dan menşûr istemiş ve 1819'da Sultan'a biât ettiğini bildirmiştir. Yapılan müzâkereler neticesi, böyle bir biâtın kabulünün, mesâfenin uzaklığı ve durumun nezâketi sebebiyle faydadan ziyâde zarar getireceği, kabul için Şer'î bir zarûret te olmadığı neticesine varılarak durum idâre edilmiştir.[4] Sultan bir miktar hediye ile Hân'ı taltîf etmiş, fakat Türkistan'ın hassasiyetini göz önünde tutarak "emirler üzerinde hâkimiyet" meselesine temâs etmemiştir. Bu kararlılıktaki isâbet bir müddet sonra ortaya çıkmış, Buhâra Hânı'nın Sultan'a elçiler gönderip, biât ederek menşûr istediğini duyan Hokand Hânı da, 1820'de elçi göndererek biat etmek istemiş ve muhâliflerine karşı tuğ ve kılıç istemiştir. Benzer üslûp ile verilen cevapta bu istek de reddedilmiş, yazılan mektuba cevap yazılarak gönlü alınmaya çalışılmıştır.[5]

Bu arada 1813 ve 1828 yıllarında Ruslar İran'ı yenerek Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarını imzâlıyorlar. Bu gelişmeler ile her iki ülkenin bir ortak düşmanı İran büyük bir toprak kaybına uğrarken, diğer düşman Rusya Kafkaslar ve Azerbaycan'da önemli mesâfeler kat'ediyor.

Bu yıllardan itibaren gerek Türkistan'dan gerekse Kazan gibi kuzey bölgelerinden Hacca gidenlere atiyye ve ihsânda bulunulması ile ilgili İrâdelere şâhit olmaktayız.[6] Daha çok ahâlinin en üst seviyesinden olanlara nasip olan bu yolculuğa, yüzyılın sonuna doğru daha çok kimsenin katıldığını görmekteyiz. İran yüzünden daha önceleri pek hacca gidemeyen Türkistan Müslümanları, 19. yüzyılın başından itibaren Rusya'dan İstanbul yolunu keşfediyor. Yüzyılın son çeyreğinde, bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde Rusya'nın Orta Asya

---

[1] *Cevdet Tarihi*, C. V, ss. 243-251; Saray, *a.g.e.*, s. 27-28. Saray, Osmanlının bu tutumuna Buhâra Müslümanları'nın tepkisiyle ilgili bir kayda rastlanmadığını ve bunun aradaki dostluğu bozduğuna dâir de bir emâre görülmediğini, söyler.

[2] *Hatt-ı Hümâyûn*, 6668; *Arşiv Belgeleri*, 45.

[3] *Hatt-ı Hümâyûn*, 7616; *Arşiv Belgeleri*, 46.

[4] Bu yazışmalarla ilgili belgeler: *Nâme-i Hümâyûn*, 10, ss. 226, 227-228, 274; *Hatt-ı Hümâyûn*, 36558, 36575, 36581-A, 36552; Saray, *a.g.e.*, ss. 32-36.

[5] *Hatt-ı Hümâyûn*, 36579, 36547.

[6] Meselâ bkz. *İrâde, Meclis-i Vâlâ* 6455, 6928; *Arşiv belgeleri* 60, 61.

demiryolları ve buharlı gemiler sâyesinde bu yolculuk çok daha kolay ve İstanbul ihsânları ile de fazla kişinin istifâde edeceği hâle geliyor.

Yine bu dönemde, Türkistan, Rusya ve İngiltere tarafından, istilânın ön hazırlıkları araştırmasına konu oluyor. Bilimsel araştırma, sahte kimlik, ticaret ve benzeri yollarla bölgeye gelen batılılar aynı zamanda bölgenin siyâsî, iktisadi ve stratejik özelliklerini tesbit ederek ajan fonksiyonlarını icrâ ediyorlar. Bunlardan ilk tesbit edilebilen Hîve'ye gelen Rus subayı Gladişeov ile mühendis Muravin,[1] Hîve Hânı'nı temsilen Nâdir Şâh ile görüşüyorlar. 1820'de ise daha sonra Rusların teşvikiyle Buhâra hânı tarafından casuslukla suçlanarak îdam edilecek olan İngiliz Stoddart ve Conolly ile beraber Rus heyeti ile müsteşrik Khanikof Buhâra'ya gelmişlerdir.[2] Bu arada Baron G. de Meyendorf'un Orenburg'dan Buhâra'ya bir seyahatı olup, bu seyehatiyle ilgili anılarını 1826'da Paris'te yayınlamıştır.[3] 1831'de İngiliz Dr. Wolf Merv ve Buhâra'yı; 1832'de ise yine İngiliz A. Burnes Kâbil, Buhâra ve Merv'i ziyaret ediyor.[4] Burnes 1837'de Afganistan'a elçi olarak gönderiliyor.

Bu ziyaret ve ajan faaliyetleriyle birlikte «müstemlekeciliğin yeni taarruzları»[5] için 1324'te Karkaralı, 1832'de Akmola, 1845'te Turgay ve Irgız, 1847'de Türkistan'ın en doğusunda ve Çin hududunda Kapal ve Ay Ögüz ve Sır Derya havzasında Rayım kalelerini inşâ ediyor. Wolf ve Burnes'in ziyaretlerinin ertesinde, 1834'de Ruslar Hazar Denizi'nin Türkistan ciheti olan Doğu sahillerini işgâl ediyor ve aynı yıl Buhâra Hânı'nı Hokand ve Hîve hanlıklarına karşı kışkırtmaya başlıyor. 1839 yılına gelindiğinde ise Kazakistan'ın doğu kısımlarını tamamen işgâli altına alıyor.

1813 ve 1828 Gülistan ve Türkmençayı antlaşmaları ile İran'dan önemli miktarda toprak koparan Rusya, bu ülkeyi gittikçe daha fazla kontrolü altına alarak Türkistan istikâmetine doğru itmeye başladı. 1837'de Rusların teşviki ile İran, Herat'ı kuşattı. Bu kuşatmayı İngiltere engellerken, bir sonraki çağa da hâkim olacak olan uluslararası «Politik Çekim Kânûnu»[6] işlemeye başladı. Herat'ın kuşatılmasından en fazla etkilenen ülke ise Hindistan'a hâkim olan İngiltere idi. Bu asır boyunca sıkça görülen Rus-İngiliz dostluğu; yine menfaatin gereği her vâsıta kullanılarak gizlenmeye, her iki ülke arasında ciddî bir düşmanlık veya menfaat

---

[1] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 200. Saray 1819 senesinde gelen Rus askeri ajanının ismini Muravyev olarak verir; s. 148.

[2] Togan, iki heyeti birden ülkesinde kabul eden Emir Haydar'ın İngilizlerle Ruslar arasında salıncak oyununa başlar gibi olduğunu belirtir; *a.g.e.*, s. 223.

[3] *Voyage d'Orenbourg à Boukhara Fait en 1820*; zikreden: Czaplicka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, Curzon Press, 1973).

[4] Togan, *a.g.e.*, s. 224.

[5] Togan, *a.g.e.*, s. 211.

[6] Showers, *The Central Asian Question*, s. 27; F.O. 65-870. Shower, bu kânûnun, İngiltere'nin özellikle İran, Türkistan ve Afganistan siyasetlerinde Rusya ile olan münâsebetleri için gerekli olduğunu belirtir.

çatışması varmış gibi gösterilmeye çalışıldı. İran'ın Herat'ı kuşatması üzerine İngiltere'nin, kuzeyi Rus kontrolünde olan İran'ın geri kalan kısmı kendi kontrolüne alması için son derece meşrû bir sebep ortaya çıktı. En önemlisi, Herat'ın alınmasına engel olan İngiltere, bölgeye değişik bir vecheyle, koruyucu sıfatıyla merhaba dedi.

Bundan sonra da Afganistan, İran hatta Türkistan ile ilgili konularda İngiltere-Rusya arasında çıkar çatışmaları varmış gibi gösterilecek ve ilginçtir, hep savaşın eşiğinden dönüleceketir. Ancak, bu rekâbetten yararlanması gereken başta Afganistan olmak üzere bölge ülkeleri, her defasında İngiltere ve Rusya'nın saldırılarına uğrayacaklar, bu dev ülkelerle savaşmak mecburiyetinde kalacaklardır.

İngiltere-Rusya arasındaki, temeli «Politik Çekim Kânûnu» ile açıklanabilecek, sonucunda ise yerli halkın esâreti sağlanmış olan ilişkileri çok değişik alanlarada görmek mümkün. 1838 yılında İngilizler Albay Stoddart'ı Buhâra'ya elçi olarak gönderirler. 1839'da Rus ordusu Hîve hanlığını işgâle giderken mağlûp olunca, Hanlıklarla ilişki kurarak biribirlerine kırdırmanın daha kolay olacağı gündeme gelir. Bir yıl sonra ise İngilizler bölgede önemli bir zafer kazanırlar, Afgan Emîri Dost Muhammed Han'ı yenerler. İngilizler, kendi gâlibiyetleri ile yetinmeyip, Rusların da mağlûbiyetini telâfi için, Rusya-Hîve anlaşmazlığının halletmek üzere Yüzbaşı Abbot, Shakespear ve Conolly'yi Hîve'ye gönderirler. Aynı yıl Hîve Hânı Rus saldırılarına karşı Osmanlıdan yardım talebinde bulunur.[1]

Hîve'ye gönderilmiş olan Conolly, Türkistan hanlarının kendi aralarındaki çatışmayı bırakıp, asıl düşmanları Rusya'ya yönelmeleri tavsiyesi husûsundaki görevini başarıyla yerine getirip,[2] Hânı iknâ ettiği ve onun sevgisini kazandığı halde, Buhâra Emiri, ülkesinde bulunan Albay Stoddart'ın Hokand ile de haberleşmesinden şüphelenerek hapseder. Emîr ülkesinde bulunan dört Avrupalıyı idam ettirdiği halde, Ruslara dokunmadı. Ruslar da görünüşte, mahpus Avrupalıları himâye etmekle beraber, el altından bunların öldürülmesine işaret ederlerdi.[3]

Albay Stoddart, hapiste iken durumu haber alan İngiltere hükûmeti Conollay'i Buhâra'ya Emîr'i iknâ etmeye gönderdi. Kendinden emîn bir şekilde Buhâra'ya

---

[1] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 11, s. 84; Osmanlı Hîve'ye olduğu gibi bir müddet önce Hokand Hanı'na da olumlu cevap verememişti. Bu politikanın altında, Osmanlı'nın kendi problemleri ve mesâfenin uzaklığı olduğu gibi, Buhâra hanlığı yanındaki politik tercihi de sözkonusu olabilir. 1837'de İstanbul'a gelen Hokand Hanı Muhammed Ali'nin elçisinin askerî uzman ve ünvân yerine sadece kitap gönderiliyor; *Hatt-ı Hümâyûn*, 36565-A, 36550; *Cevdet, Hâriciye*, 1098; Saray, ss. 45-50.

[2] Hîve'ye giden İngiliz heyeti parlak sözler, ortak düşmana karşı birlik gibi «hikmetli» görülebilek nasihatler ile beraber, asıl önemli görevi Rusların yerine getirmeyeceği vaadlerine âdetâ kefil olarak, Hîve'nin en büyük baskı unsuru haline gelen önemli miktardaki Rus esirlerini iâde ettirir. Ayrıca saldıran ve yenilen taraf olarak Rusya'nın Hîve'ye tazminat ödediğine dâir bir kayıt ta yoktur. Bu hususta başarı da İngiliz heyetine aittir; bkz.: Captain James Abbott, "How Sir Richmond Shakespear Set Free the Russian Slaves at Khiva; Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg", *J.R.C.A.S.*, vol. VIII, 1921, ss. 121-124.

[3] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 227.

gelen Conolly de derhal hapse atıldı. İngiltere'nin İran Sefiri, Pâdişâh'ın bu hususta yardımını istemesi üzerine, gönderilen bir Nâme-i Hümâyûn ile İngiliz subayının tahliyesi talep edildi.[1] Fakat Buhâra emiri için yanıbaşındaki Ruslar daha inandırıcı olmuştu. 1841 senesinde, Nasrullah Han (1826-1860), câsusluk yaptıkları gerekçesiyle İngiliz Albay Stoddart ve bu konuda şefaat dilemeye gelen Yüzbaşı Conolly'yi idam ettirdi.[2] Sultan II. Abdülhamid'e takdîm edilen, bir lâyihada, İngilizlerin afvedilmesini isteyen Nâme-i Hümâyun emire geldiğinde Buhâra emîri, "emîrü'l-mü'minînin emri başımız üzerine lâkin biz onları bir hafta mukaddem îdâm etmişdik" diye özür dilemiştir.[3]

1842 senesinde Hokand'ın iç karışıklıkları sebebiyle daha önce gözetlemede olan Buhâra Hanı Nasrullah'a fırsat çıkınca buraya saldırdı. Kuvvetlerinin önemli bir kısmını, Çin'e karşı savunmak üzere Doğu Türkistan'a göndermiş olan Emir, buna karşı direnemedi. Hokand'a giren Buhâra ordusu, Muhammed Ali Han ile ona bağlı ulemâyı kılıçtan geçirdi. Bunun üzerine Hokand, Nasrullah Han'ın istediği şartlarla barış yaptı, fakat bu hadise sebebiyle, uzun yıllar kendisini toparlayamadı ve daha sonraki Rus saldırısı esnasında da kendisini savunamadı.[4]

Yeni Hokand Hanı Şir Ali (1842-1845), ülkesinin içinde bulunduğu durumu ve çarelerini iyi bilmesine rağmen, uğradığı bir suikast neticesinde 1845'de öldürülüyor ve yerine Hudâyar Han (1846-1853) geçiyor. İlk iş olarak, bir elçisini İstanbul'a göndererek, Buhâra Hanı'ndan da şikayetle Türkistan'ın idâresi hakkında mâlûmat vererek bir kaç madenci ustası istiyor. Bu konuda hazırlanan Sadâret raporunda, İngiliz seyyahlarının ifadelerine bakılarak bölgenin yakın bir gelecekte Rusya'nın da desteği ile İngiltere'nin tasarrufu altına gireceği endişesi belirtiliyor. Elçi ile gönderilen Nâme-i Hümâyûn'da hanların biribirleriyle iyi geçinmeleri tavsiye ediliyor.[5] 1847'de Hîve Hanı ise gönderdiği mektupta şöyle "..Siz halîfe olarak bütün Müslümanların büyük ve şöhretli hükümdârı ve bütün mü'minlerin itâat etmesi gereken âmiri olmak hasebiyle bütün Müslüman hükümdârları sizin hizmetkârınız ve şöhretli hükümdârlar sizin can teslim eden bendeleriniz

---

[1] *B.O.A. İrâde Hâriciye*, 847; Arşiv Belgeleri, 55.

[2] Bu olay önyargılı araştırmacılar için, Türkistan halklarının gayr–i medenî ve uzlaşmaz tutumlarıyla ilgili önemli bir delil olarak kullanılır. Yaklaşık çeyrek asır sonra Rusya Buhâra'yı işgal ederken, İngiltere'den yardım istendiğinde kamuoyunun bu hadiseyi unutmadığı, bunun için yardım edemeyeceği bildirilmiştir. Bununla beraber Hîve Hanı'nın dostâne tutumları ve gelenleri taltîf etmesi hatırlanmamıştır. Öte yandan, İngilizleri asıl idâm edenin, Buhâra'da bulunan iki yüzlü Rus heyeti (Togan, *a.g.e.*, s. 227) olduğu gerçeği araştırma ve görüşmelerde pek gündeme gelmemiştir. Rus heyeti bu başarısı ile Türkistan'ın işgalinin gerekçesi olan bölge halkının «vahşiliğini» hür dünya nezdinde ispat etmiştir. Buhâra'daki İngilizlerin asılmasında etkili olan önemli bir isim Abdüssamed'dir. Buhâra Hanı Nasrullah, İran Veliahdi Abbas Mirzâ'dan bir topçu istemişti. İngilizler ise daha önce Hindistan'da bulunmuş olan İranlı Abdüssamed'i gönderdiler. Daha önce Hindistan'da İngilizlerin kendisine yaptıkları muâmelenin intikâmı olarak ve Buhâra Hanı'nın İngilizlerden korkmadığının ispatı için bunların asılmasında Hanı etkilediği hakkında bkz.: Moskvitianin'den naklen Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 226-227.

[3] B.O.A., Y.E.E., 18, 553/618-93-38, Bu lâyihanın tamamının transliterasyonu için EK II'ye bkz.

[4] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 45-46.

[5] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 12, s. 58-59; *İrâde Hâriciye,* 2206, 1-2; Saray, *a.g.e.*, 50-52.

olduğundan memleketimiz Müslümanlarına vuku bulan hakâret bütün Müslümanlara râci olduğundan halimize şefkat ve merhamet edip o taraftaki Rusya memurları ile sohbet buyurulup Rusya'nın zulüm ve sitemlerini azaltıp...." sözleriyle, Rusya'ya karşı Sultan'ın tevassutunu istiyor. Kendisine verilen cevapta bu isteğinin yerine getirildiği bildirilerek barışın korunması tavsiye ediliyor.[1]

Hokand elçisinin Buhâra Hanı'ndan şikayeti üzerine, Osmanlı hükümeti, İstanbul'daki Özbek Tekkesi Şeyhi El-Hac Mehmed Efendi'yi emîri îkâz etmek üzere Buhâra'ya göndererek, "Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyyet ve merhametine pek ağır gelmekle" kendi aralarında iyi geçinmeleri ve Rusya ile münasebetlerinde de dikkatli olup antlaşmalara riâyet ederek harhangi bir şikayete fırsat vermemeleri tavsiye ediliyor.[2]

Bu arada 1842'de Afganistan'a tekrar saldıran İngilizler yeniliyor.[3] 1843'te İran Konsolosu Taylor Thomson Hîve'yi ziyaret ediyor. 1846'da ise Rusya lehine önemli bir gelişme olur: Yaklaşık 25 seneden beri Ruslara karşı silahlı mücadele eden Kazak Sultan Kenasarı, bir Kırgız tarafından öldürülür.

1848, Avrupa'nın ihtilaller ve ayaklanmalarla kaynadığı bir dönemdir. Sicilya'da başlayan ihtilalden sonra Paris'te de meydana gelen ayaklanmalar üzerine Louis Philippe tahtını bırakıyor ve İkinci Cumhuriyet ilan ediliyor. Viyana'da ise Metternich kaçarak bir dönem kapanıyor. Venedik'in bağımsızlığını ilân etmesi ve Avusturya-Piyemento Savaşı'ndan istifâde ederek Macaristan da bağımsızlığını ilân ediyor. Fransa, Prusya, İsviçre ve Roma'da olaylar biribirini izlerken, monarşiler yıkılıyor veya zor günler yaşıyor ve haritalar akşamdan sabaha değişiyor. Bütün bunlar olurken Ruslarda, meselâ Fransız İhtilâli esnasındakine benzer bir tedirginlik yoktur. Rusya Türkistan'daki mevcut topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini teminat altına alıyor. Ruslar, Aral gölü civarında bir üs kurarak Hîve'ye olan saldırılarını arttırıyor.

Kırım Savaşı, Kafkasların Rusya'ya Bırakılması ve Türkistan Yolu'nun Genişlemesi

Karadeniz bölgesi eski çağlardan beri Balkanlar ve Bizans için ekonomik ve siyâsî bakımdan son derece mühim bir bölge olmuştur.[4] Fâtih Sultan Mehmed'le Osmanlı'nın yeni Karadeniz politikası ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Boğazları ele geçirdikten sonra Karadeniz'de daha iyi bir duruma gelmişti. 1475'te Cenevizlilerden Kefe'nin alınmasıyla Kırım Osmanlı topraklarına katılmıştı. Kırım'ın fethinden yaklaşık bir asır sonra, 1552 de Kazan, 1556'da Astrahan

---

[1] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 12, ss. 67-69; *Saray*, *a.g.e.*, ss. 52-54.

[2] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, 12, s. 60.

[3] Avam Kamarası'nda bu olaydan «talihsiz bir saldırı» olarak bahsedilir; *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, s. 123.

[4] Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", 86-113.

Hanlığı Moskova prensliği tarafından alınmıştır. Moskova'nın İngiltere ile ticarî bağları da, Kazan ve Astrahan'ın sivil halkının kanlı bir şekilde ezilerek Rusya'ya ilhâkıyla birlikte başlamıştır.[1] Bu yıllarda kurulmuş, İngiliz-Rus şirketi İran'dan baharat ve ipek almaya başlamıştır. Rusya'nın güneye ve doğuya doğru önemli genişleme merhaleleri olan bu hadiselerden sonra Karadeniz, Kafkaslar ve İran-Safavî devleti üçlüsünün stratejik konumu kritik bir duruma girmiştir. Kırım'ın Kafkasya özellikle Çerkezistan üzerindeki stratejik tesiri sebebiyle, buranın fethinden önce, Kırım hanlığının bölge üzerindeki nüfûzu siyasal bir hak olarak görülmekte, eski Kırım hanları, kendilerini Çerkezistan'ın koruyucusu olarak kabul etmekteyediler.[2] Kafkaslar, stratejik önemi yanında altın, gümüş, demir madenleri, maden işleme teknolojisi, hayvancılık, tarım ve ticaret bakımından da oldukça zengin bir bölgeydi.[3] Osmanlı, İran'dan gelecek muhtemel tehlikelere karşı 1578-90 arasında yapılan savaşlar sonucu bütün Kafkasları fethederek İran'ı kontrol altına almaya çalışmıştır.

Kafkasya, İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasında ikinci önemli kol olarak kabul edilir.[4] Bugünkü Azerbaycan, daha yedinci yüzyılda Araplar tarafından fethedilmiş ve halkı, çok az Yahudi toplulukları ile bazı yerli Hıristiyan* bölgeleri müstesna, sekizinci yüzyıda Müslüman olmuştur. Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan iki önemli Hıristiyan bölgesi, Ermenistan ve Gürcistan zamanımıza kadar dinlerini muhâfaza etmişler, bu iki Hıristiyan devlet vâsıtasıyla Rusya ve batılı ülkeler, 19. yüzyılda ve günümüzde bölgeyi kontrol etmeye çalışmışlardır.[5] Daha kuzeydeki Derbend bölgesi ise göçebe hayatı yaşayan Hazar Türklerinin sâkin olduğu bölge olup bunlar Yahudi idi. Böylece, daha ilk yıllardan itibaren Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki çatışma, bu bölgede başlamış ve iki asır kadar devam etmiştir.

Azerbaycan'ın aksine, Kafkas dağlarında İslâmiyet daha yavaş yayılmıştır. Dağistan 10. yüzyılda bütünüyle Müslüman olurken, Kafkasların merkezinde bulunan Kabartey bölgesi halkı 16. yüzyılın sonlarında Müslüman olmuşlardır. Kafkasların en muhkem yerlerinde bulunan Çeçenler 18. yüzyılda, bazı Çerkez

---

[1] Kortepeter, a.g.m., s. 95.

[2] Aynı makale, s. 103. Marks'ın Kafkaslar ve Kırım Savaşı konusundaki makaleleri de bu stratejik öneme işaret eder. Marks, makalelerinde, Kırım'da Rusların mağlup edilmesinden sonra Kafkasların Rusya'ya bırakılmasına karşı isyan eder; *The Eastern Question*, yay.: Eleanor Marks Aveling (Londra, S. Sonnenschein, 1897), özellikle New York Times'da yayınlanan 11 Ocak 1854 tarihli "England and Russia" başlıklı makalesi, ss. 201-210. Marks'ın bu makalesinde daha 1854 yılında, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un Kafkasya'yı Rusya'ya bıraktıktan sonra, gelen tepkiler üzerine, sanki bu olayın dışındaymış gibi hükümetten istifâ ettiğini belirtmesi ilginçtir; s. 201.

[3] Kortepeter, a.g.m., s. 110.

[4] Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985); s. 3.

[*] Bennigsen ve bazı yazarlar, İngilizce eserlerinde buranın Hıristiyan ve Yahudi halkları için «Udine» tâbirini kullanmaktadırlar.

[5] Bennigsen, *aynı eser*.

kabileleri ile İnguşlar ise 19. yüzyılın ikinci yarısına dağru İslâmiyeti kabul etmişlerdir.[1]

Kırım Savaşı ile Rusya, Avrupa'da son derece zayıf bir duruma düşmüş. Fakat aynı anda bütün Kafkasya'yı hâkimiyeti altına alması yolunda da serbest bırakılmıştır.[2] Rusların Kırım'a olan asıl ilgileri de zaten Çerkezistan ve Kafkasya'yı kontrol altına alarak, "..buradaki kabileleri Osmanlı Devleti'nin himâyesinden çıkarıp Osmanlı askerî kuvvetini azaltmak ve Rus topraklarına hücumlarını önlemek.." idi.[3]

Kırım'da Osmanlı'nın yardımına koştuğu görülen Avrupa ülkelerinin bu tutumu bütün sonuçlarıyla değerlendirildiğinde pek te Osmanlı'nın kazançlı olmadığını göstermektedir: "Aslında Avrupa devletleri, Rusya dahil, tarihin hiçbir devrinde Osmanlı İmparatorluğu ile samimi bir dostluk tesis etmemişlerdir. Bazan aralarından birkaçı bizim yardımımıza gelmişlerse ... bize yardım etmekten ziyade kandi rakiplerini izâle etmek için yapmışlardır."[4]

Kırım Savaşı sırasında İngiltere'nin Kafkasları Rusya'ya terketme politikasını en çok ve açık bir şekilde eleştiren önemli bir yazar vardır: Karl Marks[5]. Çeşitli vesilelerle temas edeceğimiz gibi, İngiltere'nin Kafkasya'yı Rusya'ya bırakma kararı, henüz Kırım Savaşı devam ederken verilmiştir.

Kırım Savaşı'nın sonuna doğru Kafkaslardaki Osmanlı askeri gücü, bu bölgedeki gelişmeler ve bölgenin stratejik ve ticarî durumuyla ilgili haberler, raporlar İngiliz görevliler tarafından hükûmete gönderiliyordu. Gelişmeleri çok yönlü değerlendiren bazı raporlar, buraya müdâhale etmemenin uygunluğunu iddia ederler.[6] 11 Temmuz'da yapılan görüşmede ise Osmanlı hükûmeti adına şu temel politika ortaya konur:

"Bâb–ı Âli ve müttefikleri (İngiltere ve Fransa), Çerkezlerin ve diğer Kabilelerin millî haklarını ve bağımsızlıklarının tanınması ve korunması konusunda elbette anlaşmış olacaklardır."

---

[1] *Aynı eser*, s. 4.

[2] Sir H. Mortimer Durand, "Sir Alfred Lyall and the Understanding with Russia", *J.R.C.A.S.*, vol.I, 1914, s. 21.

[3] Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İ. Miroğlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979, s. 21.

[4] Ahmed Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası*. Ahmed Rıza'nın Rusya'yı özellikle zikretmesi, kitabın kaleme alındığı yıllarda Rusya'nın Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı'na yardım etmesi sebebiyle birçok çevreler tarafından Türk dostu olarak takdim edilmesi yüzünden olabilir.

[5] Paul B. Henze, *Marks'ın Ruslar ve Müslümanlar Hakkında Yazdıklarından Seçmeler*, çev. Yuluğ Tekin Kırat (Ankara, ODTÜ, 1984).

[6] "Russia Trade on East Cost on Circassia", 1854-Haziran 1857, F.O. 97-350. Aynı dosyada yer alan 24 Haziran 1855 tarihli bir rapor, Osmanlı komutanlarıyla görüşüldüğünü, ihtiyatlı davranılması gerektiğini, çünkü Osmanlının bölgede güçlü olduğunu, fakat Osmanlı ve Rusya'nın eşit hale getirilmesi gerektiğini bildirir.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bu teklifi bildiren temsilci, bu cümleden, Osmanlının Kafkaslarda tekrar üstünlük kurmak istemediği, fakat Çerkezistan'ın bağımsızlık hakkı üzerinde durulduğunu belirtir.[1]

20 Temmuz'da Longworth'dan Clarendon Kontu'na hitâben gönderilen raporda, Kafkasya'nın stratejik önemi, Kafkas kabile ve kavimlerinin kendi aralarında ve dışa karşı tutumları, Osmanlı'nın bölgedeki durumu, Osmanlı askerî ve idârî yetkililerle bilhassa Sefer Paşa, Mustafa Paşa, Şeyh Şâmil ile yapılan görüşmeler, teklifler ve tavsiyeler, Çerekizstan'ın bağımsızlığının lüzûmu teferruatlı bir şekilde anlatılır.[2] Barış şartları içinde, Çerkezistan bağımsız bir ülke olduğu takdirde, sınırlarını oluşturan kabilelerin halkları ve bunların mevcut müesseselerinin komşularıyla barışın tarafında yer alacakları bildirilir.[3] Bu gibi bazı Rusya'nın aleyhine, bölge ülkeleri lehine olabilecek kanaatlerden sonra, bölgede görüştüğü kimselerin güvenilir olmadığını, Osmanlı'nın çok yönlü etkilerini olumsuz bir üslûpla yazar. Çerkezistan konusundaki İngilizlerin kıskançlığının da Osmanlı yetkililer tarafından çok iyi farkedildiğini hatırlatır.[4] Bütün bunlardan sonra İngiliz ve Fransızların bölgenin askerî gücünü takviye etmesinde bir çıkarları olmayacağını söyler.[5]

23 Ekim 1853'te başlayan Osmanlı-Rus savaşına daha sonra İngiltere, Fransa ve Piyemonte katılmış. İngiltere ve Fransa'nın bilinen hesapları yanında, yeni sahneye çıkan İtalya prensliği ise bu savaşla kabul borcunu ödemeyi düşünmüştür. Rus donanması tamamen yakılıp, büyük askerî darbe yemesine rağmen, 1856 Paris Antlaşması yapılırken, Kafkaslardaki emperyalist faaliyetleri ile ilgili her hangi bir madde yer almamıştır. Rusya'nın Avrupa'da büyük darbe yemesine rağmen Kafkaslar dolayısıyla Türkistan istikametinde serbest bırakıldığı bu antlaşmayı, Kafkaslar ve Türkistan ile ilgili Rusya-Batı münasebetleri açısından dönüm noktası olarak görüyoruz.

Paris Antlaşmasının hemen akâbinde, Kafkasya'da ilerleyen Rusya kısa sürede başta Şeyh Şâmil ve bağlıları olmak üzere direnişleri kırdı. Böylece Orta Doğu'nun savunmasında anahtar bölge, Rusların eline geçmiş oldu.[6] Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile bütün Azerbaycan'ı daha önce ele geçirmiş olan Rusya böylece aradaki en büyük engeli de ortadan kaldırdı. Şeyh Şâmil modern çağın en büyük ve

---

[1] *Aynı yer.*

[2] F.O. 97-350, Consul Longworth to the Earl of Clarendon.-(Received August 13) (No.7.) ss. 124-130.

[3] *Aynı yer*, s. 126. Marks da bağımsız Kafkasya ülkelerinin dünya ve bölge barışı, ticareti ve medeniyeti için ne kadar faydalı olacağına işaret eder, *The Eastern Question*, ss. 201-210.

[4] F.O. 97-350, s. 127.

[5] *Aynı yer*, 129-130.

[6] Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians* (The Rand Corporation, 1990) ve *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, çev.: Akın Kösetorunu (ODTÜ, 1985), s. 2.

karizmatikleşen liderlerinden biri olduğu kadar, sömürgeciliğe karşı mücadelesi bakımından da fevkalâde önemli bir örnektir. [1]

Kırım Savaşı yıllarında, İngiltere'nin politikasına çok değişik çevrelerden eleştiriler gelmekte, gerekli tedbirlerin alınması husûsunda hükûmet îkâz edilmektedir. Bir İngiliz subayı konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirir:

"Rusya'nın Kafkasların ötesindeki vilayetleri Rus politikasının karakteri olan tahakküm ihtirasının açık delilidir. Rus İmparatorluğunun bu bölgesi çalıntı eşyaların saklandığı bir eve benzetilebilir. Gözlerini bir taraftan Ermenistan ve Tebriz'e, diğer taraftan Hindistan'a diken St. Petersburg hükümeti saldırgan içgüdülerine talihin güleceği günü beklemektedir.... İhtiraslı planlarını gerçekleştirmede Rusya'nın başarı şansı üzerine uzun bir tez yazmak amacında değilim. Bu sorun, eğer İngiliz hükümeti gerçek çıkar ve görevlerinin bilincindeyse, şu anda içinde bulunduğumuz savaş sırasında muhtemelen çözülür."

İngiliz Mareşal Sir Henry Rawlinson ise Kırım Savaşı'ndan bir kaç yıl önce şöyle demektedir:

"...15 yıl boyunca (Rusya) Kafkaslar'daki kabilelerini yok etmek için elindeki tüm güçleri seferber etmiştir; söylendiğine göre Şâmil kendi halkından başka Rus ordusundan ilticâ eden 15.000 askeri yönetmekte ve Ruslardan ele geçirilen 200 parça ağır topu savaşta kullanabilme olanağına sahipti. böylece, bu gücün Ruslar için ne denli önemli bir tehdit oluşturduğu ortadaydı. Dağ köylülerinin özgürlük savaşının güçler dengesini kurmadaki değeri henüz tam anlaşılmış değildir. Şâmil'e mâkûl ölçüde yapılacak bir yardım, belki de, Tuna boyundaki prenslikleri kurtaracak ve Şâmil'in bayrağı Kafkasların zirvelerinde dalgalandıkça İran Rus ordularının işgâlinden korunacaktır."[2]

İngiltere'nin Kafkaslara yardım etmesi şöyle dursun, Osmanlının yardımı için dahi büyük bir engel teşkil etti. Bu gerçeği gören Ömer Paşa, hazırladığı Kafkas planından, önceleri İngilizleri haberdar etmedi. İngiltere'ye rağmen Türkler Ömer Paşa'nın planını uygulamakta ısrarlıydılar ve Kafkas cephesi için yeni kuvvetler de bulunmuştu.[3] Fakat İngiliz ve Fransız kumandanlarının burada harbe girmek istememeleri sebebiyle bir an önce barış imzalanınca müttefikleri olan Osmanlı da Kafkaslardan çekilmek mecburiyetinde kaldı ve meydan tamamen Ruslara kalmış oldu.[4] Şâmil'in 1859'da Rusların eline düşmesinden sonra dağlık kesimlerdeki mücadele beş yıl kadar daha sürdü. Fakat mahallî direnişler Rus hâkimiyetinin yerleşmesine karşı bir engel teşkil etmedi.

Paris Antlaşması ile ilgili Avam kamarasındaki tartışmalar esnasında Kafkasya'nın stratejik önemi, başta Şeyh Şâmil olmak üzere Ruslara karşı direnen

---

[1] *Aynı eser*, s. 8. Şâmil, Nakşibendi'nin bir kolu durumunda olan Müridler tarikatına mensup olup, bu tarikatın özünde yabancı tahakkümüne karşı direnmek esası vardır; *aynı yer*, ss. 9-11.

[2] *Aynı eser*, s. 16.

[3] *Aynı eser*, s. 22.

[4] Şâmil henüz Rusların eline düşmeden, 29 Temmuz ve 28 Eylül 1858 arasında Rusların ilerlemeleri, bölgedeki gelişmeler ile ilgili İngiliz temsilcilerinin raporları F.O. 65-518 ve F.O. 65-519 nolu dosyalardadır.

yerli halkların çinde bulunduğu kritik durum ile İngiltere'nin veya Osmanlı devletinin buradaki halkları doğrudan veya dolaylı olarak destekleyebileceği gibi görüşler defalarca dile getirildi. Kafkasya hususundaki antlaşmanın Ruslar lehine Kafkaslar aleyhine olan durumu ortaya kondu.[1] Sir Charles Wood, hükümetinin Şâmil'e yardım etmesi durumunda antlaşmaya aykırılıkla suçlanamayacağını hatırlatıyor.[2] Lord Manners ise, savaşın başında Kafkaslılarla iyi ilişkiler kurulduğu, onlara yardım va'dedildiği, bir güven hareketi olarak Mr. Longworth'un siyâsî ajan göreviyle gönderildiği ve Çerkez liderlerle dostluklar tesis edildiğini, onların korunması istikâmetinde karar alındığını hatırlattıktan sonra bu insanların sonunda Majestelerinin bakanlarının politikasına kurban olacaklarından daha önce bahsedilip bahsedilmediğini soruyor.[3] Mr. Longworth'un buradaki göreviyle ilgili bazı tuhaflıklara da temas ettikten sonra bütün bu görüşmelerin yapıldığı zaman ve İngiltere taahhüdünü yaptığı zaman, bu talihsiz fakat onurlu insanlar [Çerkezler] için Paris Konferansı'nda ne gibi gayret sarfedildiğini öğrenmek istiyor. Özellikle Bâb-ı Ali'nin bu istikâmette sarfettiği gayretler, İngiltere ve Fransa'yı da Çerkezistan'ın bağımsızlığının garanti altına alınması yönünde antlaşmaya madde koymak yolundaki resmî yazışmalardan pasajlar sunarak niçin bunlara karşı kayıtsız kalındığını öğrenmek istiyor.[4] Daha önce Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Edirne antlaşmasında bu bölgelerdeki Rus nüfûzu açıkça işlendiği ve bunun da hükümeti tarafından çok iyi bilindiği halde, son antlaşmada bu bölge ile ilgili açık hükümlerin bulunmamasının bu bölgedeki Osmanlı'nın yalnız başına imzalamak zorunda kaldığı antlaşma hükümlerinin geçerliliğinin sürmesi demek olduğuna işaret ediyor.[5] "Çerkezleri daha fazla kullanamayacağınızdan suyu çıkmış bir portakal misâli fırlatıp attınız ve Ruslara bu bölgeyi kullanarak Asya'daki nihâî fetihlerini yapması iznini verdiniz", diye hükümeti suçluyor.[6] Daha sonra Kafkasya'nın Rusya ve Asya açısından stratejik önemi ile ilgili Mr. D. Seymour'ın şu tesbitlerini naklediyor:[7]

"Kafkasya'da barış yapılacağı zaman, bunun en kazançlı tarafı bizim Karadeniz'in doğu kıyılarının bağımsızlığını antlaşma ile teminat altına almamız olacaktır. Çünkü bu bölgenin bağımsızlığı Rus baskısına karşı en güvenli bir unsurdur. Kafkaslarda, Rusların son bulacağı ve yeni milliyetlerin başlayacağı söylenebilir.... "

Antlaşmadan yıllar sonra ise Anderson, şu tesbitlerde bulunuyor:

---

[1] *Parliamentary Debates*, "The Treaty of Peace", III-141, 5 Mayıs 1856, ss. 2037-2114. Tartışma boyunca Kafkaslara ve Çerkezistan'a atıfta bulunulmakla beraber, özellikle 2053-2057 ile 2099-2109 sahifeleri bu bölgeyle ilgili olup, Lord John Manners, Lord Claud Hamilton ile Sir Charles Wood'un konuşmalarından oluşur.

[2] *Aynı yer*, s. 2107.

[3] *Aynı yer*, s. 2053.

[4] *Aynı yer*, s. 2054.

[5] *Aynı yer*, s. 2055.

[6] *Aynı yer*, s. 2056.

[7] *Aynı yer*, s. 2057.

"Nitekim Paris antlaşması hükümleri arasında Kafkasya'daki Rus saldırısı ile ilgili bir hüküm bulamıyoruz.[1] Karadeniz'in tarafsızlaştırılması ve boğazlardan Rus harp gemilerinin geçememesi ile ilgili, bu konferansın en önemli sayılabilecek maddeleri ise 1871 Londra antlaşması ile diğer tarafların hiç bir muhalefeti ile karşılaşmadan kaldırılıyor."[2]

Lord Manners'in sözlerine devam edelim:[3]

"Rusya sadece ötesindeki bölgeleri almak için bu dağ dizisine sahip olmayı arzu edebilir. Sadece dağ dizisi ve onun kuzey ve güney eteğindeki ülkelerden oluşan Kafkaslar, büyük Asya yaylasının bağrına giden en uygun güzergâhtır. Rusya burasını bir kere zaptettikten sonra, oradan nüfûzunu ve ülkesini her istikâmette genişletebileceği sarsılmaz bir kale olabilir. Şimdiye kadar kendilerinden zor ile alınan milletler tarafından etrafı çevrilmiş olmasına rağmen, Kafkaslar Rusya devletinin güneyde ve doğuda gerçek bir kalesidir. Rusya burasını 170.000 kişilik bir ordu ile kuşattı ve gayet mâhirâne bir şekilde burada yaşayanların medenî Avrupa ile haberleşmesini önledi. Bu bölgede Rusya'nın hükümrânlığını asla tanımadık. -[bu oturumdaki tartışmadan sonra böyle diyebilir miyiz?][4] Kafkasların güneyindeki Hıristiyan şehirlerde Rusya'nın hükümrânlığını tanımış değiliz. Eğer Rusya'nın Karadeniz'in doğu kıyısındaki sürekli kuşatması kaldırılsaydı ve dağların cesur yerlilerine Avrupa ile serbest ticarete imkân verilseydi, onların enerjileri hızla savaştan barışıçı sanatlara yönelecekti.. Çerkezistan'ın kıyıları şimdi hür ve yapılması gereken şey bir barbar [Rus] kuşatmasına tekrar mârûz kalmamasını temin etmek. Eğer orada bir temsilci bulunursa ve tüccarlara sık sık cesaret verilirse, oranın onurlu yerlileri bir müddet sonra Avrupa medeniyetine teslim olacaklar ve kendiliklerinden sınırsız kaynaklarını geliştirme yoluna gireceklerdir. Kafkasların hür olmasının Rusya'nın doğudaki nüfûzunu azaltacak istikâmette önemli bir unsur oluşturacağından dolayı memnûn olmalıyız."

Suçlamalara cevap veren Layard, herhangi bir Avrupa devleti tarafından kabul edilmiş, Çerkezistan'ı Rusya'ya bırakan ne bir belge ne de bir protokolün bulunmadığını; aksine Çerkezistan'ın Rusya tarafından işgâlinin yanlış ve haksız olarak telakkî edildiğini; fakat bu antlaşmanın Çerkezistan'ın Rusya'nın mülkü olduğu ve Rusya'nın burada hakları olduğunu zımnen ihtivâ ettiğini itiraf ediyor.[5]

Sorumlu mevkide olan Layard'ın, Çerkezistan'ın Rusya'ya bırakıldığı şeklinde bir antlaşma veya protokol bulunmadığı yolundaki beyânı doğrudur. Bununla beraber, siyâsî sorumluların bu konuda gizli bir antlaşma veya «ustaca pasif kalma» politikası ile bu konuda önemli rol oynadıklarını Marks'ın, daha 1854 tarihinde, yani Kırım Savaşı devam ederken Çerkezistan'ın Lord Palmerston

---

[1] Matthew Smith Anderson, ed., *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* (Londra, Edward Arnold, 1970), ss. 81-83.

[2] Anderson, *a.g.e.*, s. 85.

[3] *Parliamentary Debates*, "The Treaty of Peace", III, 2057.

[4]. Köşeli parantez içindeki soru cümlesi, Lord Manners'in kendi ifâdesidir. Orijinal metinde aynen böyledir. Lord Manners'in bu ifâdesinden hükümetin Kafkasları Rusya'ya bırakma yönündeki politikasının açığa çıktığı görülmektedir.

[5] *Parliamentary Debates*, "The Treaty of Peace", III s. 2097.

tarafından İngiltere'nin en güçlü zamanında Rusya'ya bırakıldığını yazmasından anlıyoruz.[1]

Türkistan'da İgnatiyev Misyonu

Kırım Savaşı ile Kafkasya Ruslara bırakılırken, Türkistan civarında başka gelişmeler olmaktaydı. İngiltere, 1857 tarihinde Afganistan ile bir ittifak kuruyor ve aynı yıl İran'la barış antlaşması yapıyor. Bölge açısından önemli bir gelişme de 1859 senesinde Süveyş Kanalı ile ilgili çalışmaların başlamasıdır. Süveyş kanalı ile İngiltere, Kafkaslar ve ön Asya'da Ruslarla daha az çıkar çatışmasına girecekti.

Bu safha ile başlayan en önemli gelişme ise Rusya'nın Türkistan'ı kararlı, sistemli ve programlı bir şekilde işgâlidir. Kafkasya'nın zaptında büyük emeği olan ve burada Rus hâkimiyetinin yerleşmesi için, Albay D.A. Milyutin'in de yardımları ile başta komutanlara geniş yetkiler verilmesi gibi köklü askerî reformları gerçekleştiren Prens Baryatinskiy, Rusya'nın hareket alanının Türkistan olması gerektiği hususunda Çar'ı iknâ etti. Çar, Baryatinskiy'nin yetiştirmelerinden Albay İgnatiyev'e bölge hakkında rapor hazırlattırarak meseleyi yeniden tetkik etti.[2]

l858 Temmuz'unda yola çıkan İgnatiyev başkanlığındaki Rus heyeti l6'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere toplam 82 kişi idi. Heyette bulunan subaylar ve diğer mütehassıslar Türkistan'ın iktisadi, siyâsî ve stratejik husûsiyetlerini yerinde tetkik ederek, burada bulunan ülkeler hakkında geniş mâlumat toplamışlardır.

1858 Mayıs ayında Orenburg'dan Hîve istikâmetinde yola çıkan heyet, önce Hîve Hanlığı bölgesinde yaşadığı halde, emîre karşı isyân etmiş olan Yamud Türkmenleri ile görüşüp yeniden isyân ettikleri takdirde kendilerine yardım va'dinde bulunur.[3] Hîve Hanının Rusya ile her hangi bir ticarî antlaşmayı

---

[1] Karl Marx, "England and Russia", *New York Tribune*, 11 Ocak 1854;*The Eastern Question*, ss. 201-210.

[2] Saray, Türkistan Hanlıkları, s. 58. Türk kamuouyunun yabancısı olmadığı General İgnatiyev, Türkistan'daki görevini büyük bir başarı ile yerine getirip kısa zamanda terfi ederek, tarihî fonksiyonunu icrâ etmek üzere o zamanki en önemli sefâretlerden biri olan Osmanlı Devleti nezdine gelerek l865-l876 yılları arasında, İstanbul'da Çarlık Rusyası'nın elçisi olarak bulunmuştur. Bu esnada, Pan-Slavizm'in hatlarını çizerek tatbikat sahasına koymuştur. Bu uğurda Balkanların kan gölüne çevrilmesi için elinden geleni yapmış ve tarihimizin acı sayfalarından birini teşkil eden 93 harbinin (l876-l877) çıkmasını sağlamıştır. Son dönem Osmanlı tarihiyle ilgilenenler, genellikle İgnatiyev ile Mahmud Nedim Paşa'yı birlikte hatırlarlar. Hatta zihinlerdeki bu yakınlık sebebiyle Mahmud Nedim Paşa'ya "Nedimof" lakabı takılmıştır. 93 Harbi'nde İgnatiyev'in Balkan kavimlerini kışkırtarak, burayı kan gölüne çevirmesi ve İngiltere'ye de politikasını kabul ettirmesi ile ilgili bkz.: Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakîkat, s. 72, 98. Orta Asya'daki görevinden önce Londra ve Paris'te askerî ataşelik görevlerinde bulunmuş olan İgnatiyev'in diğer faaliyetleri ile ilgili bkz. Süleyman Kocabaş, "Rusya'nın Osmanlı Sefiri General İgnatiyev'in Entrikaları", *TDTD*, 29, Mayıs 1989, ss. 17-23.

[3] J. W. Strong, «The Ignat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858», *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3 (1975), 236-260; zikreden Saray, a.g.e, s. 61. Hemen her Batılı diplomat ve yazarın ileri sürdüğü Rusların, Asya'nın göçebe, vahşi kavimlerine medeniyet götüreceği iddiaları vardır. Sık sık örneklerine temas edeceğimiz gibi, Rusya bölgenin gayr-i medenî unsurlarını desteklemiş, saldırılara emniyet ve düzenin yerleştiği bölgelerden başlamıştır. Örneğimizde belli bir yerleşik

reddetmesi üzerine, Orenburg'a tâlimat göndererek oradaki bütün Hîveli tüccarların tevkif edilmesini bildirir.[1] Ağustos ayında Buhâra'ya gelen İgnatiyev, Rus elçisi sıfatıyla emirden bazı taleplerde bulundu. Emir de bütün isteklerini kabul etti. Bundan sonra Rus tüccarları daha az gümrük vergisi ödeyecek, Amu Derya'da Rus gemileri yüzecek ve Buhâra'da Rus tüccârları için özel bir pazar yeri kurulacaktı.[2] Buna karşılık Rusya, Buhâra'yı Hokand'a karşı mücadelesinde destekleyeceğini bildirmiştir.[3]

Gezi sonucu heyette bulunan uzmanlar kendi alanlarlarıyla ilgili bölgenin özelliklerini ihtivâ eden rapor hazırlamıştır. Ayrıca İgnatiyev bölgenin istilâsı ile ilgili bir raporu ileri gelenlere takdîm etmiştir. İgnatiyev, raporunun en mühim kısımlarında kısaca şöyle demektedir:[4]

Rusya bu ülkeleri işgâle derhal başlamalıdır. Yalnız bunun için Rus kanının dökülmesine fazla lüzum yoktur. Zira buradaki üç Türk hanlığı arasında yeteri kadar ihtilaf vardır. Rusya'nın yapması gereken bu ihtilafları körükleyerek devletleri birbirine düşürmektir. İhtilafların savaşa dönüşmesi için de uygun olan devlete silah ve mühimmat yardımı va'dederek savaşın çıkması sağlanmalıdır.

Daha sonraki gelişmelerde bu raporun büyük etkisi olmuştur. Gerçekten de önce Buhâra Emirliği ile Hokand arasında savaş çıkartılıp Hokand askeri ve siyâsî bakımdan tamamen zayıflatıldıktan sonra l864 yılında Rus birlikleri tarafından işgâl edilmiştir. Zaten İgnatiyev de raporunda Buhâra Emirliği ile Hokand Hanlığı'nın önce birbirlerine düşürülerek Rus nüfuzu altına alınmalarını, sonra da fiilen işgâl edilmelerini teklif eder. l865 senesinde Hokand, l868 senesinde Buhâra Emirliği ve l873 senesinde ise Hîve Hanlığı ortadan kaldırılarak Batı Türkistan'ın işgâli tamamlanır.

l858 yazında Batı Türkistan'a seyahatını tamamlayıp yukarıda özetlediğimiz raporunu hazırlayan İgnatiyev'in bu faaliyeti, Rusya hükümeti tarafından son derece takdirle karşılanır. l860'ta ise fevkalâde yetkilerle Çin'e gönderilerek, bu ülkeyle dostluk ve ticaret anlaşması imzalar. İgnatiyev bu faaliyetinden sonra genarelliğe terfi eder ve Asya Masası'nın başına getirilir. Milyutin'le beraber istilayı yöneten İgnatiyev, Rusya'nın aynı zamanda Osmanlı aleyhine genişlemesinde de büyük rol oynar.[5]

---

düzeni olan Hîve'ye karşı, kervanları basan, bölgede güven bırakmayan, tüccarları esir eden kabilelere yardım etmektedir.

[1] Strong, s. 254-255; Saray, *a.g.e.*, s. 61. Böylece medenî sayılan Rusya, savaş şartları olmadığı halde, çapul kânunu uygulayarak tesâdüfen bölgesinde bulunan suçsuz tüccarları tevkîf etmektedir.

[2] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 228. Ignatiyev, Hân'a, maksatlarının dostluğu geliştirmek olduğunu, Rusya'nın İngiltere gibi gizli ajanlar göndermediğini belirterek 1841'de İngilizleri asan Buhâra hükümetinin haklılığını hatırlatıyor; Saray, 61.

[3] Saray, *a.g.e.*, s. 62.

[4] Saray, *a.g.e.*, s. 61.

[5] Saray, *a.g.e.*, s. 62-63.

Kırım Savaşı ile Avrupa'daki çıkar çatışmasının dışına atılan ve bu çatışmaya katıldığı için yalnız bırakıldığını gören Rusya, bir taraftan bütün gücü ile Asya'ya yönelirken diğer taraftan Asya'daki ilerlemesine çok yönlü destek verecek reformları gerçekleştirdi. Savaş şartları altında çarlık tahtına oturan Alexander II'nin (1855-1881) psikolojik durumu da Avrupa'ya kabul ettirilme sürecinin en önemli etkenlerinden olabilir. Kendisi gibi Hıristiyan olan Batı Avrupa'nın liberal millî devletlerinin prestijleri zirvedeydi. Rusya, bu Avrupa modelini alıp aradaki mesafeyi kapatmalı bunun için de köklü reformlar yapmalıydı.[1] Rusya dışına seyahat hürriyeti, üniversiteler üzerindeki kontrolün azaltılması, basında sansürün yumuşatılması, bunun sonucu olarak bir çok yeni gazete ve derginin yayın hayatına girmesi gibi reformlardan sonra Rusya'nın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan serflik gündeme geldi. Uzun tartışmalar ve itirazlardan sonra 1861'de serfliğin kaldırıldığı ve köylülerin hürriyetine kavuştuğu ilân edildi.[2] Bu reformla birlikte iki temel problem gündeme geldi: Daha önce serflerin yaptığı ağır işler ve hürriyetine kavuşan köylülerin toprak meselesi. Her ikisinin çözümü de Türkistan ve Türk halklarıdır. Rusya'da köleliğin kaldırılması ile Türklerin köleleştirilmesi, Kazakistan'dan başlayarak Türk topraklarının Rus köylülerine verilmesi, Rusların Türkistan'ın verimli bölgelerine hatta şehirlerdeki Türklerin evlerine zor ile sahip kıldırılması süreci birlikte işlemektedir. Türkistan'a gelen, Rus serfi, ömrü başkalarına kölelikle geçtiği halde, meselâ Kırgızların efendisi oluyor, çok düşük bir ücretle onları her işinde rahatlıkla çalıştırıyordu.[3]

Rusların serfliği kaldırdığı 1861 senesinde Türkmen boyları İran'ı mağlûb ettiler ve bölgede bir Türkmenistan devleti kuruldu. Aynı yıl Afgan Emîri Dost Muhammed Han Herat'ı aldı; bir müddet sonra Dost Muhammed vefat etti, yerine Şir Ali geçti.

---

[1] R.R. Palmer; Colton, Joel, *A History of the World* (New York, Alfred A. Knopf, 1978); s. 524.
[2] *Aynı yer*, ss. 525-526.
[3] Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S.*, vol. 2, 1915, s. 126.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

TÜRKİSTAN İŞGALİNİN TAMAMLANMASI

Sanayi devrimini gerçekleştiren Batı Avrupa ülkeleri, ürünlerine yeni pazarlar ve fabrikalarına ucuz hammaddeler ararken, aynı bölgelerde hızla varlığını ve ağırlığını hissettirmeye başlayan bankerler de verdikleri borçların daha hızlı, daha güvenilir ve faiziyle geri dönmesi için bu ülkelerin yönetimini ve dış politikasını etkiliyorlardı. Daha bir çok unsurlarla beraber[1] bu bankerlerin Rusya'ya verdikleri borçlarını güvenilir ve artmış olarak geri almanın yolu da Rusya'nın zengin Türkistan kaynaklarına konmasından geçecektir.[2] Ruslar gerçek güçlerini Türkistan'dan alacaklar, sanayi devrimini ve iktisadi kalkınmalarını buradan besleyeceklerdi.

"Çünkü Avrupa kıtasından büyük, onbir milyon kilometre kare olan bir tarihî diyarda tabiat cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır.[*] Yeraltı su kaynakları bugün stepleşmiş gözüken geniş sahaları en verimli topraklar haline sokabilir. İpek yolu şeklen kapanmıştır: Dünyaya hâkim olacak bir devlet, insanlığın üzerinden akıp gittiği temel yollardan müstağni kalamaz. Ruslar, rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar, şeklen sulhsever olacaklar, gerektiği zaman ırklarının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun şekli olan zulmü ve istibdadı bütün dehşetiyle tatbik edecekler, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüpheniz olmasın ki, muvaffak olacaklardır. Zamanın tekniğini, Avrupa kıtasındaki topraklarından daha büyük dikkatle buraya sokacaklar, bâkir kıymetleri işleyeceklerdir. Bu yol ve tarz onların cihan devleti olabilmeleri için tercih etmeye mecbur oldukları yoldur. Dünyaya hakim olmak iddialarını ve ihtiraslarını başka türlü devam ettiremezler."[3]

Gorçakof Deklarasyonu ve Medenîyet Sömürgeciliği

II. Alexander'in hedefleri, İgnatiyev misyonu ile Rusya'nın Türkistan'a açılmasının en önemli ayağı Prens Gorçakof'un[4] 21 Kasım 1864 tarihinde

---

[1] Bunlar arasında özellikle ticaret burjuvazisinin gelişmesini, Rusya'da da hızla kalkınan Musevi tüccarlar, bunların kârlı Türkistan ticareti hesapları ve bütün bunlarla beraber uluslararası Musevi aileleri ve kuruluşlarının daha yoğun ve etkili işbirliği sonucu serpilmeye başlayan Siyonizm'i sayabiliriz.

[2] Marks'ın bu konudaki makalesinin tercümesi için bkz. "Rusya'nın Borcu", EK: I.

[*] Bu satırlar yazıldığı sırada Doğu Türkistan'ın ve başta Kazakistan olmak üzere Türkistan'ın diğer bölgelerinin son derece zengin maden ve doğalgaz rezervleri ile bunların dünya ekonomisi açısından önemi bilinmiyordu. A.Y.

[3] Vambéry, *Orta Asya Gezisi*, s. 16.

[4] İgnatiyev'i Panslavizm hareketinin gerçek bir militan şefi olarak kabul etersek, Gorçakof bu hareketin genel direktörü durumundadır. Onun zamanı Panslav fikrinin ikbâl devresi olmuştur; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 81.

yayınladığı deklarasyondur.[2] Bununla Orta Asya'daki hedefleri ile ilgili başta İngiltere olmak üzere diğer sömürgeci ülkelere bilgi verildi. Bu deklarasyonda Gorçakof şöyle der:[3]

Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, belirli bir sosyal organizasyona sahip bulunmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle karşılaşan bütün uygar devletlerin durumu gibidir. Bu gibi durumlarda, daha uygar olan devlet kendi sınırlarının güvenliği ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz kurmasına daima zorlanır.

Önce, bastırılacak çapulculuk ve yağma hareketleri mevcuttur. Bunlara bir son verebilmek için, sınırdaki kabilelerin az-çok itaat eder bir hale getirilmeleri gerekecektir.

Devlet, onları bu saldırılara karşı savunmak ve suçluları cezalandırmak zorundadır... Eğer haydutların cezalandırılması üzerine askeri harekat geri çekilirse, verilen ders kısa zamanda unutulur. Geri çekilme zaaf olarak yorumlanır. Gözle görülür, elle tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak Asyalıların özelliğidir. Devlet bu suretle iki seçenekten birini seçmek zorunda kalır: Ya bu bitmeyen işten vazgeçecek ve bütün refah, güvenlik ve uygarlığı imkansız kılacak sınırlarını devamlı saldırıya bırakacak yahut da barbar ülkelerin içlerine doğru gittikçe daha derinlemesine dalacaktır.

Kendini bu durumda bulan her ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika'da Birleşik Devletler, Cezayir'de Fransa, sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da ingiltere.. hepsi karşı konulmaz bir biçimde zorunlu ihtiyaçtan daha az bir istekle bu ileri harekete zorlanmışlardır. Burada en büyük güçlük, nerede duracağını bilmektedir.

Deklerasyondan kısa bir müddet önce, belki de bu deklerasyonun ilhâm kaynağı olan bir makaleyi, imzasız olarak *Moscow Gazette*'de görmekteyiz.[4] Makale, Çerkezistan'ın Rusya'nın kontrolüne geçmesinin Rusya için stratejik öneminden bahisle başlar. Çerkezistan'ın Rusya için doğudaki Polonya olduğunu, buranın alınmasıyla kendi güvenliğini ve ilerlemesini garanti altına aldığını yazar. Avrupa'nın ise Polonya gibi Çerkezistan'ı da bağımsız olarak görmek istediğini belirtir. Bölgenin yaklaşık bir asırdan beri Rusya'nın Asya Polonyası olduğunu hatırlatarak, buranın alınmasının tabiî seyir içerisindeki tesâdüfî bir gelişme olamayacağını vurgular. Bu başarıdan dolayı şükrettikten sonra, şayet buranın

---

[1] İgnatiyev'i Panslavizm hareketinin gerçek bir militan şefi olarak kabul etersek, Gorçakof bu hareketin genel direktörü durumundadır. Onun zamanı Panslav fikrinin ikbâl devresi olmuştur; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 81.

[2] İngiliz belgelerinden tesbit ettiğim bu tarihi Bayur da te'yîd etmektedir; Hindistan Tarihi, III/ 408. Daha geç tarih olan 3 Aralık 1864, India Office, F.O. 65/1150 (Saray, Türkistan Hanlıkları, 64) muhtemelen sefâretlerin ülkelerine ulaştırabildikleri tarihtir. Ayrıca bkz.: Demetrius Charles Boulger, *England and Russian in Central Asia*, c. I, Londra 1879, s. 318-325; Özcan Mert, Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869), *T.K.A.E.* c. XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), s. 95.

[3] Correspondence, ss. 2-5, FO 65/1150; aktaran, Mehmet Saray, *Rusların Orta Asyayı Ele Geçirmeleri* (Ankara, ODTÜ, 1984).

[4] "The Result of the Conquest of Circassia, Russian Designs in the East", 3 Ekim 1864; F.O. 65-867.

alınmasını üç-dört sene tehir etmiş olsalardı, bir Kafkas meselesi provakasyonunun Avrupa gündemine geleceğini, bunun da Rusya'nın işini zorlaştıracağını belirtir. Binlerce Rus ailesinden Kafkas savaşlarında verilmiş olan ölüler bulunduğunu, artık halkın buradan ümidini kestiğini belirterek, sık sık bu bölge için niçin bu kadar kurban verildiği tartışmalarını duymayan var mı, diye sorar. Bu noktada iken, Şâmil'in düşmesinden sonra Rusya'nın Asya istikâmetindeki son engelin de ortadan kalktığını söyler. Ve bu gelişme ile Karadeniz'in gerçek bir Rus gölü haline geldiğini haber vererek şu yorumu yapar:

"Eğer biz erkenden Kafkasları işgâl etmiş olmasaydık, deniz gücüne sahip bir devlet orada bir avuç toprak elde etmek ve kendisine bağlı bir sömürge kurmak için kaşla göz arasında Hazar denizine bir kaç parça gemi indirme imkanına sahip olacaktı. Ve biz üstünlük sağlayabilecek donanmayı inşâ etmeden böyle bir pozisyonda saldırmayı dahi düşünemeyecektik.

Asya'nın düşmesi meselesinin halli konusunda, Kafkasların böyle bir sahibi olmasaydı, böyle bir kıymet nasıl değerlendirilebilecekti? Şimdi biz ona sahip olmadık mı? Kırım Savaşı esnasındaki Kafkasya'nın kaderi, Karadeniz'in müttefiklerce canları istedikleri gibi mârûz bırakıldığı duruma benzer, hatta şimdi bile, Türkiye'nin zayıflığı, boğazlardan geçişi sonuna kadar açtı. Biz gayet iyi biliyorduk ki Kafkaslar 1864'e kadar eski sahiplerinin ellerinde kalamayacaktı... Şu anda Asya stepleri, Rusların kendi nüfusunu dağıtıp yerleştirebileceği sınırsız genişleme imkânı (Hazar'dan Çin'e) bahşediyor. Şimdi, Tuna'dan Çin'e bütün bölgeler güvenli oluyor..."

Gorçakof deklerasyonunun Türkistan'ın işgâlinde açtığı çığırla ilgili, Mr. Forsyth Avam Kamarası'nda, 5 mayıs 1876'da yaptığı konuşmada şöyle demektedir:[1]

"Barbarlık üzerine medeniyetin ilerlediği itiraf edildi ve barbar kabilelerin çapul ve saldırılarına karşı hayat hakkını ve mülkiyeti teminât altına alan kanunlar âcilen insanlığın hizmetine sunulmalıdır. İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o [Rusya] bir Asyalı devletti ve doğuya doğru daha fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı.[2] Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 Kasım deklerasyonunda gayet güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına hitâp eden bu deklerasyon, bütün medenî devletlerin yarı medenî ve göçebe halklarla temâsa geçmesi yönünde Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha medenî ülke, sınırlarının güvenliği için daha az medenîleşmiş olan üzerinde nüfûz kurması için zorlanır. Şahsen şuna inanıyorum ki, Rusya'nın arzusu Orta Asya istikâmetinde daha fazla ilerlemek değildir, fakat kendisini savunmak için bunu yapmağa mecbur kaldı. 1869'da Rusya imparatoru ile biraderim Sir Douglas Forsyth'in yakın bir akrabası arasında geçen sohbette İmparator demiş ki, Rusya'nın Orta Asya'daki topraklarını

---

[1] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 117. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metninin tamamı için bakınız: "*Orta Asya Hokand Hanlığı*", EK V.

[2] Forsyth'in bu sözlerinde, değişik yerlerde işaret ettiğim Rus-İngiliz münâsebetlerinin Türkistan aleyhindeki ittifakları ve özellikle Rusya'ya bu konuda görevle beraber destek verildiği görülmektedir; A.Y.

genişletme niyeti yoktur, fakat şurası iyi bilinmektedir ki Rus hükûmetinin istediği zaman istediği yerde durması imkansızdır."

1854-1866 yılları arasında, Asya'daki Rus istilâsını anlatan General Romanovsky[1] ise Orta Asya'da ikinci bir Kafkaslar oluşturmanın risklerini yüklenmenin gerektiğini söylüyor. Orenburg-Sibirya Hattını Sibirya-Sir Derya (Seyhun) bölgesi şeklinde güneye doğru genişletmek için Hokand, Buhâra ve Hîve hanlıklarını Rus nüfuzu altına almanın zarûretinden bahsediyor. Orenburg-Sibirya bölgesinin mısır tarlaları ve zengin kömür yataklarına ilâveten Türkistan'ın kârlı ticaret imkânları, verimli topraklar, zengin tarım ürünlerinin Rus halkına ve askerine vereceği gücü dile getiriyor.[2] Bütün bunlara rağmen, Rusya'nın bu bölgeyi ilhâk niyetlerinden çok nüfûzu altına almayı istediği, fakat generallerin kendilerine verilen tâlimatların ötesine giderek her seferinde daha çok toprak aldıklarını ve Rus hükûmetinin de gerideki toprakları ve vatandaşları güvenlik altına almak, bunları dağ eşkiyasından korumak için alınan yerlerde garnizonlar ve idare merkezleri kurduğunu belirtiyor.

Romanovsky'ye göre, 1866 yılına kadar alınan yerlerin daha 1854 senesinde, o zamanki Çar tarafından planlanan istilâ hareketine göre gerçekleştirildiğinde şüphe yoktur. Çoğu kaynakların atıfta bulunduğu, generallerin söz dinlememeleri, kendilerine verilen tâlimatın ötesinde işgâllere giriştiklerini yukarıda yaptığımız alıntı ile Romanovsky de dile getiriyor. Fakat bu planlarla generallerin davranışlarının gayet uyumlu gittiği sorusuna karşı, general, Taşkent'in işgâlinin başta yapılan planlara uygun olmadığından bahsederken, buranın işgâlinin düşünülmediği anlamı çıkarılmamalıdır, der. Generaller sadece strateji ve zamanlama meselesinde yetkilerini fazlasıyla kullandılar. Taşkent'in alınmasıyla birlikte hanlıklar üzerindeki Rus hâkimiyeti, büyük ölçüde tamamlanıyor.[3] 1865 ve 1866'daki istilâların hükûmet tarafından oluşturulan programın dışında olduğunu kabul etmek mümkündür. Çünkü hükûmet böyle bir mesâfede, böyle bir arazide yapılacak hareketleri zaten planlayamaz. Bununla beraber, yeni alınan bölgelerin haberleri merkeze ulaştıkça, hükûmet bu bölgedeki askerî liderlere, alınan yerleri korumak, şartlara göre hareket etmek üzere yetki veriyor.[4] Belirli bir tâlimat olmaksızın kendi yollarında ilerleyen bu komutanlar, alınan yerlerin ölçüsü hakkında bile anlaşmış değillerdi. Fakat bütün bunlarla beraber netice son derece

---

[1] "The Central Asian Question", *The Times*, 16, 26, 27 Mart 1869; F.O. 65-870.

[2] *Aynı yer*, 16 Mart. Üç hanlığın işgalinden sonra ise Romanovsky şöyle demektedir: "Orta Asya ticareti bizim için o kadar kârlı oldu ki, gayr–i müsait şartlara rağmen artış devam etmektedir, bilhassa hanlıklardan pamuk ithaline başladığımızdan beri. Avrupa ile ticaretimiz 1825'den 1850'ye kadar % 43 arttığı halde, Asya ticaretimizin artışı % 300'ü göstermektedir. Bu artış devam edecektir. Ülke, muhtemelen daha pasif hâle gelecek ve tüccarlarımız daha kolay dolaşabileceklerdir... Ülke bize kömür, yüksek kalitede ipek verecektir ve altın ile gümüşün yakında bulunacağına dair büyük ümitler vardır." 26 Mart.

[3] *Aynı yer*, 26 Mart.

[4] *Aynı yer*,

memnûniyet vericidir. Alınan bölgeler vergiye bağlanarak savaş masrafları elde ediliyor.[1]

Rusya'nın genel olarak Asya'daki ilerlemesiyle ilgili olarak, Hokand işgâlinin ertesinde, Avam Kamarası'nda konuyla ilgili tartışmalarda, Disraeli, muhalefetin Rusya'ya karşı tedbirler alınması yönündeki tenkit ve teklifleri ile ilgili şu önemli açıklamalarda bulunuyor:[2]

"Taşkent'in işgâliyle[*] , yani yaklaşık 10 yıl kadar önce herkesin, bütün bu hanlıkların kaçınılmaz olarak Rusya tarafından zaptedileceğini hissetmiş olması lâzımdı. Ve bu zaman meselesiydi ki bu ülke halklarının tutumuna bağlıydı. Zannediyorum bu halklar şimdi Rusya'ya karşı mücadeleye başvurarak ecellerinin gelmesini hızlandırıyorlar -Bu çabalarının neticesiz kalacağını söyleyemem, çünkü bu mücadeleleri onların belki onurlarını ve vatanlarına bağlılıklarını arttıracaktır- fakat ne yazık ki siyâsî bağımsızlıklarına gelince bir süre sonra sona ermesi mümkündür. Bütün bunlardan sonra bu hadise beklenmektedir ve husûsiyle bizim dikkatimizi celbedecek kadar imparatorluk menfaatlerimizi tehdit eden bir istikâmette değildir..."

Disraeli'nin Rusya'nın bütün Türkistan hanlıklarını zaptedeceğinin kesinleştiğini verdiği tarih, Gorçakof deklerasyonunun ertesidir. Disraeli bu beyânıyla Türkistan halklarının mücadelelerinin netice vermeyeceğini, kesinlikle buraların Rusya'ya ait olacağını, fakat Rusya'nın bu ilerleyişinin hiç bir zaman Hindistan'daki İngiliz menfaatlerine bir halel getirmeyeceği gibi önemli konuların ne gibi bir uluslararası antlaşmaya dayandığı husûsunda açıklama yapmıyor. Bununla beraber bundan sonraki bütün gelişmeler, gerek Taşkent'in işgâlinden Hokand'ın işgâl ve ilhâkına kadar olan süre, gerekse Disraeli'nin bu konuşmasından sonraki yıllarda cereyan eden hadiseler kendisini haklı çıkarıyor. Bir taraftan Rusya, ciddî bir uluslararası engelle karşılaşmadan ilerlerken diğer taraftan İngiltere bağımsızlıklarını koruma yönünde mücadele eden halklara karşı «ustaca hareketsizlik»[3] yolunu seçerek, Disraeli'yi haklı çıkarıyor.[4]

---

[1] *Aynı yer*. Makalenin yayınlanığı 1869 yılında Türkistan'dan alınan vergiler 1.500.000 ruble civarında olup, bunlar Maliye Bakanlığı'na değil de Savaş bürosuna gidiyor; Rusça aslından İngilizceye çeviren Berlin muhabirinin notu.

[2] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 133-134. "*Orta Asya Hokand Hanlığı*", EK V.

[*] Taşkent 17 Haziran 1865'te işgal edilmiştir; A.Y.

[3] "Masterly inactivity"; bu tâbir aynı oturumda söz alan ve İngiltere'nin tâkip etmesi gereken politikayı özetleyen Sir George Campbell'e aittir; s. 126. Bununla bereber, çok daha önceden belli yerlere dağıtılmış olan Shower'ın *Central Asian Question* (Londra, 1869) (F.O. 65-870), kitapçığında, s. 23, bu tâbiri "a policy of «masterly inactivity»" şeklinde tırnak içerisinde görmekteyiz.

[4] 1858 Mart-1898 Aralık arasında, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişiyle ilgili raporlar, haberler, yazışmalar, İngiliz arşivinde müstakil bir başlık ve numaralama düzeni içerisinde yer almaktadır. Toplam 188 dosya olan bu belgelerin, zaman ilerledikçe belli bir süre içerisinde daha fazla oluştuğu dikkati çeker. En yoğun olduğu dönem ise 1884, 85 ve 86 seneleridir. Bu yıllarda önemli merkezler alınmış olduğu halde, İngiltere'nin bölgeye ilgisi daha fazla artmış, bölgeyle ilgilenen görevlilerin sayısı fazlalaşmış ve kenarda köşede kalan toprak parçalarının Rus ordusu tarafından alınışı ile ilgili haberler daha teferruatlı olarak gelmiştir. Rusya'nın daha önce de bu bölgelerde ilerlemesi sözkonusu olduğu halde, bu dönemin özel bir bölümde, «Proceedings in Central Asia» başlığı altında, özel bir prosedür olarak düzenlenmesi ilginçtir. 65'ten sonraki iç numaraların müteselsil olmadığına, arada başka konularla ilgili vesikalar bulunduğuna, fakat «Proceedings in Central Asia»

dosyalarının müstakil bir numaralama içerisinde -referanstaki son numara- sıralandığına dikkat edelim. F.O. bölümünün Rusya'ya tahsis edilen 65 nolu kısmına serpiştirilen belgelerin tarihleri şöyle:

F. O. 65-867 1858 Mart-1865 Haziran 1
F. O. 65-868 1865 Temmuz-1866 Haziran 2
F. O. 65-869 1866 Temmuz-1868 Aralık 3
F. O. 65-870 1869 Ocak-Eylül 4
F. O. 65-871 1869 Ekim-1870 Şubat 5
F. O. 65-872 1870 Mart-Aralık 6
F. O. 65-873 1871 7
F. O. 65-874 1872 Ocak-Kasım 8
F. O. 65-875 1872 Aralık-1873 Ocak 9
F. O. 65-876 1873 Şubat-Mart 10
F. O. 65-877 1873 Nisan-Mayıs 11
F. O. 65-878 1873 Haziran-Eylül 12
F. O. 65-879 1873 Ekim-Aralık 13
F. O. 65-901 1874 Ocak-Mayıs 14
F. O. 65-902 1874 Haziran-Eylül 15
F. O. 65-903 1874 Ekim 16
F. O. 65-904 1874 Kasım-Aralık 17
F. O. 65-926 1875 Ocak-Mart 27 18
F. O. 65-927 1875 Mart 28-Mayıs 19
F. O. 65-928 1875 Haziran-Temmuz 20
F. O. 65-929 1875 Ağustos-Eylül 21
F. O. 65-930 1875 Ekim-Aralık 22
F. O. 65-956 1876 Ocak-Mart 23
F. O. 65-957 1876 Nisan-Eylül 24
F. O. 65-958 1876 Ekim-Aralık 25
F. O. 65-989 1877 Ocak-Mart 26
F. O. 65-990 1877 Nisan-Haziran 27
F. O. 65-991 1877 Temmuz-Eylül 28
F. O. 65-992 1877 Ekim-Aralık 29
F. O. 65-1028 1878 Ocak-Şubat 30
F. O. 65-1029 1878 Mart-Nisan 31
F. O. 65-1030 1878 Mayıs-Temmuz 32
F. O. 65-1031 1878 Ağustos-Eylül 33
F. O. 65-1032 1878 Eylül 34
F. O. 65-1033 1878 Ekim 35
F. O. 65-1034 1878 Kasım-Aralık 36
F. O. 65-1060 1879 Ocak 37
F. O. 65-1061 1879 Şubat 38
F. O. 65-1062 1879 Mart 39
F. O. 65-1063 1879 Nisan 40
F. O. 65-1064 1879 Mayıs 41
F. O. 65-1065 1879 Haziran 42
F. O. 65-1066 1879 Temmuz 43
F. O. 65-1067 1879 Ağustas 44
F. O. 65-1068 1879 Eylül 45
F. O. 65-1069 1879 Ekim 46
F. O. 65-1070 1879 Kasım 47
27 Kasım 1879 için F. O. 85-1105'e bakınız.
F. O. 65-1071 1879 Aralık 48
F. O. 65-1097 1880 Ocak 49
F. O. 65-1098 1880 Şubat 50
F. O. 65-1099 1880 Mart-Nisan 51
F. O. 65-1100 Nisan-Mayıs 52
F. O. 65-1101 Mayıs-Haziran 53
F. O. 65-1102 Temmuz-Ağustos 54
F. O. 65-1103 Ağustos-Eylül 55
F. O. 65-1104 Eylül-Ekim 56
F. O. 65-1105 Kasım-Aralık 57
Bu ciltte 27 Kasım 1897'ye ait evrâk ta bulunmaktadır.

F. O. 65-1128	1881 Ocak-Şubat	58	
F. O. 65-1129	Mart-Nisan		59
F. O. 65-1130	Mayıs-Haziran		60
F. O. 65-1131	Temmuz-Ağustos	61	
F. O. 65-1132	Eylül-Aralık		62
F. O. 65-1150	1882 Ocak-Mart		63
F. O. 65-1151	Nisan-Haziran		64
F. O. 65-1152	Temmuz-Eylül		65
F. O. 65-1153	Ekim-Aralık		66
F. O. 65-1171	1883 Ocak-Mart		67
F. O. 65-1172	Nisan-Haziran		68
F. O. 65-1173	Temmuz-Ağustos	69	
F. O. 65-1174	Eylül-Ekim		70
F. O. 65-1175	Kasım-Aralık		71
F. O. 65-1202	1884 Ocak		72
F. O. 65-1203	Şubat		73
F. O. 65-1204	Mart		74
F. O. 65-1205	Nisan		75
F. O. 65-1206	Mayıs		76
F. O. 65-1207	Haziran	77	
F. O. 65-1208	Temmuz	78	
F. O. 65-1209	Ağustos	79	
F. O. 65-1210	Eylül		80
F. O. 65-1211	Ekim		81
F. O. 65-1212	Kasım		82
F. O. 65-1213	Aralık		83
F. O. 65-1235	1885 1 Ocak-5 Şubat		84
F. O. 65-1236	6 Şubat-28 Şubat	85	
F. O. 65-1237	1 Mart-20 Mart		86
F. O. 65-1238	21 Mart-31 Mart	87	
F. O. 65-1239	1 Nisan-9 Nisan		88
F. O. 65-1240	10 Nisan-18 Nisan		89
F. O. 65-1241	19 Nisan-30 Nisan		90
F. O. 65-1242	1 Mayıs-13 Mayıs		91
F. O. 65-1243	14 Mayıs-31 Mayıs		92
F. O. 65-1244	1 Hasiran-15 Haziran		93
F. O. 65-1245	16 Haziran-5 Temmuz		94
F. O. 65-1246	6 Temmuz-17 Temmuz		95
F. O. 65-1247	18 Temmuz-31 Temmuz		96
F. O. 65-1248	1 Ağustos-20 Ağustos		97
F. O. 65-1249	21 Ağustos-4 Eylül		98
F. O. 65-1250	5 Eylül-30 Eylül	99	
F. O. 65-1251	Ekim		100
F. O. 65-1252	Kasım-Aralık		101
F. O. 65-1282	1886 Ocak		102
F. O. 65-1283	Şubat		103
F. O. 65-1284	Mart		104
F. O. 65-1285	Nisan		105
F. O. 65-1286	Mayıs		106
F. O. 65-1287	Haziran	107	
F. O. 65-1288	Temmuz	108	
F. O. 65-1289	1 Ağustos-16 Ağustos		109
F. O. 65-1290	17 Ağustos-31 Ağustos		110
F. O. 65-1291	Eylül		111
F. O. 65-1292	Ekim		112
F. O. 65-1293	Kasım-Aralık		113
F. O. 65-1314	1887 Ocak		114
F. O. 65-1315	Şubat		115
F. O. 65-1316	Mart		116
F. O. 65-1317	Nisan		117
F. O. 65-1318	1 Mayıs-18 Mayıs		118
F. O. 65-1319	19 Mayıs-21 Haziran		119

F. O. 65-1320	22 Haziran-22 Temmuz		120
F. O. 65-1321	23 Temmuz-21 Ağustos		121
F. O. 65-1322	22 Ağustos-22 Eylül		122
F. O. 65-1323	23 Eylül-31 Ekim	123	
F. O. 65-1324	Kasım-Aralık		124
F. O. 65-1347	1888 Ocak-Şubat	125	
F. O. 65-1348	Mart-Nisan		126
F. O. 65-1349	Mayıs		127
F. O. 65-1350	Haziran	128	
F. O. 65-1351	Temmuz	129	
F. O. 65-1352	Ağustos	130	
F. O. 65-1353	Eylül		131
F. O. 65-1354	Ekim		132
F. O. 65-1355	Kasım		133
F. O. 65-1356	Aralık		134
F. O. 65-1377	1889 Ocak-Şubat	135	
F. O. 65-1378	Mart-Mayıs		136
F. O. 65-1379	Haziran-Aralık		137
F. O. 65-1392	1890 Ocak-Mart		138
F. O. 65-1393	Nisan-Haziran		139
F. O. 65-1394	Temmuz-Eylül		140
F. O. 65-1395	Ekim-Aralık		141
F. O. 65-1412	1891 Ocak-Şubat	142	
F. O. 65-1413	Mart-Nisan		143
F. O. 65-1414	Mayıs-Haziran		144
F. O. 65-1415	Temmuz-Eylül		145
F. O. 65-1416	Ekim		146
F. O. 65-1417	Kasım-Aralık		147
F. O. 65-1434	1892 Ocak		148
F. O. 65-1435	Şubat		149
F. O. 65-1436	Mart-Nisan		150
F. O. 65-1437	Mayıs		151
F. O. 65-1438	Haziran	152	
F. O. 65-1439	Temmuz	153	
F. O. 65-1440	Ağustos	154	
F. O. 65-1441	1 Eylül-27 Eylül	155	
F. O. 65-1442	28 Eylül-Ekim		156
F. O. 65-1443	Kasım		157
F. O. 65-1444	Aralık		158
F. O. 65-1460	1893 Ocak		159
F. O. 65-1461	Şubat		160
F. O. 65-1462	Mart		161
F. O. 65-1463	Nisan		162
F. O. 65-1464	Mayıs		163
F. O. 65-1465	Haziran	164	
F. O. 65-1466	Temmuz	165	
F. O. 65-1467	Ağustos	166	
F. O. 65-1468	Eylül		167
F. O. 65-1469	Ekim		168
F. O. 65-1470	Kasım-Aralık		169
F. O. 65-1484	1894 Ocak-Şubat	170	
F. O. 65-1485	Mart-Nisan		171
F. O. 65-1486	Mayıs-Haziran		172
F. O. 65-1487	Temmuz-Eylül		173
F. O. 65-1488	Ekim-Kasım		174
F. O. 65-1504	1895 Ocak-Mart		175
F. O. 65-1505	Nisan-Haziran		176
F. O. 65-1506	Temmuz-Eylül		177
F. O. 65-1507	Ekim-Aralık		178
F. O. 65-1528	1896 Ocak-Mayıs	179	
F. O. 65-1529	Haziran-Aralık		180
F. O. 65-1547	1897 Ocak-Mart		181

Kırım Savaşı'ndan sonra, Avrupa toplumuna tekrar girmek isteyen Rusya, Çar'ın da ağırlığını koymasıyla Prens Gorçakof'un başbakanlığı döneminde ilk iş olarak kölelik düzenini kaldırmıştır.[1] Amerika Birleşik Devletleri, 1856 yılında Rusya ile yaptığı bir anlaşma ile Sibirya'nın güneydoğu bölgesinde bulunan Amour Nehri'nde bir konsolosluk kurmuş ve 1861 senesinde yapılan anlaşma ile Amour Nehri vâdisi ABD ticaretine açılarak, Bering boğazından geçen telgraf hatlarının birleştirilmesi sözleşmesi imzalanmıştır. Şubat 1865'te telgraf şebekesi kullanılmaya başlanmıştır.[2] Bu işbirliği ile ABD ticaretinin bu kanalla Mançurya, Çin ve Türkistan'a açılması düşünülmüştür. «Overland Russian-American Telegraphic Union» şirketi vâsıtasıyla telgraf hattının Rusya'nın Asya topraklarının güneyinde bulunan bir merkezden Moğolistan, Çin, İli [Doğu Türkistan] ve oradan Türkistan, Buhâra ve Belh ile Afganistan, Kabil'e ulaşarak buradan da Hindistan telgraf şebekesiyle birleşmek üzere Pencap'a uzatılması kararlaştırılmıştır.[3]

Bu kısmı özetleyelim: Rusya, 16. yüzyıldan beri Kazan ve Astrahan hanlarından başlayarak Türkistan istikâmetinde ağır ağır fakat mütemâdiyen ilerlemiştir. Zaman zaman aldığı mağlûbiyetleri kısa zamanda telâfî ederek ilerlemesine devam etmiştir. Kırım Savaşında Avrupa'yı karşısına alan ve Sivastopol'da mağlûp olan Rusya Paris Antlaşması'nın Karadeniz ve Boğazlar ile ilgili ağır şartlarını kabul etmiştir. Rusya'nın bu mağlûbiyetten sonra Türkistan istikâmetindeki ilerlemesinde de bir yavaşlama veya gerileme beklenebilirdi. Fakat aksine yaklaşık 15-20 yıl sonra bütün Türkistan işgâli tamamlanıyor. Türkistan'ın ve Kafkasya'nın Hindistan yolu üzerindeki stratejik önemi İngiltere'nin parlamento tartışmalarında sık sık vurgulanıyor. Bununla beraber Paris Antlaşması'nın kabulü yönünde imza veren ve antlaşmanın Türkiye'deki Hıristiyanların durumunun iyileştiği, Karadeniz'in tarafsızlaştırıldığı ve Türkiye'nin Avrupa'ya katıldığı gibi

---

F. O. 65-1548	Nisan-Ağustos		182
F. O. 65-1549	Eylül-Aralık		183
F. O. 65-1571	1898 Ocak-Şubat	184	
F. O. 65-1572	Mart-Nisan		185
F. O. 65-1573	Mayıs-Temmuz		186
F. O. 65-1574	Ağustos-Ekim		187
F. O. 65-1575	Kasım-Aralık		188

[1] Prens Gorçakof, kendi ülkesinde kölelik düzenini kaldırdıktan sonra, ABD iç savaşıyla ilgili Konfederallerin kölelik düzeni devam ettiği müddetçe tanınamayacakları tartışmalarına da katılması, bu meselenin dahilî ihtiyaçlardan çok dış politika meselesi olduğunu göstermektedir; National Archives, *Despatches from U.S. Ministres to Russia, 1808-1906*, March 13, 1863-Dec. 28, 1865, Cal: 10-3-9, Microcopy no: M35, Roll No:20; bu belgeyi teminde bana yardımcı olan Hasan Vergil ile Hakan Sarıtaş'a teşekkürü borç bilirim.

[2] National Archives, *Dispatches from United Stadies Consuls in Amoor River, 1856-1870*; National Archives, Roll 2, V. 2.

[3] *Aynı yer*, 12 Nisan 1864'de yapılan anlaşma. Bu anlaşmaya konu olan Türkistan topraklarının büyük kısmının henüz Rus işgali altına girmediğini hatırlatılım. Daha 18 Şubat 1861 tarihli bir konsolosluk raporunda ise "Rusya'nın kuzey Hindistan'a yaklaşımı, medenî dünyaya ilgisinin gerçek bir tezâhürüdür, çünkü şimdiye kadar medenî dünya ticareti ve bilgisine çok az ülke ilgi duymuştur" denilmektedir.

yönlerini ele alarak bir başarı olarak niteleyen Disraeli şu ilginç "kehânetlerini"* dile getiriyor: ".. Rusya.. şimdi demiryolları inşâ etmek ve ülkesinin en uzak bölgelerindeki kısımları birleştirmek üzeredir. Ve şüphesiz Orta Asya'daki entrikasına devam edecektir..."[1] Rusya'nın Paris Antlaşması'nı izleyen kısa müddet içerisinde Türkistan'daki ilerleyişi, 16. yüzyıldan beri kat'ettiği mesâfeye göre oldukça hızlıdır ve normal tarihî seyrinden çok farklıdır. Sanayi devriminin gerçekleşmesi, telgraf, demiryolu şebekeleri ve harp sanayiindeki gelişmeler, Rusya'nın bu yönüyle tarihî hızının çok üstüne çıkmasını îzahta yardımcı unsur olarak dikkate alınabilir. Ancak bütün teknolojik gelişmelerin Türkistan veya Kafkas halkları için henüz meyvesi görülmemekle beraber, Avrupa'nın başta İngiltere olmak üzere diğer sömürgeci ülkelerinde daha ileri olduğu, aynı sür'atle durdurulması veya en azından yavaşlatılması düşünülebilirdi. Bunun ise çok zor olmaması, Rusya'nın Asya'daki "entrikalarının" tersinden işletilerek yapılması mümkündü.

İgnatiyev raporunda belirtildiği gibi, Rusya'nın Türkistan hanlıklarını önce biribirlerine düşürerek sonra da kendisi hücûm ederek gerçekleştirdiği saldırılar karşısında sık sık İngiltere'den istenen yardımlar dikkate alınarak, bu savaşçı fakat modern silahlardan mahrûm halklar desteklenerek en azından bu ilerleme yavaşlatılabilirdi. Halbuki yardım talepleri her zaman sükûnetle dinleniyor, zaman zaman oyalayıcı vaadlerde bulunuluyor, fakat hiç bir zaman her hangi bir silah, mühimmat ve benzeri yardımlarda bulunulmuyor. Rusya'nın Orta Asya'yı işgâl ederken, komşuluğun getirdiği meseleler sebebiyle asırlardır birbirleriyle husûmeti olan Türk hanlıklarının bu durumundan istifâde ederek, biribirleri aleyhine çeşitli hîle ve desiselerle kışkırtarak başarıya ulaşması, Rusya'nın medeniyet götürme fonksiyonu hakkında da fikir vermektedir.[2]

Rusya Taşkent'i Alıyor, 17 Haziran 1865

1858'de Rus kışkırtmalarının sonucu Hokand'ta çıkan karışıklıklar üzerine Hüdayar Han Buhâra'ya kaçar, ağabeyi Molla Han yerine geçer ve Rusya bu arada Almatı'yı, 1860'da Tokmak'ı, 1862'de Pişpek'i alır.[3] Rusya'da serfliğin kaldırılmasından sonra Rus köylüleri daha önce işgâl edilen Kazakistan'a yerleştirilmeye başlanmıştı. İgnatiyev'in Asya Masası başına gelmesinden sonra yapılan plan çerçevesinde, 1864 yılında yine Hokand Hanlığı'na ait Türkistan*

---

* Paris Antlaşması'nın yapıldığı atmosfer içerisindeki ileri sayılabilecek tespitlerinden dolayı özellikle bu kelimeyi uygun buluyorum.

1 "The Treaty of Peace", *Parliamentary Debates*, III-141, 5 Mayıs 1856, s. 2085.

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. III (Ankara, 1950), ss. 408-411.

3 Bayur, *a.g.e.*, s. 407-408.

* Hokand'a bağlı olan ayrı bir Türkistan kasabası olup buranın asıl ismi *Yese*'dir. Büyük İslâm âlimi Ahmed Yesevî'nin ismi de buraya taalluk eder.

(Yese veya Hazret-i Sultan), Evliya-Ata ve Çimkent kasabaları işgâl edildi.[1] Esâsen Gorçakof Deklarasyonu, bu işgâllerle ilgili diplomatik prosedürün bir parçasıdır. Deklerasasyon, endişelerini dile getiren ve durumu protesto eden ve etmesi beklenen diğer ülkelere Rusya'nın cevabıdır.

Deklerasyondan sonra ilk alınan bölge ise Taşkent'tir. İçeride çıkarılan karışıklıklar devam ederken[2] Rus askerleri burayı kuşatırlar. Uzun müddet halk şehri kahramanca müdâfaa eder. Nihâyet Ruslar önceden satın aldıkları iki zengin tüccarın kale kapılarından birini açması sonucu şehre hücûm ederler.[3] Ve iki günlük sokak çatışmalarından sonra şehri ele geçirirler.[4] Taşkent'in alınması ile ilgili Romanovsky, yazmış olduğu kitabında bazı komutanların Hokand ve Buhâra emirleriyle olan mektuplaşma ve raporlarına da dayanan istatistik bilgiler verir.[5]

Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarının gerek üst kademedeki görevlilerin hac gidiş dönüşleriyle ilgili kabul ve ihsânları, gerekse yeni Hanların bağlılık mesajlarıyla ilgili mektuplaşmaları ve hediye teâtileri devam etmiştir.[6] Hokand ordusunun Taşkent'te Ruslarla çatışmasından istifâde eden Buhâra Hanı, İgnatiyev'in daha önceki teminâtını da dikkate alarak hanlığın geri kalan kısmını işgâl ve ilhâk eder ve Hokand Hanı Seyyid Sultan Han öldürülür. Rusların saldırıya geçmelerinden önce Hokand Hanı, Seyyid Yâkub Han Töre ismindeki elçisini Rusları ve Buhâra Hanı'nı şikayet etmek ve askerî yardım istemek üzere İstanbul'a göndermiştir. Elçi İstanbul'a geldiğinde aradan çok zaman geçmiş, temsilcisi olan Han öldürülmüş ve Taşkent düşmüştü.[7] Yeni Han Hudâyar ise Buhâra'nın vassalı durumunda tekrar Hokand emîri olmuştur. Bu arada Hindistan Vâlisi vâsıtası ile İngiltere'den de yardım istenmiş, fakat kendilerine mesâfenin uzak olması sebebiyle yardım edilemeyeceğini, bu hususta Rusya'dan açıklama isteneceği bildirilmiştir.[8]

---

[*] Hokand'a bağlı olan ayrı bir Türkistan kasabası olup buranın asıl ismi *Yese*'dir. Büyük İslâm âlimi Ahmed Yesevî'nin ismi de buraya taalluk eder.

[1] Bayur, *a.g.e.*, s. 408.

[2] Bunlar arasında Buhâra emirinin muhtemelen Rusların tavsiyesiyle göndermiş olduğu ve Hokand'ın Buhâra ile birleşmesi fikrinin önderi İskender beyin çıkardığı isyanı zikretmeliyim. Taşkent'i çok kolayca Rusya'ya teslîm eden ve câzibesiyle halkı bölen bu hareket, bir bakıma Pan hareketi olup, bu tuzakla halk bölünmüştür.

[3] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 68.

[4] Bayur, *a.g.e.*, s. 408-409.

[5] *The Central Asian Question*. Bu kitabın özeti *The Times*'in Berlin muhabiri tarafından İngilizce'ye çevrilerek, 16, 26 ve 27 Mart tarihlerinde yayınlanmıştır; F.O. 65-870.

[6] Meselâ bkz. B.O.A., İrâde Hâriciye, 3441, 3443 ve diğer bölümler; Arşiv Belgeleri, 60-75. Bu arada Buhâra'da tutuklu bulunan üç İtalyan tüccarının serbest bırakılması için Buhâra emîri nezdinde iltimâs edilimiş (*İrâde*, 11667) ve bunların serbest bırakılması üzerine Sultan'ın mektubu İtalyan gazetelerinde yayınlanarak kendisine teşekkür edilmiştir (11751).

[7] Sadâret Tezkiresi, *İrâde Hâriciye*, 12493; Saray, *a.g.e.*, ss. 68-69.

[8] Translation of a letter from the King of Kokan to the Honourable Company, (Shawal 1280 A.H.), *Political and Secret memoranda* 5/257, India Office; From John Lawrence to His Highness the Cheif of Kokan, December 5, 1864, February 21, 1865, *Political and Secret Memoranda* 5/257, India Office; Saray, *a.g.e.*, ss. 71-73.

Buhâra emiri, Hokand'ın kendisine kalmayacağını, Rusların vaadlerini yerine getirmeyeceğini anlayınca Petersburg'a elçi gönderir. Buhâra emirinin Petersburg'a gönderdiği elçiye karşılık Çar da Garenkoff'u Buhâra'ya 7 Rus ve 15 Kazak ile elçi olarak gönderiyor ve Çar, elçisi vâsıtasıyla emire şu mesajları iletiyor:[1]

1. Rusya'nın niyetini önceden sezerek Hokand'ın alınması ile ilgili Emir'e yardımcı olmasını protesto.

2. Ceyhun nehri kıyılarında, Rusya'ya bir askerî kışla inşâsı için müsâade edilmesi talebi.

3. Emir tarafından Rusya'ya, ülkesinden Herat'a giden bir koridor verilmesi talebi.[2]

Bütün bunlar Buhâra emirliği tarafından reddediliyor ve iki ülke savaşa hazırlanıyor. Taşkent'te üstlenen Rus Kazağı, Jargas, Gürcü ve Ermenilerden[3] oluşan 5.000 kişilik Rus ordusu hazırlanıyor. Hokand ve Hîve hanlıkları ile olan savaşlarında Buhâra Emirliği'ni devamlı olarak tarafsız tutmayı başaran Rusya, Taşkent'i işgâl ettikten sonra siyâsetini değiştirdi. Bu arada Emîr Muzaffereddin, Taşkent'i Ruslardan almak için bazı teşebbüslerde bulunduysa da bir netice alamadı, üstelik Ruslar gönderdiği elçilerle Buhâra'dan karşılanması zor taleplerde bulundu. Buhâra'ya saldıran Rus ordusu ilk olarak 1865 Eylül'ünde Pişkent'i aldı.[4]

1866 Mart ayında Buhâra ordusuna saldıran Rus ordusu yenilerek geri çekildi. Rus ordusunu tâkip eden Buhâra askerleri yenilgiyi bozguna çevirdi. Bunun üzerine General Çernayev geri çağrılarak, önceki başarılarından dolayı maaşına zam yapıldı ve madalyalarla taltîf edildi yerine ise en az onun kadar ihtiraslı bir başka general, Romanovskiy getirildi. Mayıs ayında beklenemedik bir saldırıya mâruz kalan Buhâra ordusu yenildi ve Ruslar Hoçent'i aldılar.[5] Aynı yıl içerisinde Ora Tepe, Cizzâk ve Yeni Kurgan'ı aldılar. Bu arada Rusların önceki yıllarda yapmış oldukları program uygulanmaya devam etti. Daha önce, Hokand'ın toprakları işgâl edilirken yardım edeceği yerde Buhâra Hanı'nın da buraya saldırdığı gibi, bu sefer de Buhâra'nın toprakları işgâl edilirken Hokand Hanı Rusları kutladı.[6]

---

[1] F.O. 65-868, Gulam Rabbani'nin Mektubu, 13 Ocak 1866, s. 2. Bu mektup, bir müddet sonra Rusya ile savaşacak olan Buhâra'nın bu duruma nasıl geldiklerini anlatarak, askerî güçleri hakkında bilgi verir.

[2] Görüldüğü gibi, sık sık gündeme gelen esirler ve köle ticareti ile ilgili herhangi bir madde yoktur. Reddedilmesi savaş sebebi olan bu maddelerin ikincisi, Kazak Hanı'nın vaktiyle Volga nehri kıyısında inşâsına müsâade ettiği Orenburg kalesinin nasıl kendi hâkimiyetinin sonu olduğunu, Buhâra emiri hatırlamıştı.

[3] Bunların tamamı Hıristiyan kavimlerdir, F.O. 65-868, Gulam Rabbani'nin Mektubu, 13 Ocak 1866.

[4] Özcan Mert, "Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.* c. XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), ss. 93-107.

[5] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 76.

[6] Mert, a.g.m., s. 96.

Daha önce İgnatiyev'i çok iyi karşılayan, Ruslardan Hokand aleyhine destek sözü alan, fakat Hokand'ın önemli bir kesiminin işgâli tamamlandıktan sonra sıranın Buhâra'ya geldiğin anlayan Emir Muzaffereddin, Ruslara karşı yardım istemek üzere Buhâra Müftüsü Muhammed Parsa Efendi'yi İngiltere ve Osmanlı'ya elçi olarak gönderdi. Emîr'in Osmanlı ile beraber İngiltere'den yardım istemesinin altında şüphesiz Rusların ilerlemesinden, Hindistan'a yaklaşmasından İngilizlerin de rahatsız olacağı, bu yüzden kendi menfaatleri için kesinlikle yardım edecekleri ümidi idi. Elçi, 1867'de Kalküta'da Sir Lawrence ile görüştü; fakat yardım istekleri reddedildi.[1] «Standard görüş»e göre, İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan istikâmetindeki ilerlemesine karşı olduğu ile ilgili önemli kıstaslardan biri olan bu hadise üzerinde durmamız gerekir.

Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmasından yaklaşık on yıl geçtikten sonra Ruslar Türkistan'ın önemli bir kısmını işgâl etmişlerdi. Bununla ilgili İngiltere'de de ciddî tepkiler, hükûmet politikasını tenkitler sözkonusuydu. Her ne kadar, Avam Kamarası'ndaki tartışmalarda, örneğini verdiğimiz gibi, muhalefet de Türkistan'ın işgâline karşı değil idiyse de Rusların Afganistan ve ilerisi için teminat vermeleri yahut Afganistan'ın tarafsız bölge olması için bir antlaşma yapılması istikâmetinde talepleri vardı.

Buhâra emiri hem Kraliçe'ye hem de Rus saldırısı tehlikesine daha yakın olduğunu zannettiği[2] Hindistan Vâlisi'ne birer mektup yazdı. Kraliçe'ye yazdığı mektupta olayların gelişmesini ve Rusların sahtekârlığının kurbânı olduğundan bahsettikten sonra askerî, bilhassa subay yardımı istiyor.[3] Bölgenin meselelerini daha iyi bilip, bilhassa Hindistan'a yönelik tehlikeyi daha iyi kavrayacağını tahmin ettiği Hindistan Vâlisi'nin ise bu hususta tevassutunu ve yetkisi dâhilinde yardımını istiyor.[4] Elçi, emîrin mektubundan başka, vâliye şifâhî olarak da durumu anlatmaya çalıştı. Fakat, Vâli'nin beklenmedik sorularıyla karşılaştı: 1842'de Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin öldürülmelerine niçin mâni olmamışlardı. Muhammed Parsa, bu olayı üzüntü ile hatırladıklarını, fakat 25 sene önce hadise cereyan ettiği zaman ne kendisi ne de bugünkü emîr sorumluluk mevkiinde idi. Sorumluları

---

[1] *Aynı yer*, s. 97.

[2] Bu dönemde "İleri Politika" taraftarı olan diplomatlar dahi Türkistan'ın işgâline rızâ göstermişlerdir. Daha ilginç bir nokta ise, bu yıllar boyunca İngiltere'de Ruslara güven duyan grubun başını eski veya yeni Hindistan vâlilerinin çekmiş olmasıdır.

[3] Translation of a Letter from the Shaf of Bokhara to Her Majesty the Queen of England and India, *Political Secret Memoranda* 5/560, India Office, Londra; Saray, *a.g.e.*, ss. 76-77. Buhâra Hanı'nın mektubu ile ilgili ayrıca bkz.: F.O. 65-869, St Petersburg, 2 Temmuz 1866.

[4] Translation of a Letter from the Seyeed Ameer Muzuffar, Shah of Bokhara to The Governor General, - dated Rubbe-oos-sanee 1283 A.H., *Political Secret Memoranda* 5/560, India Office, Londra; Saray, *a.g.e.*, s. 77.

etkileyecek bir görevleri de yoktu. Vâli cevâbî mektubunda, "..sizlere faydalı olacak bir tavsiyede veya yardımda bulunmam mümkün değil,"[1] diyor.

Buhâra elçisinin bundan sonra İstanbul'da da İngiliz elçisi ile temasları oluyor. Sir Henry Elliot'tan Kraliçe'ye gönderilen mektuba cevap verilmesi için yardımını istiyor. İstanbul'daki İngiliz Sefiri'ne verilen tâlimat şöyle:

"Buhâra Emiri'nin Rus işgâline karşı yardım isteyen müracaatına Hindistan Umumi Vâlisi Lawrance'in verdiği cevap hükûmetimizce yeterli görülmüştür. Diğer taraftan İngiliz umumî efkârı Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin trajik âkibetlerini henüz unutmuş değil. Bunun için, İngiliz hükûmeti, Buhâra Emirliği ile, mektuplaşma yolu ile de olsa, bir münasebette bulunmayı uygun görmemektedir."[2] Muhammed Parsa Efendi, 1867 Eylül'ünde İstanbul'a geldi. Emîr'in gönderdiği husûsî mektubu Pâdişâh'a takdîm etti.[3] İstanbul'da ileri gelenlerin tavsiyesi üzerine Londra'ya gitti, fakat bir netice alamadı.[4] Hac farîzasını da edâ ettikten sonra tekrar İstanbul'a döndü. Biri Buhâra Kuşbeyi [baş vezir] Muhammed Şâh'ın yazdığı, diğeri ise Sadrazam Mehmed Âli Paşa'ya hitâben yazılıp başta Emîr olmak üzere 14 devlet ricâlinin mührü bulunan iki mektubu takdîm etti. Bu mektuplar, Türkistan'ın vaziyetini kısaca anlattıktan sonra, "Halîfe, İslâm dinine uyarak Rusya'ya bir muhtıra göndersinler. Ümid olunur ki buradaki Rus kâfiri az bir teşebbüsle mağlûp edilir ve âciz kalır.. Rum'un (Osmanlı'nın) vezirleri ve ulları buna meyil gösterirlerse, Allah bu belâyı Müslümanların üzerinden uzaklaştırır.."[5]

Buhâra Hanlığı'nın Osmanlı'dan yardım talep eden mektupları, Padişâh'ın direktifi ile hükûmet ve Meclis-i Mahsus'ta 1868 Mayıs ayında görüşülmeye başlandı. Görüşmeler devam ederken Rusya ile Buhâra arasında yeniden harp çıkınca Emîr'in sulh yapmak mecburiyetinde kaldığı haberi geldi.[6] Rus birlikleri Buhâra'ya doğru ilerlerken, Emîr'i dinlemeyen kumandanlar ric'ate başlamışlar, daha sonra bu ric'at paniğe dönüşmüş. Ruslar da bu fırsatı değerlendirerek müdafaasız kalan Semerkand'ı işgâl etmişlerdir (14 Mayıs 1868). Bunun üzerine Buhâra Hanlığı Rusların yüklü tazminat isteklerini kabul ederek, barış yapmış.[7] Bu haber üzerine, Buhâra elçisi, ülkesine dönmesi için ruhsat verilmesini, Hükûmetin

---

[1] From the Governor General of India, the Viveroy of Her majesty the Queen of England and India, to His Majesty the Ameer of Bokhara, dated Fort William, January 24, 1867, *Political and Secret Memoranda* 5/560, India Office; Saray, *a.g.e.*, s. 78.

[2] F.O., to Elliot, nr. 26, 23 January 1868, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda* 3/1868, India Office; Saray, *a.g.e.*, s 79.

[3] B.O.A. *İrâde Hâriciye*, 13271; *Arşiv Belgeleri*, 76.

[4] Mert, a.g.m., s. 97.

[5] *Aynı yer*, 98-99.

[6] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 83.

[7] Ruslar Hocent, Ora Tepe, Semerkand ile Katta Kurgan'ı alacaklar, ayrıca kendilerine 500.000 tillâ harp tazminâtı ödenecek. Bu meblağ ödendikten sonra Semerkand ile Katta Kurgan Buhâra Emirliği'ne iâde edilecek. 1870'te bu tazminât ödendi, fakat Ruslar her zamanki gibi antlaşmalarına riâyet etmediler ve adı geçen yerleri iâde etmediler; Mert, a.g.m., s.102.

ve Halîfe'nin nasihatlarını Buhâralılara antalmak için Osmanlı'nın Buhâra'ya bir elçi göndermesini, bunun için de aslen Buhâralı olan ve İstanbul'da Özbek Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin yazılı olan tavsiyeler ile, Osmanlı Devleti'nin elçisi olarak ve Buhâra lisânına ve âdetlerine vâkıf birisi olduğundan Buhâra'ya gönderilmesini talep eder.[1] Bu tezkire üzerine Buhâra Emîri'ne hitâben yazılan Nâme-i Hümâyûn'da, mesâfenin uzaklığı sebebiyle yardım edilemediği belirtilip; devletin güçlenmesi için tebaanın da zenginleşmesi, devletin icraatının düzenli ve hukûkî olması gerektiği, komşularla iyi münasebetler kurulmasına bağlı olduğu bildirilerek hediyeler gönderilmiştir.[2]

Türkistan'daki Rus ilerlemesinden günü gününe haberdar olan İngiliz parlamentosunda bir soru gündeme gelmektedir. 28 Mayıs 1868'de İngiltere Avam Kamarası'nda Henry Rawlinson Dışişleri Bakanına Rusya'nın Buhâra'ya düşmanca saldırıları ve bunun sebepleri hakkında bilgileri olup olmadığını soruyor. Buhâra Hânı'nın daha önce Hindistan Vâlisi ile Kraliçe'ye gönderdiği mektuplara, burada anlatılan hususlar ile kendisinin reddedilip, Rusların kucağına bırakıldığı gerçeklerine rağmen Lord Stanley, konuyu geçiştirir ve bu soruya cevâben yaptığı konuşmada, doğrudan Rus yalanlarının tercümanı olmayı tercih eder: *Journal St. Pètersbourg*'un 22 Nisan tarihli haberini doğru kabul ederek aynen nakleder. Bu habere göre Buhâra-Rus sınırındaki bazı Buhâralı kabileler Rus bölgesine sıkıntı ve rahatsızlık çıkardığından bunların te'dîp edilmesi gerekmekteydi. Bunun haricinde herhangi bir askerî operasyon sözkonusu değildir, der.[3] Nitekim aynı konuya temas eden 20 Şubat 1869 tarihli Sadâret tezkiresi şöyle demektedir: "..Hindistan'a Rusyalıların yaklaşması cihetiyle İngiltere devletinin mânevî yardımı önceleri ümid olunurken sonra Rusyalı onlara dahi teminat verip Buhâralılara olan tasallutunun Hindistan'a tecâvüz niyetiyle olmayıp yalnız o havaliyi nizâm altına alarak ticaret dâiresini genişletmek olduğunu ileri sürmüş ve bu sûret İngilterelinin ahvâline dahi uygun görülmüş olduğundan İngiltere'nin onlara yardımı ve Rusyalıya muhalefeti ümidi kalmamış idi.."[4]

Türkistan hanlıkları, Rus işgâline karşı direnmeye, Osmanlı'dan ve Avrupa'dan yardım aramaya çalışırken, Ruslar kararlı bir işgâl ve ilhâk siyâseti tâkibetmekteydiler. Daha önce Türkistan'la ilgili sorumluluklar Orenburg Genel Valiliği'nden idâre edilirken yeni işgâllerden sonra 1867'de Türkistan Genel

---

[1] B.O.A., İrâde, M.M., 1510 mükerrer; Mert, a.g.m., ss., 103-104.

[2] B.O.A., İrâde, M.M., 1510 mükerrer, lef 4.; Mert a.g.m., ss. 105.

[3] *Parliamentary Debates*, 28 Mayıs 1868, III-192, s. 955. Bu olayda sömürgeci güçlerin uygulamak istedikleri dış politikada sık sık başvurdukları kamuoyu baskısı oyununu görmekteyiz. Hindistan vâlisi emîrin yardımını reddederken, İngiliz halkının öldürülen vatandaşlarını unutmadıklarını, bu durumda hükümetinin Buhâralılar yanında yer almasının imkânsız olduğunu söylüyor. Halbuki, konuyla ilgili soruya verilen cevapta böyle bir kamuoyunun varlığının sözkonusu olmadığını görmekteyiz. Eğer gerçekten bu yönde bir kamuoyu olsaydı, bunu iktidar da muhalefet te soru ve cevapta dikkate alırdı.

[4] İrâde, M.M., 1510; Saray, *a.g.e.*, ss. 85-87.

Vâliliği kuruldu ve General Kaufmann bu bölgenin kurucu vâlisi oldu. «Türkistan Genel Vâliliği» bölgenin tarihinde ilk defa idârî birim olarak kullanılmaktaydı.[1] «Türkistan» olarak herkesin kullandığı ve yeri, sınırları bazı farklarla bilindiği halde, bu isim sadece bir yurt veya bölge adı olarak kullanılmıştır. Yukarıda örneklerini gördüğümüz «Türkistan ve Tûrân-zemîn Hâkimi»[2] gibi isimlerle bölgenin tek hâkimi ilân etmeleri genel kabul görmemiş, mektuplarda bu ünvân kullanılmakla birlikte, herkes «Buhâra Hanı» şeklinde telaffuz etmiştir. Daha sonra ise, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" olarak Kaşgar'da kurulan devlet bu ismi kullanmıştı.

İsteği yerine getirilen Muhammed Parsa ve Şeyh Süleyman efendiler, 1869 baharında İstanbul'dan ayrılarak Buhâra'ya gittiler. Gönderilen tavsiyeler, mektuplar ve hediyeleri alan Emîr, 1871 baharında Şeyh Süleyman Efendi ile Buhâra ulemâsından Seyyid Mîr Abdülhay Efendi'yi kendi elçisi olarak İstanbul'a gönderir. Buhâra'nın kurtuluşu için Osmanlı Devleti'nden istenen hususlarla ilgili birlikte hazırladıkları tahrîrâtı Sadâret'e takdîm eder. "..mukteziyât-ı asriyyeden bulunan terakkiyât ve intizâmâta husûl ü vüsûllarını teshîl içün ma‘ârif ve sanâyi‘ ve i‘mâlât-ı mütenevvi‘a ve harbiyye ve mesâ’il-i kânûniyyenin tedrîs ve ta‘lîmi zımnında buradan mu‘allimîn ve edevât gönderilmesi" şeklinde başlayan tahrîrâtta[3] yer alan başlıca talepleri şöyle özetleyebiliriz:

İdâdiye, Rüşdiye, Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vâkıf ve her türlü yeni silâhların îmâlinden anlayan usta muallimler gönderilmesi. Diğer fenlerle beraber bilhassa enerji, arz tabakaları, madencilik ve mühendislik konularında teori ve tatbikâtla ilgili zarûrî bilgilere sahip muallimler ile gerekeli âlet ve edevât temîni. Bütün bunlara nezâret edecek bilgi ve görgü sahibi bir sefirin Buhâra'ya tâyini. İngiltere ve bölge ülkelerinin kendi menfaatleri için Buhâra'ya yardımcı olmaları husûsunda mektup istirhâmı. Afganistan'la dostça geçinip biribirlerine destek olmalarını tavsiye eden bir mektup yazılması ve Kabil'e, dostça geçinmeyi tavsiye eden bir elçi gönderilmesi. Bunlardan başka, İslâm ahâlisinin yabancıların saldırılarından kurtulması için her türlü fikir ve tavsiyelerinin bildirilmesi istirhâm olunur.[4]

Türkistan'daki Rus ilerlemesi, İgnatiyev ve Gorçakof'un misyon ve programları ile devam ederken ve Türkistan hanlıklarının bu tehlikeye karşı koymak için Osmanlı ile ciddî temasları görülürken Rus hariciyesinde önemli bir gelişme görülmektedir. Asya Masası Şefi olan General İgnatiyev Rusya'nın Osmanlı Devleti nezdindeki sefîri olarak 1865'te İstanbul'a geliyor. Balkanlardaki gayr-i Müslim unsurları kışkırtarak Osmanlı'nın başına sıkıntılar açıyor ve Osmanlı'nın

---

[1] Great Soviet Encyclopaedia, Third Edition, C. 26, s. 458.
[2] Yukarıda bkz. Bölüm II.
[3] B.O.A., *İrâde, Hâriciye*, 15225; *Arşiv Belgeleri*, 79.
[4] Saray, Türkistan Hanlıkları, ss. 88-90.

Türkistan'a ciddî bir yardım veya desteğini böylece önlemiş oluyor. Balkanlardaki gelişmelerden şunlar dikkati çeker: 1869 yılında yeni Sırp Anayasası kabul ediliyor ve 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı kuruluyor. 1870 yılında Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra Londra Konferansı'nda alınan, Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurabilmesi gibi önemli hükümlere ilâveten, 1856 Paris Antlaşması'nın diğer kararlarını da tanımadığını ilan ediyor. Öte yandan, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile Osmanlı'nın bu bölgesinde de yeni oyunlar ve programlar hazırlanmaya başlanıyor. 1872 yılında İran, İngiliz Reuter'a yarı İmtiyaz vererek, İngiltere'nin yarı sömürgesi haline geliyor. 1869 yılında ise İngiltere ve Rusya aralarında gizli bir antlaşma yaparak, Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasındaki önemli bir bölgeyi taksim ediyorlar.[1]

İngiltere ile Rusya'nın bu antlaşmayı yaptıkları dönem, görüldüğü gibi Türkistan'daki Rus ilerlemesinin en hızlı olduğu yıllardır. Muhalefet, Afganistan'ın tampon bölge olması yönünde Rusya ile antlaşma yapılması için iktidara baskı yaparken, iktidar böyle bir şeyin gereksiz olduğunu söylemekte, bununla beraber temaslar sürmekteydi. İşte bu esnada Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasında kalan önemli bir bölgesi iki ülke arasında taksîm edilmiş, hem muhalefetin isteği bir parça yerine getirilmiş, hem de iktidar ülkesine toprak kazandırmıştır.

Hîve Hanlığının İşgal Edilmesi, 24 Ağustos 1873

Hokand ve Buhâra hanlıklarının hâkimiyeti altında bulunan birçok şehir ve kasabayı kontrolü altına alan Rusya'nın Türkistan'da bağımsızlığına resmen son verdiği ilk hanlık Hîve'dir. Rusların Hîve'yi işgâl hazırlıkları içinde olduğunu haber alan Hîve Hanı Seyyid Muhammed Rahîm, Osmanlı ve İngiliz yetkililere başvurarak bunun önlenmesini istemiştir. İngiltere bazı diplomatik teşebbüslerde bulunmakla birlikte, gereken askerî ve teknik yardımdan kaçınmıştır.

Orenburg'dan hareket eden Rus birlikleri doğudan, Kafkas Vâliliklerine bağlı olanlar ise batıdan, General Kaufmann'ın kumandası altında,[2] 1873 Nisan ayında Hîve'ye yaklaşınca Muhammed Rahîm Han, elçiler göndererek, kendisinin Rusya'ya karşı düşmanca bir tutumu olmadığını, ülkesinin niçin işgâle kalkıldığını anlayamadığını, kan dökülmeden sulh yapılmasını istediklerini bildirmesine rağmen, bu talep reddedilmiştir. Rus kuvvetleri yol üzerindeki bütün yerleşim merkezlerini yerle bir ederek Hîve'ye yaklaşırken bütün stratejik noktalarda Hîve ordularını yenmiştir. Han tekrar elçiler göndererek istedikleri şartlarda antlaşma

---

[1] Martin Greenwald Associates, *Historical Maps on File* (New York, Facts on File Publications, 1984), s. 8.025. Afganistan'ın bu bölgesinin taksimi sonucu, Buhâra ve Afganistan'daki Rus-İngiliz nüfuz alanları değerlendirmesiyle ilgili bkz.: Bayur, *Hindistan Tarihi*, ss. 418-419.

[2] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 232.

yapılmasını istemişse de Ruslar kan dökme arzularını tatminden vazgeçmemişlerdir.[1]

Haziran ayında şehri işgâl eden General Kaufmann çok ağır tazminatla sulh teklif etti. Bunu ödeyemeyen Hîve halkına karşı, Kaufmann askerine şu emri verdi:

"Çıktığınız bu seferde kadın-erkek ve yaş farkı gözetmeden onları ezecek ve öldüreceksiniz.."[2] Bu sefere katılan Rus subaylarından birisi şöyle der: "Türkmenlerle [Hîve seferinde] karşılaşmaya başlayınca daha önce verilen katliâm emri bize yeniden hatırlatıldı. Biz de önümüze çıkan her Türkmeni küçük-büyük, erkek-kadın demeden öldürdük. Hattâ [Rus] Kazaklar[3] o kadar korkunç hareket ettiler ki, çocukların ve kadınların yalvarmalarına aldırmadan hepsini katlettiler."[4] Her türlü engelleri aşarak, Rus askerlerinin yaşlı, kadın ve çocuk farkı gözetmeden yaptıkları vahşeti müşâhade eden ve muhâbiri olduğu *New York Herald*'a yazan MacGahan bu vesîle ile bir gazetecilik kahramanı oldu.[5]

Rusya'nın Hîve'yi işgâline, Rus esirlerinin köle pazarlarında satılmasını önlemek, şeklinde daha câzip ve medenî bir «sebep», birçok kaynaklarda göze çarpar[6]. Avam Kamarası'nda yapılan konuşmalarda ve birçok kaynaklarda,

---

[1] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 92-96.

[2] Schuyler, Eugene, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966), ss. 358-359. İlk baskısı 1877'de, Londra'da yapılan bu eser, İstanbul'da *Musavver Türkistan, Tarih ve Seyahatnâmesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek aynı yıl basılmaya başlanmıştır. Aslı iki cild olan eserin sadece Birinci Cild'inin 255. sahifesine kadar kısmı tercüme edilmiştir; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 232, n. 243.

[3] Rus askerleri için İngilizcede kullanılan hem "Cossack"ın hem de bir Türk boyunun ismi olan "Kazakh"ın karşılığı Türkçe'de bir kelime ile, "Kazak" ile ifâde edilmektedir. Cümlenin akışından da anlaşıldığı gibi burada kastedilen Rus askerleridir.

[4] Schuyler, *a.g.e.*, s. 360; MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*, 1874 (Londra, 1876), ss. 362-366; Saray, a.g.e, s. 96. Rusya'nın emperyalist siyasetinin bu özelliğini daha iyi anlamak için Osmanlı'nın fetih siyâseti ile bir mukâyese yapmakta fayda vardır. Rusya'nın ve Batı'nın "medenî çağından" asırlarca önce bile Osmanlı fetihlerinde, savaş esnâsında kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve teslîm olana karışılmaz; böyle bir hareket suç olduğu gibi günah olarak da telakkî edilirdi.

[5] Januarius Aloysius MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*, 1874. MacGahan, Rusların gazetecilere koyduğu ambargoya rağmen, General Kauffmann komutasındaki sefere katılıyor ve gördüklerini gazetesine yazarak günün kahramanı haline geliyor; *Who is Who in America*, Historical vol., 1607-1896, (Illinois, Marquis' Who's Who, 1963), s. 327. MacGahan'ın bu eseri *Musavver Hîve Târih ve Seyahatnânesi* adıyla Türkçe'ye çevrilerek 1875'de basılmıştır; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 232, n. 242. Schuyler'in belirttiğine göre, daha önce kimsenin yapamadığını yapan ve Rus vahşetini yerinde görerek cesurâne bir şekilde gazetesi *New York Herald*'de yayınlatan MacGahan ünlü Rus komutan Skobelev ile dost oluyor; *Dictionary of American Biography*, , VI, 45-46. Beşinci bölümde temas edeceğimiz gibi, MacGahan'ın diğer gazetecilik kahramanlığı, Midhat Paşa'nın sadâreti döneminde Bulgaristan'da yapılan katliâmı Schuyler ile birlikte Batı kamuoyuna duyurmasıdır. Ancak Hîve'deki sistemli katliâmın aksine Bulgaristan'ın bir kaç köyünde Çerkezlerin gerçekleştirdiği katliâm sebebiyle hemen Bulgaristan'ın bağımsız olması gerektiğini savunan (*Aynı yer*, s. 46) yazarın, daha önce bağımsız bir devlet olan Hîve'nin bağımsızlığının iâdesi için Rusya aleyhine bir gayretine şâhid olmuyoruz.

[6] Rus hükümeti, bu yıllarda, Hazar denizi, Türkistan ile Karadeniz'deki Krosnovolsky arasında sağlam bir ticaretin bir an önce kurulmasının çarelerini araştırmaktadır. Rus Ticaret ve Endüstrisini Teşvik Kurumu, Samara ve Orenburg'dan Taşkent, Buhâra ve Hîve'ye götürülebilecek mallar ve bu bölgelerden taşınacak tarım ve diğer hammaddelerin Rus ekonomisine yapacağı katkıyı her fırsatta dile getiriyor. 16 Ekim 1869 tarihli, "Hasta Rusya" adlı makalede (gazete ismi yok) Rus tüccar ve kapitalistlerinin güçlerini bu yeni bölgede ispat edecekleri hatırlatılır. F.O. 65-871, S. Michell'in tercümesi.

Rusya'nın Hîve'deki esirlerini kurtarmak için bir sefer tertip ettiğini, çünkü Hîve'de hâlen kölelik düzeninin devam ettiğini, üstelik kendi tebaasını esir ederek köle pazarında satan Hîve'yi cezalandırmanın medeniyetin bir gereği olduğundan bahsedilir.[1]

Gerçekten de Hazar denizinden itibaren Türk hanlıklarının bulunduğu bölgelerde, özellikle dağlık ve gayr-i meskûn bölgeler, seyahat ve ticaret için son derece tehlikeli, baskın ve talan kabilelerinin insafı altındaydı.[2] Aslında bu yıllarda, dünyanın diğer bir çok ülkelerinde hatta medenîleşmiş sayılan devletlerde dahi yol kesicilik, korsanlık, seyehat güvensizliği, özellikle ırk ayırımına dayanan köle düzeni revaçtaydı. Bununla beraber, daha 1735'te, Sibirya'dan gelen baskınlara karşı Kazak Hanı'nın Rusya'dan yardım istemesi, Rusya'nın buna karşılık Orenburg'da kale inşâ etmesi ile bütün taahhütlerini yok sayarak Kazak Hanı'nı oyuna getirmesi ile başlayan dönemde, Rusya'nın Türklere karşı yaptığı muâmele eski haydut ve çapul kabilelerine mukâyese edilemeyecek kadar kuralsız, hukuk dışı, kan dökücü ve soyguncudur. Sık sık Türkmen kabilelerinin baskınından söz edildiği halde, Rusya işgâle yerleşik hayatın hüküm sürdüğü Taşkent, Buhâra, Hîve ve Hokand'dan başlamıştır.[3] Eşkiyalığın en yoğun olduğu bölgeler ise İran ve Afganistan sınırlarına yakın kısımlardır, ki buralar da büyük ölçüde Rus ve İngiliz nüfuzu altında bulunmaktaydı. Mesela Türkmen oymaklarından Yamudların eşkiyalığı bir türlü bırakmayan bir kolu, sırf bu eşkiyalığı sebebiyle diğer boyların kendisine düşman olduğu için İran uyruğuna girmiştir.[4]

Öte yandan, Kaşgar devleti de kuruluşundan kısa bir müddet sonra bölgede tam anlamıyla çağdaş bir devlet özelliğine sahip olmuştur. Bu devletin kuruluş safhasında, Çin'deki Mançu hanedânının yıkılmasının doğurduğu boşluk vardır. Devletin kısa ömrü esnasında buraya seyahat eden Batılı ve Rus tüccar ve gezginler halkın ve devletin medenî seviyesinden, köprüler ve yolların hızla îmâr edilmiş olmasından, umûmî barış ve düzenin kurulmuş olmasından, değil

---

[1] Meselâ bkz. Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, Los Angeles, University of Cal. Press, 1960), ss. 29-34. Ayrıca *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, s. 117 ve diğer kısımları.

[2] Bu konudaki örnekler için başta Armenius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* olmak üzere özellikle seyahat eserlerine bakınız. Vambéry, Rus yayılmasını bu açıdan, şöyle özetler: "..Rusların başlıca iki amaçları vardı: Birincisi eşkiyalığın kimi yerlerde mahvettiği ticareti yeniden canlandırmak; diğeri de, kimi yerli kabilelerle dostane ilişkiler kurarak, kendilerine düşmanlıkta direnmesi muhtemel kabileleri sindirmek üzere, ileride onların yardımlarını sağlamaktı"; s. 43. Buhâra civarının emniyeti ile ilgili ise şöyle demektedir: "Buhâra Emiri'nin buyrukları gerektiği gibi yerine getirildiğinden, bu yollar tam bir güvenlik içindeydi. En küçük kervanlar, hatta tek başlarına yolculuk yapan gezginler bile, bir baştan öbür başa kadar hiç bir kazaya uğramadan dolaşabiliyorlardı..", s. 188.

[3] Türkmenlerin yoğun olduğu bölgeden Hîve sınırlarına geçerken Vambéry'nin tesbitleri için bkz. *A.g.e.,* 101.

[4] Vambéry, *a.g.e.,* s. 48.

şehirlerde dağlarda bile şiddet olaylarının duyulmamasından ve halkın her yerde silahsız dolaşmasından gıptayla bahseder.[1]

Doğu'nun Hollandası olarak nitelenen son derece düzenli ve medenî bir devlet olarak daha kuruluş yıllarında temâyüz eden Kaşgar, Rusya ve İngiltere'nin mâlî ve askerî desteği ile Çin tarafından derhal eziliyor. Birçoğu câsus olan Rus tüccarlarının Buhâra'da hapse atılması gayri medenî bir olay olarak takdîm ediliyor. Halbuki bu dönemde, Petersburg'da da 200 Türk tüccarı haksız yere, sırf siyâsî baskı yapmak üzere hapse atılıyor ve bunların kurtarılması için Buhâra Hanı Petersburg'a Hâce Necmüddin'i elçi olarak gönderiyor.[2]

İşgalden itibaren, Rusya'nın şu veya bu bahane ile köylerinden, yurtlarından alarak maden ve sanayi bölgelerine gönderdiği kimseler ancak sakatlanınca serbest bırakılabiliyor, genellikle gittikleri ocaklarda veya yolda ölüyorlardı. Halbuki, dağ kabilelerinin esir ettiği kimseler, esir pazarında satıldıktan ve efendilerinin yanında sanatını icrâ ederek belli bir para kazandıktan sonra veya yakınlarına haber gönderip para tedârik ettikten sonra hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı. Bütün bunlarla beraber, Rusya'nın işgâl programında, esir ticaretini durdurma ve güvenliği sağlama gibi bir gâye olsaydı, işgâle, Hazar denizinde donanmasını inşâ ettikten sonra önce Hazar denizinin doğu kıyılarından, yani Türkmenistan'dan başlardı. Ve bu maksatla hareket edecek olsaydı, orada bulunan ve güçleri nisbetinde belli bir dereceye kadar güvenliği sağlayan hanlıklarla bu yönde işbirliği yapar, etkili olamadıkları dağlık ve gayr-i meskûn bölgelerde de güvenlik daha kolayca sağlanmış olurdu. Ancak esir ve köle meselesi, sadece dış dünyaya karşı kullanılan parlak bir bahane idi.

Rusya, işgâle, Hokand ve Buhâra topraklarında başladığı halde, burası tamamlanmadan önce Hîve'yi ortadan kaldırmasının sebebi ile esirler meselesini birleştiren Mehmed Emin Efendi[3] şöyle demektedir:

"Buhâra ve Hokand arasındaki nifak, birleşemeyecekleri ve Rusya aleyhine hareket edemeyeceklerini ispat edince Rusya devleti olanca gücü ile Hîve üzerine yüklendi. Bunun için Orenburg ile Taşkent arasında mükemmel posta yolları açarak ve icap eden yerlere hanlar inşa ederek, Taşkent'e çok miktarda asker yığmağa başladılar. Yıllardan beri yapılan savaşlar sonunda ele geçirilen Rus ve Acem esirleri Hîve'ye getirilip satılmış, bunların hemen hepsi görünüşte Müslüman olmuştu. Bir kısmı ise hana yaklaşma fırsatını bulmuşlardı. Ruslar aslen Acem ve Rus olan saray halkından çoğunu elde ederek maksatlarını gerçekleştirmeye başladılar. Asıl saldırıya sebep olarak da sonradan Hîvelilere satılmış olan birkaç Rus esirinin iadesi talebi oldu.

---

[1] Showers, C.L., Col, *Central Asian Question* (Londra, Henry S. King, 1869); s. 3; bu kitapçık sadece belirli kimselere dağıtılmak üzere basılmıştır; F.O. 65-870.

[2] F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

[3] Mehmed Emin Efendi, 1877 yılında İstanbul'dan ayrılarak Hazar Denizi'nin doğu bölgelerine, Hîve, Taşkent, Buhâra ve Kaşgar'a kadar gitmiş, bu seyahatin Hive'ye kadar olan kısmını, hâtırât halinde yazmış, buradaki Türkmenlerin âdetlerini, inançlarını, sosyal yapıyı, saray düzenini anlatmıştır; *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Yay., Rıza Akdemir (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), s. 149.

Rusların bu saldırılarındaki başarılarının altında ise Hîve sarayı ile irtibatları bulunan ve görünüşte Müslüman olmuş olan Rus ve Acem esirleri büyük rol oynamıştır. Bunların birçoğu hem Han'a yaklaşmış hem de saraydaki önemli kişileri elde ederek devlet sırlarına vâkıf olmuş, ülke politikasını yönlendirmişlerdir. Ruslar Hîve'ye yaklaşırken bile, bu kişiler Mehmed Emin Han'ı, Rusların çölü geçmesinin imkânsız olduğunu, çölde kırılacaklarını söyleyerek hazırlık yapmasının gereksiz olduğuna iknâ ettiler ve Han hiç bir hazırlık yapmadı. Rusların harekete geçmesinden sonra, İngiltere'den yardım isteyen Hîve hanına İngiltere'nin yardımı, Rusya ile anlaşma tavsiyesi oldu. Bunun üzerine Rusya ile anlaşmak üzere elçi gönderince General Kaufmann bu elçiyi kabul etmedi. Ve Ruslar askeri saldırıya geçer geçmez, Hîve'de bulunan yaklaşık yetmiş seksen bin esir derhal sarayı işgâl etti ve Mehmed Rahim Han da kaçarak Hîve'yi Ruslara teslim etti."[1]

"Daha sonra Han'la bir anlaşma yapan Kaufmann onu çok ağır bir tazminat ödemeye mahkûm etti. Ayrıca Rus tüccarları için her türlü kolaylık ve vergi muâfiyeti tanınırken, yerli tüccarlar hem ihracat, hem de ithâlat için yüzde ikibuçuk vergi ödeme mükellefiyetine mârûz kaldılar. Bu anlaşma ile de Hîve'de Rus ticareti hızla gelişirken, yerli ticaret çökmüştür."[2]

---

[1] Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 150.

[2] Aynı eser, s. 151. Hîve Hânı'nı Rus Çarı'nın vassâlı ve Rus Çarı'nı bütün Türkistan'ın tek hâkimi olarak îlân eden bu antlaşma için bkz.: MacGahan, *a.g.e.*, ss. 368-413; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 97-98.

Buhâra Hanlığı'nın İşgali, 28 Eylül 1873

Ruslarla başedemeyeceğini anlayan Buhâra ve Hokand emirleri daha önce birer elçi göndererek Taşkent'te bulunan Romanovsky ile barış şartlarını görüşmek isterler. General, bunlara hemen bir cevap vermeyip, hükûmetinin kendisinden Orta Asya'nın kalan kısmını mânevî nüfûzu altına almayı istediğini söyler.[1] Hokand'la ilgili olarak, Romanovsky, bu hanlığa bağlı olan Nemengan'ı da ticarî önemi, orman ve maden bakımından zenginliğinden dolayı ilhâk etmek üzere hükûmete tavsiyede bulunmaktadır.[2]

Buhâra Emîri Muzaffar, aslında 1868 Haziran ayında Zire Bulak savaşında ülkesini kaybetmiş durumdaydı. Bu savaşlarda, Emîr'in ordusunda önemli mevkilerde Rus ajanları bulunmaktaydı. Emîrin süvârî askerinin kumandanı, görünüşte İslâmiyeti kabul edip Osman adını alan bir «firarî» Rus Kazak neferi; topçu fırkasının kumandanı yine bir «kaçak» Rustu.[3] Buhâra'nın Rusya'ya karşı İngiltere'den yardım istemesine rağmen İngiltere yardım etmemişti. Yapılan diplomatik görüşmelerden sonra İngiltere Rusların vaadlerine inanmış göründü.[4] General Kaufmann ve Rus hâriciyesi, diplomatik tepkileri dikkate alarak Buhâra merkez olmak üzere hanlığın enkâzını bir müddet daha Emîr'e bıraktı.[5] Emîr Türkistan Genel Vâliliği ile münasebet kurmak istemeyip doğrudan Petersburg'la görüşmek istiyordu. 1869 yılında oğlu Abdülfettâh'ı Petersburg'a gönderip vâlinin icraatından şikayette bulunmuş ve ancak Osmanlı'nın tavsiyesi üzerine Rusya ile dostluk antlaşması yaptıklarını bildirmiştir. Abdülhay Efendi'nin de İstanbul'a elçi olarak gönderildiğini[6] haber alan Rus hükûmeti buna çok kızmış ve emirliği her türlü dış münasebetten men'etmiştir. Bununla beraber Umûmî Vâli Kaufmann'a değil de Kargan istasyonunda bulunan siyâsî ajanlık kanalıyla doğrudan St. Petersburg'a bağlılığı devam etti.[7]

Kaşgar (Doğu Türkistan) Devleti

---

[1] Romanovsky, a.g.m., 27 Mart, F.O. 65-870.

[2] *Aynı yer*.

[3] Emîr Muzaffer, Müslümandan hattâ Osmanlı Türkünden bile topçuluğu bilen bir adam çıkamayacağına inanmıştı. Topçuluk tâlimini diğer bir sıradan Rus neferine havâle etmişti. O da, Rusça kumandaya alıştırmak fikriyle, «zaria jay» kelimesinin ancak son parçası olan «jay»ı öğretebildiğini alay ederek söylüyordu.. Ruslarla savaşmak için Afganlılardan 2.000 kişilik bir ordu kiralanmıştı. Bunların reisi İskender ise ihânet edip Ruslar tarafına geçti; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 228-229.

[4] Mardin, Ebu'l-Ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946) s. 333.

[5] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 254-255.

[6] B.O.A., *İrâde, Hâriciye*, 15225; *İrâde, Dâhiliye*, 45559; İrâde M.M., 1814; *Arşiv Belgeleri* 79, 80, 81.

[7] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 255. Buhâra Hanlığı'nın bağımsızlığının tam anlamıyla sona erme tarihini, yukarıdaki olayları göz önünde tuttuğumuzda, tesbit etmek zor bir hususdur. Her türlü dış münâsebetten men'edildiği, Hîve Hanlığı'nın işgâlinden sonraki ve muhtemelen İngiltere elçisinin ülkesine bildirdiği 28 Eylül 1873 tarihi alınabilir; David Gillard, Ed., *British Documents on Foreign Affairs*; Volume 11; Britain, Russia and Cendral Asia, 1865-1878, s. xxiii. Bununla beraber de facto (fiilen) bağımsızlığının sona erdiği tarih, her türlü şartlarla antlaşmaya hazır olduğu ve antlaşmanın yapıldığı tarihdir. Benzeri durum Hokand için de sözkonusudur.

1758'den önce Çin'e sözde bağlı olan Doğu Türkistan, daha sonra, bazen bilfiil işgâl edilmiş, zaman zaman «hocalar» iktidârı ele geçirmişlerdir. Gittikçe daha fazla İngiliz kontrolü altına giren Çin, bu dönemde kendi iç problemlerine ve devletin her yönüyle sömürge yönetimi haline gelmesine rağmen, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerini her fırsatta bastırmış, kurulan devletleri kısa müddette ortadan kaldırmıştır.[1]

Hokand'ın 1863 Taşkent ve daha sonra Ak Mescid'i müdâfaası sırasında, Pişkentli Yâkub Bey'in kahramanlığı emîrin dikkatini çekmişti.[2] 1864'de, Çin'de Mançu hânedânının çökmesinden sonraki kargaşada Kaşgar'da iktidarı elinde bulunduran Kırgız Başkanı Sadık Beg'in bulunduğu bir hey'et, Hokand'a müracaat edip eski Hocaların sülâlesinden kişileri Kaşgar'a göndererek burada mücadele halinde bulunan hiziplerin arasını bulmalarını ve bölgeye barış getirmelerini istemiştir.[3] Kaşgar Devleti'nden önceki son Hocalar hâkimiyeti, 1826-1840 arasında olup, bu sırada Hokand Hanı Muhammed Ali'nin (1822-1842) de desteği ile Çin saldırılarına karşı korunmuştur.[4] Hokand Hanı 40 yıl öncesine kadar bölgede uzun yıllar başarılı bir yönetim kurmuş olan Cihangir Han'ın hayatta kalan tek oğlu olan Buzurg Han ile birlikte askerî komutan olarak Yâkub Beg'i bir miktar askerle gönderdi. Yâkub Bey Buzurg Han ile 1865'te Kaşgar'ı Çinlilerin elinden

---

[1] Bu konuda bir oryantalist görüşü zikretmeliyiz: George Macartney adında bir İngiliz memurunun yazdıklarına göre hocaların ahlâksızlık ve zulümleri yüzünden halk onlarla beraber olmamış ve dâima Çinliler tekrar bölgeyi ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu yöneticilerden biri olan Hoca Cihangir, 1825'de Çinlilerin eline esir düşüp Çin Fağfuru'nun emriyle lokma lokma doğranmıştır; zikreden: Bayur, *a.g.e.*, s. 401-402. Halk tarafından son derece sevilen ve ta'zîm edilen Yakub Bey için ise yine bir İngiliz memuru "aşağı tabakadan bir serseri" diyecektir. Aşağıda ele alacağımızı gibi hocalar hâkimiyeti tamamen halkın desteği ile kurulmuş ve dâima halkın sevgisini kazanmıştır. Mançu hanedanın yıkılmasından sonra, Hokand Hanı, Doğu Türkistan'da bir Türk devleti kurdurmak için, özellikle Hocalar âilelerinden bir fert aramıştır. Sömürgecilik—Pan-İslâm eksenindeki bütün işgâl veya ihtilallerde olduğu gibi, bu ve benzeri iddialar, İngiltere yönetiminin işgal etmek veya ettirmek istediği bölge için, yönetimlerinden halkın bîzâr olduğu veya yöneticilerinin ahlâksız olduğu şeklinde, kamuoyunda zihnî taban hazırlama işlemidir. Çünkü İngiliz yönetimi, kendi kontrolü dışında, hem idareci olarak hem de bir asker olarak çok mâhir olan ve yarım asırdır ne güvenlik ne de barışı tatmış olan bir ülkeye ikisini birden getiren bir yönetime daha fazla tahammül edemezdi; Paul Henze, "Kaşgariya'daki Büyük Oyun", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V-19, Sonbahar 1988, s. 17. Henze'nin bu makalesi, 6-8 1988 tarihleri arasında Doğu Türkistan Vakfı tarafından düzenlenen seminerde İngilizce olarak sunulan metnin tercümesidir. Henze, bu makalesini Çin kaynaklarına dayanan iki araştırma ile genişleterek, "The Great Game in Kashgaria - British and Russian Missions to Yakub Beg" adıyla neşretmiştir; *Central Asian Survey*, vol. VIII, 2, 1989, ss. 61-95. Bölgenin genel ve yakın tarihi için ayrıca bkz.: Atıf Mehmed, *Kaşgar Tarihi* (İstanbul, 1300); Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, 1987 (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Özel Sayısı), ss. 521-550; C.P. Skrine, "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.*, XII, 1925, ss. 226-250; Isenbike Togan, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Islam as a Source of Identity*, ed. Jo-Ann Gross (Durham and London, Duke University, 1992), ss. 134-148; W. Bosshard, "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 432-457; Sir Henry Trotter, Colonel, "The Amir Yakokub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies*, vol. IV, 1917, ss. 94-112; Owen Lattimore, "The Chinese as a Dominant Race", *J.R.C.A.S.*, 15, 1928, ss. 278-300;

[2] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 237.

[3] Henze, a.g.m., s. 17. Hokand'daki Hocalar ahfâdı daha önce Çin istîlâları esnâsında bu bölgeye yerleşenlerdir. Görüldüğü gibi, Hocalar yönetimi, halkın bîzâr olduğu dönem değil, onların ahfâdından gelenlerin dahî herkesçe kabul ve itibâr gördüğü bir sülâledir.

[4] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 45.

alamadı. Bunun üzerine Yâkub Bey iktidarı eline aldı. Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvevetlerinin Yâkub Bey'e katılmasıyla düşmanı püskürttü ve Kaşgar'da yönetimini kurdu.[1] Uzun yıllar Ruslarla mücadele etmesi neticesi askerî tecrübesi olan Yâkub Bey kısa bir müddet içerisinde iktidarı eline geçirip sağlam bir yönetim kurarak, dağınık ve birbirleriyle çarpışan Türk beyliklerini bir yönetim altında toplamayı başardı.

İlk yıllarda İngiltere de Rusya da ticari menfaatleri gereği Kaşgarya'yı tanıdılar. Ve hemen ticaret heyetleri gönderilmeye başlandı, anlaşma teşebbüsleri oldu. Fakat İngiltere Bedevlet (Yâkub Han) hâkimiyetine güvenmiyordu. Özellikle Osmanlı ile sıkı bağları rahatsız ediyordu. Rusya'nın İli'yi işgâl etmesine göz yumdu.[2] Bazı İngiliz belgelerinde gördüğümüz şekliyle, 1863 yıllarında Kaşgar'ın kuzey bölgelerinde yer alan Tungani (Durganî)[3] reisleri Çin yönetimine karşı isyân etmesi ve 1867 yazında, Atalık Gazi'nin[4], Altay dağlarının kuzey kısmında yer alan Aksu, Turfan, Hoçi ve Karaşehir'i ele geçirmesine «göz yumulmuştur».[5] Çin'in görünüşteki hâkimi Mançu hânedânıdır ve bu da çökmüştür. Atalık Gazi gelmeden önce de bu bölgede birbiriyle çekişen Türk beylikleri veya merkezden kopmuş Çinli yöneticiler vardı. Ancak İngilizler her gelişmede kontrolun ellerinde olduğunu kabul ettikleri halde, bu son gelişme kontrolleri dışında olduğundan, gelişmeyi dağlardan gelen bir terör hareketi olarak ele alıyorlar. Atalık Gazi bu şekilde ilerlerken, Rus birliklerinin Kaşgar sınırına geldiğini haber alınca, o da Tunganilere karşı yöneliyor. Rusya'nın Kaşgar'ın sınır bölgesinde bulunan İli'yi ele geçiriyor. Burada Rus birlikleri imhâ edilince güçlü bir Türk yönetimi ortaya çıkıyor. Bu haberleri ülkesine bildiren İngiliz temsilcisi Robert B. Shaw, kaygısını şöyle dile getiriyor:[6]

"Yaptıkları genişleme ile sadece, antik ve güçlü Tungani krallığı diye adlandırılan eski yerlerini ele geçirmekle kalmıyorlar, fakat aynı zamanda doğu bölgelerinde kalan mevcut Çin yerleşim merkezlerine doğru da yöneliyorlar. Bu yüzden İli'nin kuzey-doğusu olan bölge ellerine geçmiştir ve Atalık Gazi'nin oradaki nüfuzu, İli'den az olmakla beraber, bu dahi tamamen yok edilmelidir. Orası hâlen en karışık bölge olarak bilinir, henüz üstünlüğü ele geçirmiş olan bir lider

---

[1] *Aynı yer*, s. 100. Yakub Bey'in Hokand Emîri tarafından gönderilmesi ve Doğu Türkistan'daki mücadelelerinde yine ondan destek görmesini dikkate alan Togan, 1867 sonuna kadar, Hoten'in doğusundan Amu Derya'ya kadar olan bölgenin Hokand Emîri Hudayar Han'a bağlı addedilebileceğini belirtmektedir; *Bugünkü Türkili*, s. 218.

[2] Sultan Mahmud Kaşgarlı ile yapılan görüşme, 24 Nisan 1993, Aksaray, Doğu Türkistan Derneği.

[3] Doğu Türkistan'da yaşayan diğer Türk boyu Çağatayîlerin Hanefî mezhebinden olmasına karşılık, Durganîler Şafiî'dir; Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı..", ss. 525-526.

[4] İngiliz belgelerinde geçen "Atalık Gazi" veya "Kuşbeyi" aynı kişi olup Yakub Han'dır. Yakub Han'a "Atalık Gazi" ünvânını Buhâra Emîri vermiştir; 1873'te Yakub beyin elçisinin İstanbul ziyaretinden sonra Sultan Abdülaziz tarafından "Emir" ünvânı verilmiş ve "Emir Yakub Han" diye anılmıştır.; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, ss. 402, 403. Bugünkü Türkistanlıların daha ziyâde "Be-Devlet" ünvânını kullandıklarına şâhid oldum.

[5] F.O. 65-871; *Memorandum*, Simpla, 18 Eylül 1869.

[6] *Aynı yer*.

yoktur." 1867'de Kuç, 1869'da Korla ve 1871'de Turfan'ı ele geçiren Yâkub Bey bölgede tam bir hâkimiyet ve devlet düzeni kurdu.[1]

Çöken Mançu hanedanının hâkim olduğu bölgelerdeki Türk beyliklerini bir araya getiren ve henüz kuruluş aşamasında olan Kaşgar'a giden İngiliz görevliler Shaw ve Hayward'ın faaliyetleri devlet yetkililerince değerlendirilip sorgulandıktan sonra hapsedilince bunlar Kraliçe adına ticarî araştırmalar yapmak üzere geldiklerini söylüyorlar. Yapılan temaslardan sonra serbest bırakılıyorlar. Kuruluş safhasında olup birçok sınır bölgelerinde çatışmaların gündemde olduğu bir ülkede istedikleri gibi dolaşmak isteyen bu görevlilerin Kaşgar hakkındaki genel kanaatleri buranın tam anlamıyla medenî, barışın ve kamu düzeninin kurulduğu, halkının emniyet ve refah içinde yaşadığı bir bölge olduğuydu.[2]

Görüldüğü gibi, Doğu Türkistan'daki Çin hâkimiyetinin sona ermesiyle, ortaya gerçek bir bağımsız devlet çıktı. Öyle ki, devletin kurucusu ve lideri durumundaki Emîr Yâkub son birkaç asır içerisinde Asya'nın yetiştirmiş olduğu güçlü ve hakikaten bağımsız olan tek hükümdârdır.[3] Her ne kadar bu ülke İngiltere ile ticaret yapmaya ve bunun şartlarını görüşmeye hazır ise de,[4] İngiltere Mançu döneminde olduğu gibi şartsız ve istediği gibi ticaret yapmak arzusundadır. Diğer önemli bir husus ise, Yarkent, Hoten ve Kaşgar'ın güçlü ve enerjik hâkimi durumuna gelen Yâkub Bey, Rus istilâsına mârûz kalan Hokand ve Buhâra hanlıklarının teveccühlerini İngiltere'den kendisine çekmiştir.[5]

Kuruluşundan itibaren, ingiliz heyetler ve temsilcileri kabul eden Kaşgar emiri, zaman zaman Hindistan'a temsilciler ve heyetler gönderdi. İlk Kaşgâr-İngiliz Ticaret Andlaşması, 1872'de imzalandı.[6] İngiltere adına Sir Douglas Forsyth ile yapılan ticaret antlaşmanın altıncı maddesine göre İngiltere Kaşgar'da bir Siyâsî Ajan bulundurma hakkını elde etmiştir.[7] Forsyth, Kaşgar'a yaptığı müteaddid

---

[1] Henze, a.g.m., s. 17.

[2] Showers, *Central Asian Question* ; F.O. 65-870; F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

[3] Henze, a.g.m., s. 17.

[4] Yakub bey, bu konuda o kadar isteklidir ki, Kaşgar'a gelecek tüccarlara, yerleşim yerlerinde ve steplerdeki her türlü tehlikeye karşı teminat vermektedir ve bu teminatın inandırıcılığını İngiliz temsilcisi te'yîd etmektedir; Showers, *Central Asian Question*, s.6.

[5] Showers, *a.g.e.*, s. 5; *Letter from Mr. Aitchison, Secretary to Government of the Penjab*, 4th January 1868, Par. 10, 13. İngiltere, Rus istîlâsına mârûz kalan ülkelere her hangi bir taahhütte bulunmamış, fakat «ustaca pasif kalarak» işgalin tamamlanmasını beklemektedir. Bu ülkelerin bölgenin yeni patronu olarak Yakub hânı görmelerinden son derece rahatsız olmuştur.

[6] *Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir T. D. Forsyth*, Kalküta, 1875; D. Boulger, *The Life Yakoob Beg* (Londra, 1878), ss. 220-224; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 102. Doğu Türkistan'ı 1860'lı yıllarda Johnson, Hayward, Shaw ve benzeri Hindistan'daki ve İngiliz Dışişlerindeki görevliler gayr-i resmî olarak ziyaret etmişlerdi; W. Bosshard, "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 439.

[7] *Parliamentary Debates*, III-225, 13 Temmuz 1875. Sir John Hay'in Kaşgar'daki Siyâsî Ajan'ın geri çağrılıp çağrılmadığını, eğer çağrıldı ise bunun sebebinin ne olduğunu sorması üzerine, Lord George Hamilton cevâben bu açıklamayı yapıyor ve Hindistan hükümetinden bu hususta bilgi aldıklarını, hükümetin Sir Forsyth'i komşuluğun tamamlandığı için geri çağırdığını bildiriyor.

ziyaretler ve görüşmelerden sonra, bu devletin iktisadî, sosyal ve hukûkî düzeni ile medenî seviyesi hakkında şunları kaydetmektedir:[1]

"..Halk refah içinde ve şedit fakat akıllı ve âdil bir idâre gösteren yeni liderinden memnun. Orta Asya'da bir gün iki büyük rakip imparatorluk arasında hiç de azımsanmayacak bir rol oynaması mukadder bir ülkede birdenbire güçlü bir devlet doğuyor. Bizim Hindistan Hükümetimizin bu devlet ve Atalık Gazi ile ilişkilerini mutlaka geliştirmesi gerekmektedir, aksi takdirde bunu Rusların yapacağından emin olabiliriz. Kaşgariya Allah'ın, gıda ve refah ile mükâfatlandırdığı ve misafirlerine hüsn-i kabul göstermeye istekli halk ile meskûn bir bölge. Mirzâ Şâdî, misafirlerini prenslere layık bir şekilde besledi; lezzetli pilavlar, baharatlı çorbalar ve leziz butlar.. Yarkentli ahcılar hakiki bir artist. Son derece şık önlükler giyiyorlar ve mutfaklarını titiz bir şekilde temiz tutuyorlar, yemeklerini buharla pişiriyor ve iyi kalitede tereyağı kullanıyorlar. Seyyahlar kargalık adında bir kasabadan geçtiler. Ana cadde 15 fit genişliğindeydi ve birçok kısımlarının üstü kapalıydı. Yol boyunca fırınlar, kasaplar, tütüncüler, manavlar, bir kolej, bir okul ve yolun sonunda bir arada iki suçlunun asılabileceği şekilde tertip edilmiş darağacı mevcuttu. Evlerin damlarında Çin çiçekleri ekilebilen küçük bahçecikler mevcuttu. İlerici ve güçlü bir hükûmetin işaretleri her yerde görülebilmekteydi. İyi muhâfaza edilen yollarda, inşâ edilmekte olan köprüler ve kanallarda Yarkent'ten önce en son mola Yungu Pazar denilen bir yerde verildi. Burası bir kaç yıl öncesine kadar virâne bir bataklıktı. Burası hükûmet tarafından kurutulmuş ve gayet liberal bir şekilde çiftçilere verilmişti... Böylece barışçı bir endüstri Yarkent'te başarılı oluyor."[2]

Kaşgar'la ticarî ilişkileri geliştirmek üzere 1873 Eylül ayında, oldukça kalabalık bir heyetle tekrar bu ülkeye gelen Forsyth'e önemli bir görev daha verilmişti. Heyete, sadece ticarî bir antlaşma imzalamak ve Kaşgariya ile devamlı diplomatik bağlar kurmanın yanında, Yâkub Bey'in ülkesi hakkında mümkün olan bütün topoğrafik, etnoğrafik ve ekonomik bilgilerin toplanması istenmişti.[3] Daha sonra Sir Henry Trotter'in içinde bulunduğu bir heyet, Kaşgar'a gelerek 2 Şubat 1874'de her iki taraf için de son derece tatminkâr olan bir antlaşma imzalayarak ticarî ilişkilerde uygulanacak esasları olgunlaştırdı.[4]

Forsyth heyeti veya kafilesi Kaşgar emiri ile geniş çaplı bir ticaret antlaşması imzaladı. Ve heyet içerisindeki diğer görevliler de, her şeye rağmen, Kaşgar'ın Rusya karşısında, Batı Türkistan devletlerinden daha fazla dayanamayacakları raporunu hazırladılar. Antlaşma gereği, daha sonra Kaşgar'a gönderilen Shaw

---

[1] "Forsyth Mission to Yarkand", *Times*, 31 Ağustos 1871; Henze, *a.g.m.*, ss. 22-23.

[2] Bölgeyi yakından gördükten sonra bu bilgileri veren Forsyth'ten yıllar sonra, Yakub Bey'in idaresi için, "ancak birinci sınıf eşkiya düzeni" tâbirin kullanan Owen Lattimore ("The Chinese as a Dominant Race", s. 285.) ve benzeri iddiada bulunanlar için söylenebilecek iki şey vardır: Kendileri İngiliz politikasını destekler yönde kamuoyu oluşturmak için bu imajı vermeye çalışıyorlar veya bu yöndeki güçlü propaganda ve yayınların etkisi altında kalıyorlar.

[3] Henze, a.g.m., s. 23.

[4] 1874'de yapılan antlaşmaya katılan Trotter'in de içinde bulunduğu heyetin yolculuğu, yollarda ve şehirlerde gördükleri, Yakub Han'ın saray, usûl ve çevresi ile ilgili gözlemleri için bkz.: Colonel Sir Henry Trotter, "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies*, v. IV, 1917, ss. 94-112.

görünüşte sadece ticarî bir temsilciydi. Gerçek görevi ise gerektiğinde bir siyâsî görevli olarak sorumluluklar yüklenmekti.[1]

Hokand Hanlığının İşgali, 2 Mart 1876

Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar Devleti kuruluşunu tamamlayıp, askerî ve ticarî alanlarda güçlenmeye ve dış destekler aramaya başladığı yıllarda, İgnatiyev misyonu ve Gorçakof deklerasyonu ile başlayan yeni işgâl politikasının ilk hedefi olan Hokand Hanlığı'nın işgâlinin tamamlandığını görmekteyiz. Daha önce önemli bölgeleri alındığı halde, Rusya, dış tepkilerden çekindiği için Hanlığın bütünüyle işgâl ve bu gelişmelerin ilânını tehir etmiş, fakat bölgede Müslüman ve güçlü bir devletin ortaya çıkmasının verdiği şaşkınlık ortamında bu işin de bitirilmesinin zamanı geldiği kanaatine varmış ve 2 Mart 1876'da Hokand Hanlığı resmen ortadan kaldırılmıştır. 1860'ların sonuna doğru artan Rus saldırıları karşısında Osmanlı'dan yardım isteyen Hokand Hanı'na zaman zaman tavsiyeler, zaman zaman da silâh nümûneleri, modern askerî düzenin kurulması için elbise ve benzeri âlet edevât gönderilmiştir.[2]

Hokand'a yeni birlikler sevkeden Rusya'nın İngiltere tarafından da izlendiğini görmekteyiz. Avam Kamarasında 3 Haziran 1875'te Mr. Hanbury, Arminius Vambéry'nin mektubuna dayanarak, Rusya'nın Amu Derya'nın o güne kadar keşfedilmemiş bölgelerini keşfetmek üzere yeni bir heyet gönderdiği, bunun bilimsel olduğu kadar politik yönleri de olup olmadığını sordu.[3]

21 Haziran'da ise Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Hisar'a bir keşif heyeti gönderip göndermediği hakkında Dışişleri bakanına sorusu üzerine, Mr. Burke, *The Turkestan Gazette*'de bir Rus ilmî araştırma ekibinin Hisar'a gönderildiğini haber aldığı cevabını verir. Burke, bu heyete askerî birliklerin iştirak edip etmediğini bilmediğini, bununla beraber eğer askerî birlikler de işitrak etmişse bu bölge insanının son derece saldırgan ve barbar olduğu için heyetin askerî birliklerle desteklenmiş olabileceği cevabını veriyor.[4]

Ağustos 1875'de ise Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Merv'e doğru genişleyip genişlemediği, sorusuna Dışişleri bakanı bu konuda bir bilgisi olmadığı cevabını veriyor.[5]

---

[1] Henze, a.g.m., s. 24.
[2] Hokand Sefiri Seyyid Yakub Efendi'ye verilecek silah ve elbise nümûneleri için bkz.: *İrâde, Hâriciye*, 18785; *Arşiv Belgeleri*, 77.
[3] *Parliamentary Debates*, III-224, s.1358, 3 Haziran 1875.
[4] *Parliamentary Debates*, III-225, s.249, 21 Haziran 1875.
[5] *Parliamentary Debates*, III-226, s. 772, 9 Ağustos 1875.

Rusya ve İngiltere'nin Yardımı ile Kaşgar'ın Çin Tarafından İşgâli, Yâkub Beyin Vefatı 1877

İngiliz heyetler, görevliler ve tüccarlar Kaşgar'a gidip gelerek antlaşmalarla temâslar icrâ ederken Yâkub Bey, uzak görüşlü bir devlet adamı olarak geniş çaplı faaliyetlerde bulunmaktaydı. İçinde bulunduğu şartların ve konumun nezâketinin farkında olan Kaşgar Emîri, Çin'in dolayısıyla İngiltere'nin eski topraklarını kolay kolay bırakamayacağını, Rusya'nın Türkistan istikâmetindeki ilerleyişinin Doğu Türkistan'ın kapılarına dayandığını, her iki tehlikeye karşı tedbir almak, bilhassa Osmanlı ve İngiltere ile siyâsî ve askerî alanlarda işbirliğine gitmek gerektiğine görmekteydi. 1873 Haziran ayında elçisi Seyyid Yâkub Han Töre'yi İstanbul'a göndererek Padişâh'a bağlılık mesajını bildirdi.[1] Seyyid Yâkub, ayrıca ülkesinin durumunu ve ihtiyaçlarını, bilhassa askerî sahadaka silah ve eğitim meseleleri ile ilgili taleplerini şifâhî olarak etraflıca anlattı.[2] Padişâh'ın direktifi ile durumu görüşen hükûmet, yardım ve biat talebini kabul etti.[3] Bundan sonra Kaşgar'da Osmanlı Padişâhı adına sikke bastırıldı ve hutbe okundu.[4]

Yâkub Bey'in Osmanlı'dan yardım isteğini tâkib eden yıllarda, Osmanlı Devleti bir takım iç ve dış gâilelerle meşguldu. 1875 Temmuz'unda Hersek İsyânı çıkmış, aynı yılın Ekim ayında ise İngiltere Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı hisselerini satın alarak Osmanlı'nın son derece stratejik bir bölgesinde kontrolü ele geçirmişti. 1876 Kasım ayında ise Mısır maliyesine İngiliz ve Fransız kontrolörler tâyin edilerek, Mısır'ın işgâli yolunda önemli bir merhale gerçekleşiyor. 1874 yılında İran'da demiryolu imtiyâzı için teşebbüse geçen Rusya ise Osmanlı ve Türkistan arasındaki İran duvarını daha da pekiştiriyordu. Mayıs 1876'da Bulgar isyânından bir müddet sonra Sultan Abdülaziz tahttan indiriliyor. Aynı yılın Haziran ayında Sırbistan Osmanlı'ya karşı savaş ilan ediyor. Yaklaşık üç ay tamamen ihtilalcilerin yönetiminde olan Osmanlı Devleti'nin başında bulunan V. Murad'ın, amcası Sultan Abdülaziz'e yapılan muâmeleler sebebiyle ağırlaşan hastalığı sebebiyle,[5] tahttan indirilmesine karar veriliyor ve Ağustos sonunda II. Abdülhamid Meşrûtiyet'i ilân ediyor. Bu sırada İstanbul (Tersane) konferansı toplanıyor. Midhat Paşa hükûmetinin Ocak 1877'de İstanbul Konferansı kararlarını reddetmesinden kısa bir müddet sonra azledilmesine rağmen Nisan ayında Rusya Osmanlı'ya karşı savaş îlan ediyor ve meşhur 93 harbi başlıyor. 93 harbinin devam ettiği dönem (Nisan

---

[1] *B.O.A. İrâde, Hâriciye*, 15524; *Arşiv Belgeleri*, 82.
[2] *B.O.A. İrâde Dâhiliye*, 46454; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 103.
[3] *B.O.A. İrâde Dâhiliye*, 46753; Saray, *aynı yer*.
[4] *B.O.A., İrâde Dâhiliye*, 16500; *Arşiv Belgeleri* 86.
[5] Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek öldürülmesi ve gelişen olaylarla ilgili bkz.: "Abdülhamid-i Sânî'nin Notları", yay.: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* , sayı 13 (90), 1 Kânûn-i Sânî 1926, ss. 60-68; sayı 14 (91), 1 Mart 1926, ss. 89-95 ve sayı 15 (92), 1 Mayıs 1926, ss. 152-159. Abdülhamid'in hâtırâtından alındığını kabul ettiğimiz bu metin ile Vedat Örfi'nin Utarid'de neşrettiği metinlerin transliterasyonu baskı safhasındadır.

1877 - Mart 1878), aynı zamanda Kaşgar'ın da Çin tarafından işgâl edildiği yıllardır. Balkanlar ve Osmanlı başkentindeki isyânlar, hükûmet değişiklikleri ve diğer olaylar, Kaşgar'a daha fazla maddî ve diplomatik yardım gönderilmesini engelliyor. İngiltere, 93 Harbi'nde diğer Avrupa devletleri gibi Rusya'nın yanındadır, hatta bu devlet Rusya'ya en fazla yardımcı olan ülkedir.[1]

Yâkub Bey'in Osmanlı'ya biâtı ve ondan askerî uzman, silâh nümûne ve usta istediği dönem, Ruslarla dostluk teşebbüslerine bir cevap alamayıp, Rusların Naryn nehri üzerinde kale inşâsından sonra Doğu Türkistan'ı tehdit etmeleriyle başlar.[2] İngilizlerle kurulan ticarî ilişkiler gittikçe gelişerek, 1876'da en yüksek seviyeye çıkmıştır.[3] Lord Lytton'un ülkesi İngiltere için "Bizim siyâsî nüfûz alanımızın tarifinde benimseyeceğimiz hat, genelde gerektiği zaman aktif bir şekilde elde bulunduracağımız coğrafî hatlar ile uyumlu olmalıdır" cümlesinde özetlenen politika Kaşgarya'nın kaderini çizmektedir. Büyük oyun ve onu ayakta tutan karşılıklı İngiliz-Rus gizli hesaplarına dayanan paslaşmaları, hiçbir şekilde sona ermemişti.[4] «Büyük Oyun»un ana unsuru, Kaşgarya'nın bilfiil düşmanı olan Çin veya Rusya değildir. Çünkü her iki ülkeye karşı silahlı mücadele ile ülke savunulabilmektedir. Buradaki temel unsur, görünüşte dostluk ve ticaret antlaşmaları yapıp, tüccar ve ticarî ataşe bulunduran, fakat gerçekte ise ülkenin ve yöneticilerin stratejik ve zayıf yönlerini tesbit eden İngiliz politikası ve görevlileridir. Bedevlet Yâkub Han, İngiltere'nin görünüşte dost, fakat gerçekte düşman politikasını değiştirmek için çok uğraşmıştır. Fakat, İngiltere'nin Türkler aleyhindeki kararlı tutumunu, Kaşgar'a saldıracak olan Çin kuvvetlerini desteklediğini tesbit etmiş ve ülkesini sonuna kadar savunmaya çalışmıştır. Rusya'nın ise, Kaşgar devletinin ortadan kaldırılıp bölgenin Çin hükûmetinin kontrolüne bırakılmasının kendi çıkarına daha uygun olduğu hususunda iknâ edildiğini, ABD'nin St. Petersburg'daki elçisi Schuyler şöyle anlatır:[5]

"Son birkaç yıl içinde Rusya'da Çinlilerin Kaşgar'ı yeniden işgâline yardım etmek hatta Kaşgar'ı bizzat işgâl etmek ve onu Çinlilere teslim etmek fikri geçerlilik kazanmıştı. Bir sınır komşusu olarak Yâkub Bey'in küçük Özbek Beyliği yerine antlaşma hükümlerine uygun ve kendileriyle daha kolayca görüşebilecek olan Çinlilerle hemsınır olmanın çok daha avantajlı olduğu düşünülmekteydi. Böyle düşünenler aynı zamanda Rusya'nın, tabiî ve mükemmel bir engel olan Tiyen Şan dağlarından öteye ilerlememesi lazım geldiğine inanıyorlardı. Bu fikre karşı bazı itirazlar oldu. Bu itirazlar bölgeyi tekrar Çinlilerin idaresine vermenin uygun bir politik davranış olmayacağı

---

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakîkat*, ss. 67, 77.
[2] Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", s. 26.
[3] Henze, *a.g.m*., s. 25.
[4] *Aynı yer*. Henze'nin bu makalesine "Kaşgarya'da Büyük Oyun" adını verdiğini hatırlatalım.
[5] Eugene Schuyler, *Türkistan Notes ,* ss. 325-326; Henze, a.g.m., s. 29.

konusunda birleşmekteydiler. Kaşgar ele geçirildiği zaman bu bakımdan hemen yakınında kuvvetli bir Çin ordusu bulunmadıkça bölge muhtemelen Rusların elinde kalacaktı".[1]

Hem İngiltere hem de Rusya bölgede Müslüman tebaaya sahiplerdi. Türk-Rus harbi öncesinde, her iki ülkenin de Osmanlı'nın bölgede Rusya'ya karşı bir devlet kurdurtmak istediği[2] iddialarının, gerek Osmanlı'nın o günkü iç politikası gerekse dış politikasıyla bağdaştırılabilir bir tarafı yoktur. Bu konuda bir delil de bulunmamaktadır. Bölgedeki nüfuzlarını takviye etmek isteyen İngiliz ve Rus politikacılar, Müslüman halklar arasındaki herhangi bir mücadele ve anlaşmazlıkta, entrikaya meşru bir silah olarak ve sık sık başvurulmasını uygun bulmuşlardır. İngiliz kredisi, Rus askerî yardımı ve Çin saldırısı ile Yâkub Beg'in ve ülkesinin başına gelenler ise bu uygulamalarla ilgili en önemli örneği teşkil eder.[3]

Osmanlı Hükûmeti'nin Kaşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet için en uygun yol Hindistan'dan geçmekti. Fakat Hindistan'da İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden heyet çok sıkıntı çekmiştir.[4] Türkistan'ın işgâli esnasında başından sonuna kadar pasif kalmayı tercih edip gelişmelerden istifâde eden, pragmatizmi tercih eden İngilizlerin, Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımını engelleme olayı, politikalarının gerçek yönünü ortaya koyan ve Osmanlı'yı da ilgilendiren bir kaç muşahhas örnekten biridir.[5]

İstanbul'a gelen Kaşgar Sefiri Seyyid Yâkub Efendi'ye, İngiltere'nin de desteğini alarak Rusya ile iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunuldu. Emir Yâkub Han ise başından beri Rusya ve İngiltere ile iyi münasebetler kurmanın zarûretine inanmaktaydı. Çin'in yeniden saldırıya geçeceğini hesap eden Yâkub Han, Hindistan'daki İngiliz Vâliliği ve Taşkent'teki Rus komutanlarla arzu ettiği şekilde bir münasebet kuramadığı için elçisini bu ülkelerin başkentlerine göndermeğe karar verdi. Ve Seyyid Yâkub Han bir müddet İstanbul-Petersburg-Londra arasında

---

[1] ABD büyükelçisi olarak, Rusya'nın Orta Asya'yı işgâl programı ile beraber buradaki ulaşım ve ekonomik yatırım programından çok önceden haberdar olan ve bu konuda ülkesine gizli bir rapor gönderen, kritik zamanlarda Rus ordusu ile beraber en nâzik bölgelere gidebilen Schuyler'in, Ruslar arasında, Doğu Türkistan'ı Çin'e bırakma fikrinin yayılmasında ne derece etkili olduğu araştırılması gereken bir konudur. Schuyler'in Türkistan ve Osmanlı aleyhine Rus taraftarı faaliyetlerine Beşinci Bölümde daha detaylı temas ediyoruz. Ayrıca, Schuyler, Kaşgar'ın yaşamasına taraftar olan ve bu fikre itiraz edenlerin kimler olduğunu açıklamamaktadır. Burada devletlerin ve milletlerin kaderiyle dama taşı gibi oynanabilen bir çevrede geçen tartışma sözkonusu. Bu ifâdeler, Marks'ın bahsettiği Yahudi gruplarının her konu ile ilgili toplanıp kararlar almasını çağrıştırıyor. "Rusya'nın Borcu", EK I. Rusya'nın Doğu Türkistan'ı da içine alan demiryolu inşaatı sözkonusudur. Bu projeye göre Kaşgar er geç Rusya'nın idaresi altına girecektir; C.P. Skrine, "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.*, 12, 1925, s. 236.

[2] Henze, a.g.m., s. 30.

[3] *Aynı yer*.

[4] Bu heyette gönderilen Nâme-i Hümâyûn ve husûsî hediye ve nişânlarla beraber askerî yardım listesi şöyledir: Her bireri ayrı sahada uzman olan 4 zâbit, bütün edevâtıyla beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni tüfenk; *B.O.A., İrâde Dâhiliye*, 49054; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, 103-104.

[5] İlk ve en etkili Pan-İslam'l igili çaba olarak kabul edilen Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımının İngiltere tarafından engellendiği görüşü için bkz.: Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 77-80

mekik dokudu.[1] Halbuki bu yıllarda İngiliz yönetici ve devlet adamları, Kaşgar'la ilgili kararı vermişlerdi. Bununla beraber gerek İstanbul'da gerekse Londra'da, elçiye, işin başındayken olumsuz cevaplar vermediklerini, havada kalan vaadlerle İngilizlerin zaman kazandıklarını görmekteyiz.[2]

İli nehrinin Kulja'yı geçtikten sonra batıya yönelen havzası, 1876'da Çin'in işgâline destek vermek için Çar'ın kuvvetleri tarafından işgâl edildi. Ve bu bölge daha sonra Rusya ile Çin arasında sınır oldu. Bu sınır dünya savaşları esnasında da değişmemiştir.[3]

Kaşgar'ın yaşamasının, İngiliz politikacılar tarafından uygun bulunmadığını, Mr. Forsyth'in Avam Kamarası'nda, 5 Mayıs 1876'da yaptığı konuşmasındaki şu sözlerinden de anlamaktayız:[4]

"Biliyoruz ki Kaşgar, doğuda Rusya'nın daha fazla ilerleyeceği bir istikâmette yer almaktadır. Kaşgar, büyüyen ve müreffeh bir ülke olup İngiltere ile dostça ilişkiler kurmak için son derece istekli olan ve onun desteğine büyük ehemmiyet atfeden enerjik bir lider tarafından yönetilmektedir. Bu konuda en yetkililerden aldığım haberlere dayanarak biliyorum ki bu lider Rusya'dan son derece korkmaktadır. Biliyor ki onun ilerlemesi durumunda yönetimi altındaki bölgeler elinden çıkacaktır. Peki, bizim Kaşgar emiri ile yapmış olduğumuz bir savunma ittifakı olmadığı halde, eğer Rusya mâkûl bir bahâneyle veya sebepsiz olarak onunla anlaşmazlığa düşer ve askerlerini onun bölgesine gönderirse, ne hakla müdahale edebileceğiz? Kaşgar bizim sınırımızdan çok uzaktır. Çöllerle ve aşılmaz dağlarla Hindistan'dan ayrılmıştır. Ve Kaşgar ülkesinin bizim Hindistan imparatorluğunun güvenliğini tehdit edeceğini söylemek mümkün değildir."[5]

Salisbury ise şu açıklamada bulunur:

"..Bununla beraber, Kaşgar yöneticisi ile yakında bir antlaşmanın sonuçlandığını, bu antlaşmanın kendisine bir hükümet temsilcisi isteme hakkını verdiğini belirteyim. Bu haktan istifâde edeceği arzusunu ifâde etmişler ve Mr. Shaw temsilci olarak tâyin edilmiştir. Bu anlaşmanın ne kadar yürüyebileceği, tabiî ki, o ülkenin durumuna bağlı. Majestelerinin hükümeti böyle anlaşmaların faydaları hususunda kör değildir. Ve tehlikeli ve masraflı durumlar ortaya çıktığı zaman gerekli değişiklikleri yapacaktır."[6]

---

[1] Saray, *a.g.e.*, s. 107.

[2] Cezmi Eraslan, *a.g.e.*, s. 118. Burada İngiltere'nin klasik oyalama taktiğini görmekteyiz. Kararlaştırdığı hareketi daha emîn bir şekilde uygulamak için bu görüşmeler esnâsında kendisi için faydalı daha geniş istihbarat edinmekte ve hazırlıklar yürütülmektedir.

[3] Olaf Caroe, *Soviet Empire* (London, 1953), s.18.

[4] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 118. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metninin tamamı için bakınız: "*Orta Asya Hokand Hanlığı*", EK V.

[5] Forsyth'in bu sözlerinden, bu tarihlerde Kaşgar'ın Rusya'ya mı yoksa Çin'e mi bırakılacağına henüz karar verilmediği anlaşılmaktadır. Halbuki Schuyler'in daha önce, Rusya'nın Kaşgar'ı Çin'e bırakmasının menfaatlerine daha uygun olduğu yolundaki Rus görüşlerinden bahsetmişti. Bu şekilde Rus kanaatinin yaygınlaştığını ABD'nin Petersburg elçisi olan Schuyler kadar bölgede son derece önemli ilgileri ve her tarafta çeşitli seviyede görevlileri bulunan İngiltere'nin bilmemesi mümkün değildir. Forsyth, muhtemel politikalar için her zamanki gibi Rus tehlikesini gündemde tutmayı en uygun yol olarak görmektedir.

[6] *Parliamentary Debates*, III-206, 11 Haziran 1877, s. 1562. Salisbury, antlaşmanın bozulmasına gerekçe olabilecek herhangi bir olaydan bahsetmeden, böyle bir işbirliğinin faydaları veya sonuçları ile ilgili bilgi vereceğine, kamuoyunu ve üyeleri bunun bozulması istikâmetinde hazırlamaktadır.

Kaşgar'a yapılan Çin saldırılarından sorumlu olan General Tso Tsung-tang, bu devleti ortadan kaldırmak için bütün hazırlıklarını tamamladı. Gerekli olan krediyi, Pekin'deki İngiliz bankalarından aldı.[1] Türkistan'daki Rus umûmî vâliliğinden ise yiyecek ve malzeme temin etti. En çok ihtiyaç duyulan tahıl ve hububatı Ruslar temin etti.[2] General Tso bu hazırlıklarını yaparken, İngiliz, Rus ve Çin başkentlerinde Kaşgar'ın geleceği ile ilgili faaliyetler sürmekteydi.[3] Kaşgar'a bir başka ülkenin yardım etmesine bile tahammül edemeyen ve bu ülkenin işgâli ve işgâl sonrası olayların hesabıyla meşgul olan İngiltere ve Rusya'nın Kaşgar elçisine yardım etmesi beklenemezdi.

1876 sonlarında saldırıya geçen Tso önce Urumçi'yi, 1877 yazında ise Turfan'ı aldı. Merkez kuvvetlerinin başında bulunan Yâkub Bey, savaş devam ederken, güvendiği kumandanlarının mağlûbiyet haberi gelince son derece üzüldü. İnatçı işgâlcilere karşı kendi ordusunun başında ilerlemeye hazırlanırken aniden rahatsızlanarak birkaç saat içinde beklenmedik bir şekilde vefat etti.[4] Ölümünün sebebi ile ilgili intihar söylentileri olmakla birlikte, o dönemde yazılan kaynaklarda bu iddiaya rastlamamaktayız.[5] Keşmir'de bulunan Kaşgar Maslahatgüzârı Hacı Kurban tarafından gönderilen yazı onun "eceliyle" öldüğünü haber vermektedir: Vefat haberi Osmanlı başkentine şöyle ulaştırılıyor:[6]

Keşmir'de bulunan Kaşgar Maslahatgüzârı Hacı Kurban tarafından fî 15 Şevval sene 94 [23 Ekim 1877] târihiyle tevârüd eden tahrîrâtın tercemesidir:

Kaşgar Hükümdârı Yâkub Han hazretleri ecel-i mev'ûdiyle irtihâl–i dâr-ı bekâ eylediğinden Âfak kuddise sirruh hazretlerinin merkad-i şerifleri civârına defn-i hâk-i atâ-nâk edilmiş ve bâ-fermân-ı âli-şân velîahdleri olan Bek Kulu bey hazretleri taht–ı hükümdârîye iclâs olunup erkân-ı devlet ile peyderpey dâr-us-saltanata gelmekde olan bilcümle eyâlât vâlileri bey'at resmini îfâ ve cülûs-ı hükümdârîleri tebriğini icrâ eyledikleri ve taraf-ı hükümdârîden hâk–i pây-i hazret-i pâdişâhîye vukû-ı hâli arz u beyân zımnında bir nâme-i mahsûs irsâl eyleyecekleri mesmû'dur.

Haberi arzeden tezkire ise şöyle der:[7]

Cenâb–ı Hak velînîmet–i bî-minnetimiz şehinşâh–ı hilâfet penâh efendimiz hazretlerini kemâl-i ömr-ü âfiyetle zîver-i taht-ı saltanat buyursun. Kaşgar Hükümdârı Yâkub Hân'ın vefâtını veliahdi

---

[1] F.O. 17/825; Fraser to Derby, Peking, nr. 180; zikreden: Saray, *Türkistan Hanlıkları,* s. 106.
[2] Henze, a.g.m., s. 32.
[3] Saray, *a.g.e.*, s. 106.
[4] Saray, *a.g.e.*, s. 108.
[5] Meselâ Kaşgar'ı çok iyi bilen ve Yakub Bey ile görüşmüş olan Trotter, bu konuya kendisi kadar vâkıf olamayan birçok kişi gibi kesin birşey söylememekte, sadece söylentileri zikretmektedir: "Ölümünün sebebi hâlen meçhuldür. Bazıları tabiî sebepler, bazıları zehirlenme, diğer bazıları ise Büzürg Han Hoca'nın oğlu Hakim Han'ın suikasti olduğunu söylerler", "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", s. 107.
[6] B.O.A., Y.A.HUS., 159-26, 23 Za 94 [29 Kasım 1877]. Aksi bir durum olsaydı, Kaşgar maslahatgüzârınının, devletinin yakın münâsebetler içinde olduğu Osmanlı hükümetinden bunu gizleme cesâretini göstermez hatta gizleyemezlerdi, kanaatindeyiz. Oryantalistlerin bir ölüm hadisesini de çarpıtarak, Doğu Türkistan dâvâsında bayraklaşacak, kahraman haline gelebilecek ve asıl önemlisi örnek haline gelebilecek bir şahsiyete karşı tedbir almaktadır.
[7] B.O.A., Y.A.HUS., 159-26.

Bek Kulu Hân'ın cülûsunu hâvî Dersaadet'te bulunan Kaşgar Sefîri Yâkub bey tarafına vârid olup sûret-i tercemesi Bâb-ı Âli'ye irsâl kılınmış olan tahrîrât-ı mahsûsa mücerred manzûr-ı âli buyurulmak için leffen takdîm kılındı efendim. Fî 22 Zâ sene 94.

Yâkub Han'ın âni ölümünden sonra, daha önce Batı Türkistan'da Türklerin birbirine düşmeleri sebebiyle meydanın Rusya'ya kaldığını görmüş olan oğulları ve komutanları, bu acı tecrübelerine rağmen kendileri de biribirlerine düştüler. Yâkub Bey, ölmeden önce Çin askerleriyle savaşıyordu. Vefattan sonra ise Çin kuvvetleri saldırı halindeyken Yâkub Bey'in oğulları ve komutanları birbirine düşerek, Kaşgar'ın bütün askerini ve enerjisini bitirdi. Çin askeri ise hiç zorlanmadan, 1878 başında yeniden Doğu Türkistan'ı ele geçirdi. Türkistan halkının asırlardan beri aralarında yerleşmiş olan ve Rusya-İngiltere-Çin casuslarının çok iyi kullandıkları bu husûmet ve güvensizlikle alâkalı Binbaşı İsmail Hakkı Bey şöyle demektedir:

"Asyâ ehl-i İslâmının tashîh-i ahlâk etmesi asırlara muhtacdır. Bu münâza'at-ı düveliyye arasında kendi başlarına iş görebilmesi nasıl mümkün değil ise bir tarafın icrâ'atına âlet olmadan kendilerini kurtarması dahi o kadar muhaldir."[1]

Kaşgar'ın bu şekilde, görünüşte Çin tarafından gerçekte ise İngiltere tarafından ortadan kaldırılmasının altında ve diğer bölge olaylarının değerlendirilmesinden bir sonuca ulaşmış bulunmaktayım. Bu tezimle ilgili, cereyan eden olaylar gerçeğinden başka açık bir delil veya yazılı antlaşma bulamadığım halde, başlı başına bir konu olabilecek işgâl öncesi İngiltere-Rusya-Çin görüşme ve yazışma metinlerinin incelenerek böyle bir antlaşmanın metni veya unsurları bulunabileceğini tahmin ediyorum. Böyle bir belge bulunsa da bulunmasa da önemli olan gerçek şudur: Tıpkı, aynı yıllarda İngiltere'nin Rusya ile aralarında gizli bir antlaşma yaparak, 1869 senesinde Afganistan-Hindistan ve Türkistan arasındaki önemli bir bölgeyi taksim ettikleri gibi;[2] yapılan taksim sonucu Batı Türkistan Rusya'ya bırakılırken, Doğu Türkistan görünüşte Çin'e gerçekte ise İngiltere'ye bırakılmıştır.[3] Togan'ın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tesbitleri aslında bu dönem için de geçerlidir:

".. İngilizler Sovyetlerin Türkistan'ı ve Sibirya'yı demiryolları ile çevirip sanayileşmelerine ve Türkistan'a komşu ülkelerde sevkulceyş [asker sevki] bakımından mühim tedbirler almalarına ve silâhlanmalarına, «Rusya'nın dâhilî işidir» diye tabiî bir iş nazariyle bakarlar.. İngiltere'nin Hindistan vâliiumûmîliğinin, münevver Türkistanlılardan pek fazla ürkmesi, bunların yerine eski Buhâra Emîri gibi bostan korkuluğunu, gûya bir kuvvetmiş gibi, tutması da zikredilmeden geçilmemesi icap eden bir keyfiyettir.

---

[1] Yusuf Halaçoğlu, a.g.m., s. 541.

[2] Martin Greenwald Associates, s. 8.025.

[3] Rusya'nın Doğu Türkistan'ın İli ve Narin bölgelerinde aldığı bölgeleri muhâfaza etmenin zorluğu da ortaya çıkmıştır. Çünkü buraya ayrılan küçük bir garnizonun gerektiğinde Batı Türkistan'daki Rus askerleriyle irtibat kurması mümkün değildi; Showers, *Central Asian Question*, s. 9; F.O. 65-870

İngilizlerin, Ortaasya'da asrî bir Türk-İslâm devletini istemedikleri bellidir, fakat bu, onlar için bir prensip meselesi değildir. Eğer böyle bir devlet, onların istemeyişlerine rağmen teşekkül edecek olursa, onu emrivâki olarak kabul eder, hattâ ondan da kendi lehine istifâde etmek isteyebilir. Çünkü İngilizler tüccar bir millettir, siyâsetleri de tüccarın siyâsetidir. Her halde İngiltere'nin Ortaasya siyâseti aktif bir siyâset değil, tarihin seyri icâbından ellerine geçen sonsuz serveti, müstemlekeleri, beynelmilel karışık vaziyetten istifadede mahâret göstererek muhâfaza etmek siyâsetidir.."[1]

Türkmenistan'ın İşgali, Mart 1882

Hokand hanlığının işgâlinden hemen sonra, 5 Mayıs 1876'da İngiltere'de Avam Kamarası'nda yapılan oturumda hükûmetin politikası eleştiriliyor.[2] Muhalefet, Rusların bu ilerlemelerine karşı olmadıklarını, fakat Hindistan'a hızla yaklaşmaları karşısında bir tedbir alınması yönünde tenkidlerini dile getirir. Teklifin özü, Türkistan'ı Ruslara bırakıp, fakat Afganistan'ın tampon bölge olması husûsunda Rusya ile bir antlaşma yapılması hakkındadır.[3] "Türkistan'ın Ruslara bırakılmasında hiç bir beis yoktur, çünkü Orta Asya hem Rusya hem de İngiltere için yeterince geniştir."[4] Hükûmet politikasını savunanlar ise böyle bir antlaşmaya kesinlikle ihtiyaç duyulmadığını, Rusların Hindistan'a doğru değil fakat Çin'e doğru ilerlediklerini[5], en son Hokand'ın ilhâkından sonra Hindistan'a eskiye göre bir mil bile yaklaşılmadığı, bölgenin coğrafî durumu dikkate alındığında, Rusya'nın bu dağları aşarak Hindistan'a saldırmasının imkansız olduğu[6] cevabı verilir.

Bu yıllarda Rusya - Orta Asya - Osmanlı cephesinde önemli bir temas sözkonusudur: 1877'de Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilânından sonra, Osmanlılar Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'daki Müslümanları Rusya'ya karşı ayaklandırmak istemişlerdi.[7] "Türkistan'ı ele geçirip Hindistan'a kadar inmek niyetinde olan Rusya'nın, savaş yoluna gitmeden Afganistan'ı nüfûzu altına almak maksadını güttüğünden" ve Afganistan Hanı Şir Ali'nin ise İngilizlere düşmanlığından dolayı Rusya taraftarı bir politika izlediğinden Rusya'nın asıl maksadının ne olduğunun anlatılması için Meclis-i Maârif âzâsı Ahmed Efendi'nin Bombay Şehbenderi Hüseyin Efendi ile Kâbil'e giderek Şir Ali Han ile görüşüp, Afganlıları Rus yanlısı politikadan vazgeçirmek için sâdır olan İrâdeyi Han'a ulaştırmak üzere[8] adı geçen Ahmed Hulûsî Efendi, fevkalâde elçi olarak Kâbil'e gönderilmiştir. Afgan emîri ise kendilerinin şu anda asıl düşmanlarının İngiltere

---

[1] *Bugünkü Türkili*, s. 598-599.
[2] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 125-126. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metninin tamamı için bakınız: "*Orta Asya Hokand Hanlığı*", EK V.
[3] *Aynı yer*, s. 110.
[4] *Aynı yer*, s. 129–130.
[5] *Aynı yer*, s. 124.
[6] *Aynı yer*, s. 118.
[7] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, ss. 310-313, 318, 319.
[8] *B.O.A., İrâde Hâriciye*, 16642/3; *Arşiv Belgeleri*, 90.

olduğunu, İngiltere'nin Afganistan topraklarından çekilmesi için tevassut edilmesini, Rusya'ya karşı savaş açacak durumda olmadığını söylemiştir.[1] Afgan Emîri'nin cevabını Ahmed Hulûsî Efendi şöyle özetler:

"..Emîr, Afganistan ahâlisinin hemen hepsinin Sünnî Müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı Devleti'nin duâcısı bulunduğunu hatırlattıktan sonra, Rusyalıların gaddarca düşünceleri mâlûm ve tahkik edilmiş olmakla beraber, İngiltere devletinin hileleri dahi sayılamayacak kadar çok olduğunu ve dâimâ sûret–i haktan görünüp bizi mahvetmek derecesine kadar gittiğini ve esas maksadının Kâbil'i almak olduğunu ifâde ile, Rusya'nın dahi asıl gözünün Hindistan'da olduğunu ve yolu üzerindeki Müslüman ülkeleri bu sebepten zapt ve istilâ ettiğini, nihayet kendisinin 4-5 seneden beri uykuyu dahi terk ederek gece gündüz asker topladığını ve İran'ın dahi kendisine karşı olması cihetiyle Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunların en ziyâde zararlı olanının İngiltere olduğunu, bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğünü uzun uzun anlattı.."[2]

İngiltere, bu yıllarda Halîfe olarak Sultan II. Abdülhamid'den, Afganistan'a Rusya'ya savaş ilân etmesini, böylece Rusya'ya karşı ikinci bir cephe açılmış olmasını istemektedir. Görünüşte, Osmanlı'yı destekler gözüken İngiltere'nin hesapları başkadır. Bir taraftan Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımını engelleyen -ki Kaşgar'ın Rusya'ya karşı da İngiliz menfaatlerini kurtarması sözkonusudur- İngiltere'nin ısrarla Afganistan'ın Rusya'ya karşı savaş açmasını istediğini görmekteyiz. Balkanlar'da Osmanlı'yı en kötü zamanında savaşa teşvik ederek yalnız bıraktıktan sonra, Afganistan'ın açacağı bir cephe ile Rusya'nın gücünün zayıflayacağını düşünmek mümkün değildir. Bununla beraber henüz tahta çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid İngiltere ile ilişkilerini sağlıklı tutmanın gerekli olduğunu görerek elçisini Afganistan'a gönderiyor. İngiltere, Afganistan'ın gücünü kuzeye gönderip iyice zayıflatarak, Orta Asya'da Türkistan'a karşı hissesine düşen Afganistan'daki nüfûzunu güçlendirmek istemektedir.

Ağustos 1878'de, Avam Kamarası'nda Sir Charles W. Dilke'in, dışişleri bakanına, Rusya'nın Amu Derya'nın karşı tarafına veya Merv'e doğru ilerlediği hakkındaki dedikodularda gerçek payı olup olmadığını sorması üzerine Mr. Burke cevâben böyle bir istihbaratları olmadığını söylüyor.[3]

1864 Gorçakof Deklerasyonu'nda Rusya'nın yegâne maksadının bölgedeki göçebe ve yabanî halklara medeniyet götürme olduğu bildirildiği halde, Ruslar, önce Türkistan'daki yerleşik hayata geçmiş belli bir medenî seviyesi olup devlet teşkilâtı kurmuş olan Buhâra, Hokand ve Hîve hanlıklarını işgâl etti. Herhangi bir ülkeye tâbi olmayan, kabileler halinde yaşayan Türkmenlere dokunmadı. 1869 ve 1876'daki Rus saldırılarını, Teke Türkmenleri, şiddetli hücûmlarıyla püskürtdü. Bu savaşlarda ünlü General Skoblev, Türkmenler tarafından öldürülmekten son anda

---

[1] Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 110–111.
[2] *B.O.A., İrâde Hâriciye*, 16873/1; Saray, *a.g.e.*, s. 111.
[3] *Parliamentary Debates*, III-242, s. 1764, 12 Ağustos 1878.

canını kurtarabildi.[1] 1878'de Türk-Rus savaşı ve Berlin Kongresi sonunda, İngilizlere karşı Afganistan sınırına geçmek maksadı[2] ile general Lazarov ve Lomakin kumandasındaki Rus ordusu, Etrek üzerinden Akhal Teke'ye yürüdü. Bunlar iki ayda bütün Türkmenistan'ı işgâl edip, Mâverâünnehr'i de Rusya'ya ilhâk etmeyi planlıyorlardı. 28 Ağustos'ta yapılan savaş sonucu Rus ordusunun üçte biri imhâ edildi. Rus ordusu bozguna uğrayıp kaçtı ve Türkmenlerin fevkalâde büyük zaferi Orta Asya'da uzun müddet dilden dile dolaştı.

Rusların Türkmenistan bozgunu, onların Türkistan'daki varlıklarını da tehlikeye düşürmekteydi. Türkmenistan'a yeniden saldırmak için üç yıl hazırlık yapıldı. Daha önce Türkmenlerden canını zor kurtaran General Skoblev cephe kumandanlığında geniş çaplı bir plan hazırladı. Her ihtimal göz önüne alınarak erzâk, mühimmat hazırlandı ve civâr bölgelerden yollar inşâ edildi. 1881 yılında cereyân eden savaşlarda Türkmenler çok büyük kahramanlıklar göstererek ülkelerini müdâfaa ettiler. Fakat kalabalık ve modern silahlarla techiz edilmiş Rus ordusu karşısında da hergün erimekteydiler.[3] Ve nihayet, Türkmen kabilelerinin istinadgâhı olan Göktepe, İran Devleti'ne bağlı olan çapulcu Yamud kabileleri atlılarının yardımı ve İran'ın müsâmahası ile Rusların eline geçmiş oldu. 1884 başında ise Merv Rusya'nın hâkimiyetine geçti.[4]

Türkmenistan'da Göktepe savaşları ile Rusya Türkistan'daki son Türk devletini de ortadan kaldırmış oldu. Bununla beraber bilhassa dağlık kesimlerde, Rus Hükûmeti'nin etkili olamadığı bölgeler bulunmaktaydı. Bu gibi mahallî müdâfaacılar ile Rus askerlerinin mücadelesi uzun yıllar devam etti. Bu bölümün başında listesini verdiğimiz, İngiliz Dışişleri Bakanlığındaki Rusya'nın Orta Asya'da İlerleyiş (*F.O. 65, Proceedings in Central Asia*) raporları 1898 sonuna kadar muntazaman bölgedeki İngiliz görevliler tarafından gönderilmiştir. Ancak son yılların raporları daha teferruatlı olmakla beraber, dağlık kabilelere karşı gönderilen Rus birliklerinin hareketlerini anlatır.

Kırım Savaşı'ndan sonra hızla Batı'ya yönelen, yeniden Avrupa devletlerinin müttefiki olmaya çalışan ve Batı Avrupalı bankerlerden önemli ölçüde kredi alan Rusya'nın kaderi bir bakıma Osmanlınınki gibi idi. Osmanlı aldığı krediye karşılık gayr-i Müslim unsurlara bazı haklar vermek mecburiyetindeydi. Sultan'ın Hıristiyan unsurlar lehine idârî reform talepleri ile Avrupalı kreditörler lehine mâlî reform açmazı, Osmanlı'nın kaderini değiştirmekteydi.[5] Benzeri kaderi paylaşan

---

[1] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 233-234.

[2] Rusların bu saldırılarının dayanağının İngiltere olduğuna dikkat edelim. Aynı yıllarda Doğu Türkistan'da açıkça ve Balkanlarda üstü kapalı bir şekilde, birlikte hareket ettikleri halde, Rusya Türkmenistan'ı istilâ etmek için, bölgeyi geçip Afganistan'da İngilizlere saldırmayı bahâne etmektedir. Fakat saldırının muhâtabı İngiltere değil, Türkmenler oluyor.

[3] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 235-236.

[4] B.O.A., Yıldız Sadâret Husûsî Mârûzât, 167/45.

[5] David Gillar, *British Documents*, s. xx.

Rusya, ise aldığı kredinin gereği olarak topraklarını genişletmek, Asya'yı istilâ etmek zorundaydı. Kreditörler ile Asyalı unsurlar veya Rusya'nın tüccar tebaası arasında önemli bağlantılar dikkate alınabilir. Her hâlükârda, Marks'ın, bankerler ile Rusya'nı istilâsı arasında var olduğunu iddia ettiği ilişkinin gerçek olduğunu, daha sonraki yıllar ispatlamıştır.

EK I:

RUSYA'NIN BORCU[1]

Rusya'nın yeni borç meselesi, Avrupa'da yeni bir borç verme sistemi görüntüsü ortaya koymaktadır. Okuyucularımızın dikkatini bu hususa çekmek istiyoruz.

Bu borç, St. Petersburg'daki Stieglitz'in müessesesinin himâyesinde gerçekleştirildi. Rothschild, Francis Joseph için ve Fould, Louis Napoleon için ne ise Stieglitz, Alexander için odur. Kayzer Franz'ın yaşlı Rothschild'ı Avusturya Baronu ve Louis Napoleon'un kabinedeki bakanı Fould'u kendi ailesindeki kadınlar için Tuileries yaptığı gibi son Çar Nikola, Stieglitz'i Rus Baronu yaptı. Böylece her Papa'nın arkasında bir Cizvit (entrikacı, düzenbaz) olduğu gibi her despotun arkasında bir Yahudi buluyoruz. Aslında, bu despotların muhteris uğraşları boşuna. Bu gaddar, başka düşüncelere karşı müsâmahasız Cizvitler ve cepleri yağmalayan bir avuç Yahudi bulunduğu müddetçe, savaşın çıkması kaçınılmazdır.

50 milyon Ruble olan borç yüzde beşlik tahviller halinde çıkarıldı. En az 86 Ruble ile alınabilen bu senetler için Amsterdam, Hamburg ve Berlin'de kar payı ödenebilir. Yani 86 Ruble ödemeyi göz önüne alırsanız, her yıl 5 Ruble kâr hakkı kazanırsınız. Ki bu toplam yüzde 6'ya varacaktır. 100 Rublelik tahviller Rus hükümeti tarafından ciro edilmiş olup, kendi parası için bir güvence olarak bunların hâmilleri satın aldıktan sonra, ileri bir tarihte Rus hazinesinin batışına kadar istediği zaman geri alınabilme garantisi vermiştir. Şunu belirtmekte fayda var ki, Rusya, yakın zamanda Avusturya'nın kendi vatandaşlarına süngü zoru ve hapis tehdidiyle para hırsı vererek tahvil sattığı gibi yapmadı. Fakat bu durum, onun dışarıda büyük bir itibarının olduğuna dair içerdeki inançtan ve bu işi yaparken para toplayacağım diye kendi vatandaşlarına yüz kızartıcı muâmele yapmamasından kaynaklanır. Baron Stieglitz, Yunan, Sicilyalı, Amerikan, Polonyalı, Litvanyalı, Tatar, Sibiryalı ve Kırımlı sempatizanları için, elli milyondan bir tek kopek elinde tutmayı teklif etmedi. Fakat borcun 17 milyonunu Amsterdam'daki Hope & Co.'ya, geri kalan 16 milyonunu, Hamburg'daki Paul Mendelsshon'a-Bartholdy'ye borç olarak dağıttı. İngiliz ve Fransız müesseselerinin bu borcun dağıtılmasında doğrudan bir ilişkileri olmadı. Fakat dolaylı katkılarının bu paraların savaş masraflarının karşılanmasında kullanılmasına karşı çıkmaları şeklinde olduğunu söyleyebilirz.

Yüzde 5 ve 6'lık küçük miktarın dışındaki, Rus tahvilleri Londra ve Hamburg'da ciro edildi. Ve son Rus borcunu Petersburg'un Stieglitz'i olan Barings'le beraber Amsterdan'daki Hope & Co. üzerine aldı. Bunlar orta Avrupa ve kapitalist batıda Rus kredisinin ana temsilcileri oldular. Yüzde dört için Hope teminat belgesi veriyor. Yüzde dört için de Stieglitz aynı şeyi yapıyor. Bunlar Hollanda, İsviçre, Prusya ve hatta bir miktar da İngiltere'de bırakılmış. Amsterdam'daki Hope grubunun Avrupa'da büyük prestiji var. Bunun sebebi Hollanda hükümeti ile olan ilişkileri ve büyük servet sahibi olmaları. Bu güçleri sebebiyle Rus tahvillerini Hollanda'da güvenli hale getirmelerinden dolayı Çar tarafından iyi karşılandı. Kendi dininden olup para ticareti yapanlarla

---

[1] Karl Marx, *New York Tribune*, 4 Ocak 1856, LEADER sütunu; *The Eastern Question*, yay. Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (Londra, S. Sonnenschein & Co. Lim.., 1897) ss. 600-606.

sıkı ilişkisi bulunan bir Alman Yahudisi olan Stieglitz, işin gerisini tamamladı. Hope zamanındaki bir çok tüccarın saygısını kazanmış ve bir farmason Yahudi olan Stieglitz, dâimâ güçlü ve şöhretliydi. Rusya, en az gayretle en büyük kâr elde etmek üzere birleşmiş olan bu iki aileye, en verimli işi böylece havâle etmiş oldu. Diğer hususlara bakmaksızın Rusya, Avrupa'da nüfuzu olan bu iki aileye sahip olmakla ve kendi içindeki kaynaklarını ihmâl etmekle, Avrupa kıt'asındaki hükümetler içerisinde en yüksek kredisi olan ülke durumuna gelmiştir.

Fakat Hope ailesi, sadece isimlerini ödenç verirler; işin asıl zor tarafı Yahudiler tarafından yapıldı, zaten ancak onlar yapabilirdi. Tefecilik mesleğinin sırları böylece bir tekel oluşturdu. Bu tekeli oluşturan bütün güçlerini, tefecilik, döviz alım satımı, tahvil alım-satımı üzerinde topladılar ve bu işte muvaffak oldular. Bunlar, Ferdinand ve İsabella'nın İspanya'dan kovup bir müddet Portekiz'de kalıp kara parayı aklama işleri yaptıktan sonra oradan da kovulan ve en son Hollanda'ya gelip Amsterdam'da yuvalanıp rahat ve huzur içinde çoğalan Yahudilerin en kötüleridir. Sadece Amsterdam'da en az 35.000 Yahudi vardır ki bunlar kumar ve hisse senetleri ile uğraşırlar. Bu kişilerin Rotterdam'da, Hague'de, Leyden'de, Haarlem'de, Nymegen'de, Delft'te, Groningen'de, Antwerp'te, Ghent'te, Brüksel'de ve Hollanda ile Hollanda sınırına yakın Almanya ve Fransa bölgeleri çevresindeki diğer bir çok yerlerde acentaları vardır. Onların işi gücü yatırım için hazır paraları gözetlemek ve bunların yeri ile miktarını izlemektir. Her nerede küçücük bir sermaye yatırımı varsa, orada bir parça borç vermenin ve küçük bir tavsiyede bulunmanın yollarını arayan bir kaç Yahudi vardır. Abruzzi'deki en akıllı yankesicinin soyacağı yolcunun cebindeki ve bavulundaki parayı tahmin etmesinden daha iyi bir şekilde bu Yahudiler hangi esnafın kasasında ne kadar para olduğunu bilirler.

Bu bir kaç Yahudi acentası, Hollander ve Lehren, Konigswarter, Raphael, Stern, Sichel, Amsterdam'ın Biscoffsheim, Rotterdam'ın Ezekiels'i gibi büyük Yahudi kuruluşlarından sermaye alırlar. Hollenderler ve Lehrenler Yahudilerin Portekiz grubundan olup kendi ırklarının dinine çok bağlı bir şekilde hareket ederler. Lehren, Londra'nın büyük Yahudisi Sir Moses Montefiore gibi Kudüs'teki para tüccarları için büyük fedâkârlıklar yaptı. Lehren ailesinin Amsterdam'daki Amstel'e yakın merkezi, hayal edilebilecek en şatafatlı yerlerden birisidir. **Diğer Yahudi acentaları her gün Yahudi din adamları ile orada toplanırlar, kapalı kapılar arkasında bir araya gelerek her meseleyi görüşürler. Ermeni, Kudüs, Barbaresqe, uzun etekli Polonya dilencileri, doğuluların giydiği turban gibi kendilerini ilgilendiren ilgilendirmeyen her mesele burda görüşülür. Konuşulan meselelerde derin bir Babil havası var ve katılanların şu veya bu şekilde gündemi değiştirmeleri düşünülemez.**

Diğer bir önemli Yahudi banker ailesi Konigswarter'dir. Bunlar 10.000 yerlisinin bir kaç Roman Katolik istisnâsı ile tamamı Yahudi olan Nuremberg'in karşısında Bavyera'daki Furth'da bulunan bir Yahudi kolonisinden gelmişlerdir. Bu ailenin Frankfurt'ta, Paris'te, Viyana ve Amsterdam'da kuruluşları var ve bütün bu değişik kuruluşlar biraz para koyduklarında belli bir miktar meblağ ortaya çıkıyor. Ondan sonra Raphael ailesi gelmektedir. Bunların da Londra ve Paris'te kuruluşları vardır. Bunlar da Konigswarter ailesi gibi tefeci Yahudilerin en aşağı sınıfındandır. Stern ailesi Frankfurt'tan gelme olup Paris, Berlin, Amsterdam ve Londra'da kuruluşları vardır. Londra Sternlerinden biri olan David daha önce bir müddet Madrid'de yerleşmiş,

fakat ordaki asillere kabalıkta bulundukları için orayı terketmek mecburiyetinde kalmıştı. Sternler, Londra'nın zengini olan Goldsmid [Kuyumcular] ailesinin kızları ile evlendiler ve borsada çok büyük miktarlarda iş çevirdiler. O ailedeki tek becerikli adam Paris'teki imiş.

Rothschild ve Hope ailelerinin yanında Biscoffsheim ailesi Belçika ve Hollanda'nın en güçlü kuruluşudur. Belçika'daki Biscoffsheim büyük kabiliyeti olan bir adamdır. Çok mûteber bir banka direktörü ve demiryolu sermayedarlarındandır. Biscoffsheim'lar Mayence'den gelmişlerdir ve Belçikalı Biscoffsheim'lar sayesinde bugünkü gücüne erişmişlerdir. Onların Londra'da, Amsterdam'da, Paris'te, Brüksel'de, Antwerp'te, Frankfurt'taki Cologne'de ve Viyana'da kuruluşları vardır ve geçenlerde New York'a da bir acenta gönderdiler. Bunlar Frankfurt'ta Goldschmidt'ler ile evlendiler. Halbuki bu Goldschmidt'ler büyük sermaye sahibi, zengin, kâbiliyetli olmadıkları halde, kendileri öyleymiş gibi görünürler. Bu Golschmidt'lerden biri -hiç bir şöhreti olmayanı- Londra'daki kuruluşa nezâret etmektedir. Öte yandan Biscoffsheim'lerden biri Amsterdam'dakini, diğerleri de Brüksel ve Paris'teki işleri yönetiyor.

Hollanda'ya ayrılan 17 milyon Ruble'ye gelince, görünüşte Hope'lar adına alındığı halde, aslında buradaki Yahudilerin eline gitmektedir. Bu Yahudiler, birçok şûbe kuruluşları vasıtasıyla dışarıda pazar bulurlar. Öte yandan küçük acentalar ve komisyonlar, içerde kendileri için bir talep oluşturmaktadırlar. **Öyle ki, halk için belâ, parayı elinde tutanlar için yıkım, hükümetler için tehlike olan bu para, İsrail oğulları için bir nimet-i ilâhîdir.** Tefecilik sahasındaki Yahudi kuruluşları, toprak sahibi aristokratların düzeni kadar insanlık için bir tehlike arzetmektedir. Rothschild'in Avusturya tarafından baron yapıldığından beri, bu organizasyon bütün Avrupa'da hızla gelişti ve Amerikan inkılabında savaşan paralı askerlerin kazandıkları para ile de zenginleşti. Bu tefecilerin yığdıkları servet müthiştir fakat bundan dolayı insanların mârûz kaldığı belâ ve musibetler ile bu zâlimlere verilen cesâret ile ilgili söylenecek çok şey var.

Amsterdam Yahudilerinin içerde ve dışarda kurdukları tezgah sayesinde Hope'a verilen 17 milyon Ruble'yi çok kısa bir sürede nasıl ele geçirdiklerini yeterince izâh etmeye çalıştık. Berlin ve Hamburg'a verilen miktarlar da kurulan tezgahlar sâyesinde aynı âkibete mârûz kalmıştır. Berlin'deki Mendelssohn'lar gâyet iyi eğitilmiş, bilgili Musa Mendelssohn'larının neslinden gelmektedirler ve seçkin müzisyenlerin modern üyelerinden sayılırlar. Bu ailenin bir başka özelliği var. Bu ailenin bir özelliği, Lessing'ler ve Frankfurt, Berlin ve Hamburg'daki bir kaç aile gibi, kibarlık, incelik ve edebî geçmişi ile genel olarak diğer Yahudi ailelerle kıyaslandığında çok üstün karaktere sahip olmasıdır. Bu ailenin Hamburg temsilcisi olan Bay Beschutz da üstün karakterli bir adamdır. Şüphe yok ki Stieglitz'in bu aileye verdiği 33 milyon bu ailenin kontrolünden çıkacaktır. Fakat Amsterdam'daki Hopelarda olduğu gibi Mendelssohnlarda kalan gerçek miktar çok cüz'î olacaktır ve sadece onların prestiji kullanılmıştır. Rothschild'ların Berlin'deki özel acentası Simon Bleichröder ve onların geçici acentaları Veit ailesi bu parayı piyasanın durumuna göre belli bir kâr marjı ile Berlin, Hannover, Magdeburg, Brunswick ve Cassel'in meşhur olmayan Yahudilerine satacaktır. Öte yandan Frankfurt'taki Yahudiler de bu parayı, Darmstadt, Mannheim, Carlsruhe, Stuttgrat, Ulm, Augsburg ve Münih'deki meşhur olmayan Yahudilere vermiştir. Bu meşhur olmayan grup aldıkları parayı daha önemsiz insanlara devrediyorlar. Ta ki bu para Subia'daki dürüst çiftçilere, Crefeld'deki küçük sanayicilere veya Isenburg'un dul Konteslerine kadar gidiyor. Bunlar

böylece sürekli bir yatırıma girerek piyasayı bağlayıp Çar'ın dâimî alacaklısı olma şerefini hâiz olmaktadırlar. Breslau, Ratisbon, Cracow ve Posen'in toptancı Yahudileri, Warşova'nın Frankelleri, Stockholm'ün Benedick'i, Copenhagen'in Hambro'su, Polonyalı geniş çevresi ile beraber Berlin'in Magnus'u, aynı şehrin Jacobson'ı, Hamburg'un Ries ve Heine'i, -ki bunların her ikisinin de bilhassa Heine'nin Yahudi finans çevrelerinde büyük etkisi vardır- bütün bu aileler çok çeşitli müşterilerine bu paranın büyük bir miktarını dağıtmış oluyor. Böylece bütün kuzey Avrupa'nın her bölgesine bu tahviller gitmiş oluyor. Bunun sonucu her hangi bir miktar hisse senedi kısa zamanda tükeniyor. Şunu unutmamak lazım ki, mahallî ve bölgesel alım satımlarla beraber Avrupa'nın değişik noktalarındaki telgrafla birbiriyle haberleşebilen, gereken işlemleri yapan tefeci kuruluşlarının tezgahı vardır. Üstelik Avrupa'daki bütün bu Yahudi tefeciler arasında akrabalıklar da sözkonusudur. Meselâ Cologne'de, Paris'deki Fouldse ailesinin mühim bir kolu vardır. Bunlardan biri de Miss Oppenheim ile evlidir. Oppenheim'in erkek kardeşleri de Prusya'nın Ren bölgesindeki demiryolu spekölatörleridir. Diğer bir kolu Heistedt ve Stein Cologne'nin ileri gelen bankerleridir. Rothschild ve Greek ailelerinde olduğu gibi, tefeci Yahudiler, güçlerini bu aile münasebetlerinden almaktadırlar. Ayrıca paraya düşkünlükleri yanında aile yakınlıkları söz konusu olduğundan, operasyonlarını, başarının garantisi olan birlik ve dayanışma içerisinde gerçekleştiriyorlar.

Kaderi önceden çizilmiş olan doğu savaşı, diğer bazı konular gibi tefecilik meselesine de bir parça ışık tutmuştur.[1] İngiliz gazetecileri istediklerini yazsınlar, desinler. Çar bu arada 50 milyon alacaktır. Eğer Çar 5 tane 50 daha isterse Yahudiler bu parayı çıkartacaktır. Bu tefecilik hakkında çok katı düşünmeyelim. Şu bir gerçek ki 1855 yıl önce Hazret-i İsâ, bu Yahudi tefecileri mâbedden kovdu. Zulmün ve zâlimin yanında yer alan bizim çağımızın insafsız tefecileri de, ne tesâdüf ki yine Yahudilerdir. Belki de bir tarihî tesâdüften başka bir şey değildir. Avrupa'nın tefeci Yahudileri sadece şunu yapmaktadırlar: Birçoklarının çok cüz'î ve önemsiz miktarda yaptıkları işleri, onlar çok büyük çapta ve miktarda yapmaktadırlar. Çünkü sadece Yahudiler, kendi cemaatini teşhir ve rezil edecebilecek, hedefe ulaşmak için her türlü çirkin vâsıtayı kullanabilecek güce sahiptir.

[1] Makalenin yayın tarihini göz önünde tuttuğumuzda «doğu savaşı» Kırım harbidir. Makalenin bütününü göz önüne aldığımızda doğudaki, bilhassa sömürgeci ülkelerle sömürgeye konu olanlar arasındakini anlıyoruz; A.Y.

EK II:

RUSLARIN İNGİLİZLERİ İĦFÂL EDEREK ŞARKDA TEKADDÜMLERİ[1]

Bazı edvâr cömerd olup her tarafta büyük adamlar yetiştiriyor. Bazı edvâr dahî bu bâbda bahîl oluyor. Fransa büyük ihtilâli esnasında General-i meşhur Napoléon Bonaparte zuhûr etti. Ve bir büyük donanma ile gidip Mısır'ı zabt eylemekle Devlet-i Aliyye'nin müttefiki olan İngiltere devletinin meşhûr amirali Nelson'un ingiliz donanmasıyla varıp Ebhuz [?] limanında [Abukir Körfezinde] Fransa donanmasını ihrâk eyledi. Devlet-i Aliyye dahî Suriye tarafından beraber ordu sevk etti. Kapudan Paşa dahi donanma-yı hümâyûn ile hareket ve İngiltere donanması da refâkat eyleyerek gidip Mısır'ı Fransızlardan istirdâd eylediler. O zaman Devlet-i Aliyye öteden beri Mısır'da tağallüb olan Kölemenleri Mısır'dan ihrâca teşebbüs etmişken İngilizler ona mâni oldular. Bu cihetle hıtta-i Mısrıyye intizâm-ı tam altına alınamadı. Sonra Bonaparte Fransa imparatoru olup bütün bir Avrupa'da hükmü su gibi cereyân başladı. Lakin İngiltere başvekili meşhûr Petty, kalemen onunla uğraşıp halefleri de onun yolunda devam ederek nihâyetü'l-emr Napolyon'a gâlip geldiler.

O zaman Avusturya'da Prens Metternich ve Fransa'da dahi büyük diplomatlar var idi. En sonra İngiltere'de Lord Palmerston zuhûr ile İngiltere devletini politikaca mertebe-i kusvâ-yı ikbâle [en mükemmel derecesine] çıkardı. İngilizler dediklerini yapar yapacaklarını söyler, sebâtlı bir kuvvettir deyü bütün bilâd-ı şarkıyyede mesel–i sâir [diğer atasözleri] gibi müştehir oldu. Şark'da dahî kapılarını İngilizlere açtı. İngilizler Hind'deki rakiplerini def' ile müstakil kaldılar. Âdetlerini fevka mâ-yütesavver tevsî' edip [hayal edilenden daha fazla genişletip] pek ziyâde zengin oldular. Ol devirde Mehmed Ali Paşa dahî Mısır'da zuhûr ile Kölemenlere galebe ederek bir hükümet-i kaviyye teşkîl etmiş ve Cezîretü'l-Arab'da tegallüb eden Vahhabileri istîsâl ederek (kökünü kazıyıp ortadan kaldırarak] imâme-i şecere-i İslâmiye olan Sultan Mahmûd Adlî'nin büyük teveccühünü kazanmış iken tafsîli bâis-i sıdâ' olan [baş ağrıtan] esbâb ve ledünniyâtdan dolayı hal-i isyânda bulunup Fransa Karlı Lui Philippe dahi onu Devlet-i Aliyye'ye karşı tesahhup ve iltizâm etmiş ise de bundan dolayı Lord Palmerston dahi Mehmed Ali Paşa aleyhinde idi.

Ve o zaman hâriciye nezâretine geçen büyük Reşid Paşa şarkda Utarid yıldızı gibi parlayıp kalemiyle Mehmed Ali Paşa aleyhine işlemekde idi. Ve kendisine Lord Palmerston'un i'timâd-ı tâmmı olduğu halde Avrupaca şöhret ve şân kazanmış bir zât olmağla Fransa devleti hâriç kalarak diğer düvel–i fahîme ile Mısır aleyhine bir ittifâk akd eylemiş olduğundan bahren İngiliz donanması ve berren Ordu-yu Hümâyûn Suriye'ye çıkıp asker-i Mısriyeyi hudûd–i Mısriye dâhiline ref' ettikten sonra Mısır eyâleti Mehmed Ali Paşa hânedânına tevârüs etmek şartıyla Mehmed Ali Paşa uhdesinde kalmak üzere düvel-i müttefika arasında bir ahdnâme-i ittifâk imzâ olunup Fransa devleti dahî sonra-

[1] B.O.A., Y.E.E., 18, 553/618-93-38; "Rusların İngilizleri aldatarak şarkta onlara tekaddüm ettiklerine dâir müsvedde hâlinde 9 sahifelik lâyiha". İmzâsız olan bu vesikada verilen bilgilerden, bilhassa Abbas-ı Sânî'nin (1874-1944; hidivliği, 1892-1914) hidiv olarak siyâsetinin ana hatlarının ortaya çıkmasından, lâyihanın 1892'den sonraki yıllarda kaleme alındığını anlıyoruz. Lâyiha, Rusya'nın ilerlemesine göz yumulması ve Osmanlı'ya karşı Rusya lehine tuzak kurularak Kıbrıs'a el konulması gibi mevzularda İngiltere'yi tenkid eder, Palmerston'dan sonra İngiliz politikasının "borsada kağıt oynama" zihniyetiyle yönlendirildiği sonucuna varır.

dan bu ittifâkı imzâya mecbûr olmuşdur. İşte Mehmed Ali Paşa hânedânına verilen imtiyâz Fermân-ı Âlisinin mebde-i me'hazı bu ahdnâmedir.

İş bitip sular durulduktan sonra Mehmed Ali Paşa Dersaadet'e gelecek oldukta ecânibden ba'zıları onun bu seferine mâni' olmak istemişler ise de kulak asmayıp ben evlâd ve ahfâdıma kapı yapmak için İstanbul'a gidiyorum. Zîra İbrahim benden ihtiyârdır. Abbâs'ın hâli ma'lûm, ondan sonrası da çoluk çocuk. Saâdet-i hâlleri pâdişâhın merhametine bağlıdır demiş olduğu kendi kurenâsından mesmû'dur.

Filvâki dediği gibi oldu. Kendi gitti yeri boş kaldı. Ahlafı îcâbı hâle muvâfık tedbîr edemediler. Mısır'ı şu gördüğümüz hâl-i iğtişâşa dûçâr ettiler. Şimdi ne Mehmed Ali Paşa var ne Reşid Paşa var. Lâkin Londra'da Palmerston da yok. İngiltere'nin ahvâli de iyi görünmez.

Zîra İngilizlerin her tarakta bezleri var. Her kıyıda ve sâhilde dolaşmak işleri var. Öyle bir büyük devletin umûr-ı siyâsiyesini idâre için pek büyük bir baş lazım. Öyle fevkalâde adamlar ise aramakla bulunmaz. Onları zaman yetiştirir. Lord Palmerston'dan sonra İngiltere'nin umûr-ı politikasını idâre edecek bir adam gelmedi.

Gladstone filvâki umûr-ı mâliyece İngiltere devletine hizmet etti. Lâkin politikaca pek çok tenezzülâta uğrattı. Sâir vükelâ dahi umûr-ı ticarete hassaten nazar ettiler. İngilizlerin ticaretini tevsi' eylediler. Lâkin İngiltere devleti sırf bir cem'iyyeti ticâriye teşekkülüne girdi. Politikaca mânevî mutazarrır oldu.

Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han Hazretleri aleyhine teşekkül eden hey'et-i siyâsiye ile Dersaadet İngiliz elçisi hem-râz [sırdaş] ve hem-zebân [aynı şeyleri söyleyen] idi. Bu ise hukuk–ı milele ve büyükelçilik vazîfe-i muhteremesine taban tabana zıt idi.

Devlet-i Aliyye ile Rusya devletinin arası açıldı. Salisbury ıslâh-ı zâtü'l-beyn [arayı bulmak için] için İstanbul'a geldi. Lâkin onun sözüyle elçisinin sözü yekdiğere pek te mutâbık değil idi. Londra'da başvekil ve hâriciye nâzırının sözleri de yekdiğere muvâfık değil idi. Vükelâmızın bir gürûh-ı budalası da Avrupalılar bizi Rusya'ya karşı yalnız bırakmazlar deyip Osmanlının ekserisi de İngilizlerden o kadar emin idiler ki bu budalaların sözlerine bakarak harp taraftarı oldular. Binâen aleyh, Rusya muhârebe-i ahîresi i'lân olundu. Ve Rusya'nın galebesi tahakkuk edince Gladstone taraftaranının şeâmetleri görüldü. Ve Kıbrıs'ın kendilerine terki husûsunda Devlet-i Aliyye'yi icbâr ederek mukâsemeye bir kapı açıldı. Devlet-i Aliyye'nin hasarât-ı azîmeye uğramasını bâdi oldular. Yani kendileri de mazarrat-ı azîmeye uğramış olduklarını anladılar. Amma nedâmetin müfîd olmayacağı zaman anladılar.

Elhâsıl İngilizler mücerred menâfi-i mahsûsalarını istihsal için Devlet-i Aliyye ile dost ve politikalarını cüz'î muhâlif gelen hususlarda hasm–ı eleddi [en azılı düşmanı] olagelmişlerdir. Fakat eski İngilizler dûr-endîş [uzak görüşlü] idiler. Lord Palmerston'dan sonraki ingiliz diplomatların ise vukuât-ı yevmiyeye ittibâ' ile nasıl politikayı borsada kağıt oynamak tarzında halleder oldular. Bu cihetle Şark'ta sebât ve metânet ile hâsıl ettikleri emniyet-i umûmiyeyi kaybettiler. Ve şimdi (Şa'b-ı İngiliz yekûlûne mâ-lâ yef'alûn ve yef'alûne mâ-lâ yekûlûn ve şa'b–ı Rus yekûlûne mâ-yef'alûne ve yef'alûne mâ-yekûlûne [İngilizler, yapmayacakları şeyi söyler, söylediklerini yapmazlar; Ruslar ise yaptıklarını söyler, söylediklerini yaparlar) sözleri mesel-i sâir gibi efvâh-ı en'âmda [insanların

ağızlarında] dâir oluyor [söylenip duruyor]. Bu misillû emsâl-i Arab ise Tunca sâhilinden Çin denizlerine kadar temevvüc edip [dalga dalga yayılıp] gider ve azim te'sîrâtı görülür.

Rusya muhârebe-i ahîresinde dostluğundan dem vurdukları Devlet-i Aliyye'yi yalnızca muhârebeye kıyâm ettirdikten sonra devlet muhârebeden evvel kendisine bir pay çıkarmak üzere ber-vech–i bâlâ Kıbrıs'ın idâresini Şark ahâlisinde emniyetsizliğini kat kat ziyâde etmiştir [aynen].

Rusya ise Hind'e varmak aksâ-yı âmâli [nihâî hedefi] iken Türkmen memâlikinden tebâüd eylediği takdirde İngilizler Devlet-i Aliyye ile bi'l-ittifâk Karadeniz sevâhilini istilâ ve bir iki yüz bin kadar Osmanlı askeri bilâd-ı Kafkas içine girerse Rusların sağ kolunu tutar ve Türkmenleri teşcî' ile Rusya'nın önüne bir sed çeker deyü hesab ederler de Hind'e doğru ilerlemekten sakınırlardı. Muhârebe-i âhirede Devlet-i Aliyye'nin zayıf düştüğünü ve İngilizlerin ellerinde âlet olamayacağını anladıkları gibi Hind'e doğru menvi-i zamîrleri [gizli niyetleri] olan hareketlerini hayyiz-i fi'le îsâl ediverdiler [tatbikat safhasına getiriverdiler]. Yoksa böyle sellemehüsselem [kollarını sallayarak] Afganistan hududuna kadar giremezlerdi. Gladstone'un yaranı işin hakîkatını anladılar ise de iş işden geçmiş oldu. Buralarını vaktiyle hesap etmeliydiler.

Çünkü Ural tarafından Rusyalının diyâr–ı Mâverâünnehr'e doğru adım adım ilerlemekte olduğu görülünce ona sed olmak üzere Devlet–i Aliyye'nin taht-ı riyâsetinde olarak Hîve ve Buhâra ve Afganistan hükûmetleri ile ol havâlide bulunan Türkmen aşîretleri beynlerinde bir konfederasyon yapılması büyük Reşid Paşa'nın arzusu idi. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin oralara me'mûr ve muallim ve esliha göndermesi Hind tarîkıyla ve İngilizlerin vâsıtasıyla olacağından bu sûret İngiltere'ye dahî nâfi' olacak idi. Lâkin Reşid Paşa bu arzusuna nâil olamadı. Zîra İngilizler öyle bir ittihâdı kendileri teşkîl etmek isterlerdi. Halbuki henüz temevvüt etmeyen [bağımsızlığını kaybetmeyen] bunca hükûmât-ı İslâmiyeyi dâireyi ittihâda almak ancak Hılâfet-i Uzmâ'nın himmetiyle olabilüp İngilizlerin becerecekleri iş değil idi. Hatta İngiltereli Hind tarafından Buhâra'ya üç murahhas gönderdikde Buhâra emîri üçünü de haps etmişdi. İngilizler makâm-ı Hılâfet'e mürâcaat eylediler. Buhâra emîrine Nâme-i Hümâyûn gönderildi. Buhâra emîri emîrü'l-mü'minînin emri başımız üzerine lâkin biz onları bir hafta mukaddem îdâm etmişdik diye i'tizâr etmişdi [özür beyânında bulunmuştu]. Kaldı ki Hind sevâhili İngilizlerin hep denizlerde hükümrân olan kuvve-i bahriyesiyle mahfûz ve arka taraflarda bir çok hükûmât-ı gayr-i muntazama ile muhât olduğundan o hâlin bekâsı onlarca mültezim idi. Evet, bu hâl onların politikalarına muvâfık idi. Lâkin bir müddet sonra Hind'in arkası açıldı. İngilizlerin Hind'deki hükûmetleri dûçâr-ı tehlike oldu.

Şöyleki Rusya'nın Ural ordusu tekaddüm ve Hîve ve Buhâra devletlerine galebe ederek onları himâyesi altına aldı. Ve Amu Derya (Nehr-i Ceyhûn) da süfün-i harbiye işletmek hakkını kendine has etti. Ve Semerkand'ı istilâ ve memâlikine ilhâk ve Buhâra memâlikini tehdîd ile bir çok yerleri güyâ Buhâra emîrinin tasdîkiyle benimsedi [sahip çıktı].

Rusya'nın Kafkas'da bir ordusu olup Ural ordusu gibi onun hedef ve harekâtı da Hindistan idi. Lâkin bu ordunun Hind'e varması İran'ı ve belki Afganistan'ı çiyneyip geçmeğe mevkûf olduğundan Ural ordusu ona müsâbakat eyleyerek Semerkand'a kadar geliverdi.

O zaman İngilizler tefrîk ettiler, lâkin çe [ne] fâideki iş işten geçmiş idi. Ve Rusyalı daha ileri gitmek niyyetinde olmadıkları beyânıyla İngilizleri avudup aldattılar. Ve bir de Rusyalının

Semerkand'dan nehr-i Ceyhun'u ubûr ile [geçerek] Afganistan'ı yarıp geçmesi elli altımş seneye tevekkuf eder diyerek İngilizler muknî oldular.

Vâkıâ Rusların Semerkand'dan Horasan tarafına ubûr ile Afganistan'ı çiğneyerek Hind'e oluşması çok vakte mevkûfdur. Lâkin Cebel-i Kafkas'ın Bahr-ı Hazar'a nâzil olan ucundaki Bakü'de ez-kadîm bir gaz menba'ı olup Ruslar onu i'mâl ile hâsıl ettikleri gazla etrafda sarf olunmağa başladı. Volga nehriyle dahî Moskova'ya ve sâir bilâd-ı Rusya'ya nakledilir oldu. Bu gazların mahsûlu Rusya'ya pek mühim bir menba-ı servet olduktan başka gazların nakl için de Volga nehrinde ve Bahr-ı Hazar'da binden ziyâde ticaret vapurları peyda oldu. Ve gazların posasından yapılan tuğlalar maden kömüründen dört kat daha kuvvetli olduğundan vapurlara kömür vaz'ı için mukarrer olan mahallerin dörtde üçü hâli kalarak başka hamûle vaz'ına tahsîs olundu. Bu sûretle Bahr-ı Hazar'daki ticaret-i bahriyesi pek ziyade revâç buldu. Ve Rusyalu Kafkas'dan Türkmen memâlikine nakl-i asker için miktar-ı kâfi sefîne tedârikinden âciz iken bir günde Kafkas ordusunu karşı tarafa nakledebilecek kadar sefâ'in-i nakliyeye mâlik oldu.

Onun üzerine Rusyalı Bahr-ı Hazar'ın Taberistan yakasında bir iskele edindi. Ve lede'l-muhârebe Teke Türkmenlerine galebe ettikten sonra buradan Afganistan'a doğru bir şimendifer i'mâline başladı. Fakat işini gâyet hafî tuttu. Hatta bu yolda kullanmak üzere istîcâr ettiği Fransız mühendisleriyle bir buçuk seneye kadar memleketlerine mektup yazmamak şartıyla akd-i mukâvele etmiş idi. Ve oraları ıssız yerler olduğuna mebnî hâricûn oranın işlerine vâkıf olamıyordu. Rusyalı ise alayları bozdu, yollarda işletti.

Bir buçuk sene zarfında bu şimendifer Serahs'a varıp Afganistan'a yaklaştıkda kimesnenin haberi olmaksızın açılıverdi, İngilizlere hayret olurdu. Lâkin hukuk-ı milel kâidesince bir şey demeğe hakları olmadığından Afgan emirini hudûd münâzaasıyla ayağa kaldırdılar. Türkmenler ise Rusya himâyesine girmiş olduklarından vukûa gelen muhârebede Rusya'nın iânesiyle Türkmenler Afgan ordusunu perişan ettiler. İngilizler tashîh–i hudûd yolunda işe müdâhale eylediler. Lâkin bundan bir netîce-i nâfia hâsıl edemediler. İngilizler gibi sâir erbâb–ı politika, Serahs'a varan şimendifer hattı acaba Herat üzerinden Hind'e mi îsâl olunacak yoksa sağ tarafına meyl ile bilâd-ı İrâniyye içinden Basra körfezine inerek oradan mı Hind'e ulaşacak diye düşünürler iken Rusyalı sol tarafa meyl ile Serahs'tan Amu Derya sâhiline bir şûbe temdîd ve nehir üzerine köprü atarak bu şûbeyi Semerkant'a ulaşdırdılar. Ve Semerkant ordusunu Kafkas ordusuyla bir iki gün zarfında bir noktada ictimâ' edebilecek bir hâle getirdiler. İngilizler ürküp Afgan emîrine Rusya tarafına temâyül etmemek üzere senevî iâne nâmıyle bir meblağ–ı muayyen vermekte oldukları bir taraftan da Afganistan ile Hind arasında istihkâmât-ı cesîme inşâsına ibtidâr eylediler. Halbuki geçen sene bir İngiliz seyyahı Keşmir ile hem hudûd olan Pamir yaylasında gezerken Rusya memurları "sen burda ne arıyorsun, burası bizimdir, biz bu kıt'ayı Buhâra emirinden aldık diyerek seyyahı tevkîf ettiler. Meğer Rusyalı Pamir kıt'asını hafifçe ve sessizce işgâl ediyormuş. İngilizler o zaman hakîkat–i hâle vâkıf oldular. Ve Rusların Keşmir hudûduna gelmiş oldukların öğrenip telaşa düştüler. Keşmir vilâyeti, Hind'in bir mühim kıt'asıdır, lâkin müstakil bir hükûmettir. İngilizlerin henüz vaz–'ı yed edemedikleri memâlik–i Hindiyedendir.

Pamir yaylası ise gâyet vâsi' ve doruğu mürtefi' bir (plato) olup oradan nîân eden [?çıkan] suların bir mikdarı Hind'e ve bir mikdarı Çin'e ve bir mikdarı da Horasan ve Mâverâünnehr cihetine cereyân eder. Ve Pamir'de yaylayan göçebe Türkmenleri kışın aşağılara inip kışlarlar.

El-hâsıl Pamir yaylası Hind'in sakfı mesâbesinde olmakla Rusyalı karakuş gibi buraya çıkıp da Hind'e doğru göz belertmeye [öfke ile bakıp tehdit etmeye] başlayınca Hind'de İngilizler aleyhine efkâr uyanmağa başladı. İngilizler Hind'in emniyet-i dâhiliyesini muhâfazaya çalışmakla beraber Pamir arazisinde Afgan'ın ve Çin'in hukuku vardır diyerek Afgan emîriyle Çin imparatorunu da'vâya kıyâm ettirdi. Bunun için bir komisyon olup ta hudud işlerini tesviye edecek diyorlar. Komisyonlardan bir netîce istihsâli ise ne kadar müşkil olduğu bittecrübe ma'lûm olan ahvâldendir.

Ruslar da ötedenberi Hind'e gitmek bir arzu-yu millîdir. Bu kerre ber-vech–i bâlâ Serhas'a kadar temdîd eyledikleri Şimendüfer Rusya İmparatoruyla Napolyon Bonaparte miyanlarında Hind'e gitmek üzere mevzû-'ı bahs ve müzâkere olan tarîk-ı askeriye müvâzî olarak yapılması şâyân-ı dikkat bir keyfiyettir. Tafsîl-i keyfiyet Tarih–i Cevdet'in yedinci cildinin (92) ve (93) sahifelerine ve zeylindeki (13) numaralı kararnâmeye mürâcaat ile ma'lûm olur. İngilizlerin Kölemenleri tasahhup ile Mısr'ın tanzîm-i umûruna ne vechile mâni' oldukları bilinmek için dahî mezkûr cildin (112) sahifesine mürâcaat buyurulmalıdır.

İngilizler eğer ellerinden Hind giderse Flemenk devleti derekesine tenezzül etmek korkusuyla Afrika'da bir Hind yapmak arzu-yı hâmına envâ-ı hîle ve hud'a ile Mısır'ı işgâl ettiler. Ve eğerçi Sudanlılar ile vukû' bulan muhârebelerde münhezim ve azîm hasârata dûçâr oldular ise de erkân-ı hükûmet-i Mısriyyeyi kendi politikalarına muvâfık görüp vükelâ-yı Devlet-i Aliyye'yi de leyte ve lealle [boş ümitlerle] avudarak imrâr-ı vakt ile Mısır'da kalmak fikrine kuvvet verdiler ve îcâb-ı hâl ve zamanı politikalarına muvâfık gördüler. Ve Mehmed Ali hânedânından onun sırrına mazhar-ı tam bir genç prensin makâm-ı hidiviyyete gelip de kendilerine ayak bağı olabileceğini hesap edemediler. Ve filvâki Abbâs-ı Sâni'nin pek genç iken bir tavr-ı merdâne ve fikr-i pîrâne ile meydana çıkması ve gayet dûr-endîş [uzak görüşlü, tedbirli] olan bir pâdişâha mukârin olması fevkalâde bir lütf–i ilâhî olup diplomatların evvelce keşf edebilecekleri şey değil idi. Cenâb-ı Hak ikisini birlikte muvâfık bi'l-hayr eylesin.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

SÖMÜRGECİLİK — PAN-İSLAMİZM

Örtülü Sömürgecilik

Rusya'nın Türkistan işgâlini tamamladığı 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünya tarihi açısından Batı sömürgeciliğinin en vahşi dönemlerinin yaşandığı yıllardır. Daha önceki yüzyılda elde edilenlere ilâveten son bâkir bölgeler hızla taksim ediliyor, elde edilen ülkelerde kurulan hâkimiyetin devamı için çok yönlü sosyal ve kültürel programlar, baskılar uygulanıyordı. Rusya'nın Türkistan'ı işgâl etmesiyle beraber, işgâl edilen bölgelerde başlayan yeni dönem, sömürge ülkesi ve halkını, sömürgeci ülkenin bünyesinde eritme devresidir. Rusya açısından bu gerçek, 1864 deklerasyonunda açıkca belirtilmişti.

19. Yüzyıl Batı Avrupa ülkelerinin özellikla Asya ve Afrika'yı taksîm etme politikaları ile, devletlerarası münasebetlerde bir sömürge literatürü oluşmaya başladı. Sömürgeci ülkenin kendi veya batılı kamuoyuları için parlak, insancıl, medenî, hukûkî, fakat sömürgeye konu olan halklar için zâlim, 'kâfir', baskıcı, yıkıcı kavramlar, katkılar, uygulamalar sözkonusudur. Toplumun tarihî, kültürel ve iklim gibi, maddî ve mânevî atmosferine yabancı, fakat başka şartlar altında «iyi» kabul edilen, ürün vermiş olan birçok «şeyin» sömürge ülkesinde yetiştirilmeye çalışılması sonucu değişik ülkelerde ilginç durumlar ortaya çıkmıştır.

Batı'nın tarihî, siyâsî, kültürel, sosyal ve maddî ikliminin ürünü olan anayasal ve toplumsal kurumlar, kânûnlar, davranışlar, yetiştirilmek istenen ülkede beklenen sonucu vermemiş, üstelik ülkenin iklimine yabancı fide, vermesi gereken meyveyi vermediği gibi kuruyup yok olmak yerine azgın bitkiler, yaratıklar haline gelmiştir. Yüzyıllar boyu gelişmiş ve oturmuş düzenleri ile belli bir seviyede istikrar kazanmış olan toplumlar, eski istikrarlarını kaybetmişler, yeniye ise adapte olamamışlar. Batılı ülkelerden sömürgelere ithal edilen *karbon kağıdı anayasaları*[*] , medenî hukuklar, cezâ ve ticaret kânûnları, birçok ülkelerde ardı arkası kesilmeyen darbelerin, modern kılığa bürünmüş aşiret kavgalarının, kendilerine hukûkî zemîn bulmuş toplumsal çözülme yollarının ve eskisinden daha acımasız bir aristokratik yapı ile gelir uçurumunun meşrûiyet belgeleri olmuştur. Toplumun refahını yükseltmesi, ekonomik bakımdan alt kesimin haklarını koruması gereken birçok düzenleme çoğu zaman yeni iklimde tam aksi gelişmelerin sebebi olmuştur. İngiltere'nin Doğu'daki medenîleştirme faaliyetleri ile ilgili Wint[1] şunları söylüyor:

---

[*] Bu tâbir, değerli hocam merhum Tarık Zafer Tunaya'ya âittir.

[1] Guy Wint, *The British in Asia* (New York, Institute of Pacific Relations), s. 116. Sömürgeci ülkelerin, sömürgelerinde gerçekten kendi ülkelerindeki gibi bir devlet ve toplum düzeni isteyip istemedikleri tartışmalarına girmiyorum. Arzularının bu yönde olduğunu belirten örnek deklerasyon ile uygulama ve sonuçlara işaret ediyorum.

"Bu iddiâda gerçek payı nedir? Cevaplamak zor. Fakat bazı yanlış kavramlar değiştirilebilir. İngiltere her ne yaptıysa, doğu medeniyetinin yerine batı medeniyetini tamamen[1] yerleştiremedi. Batı medeniyeti nedir? Batı'nın sahip olduğu birlik nedir? İngiltere'de, Latin ülkelerinde, Almanya'da ve Rusya'da sosyal hayatta müşterek olan şeyler nelerdir?"

Batıyı medeniyetin merkezi, batının doğuya götüreceği herşeyi bir medeniyet meyvesi olarak görmek, doğunun bütün sosyal, siyasal, eğitim ve kültür kurumlarını, çağdışı kalmış, bir an önce atılıp yerine batıdan ihraç edilenlerin ikâme edilmesi gereken hurdalar gözüyle bakmak sömürgecilerin ve yerli işbirlikçilerin (veya farkında olmadan bu fonksiyonu yerine getirenlerin) esas hedefi olmuştur. Doğu ile ilgili araştırmalara verilen "Oryantalizm", 'uyarlama, adapte etme, yani doğuyu batıya adapte etme' şeklinde izah edilmektedir.[2]

Wint'in gerçekten bir batı medeniyeti var mıdır, bütün batı ülkelerinde geçerli olan hayat tarzları bulunabilir mi, sorusundan sonra, bilfarz böyle bir şey olsaydı, 'böyle bir hayat tarzını doğuya taşımaya mecbur muyuz', sorusu akla gelmektedir. Toplumsal olaylarda, tâbiî gelişmenin dışındaki keskin virajlar şeklindeki devrimlerin beklenen sonucu verdiği söylenemez. Genellikle toplumun bünyesine göre çok farklı reflekslerle karşılaşılabilir. Bu toplumun mânevî verimliliğini ve dinamiğini sarstığı gibi maddî refahına da menfî tesirde bulunur. Mesalâ, Türkistan'daki 1917 ihtilalinden sonra 1920'lerde yapılan reformlar, bölgedeki büyük ve küçük baş hayvan üretimini oldukça düşürmüştür. 1979 İran devriminin, Şâh'ın topluma yabancı olan aşırı uygulamalarının bir tepkisi olduğu bugün yaygın bir kanaat haline gelmiştir.

Sömürgeci ülkelerin sömürgeye medeniyet taşıma iddiası, aslında kendi kamuoylarına ve uluslararası düzene gönderilen bir 'kara icraatı aklama beyânı'dır. 1864 Gorçakof deklarasyonunda belirtilen, bölgenin vahşî, yolkesen dağ kabilelerine medeniyet götürme bahânesinin gerçeklerle ilgisi olmadığını, bu gelişmeleri incelerken yeri geldikçe gösterdik. Bununla beraber, İngiltere'de, parlamento tartışmalarında yıllar yılı dile getirilen, gerek iktidarın, gerekse muhalefetin her fırsatta "bizi yanlış anlamayın, Rusya'nın Orta Asya'daki vahşi kabilelere medeniyet götürmesine karşı değiliz, Rusya bizim Hindistan'da yaptığımız medenileştirme hizmetini, Türkistan'da yapmaktadır"[3] kâbilinden

---

[1] Kısmen başarılı olduğu anlamı çıkmaktadır. Bu başarıyı eski medeniyeti yıkmak olarak kabul edebiliriz. Sömürgeye konu olan ülkelere bakıldığında eski sosyal, siyasal ve kültürel düzen genellikle çözülmüş ve çökmüştür; A.Y.

[2] Sömürgeciliğin keşif kolları olarak *Oryantalizmin* doğu insanının gerçeklerinden uzak ve doğu toplumu sözkonusu olduğunda, çifte standartlı yaklaşımları ile ilgili bkz.: Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel (İstanbul, Pınar yay., 1981). Edward Said, çocukluğu ve gençlik yılları Müslümanlar içinde geçmiş bir Hıristiyan Arap olup ABD'de yaşamaktadır. Aynı zamanda öğretim üyesi ve gazetecidir. Hâlen *New York Times*'da, yazmakta ve Batılı araştırmacıların İslâm toplumu, ailesi, kadını ve kültürü ile ilgili haksız, çifte standartlı ve gayr–i ilmî yaklaşımlarını eleştirmektedir.

[3] Çalışmamızın birçok yerindeki örnekleri için bakınız:*Parliamentary Debates;* muhalefetin hükümetten istediği, İngiltere'nin Rusya ile Afganistan veya Tibet'in tarafsız bölge olarak tanınması yönünde bir anlaşma yapmalarıdır.

sözleri, farklı bir kültürün varlığına tahammül edilemediği gibi buradaki zenginliklere her ne pahasına olursa olsun sahip olma ihtirâsının getirdiği vicdânî rahatsızlığı hafifletme tesellileri olarak görüyoruz.

İngiltere sömürgesi altındaki Hindistan'da 1869'a gelindiğinde, sömürge idâresinin önüne koyduğu engelleri aşarak devlet memuru olabilmiş sadece bir tane Hintli vardır.[1] Sonraki yıllarda binlerce kişi yüksek tahsil yapabilmiş ise de bunlar kendi ülkelerinde yabancı bir insan haline gelmişlerdir. Onların çalışıp ilerleyebilecekleri, üniversiteden aldıklarını geliştirebilecekleri bir kadro veya imkan yoktur. Bir kısmı sokaklarda dilenirler, çoğunluk ise diğer işçiler gibi yol inşaatlarında taş kırarlar.[2]

20. Yüzyılda İngiltere'nin meselâ Hindistan'a veya diğer sömürgelere bağımsızlık sağladığı halde, onlara verdiği Commonwealth statüsünü sömürgeciliğin çağdaş biçimi olarak görmek mümkündür. Benzer uygulamayı 1917 ihtilâlinden sonra, Rusya'nın eski imparatorluk topraklarında bulunan birçok farklı milliyetlere bağımsız devlet statüsü tanınıp, kendi arzularıyla, eşit statüdeki devletlerin oluşturduğu bir federasyon olarak takdim edilen SSCB'de görebiliriz. SSCB ile Commonwealth'in farkı, birindeki demirperde diğerinde demir kapital olarak ortaya çıkmasıdır.[3] Her iki sistemde de yabancı bir ülke tarafından sömürülme ortak özelliktir. Rusya'nın Türkistan'ı işgâlinden hemen sonra tatbik edilen veya gündeme gelen uygulamaları, deneme veya hazırlık devresi olarak görebiliriz.

Sömürgeci ülkelerin, gittikleri yöre halklarını sömürüp fakirleştirmeleri pahasına onlara medeniyet, teknoloji, okul, demokrasi götürdükleri iddiası; onların sömürge öncesi sosyal, ekonomik ve siyasal vaziyetlerine baktığımızda pek te kabul edilebilir bir tez olmadığı görülür. Halkın ikinci sınıf insan durumuna düşürüldüğü, eski istikrar döneminin çökertildiği örneğini bir Hindistan yazarından okuyalım[4]:

".. Avrupalılar bütün devlet dairelerinin en yüksek mevkilerini işgâl etmişler, doğrudan ve dolaylı olarak herşeyi kontrol altında bulundurmaktadırlar. Hindistan'da iken kazandıklarını beraberlerinde götürüyorlar ve Hindistan'ı maddî ve mânevî bakımdan daha fakir durumda

---

[1] "Hindistan", *Ana Britannica*, XI, (İstanbul, 1988) s. 82.

[2] Dadabhai Naoroji, "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", *Nationalism in Asia and Africa*, yay. Elie Kedourie (Londra, Frank Cass, 1971), s. 355.

[3] Dadabhai Naoroji, şöyle diyor: "Hindistan'ın fakirleşmesinin ve yıkılmasının esas sebebi İngiliz yöneticilerinin elleriyle yapılmış olan icraatlardır. Bu ülkeyi sömürge haline getirmek için büyük masraflar yaparak, Hindistan'da ve İngiltere'de şirketler kurmuşlar. Bu şirketlerin faaliyetleri sebebiyle bu ülkenin çocukları yerlerinden yurtlarından edilmiş, en tabiî haklarından ve kendi ülkelerindeki geçim vâsıtalarını kullanma imkanlarından mahrum bırakılmışlardır. Bu şirketlerin topladıkları ve Hindistanda tükettikleri ile hâlen devam etmekte oldukları gibi kendi ülkelerine, Hindistan dışına taşımaları sonucu ülke kurumuştur; ülkenin en hayatî damarlarını emme muamelesi hâlen durmadan devam etmektedir..."; a.g.m., ss. 353-371.

[4] *Aynı yer*, s. 354.

bırakıyorlar. Şöyle ki Hindistan eski tecrübeli, akıllı, tabiî liderlerinden mahrûm kaldı, artık onlara tekrar sahip olamaz. Halbuki onlar her ülkede olduğu gibi memleketin gerçek sahipleriydi. Onlar yeni yetişen neslin maddî ve mânevî rehberleriydi ve ülkenin kaderi onlara bağlıydı. Yazık, yazık, bunlar kayıp! Her Avrupalı çevresindeki yerlileri kendisinden uzaklaştırır. O, zaten Hindistanlıların aklî, mânevî veya ictimâî bir lideri veya arkadaşı olamaz... Avrupalılar bu halkın tabiî lideri haline de gelemez. Düşünceleri ve hisleriyle halkın içine giremezler. Kaderde ve kıvançta halkla birlikte olamazlar, onlara kendilerini sevdiremezler. Aksine, hergün yabancılaşma artıyor. Avrupalılar kasten ve açıkça bu mesâfeyi daha da arttırıyorlar. Avrupalılar tarafından kurulmuş çok az sayıda sosyal müessese mevcuttur. Buralara yerlilerin iştirâki ise fazla değildir. Bunlara katılmak isteyen yerliler her zaman ve aşağılanarak dışarıda bırakılırlar. Avrupalılar yabancılardır ve kendilerini her fırsatta yabancı haline getirmektedirler. Bütün yaptıkları orada yaşarken Hindistan'ın servetine el koymak, maddî ve mânevî değerlerini tüketmek; giderken de elde ettiklerini, emekli maaşlarını ileride işlerine yarayacak şeyleri beraberlerinde götürmektir..."

Sömürge ülkesine gelen eğitim ve Batı kültürü ile ilgili olarak ta Naoroji şöyle der:

"İngiliz devlet adamları övünmeye devam ediyorlar, onlar Hindistan'a eğitim ve Batı medeniyeti getirmişler diye; fakat diğer taraftan sanki hiç böyle bir şey yapılmamış gibi hareket ediyorlar; sanki bu bütün övünmeler sönük bir ay ışığıydı. Ya eğitim getirdiler, ya getirmediler. Eğer bu hususta övünmeye hakları varsa, şundan dolayı kendilerini cezâlandırmalıdırlar: Yarım asırdan ve sarfedilen onca emekten sonra, kendi ülkemizde hizmet edecek kâfî sayıda insan henüz yetişmemiştir. Sadece eğitim kurumlarını ele alınız. Bizler B.A.'ler, M.A.'ler ve M.D.'ler yaptık.* Fakat ortada acaib bir durum var: Bizler kendi ülkemizin halkına ilim öğretecek yeterliliğe henüz sahip olamamışız..."

SSCB'nin çökmesinden sonra kurulan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu: CIS=Commonwealth of Independent States) ise yine daha önceki sömürgeye yani Sovyetler Birliği düzenine yakın fonksiyonu icrâ etme maksadına dayanmaktadır. Türkistan cumhuriyetlerinde böyle bir düzeni yürütmeye gönüllü kadro bulunmasına rağmen, Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasal bunalımlar bunu zorlaştırıyor. Rusya'nın meseleleri, bu devletleri *istemedikleri halde* bir parça gerçek bağımsızlığa itiyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Türkiye'den gönderilen subayların Çin'de açmış oldukları modern mektepler, İngiltere'nin nüfuzu altındaki hükümet tarafından kapatılmıştır.[1] 1990'larda, Sovyet Rusya döneminde Moskova'da üniversite tahsili yaptığı halde, Rus ismini kabul etmediği için diplomanın verdiği haklardan istifade edemeyip işçilik yapan bazı Türkistanlılar ile tanıştım.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki Rusya'nın Türkistan politikası, aslında her sömürgede görülebilen klasik uygulamalardır. Bunun özü, halkın kendisinden çıkacak, kontrol dışı her gelişmeyi, olgunlaşmayı boğmak. Özellikle sosyal,

* İngiltere ve diğer Anglo eğitim sistemindeki lisansüstü akademik dereceler.

[1] İsâ Yusuf Alptekinle yaptığımız görüşme, 13 Nisan 1993, Ataköy.

kültürel ve ekonomik alanda, kendi kendine yeterlilik, kendi kültürünü ve sosyal değerlerini geliştirme, ilerletme faaliyetleri, kesinlikle müsâade edilmeyen bir hususdur. İngiltere'nin Mısır'ı işgâlinden sonra Cromer ile uygulamaya koyduğu sanayileşmeyi önleme politikasının[1] benzerini Türkistan için Mayendorf'la görmekteyiz. Mayendorf, "müstemlekelerimizde yalnız istismar gâyesini tâkib etmeliyiz; oraya çok sermaye konulmamalı; çünkü müstemlekeler, medenî ve siyâsî seviyeleri az çok yükseldi mi, anavatandan ayrılıyorlar" diyerek, sömürgelerde uygulanan iktisadî ve siyâsî geri kalmışlığın fikrî tabanını izah eder.[2]

Öte yandan toplumun kültürünü, inancını ve düzenini yozlaştıran, bayağılaştıran, seviyesizleştiren her türlü faaliyet müsâmaha veya teşvikle karşılanıyor. Malik bin Nebi'nin verdiği ilginç örnek vardır: Cezayir sokaklarında dilencilik yapana sömürgeci hükümetin polisleri dokunmaz, falcılık yapanı hoşgörü ile karşılar, fakat portakal satarak harçlığını çıkarmak isteyen çocukları sonuna kadar kovalar ve nihayet çocuklar sermayesi olan portakal sepetini içindekilerle birlikte bırakarak kaçmak zorunda kalırlar.[3]

Hemen her sömürgede benzeri görülebilecek uygulamaların elbette mantıkî bir dayanağı vardır: Sömürge yönetimi, sömürdüğü toplum fertlerinin madden, mânen, ilmen ve fikren gelişip te birgün kendilerine başkaldırmasına müsâade edecek değildir. Bunun için her türlü tedbiri alması normal karşılanır. Bu yolda batının batılılar için geçerli olan insan hakları ve diğer değerleri, devre dışı kalabilir. Bunun yerine ikinci bir değerler sistemi devreye girebilir: Daha iyi sömürme ve sömürüyü devam ettirmek için her yol mübahtır, hatta gereklidir.[4] Ancak belirtmek istediğimiz husus bu uygulamaların medenîleşme, demokratikleşme, irticayı önleme, pan hareketlerine (günümüzde fundamentalizme) karşı tedbir alma, parçalanmanın önüne geçme gibi parlak kavramlarla dünya kamuoyuna arzedildiğidir. Genellikle bu parlak kavramlar sömürge ülkesinde de kendilerine taraftar bulmaktadır.

Kazan'da aktif bir şekilde uygulanan Hıristiyanlaştırma uygulamalarından beklenen neticenin alınamayışı, Türkistan'da daha ihtiyatlı davranmayı gerektirmiş bunun yerine Ruslaştırmanın çareleri düşünülmüştür. İlminsky'nin bunun gerçekleştirilmesi için, Türkistan halkının din kültürü olan Arap ve Fars literatürüyle bağlantısının koparılıp, Rusça ve Kril harflerine yaklaştırılmaları yönündeki tekliflerinin ceditçilerin bayrağı haline gelmesi, örneği başka ülkelerde de görülebilen, belki de fikrin başlangıcı ile sonucu arasında doğrudan ilişkinin olmadığı bir gelişmedir. Bu dönemde yerli halkın kültürünü, inancını, dilini ve her

---

[1] Marvin Zonis, "An Islamic Identity Crisis", *New York Times*, 30 January 1994.
[2] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 279.
[3] Malik Binnebi, *İslâm Dâvası*, s. 100.
[4] Doğu Türkistan'ın işgalinde gördüğümüz gibi, bir sömürgeci ülke bu düzeni devam ettirmede yetersiz kalırsa diğerleri hemen bunun yardımına koşar.

türlü değerlerini hedef alan kampanyaya, değişik hîle ve vaatlerle birçok Türkün katılması sağlanmıştır. Böylece 19. Yüzyıl sömürgeciliğine damgasını vuran sömürgeciler, Hıristiyan taassubu ve dayanışma içinde, doğulu bilhassa Müslüman ülkeleri kolayca yönetimi altına almak, yönetilecek hâle getirmek için her türlü zulmü, hile ve düzeni mübâh görmüşlerdir. Sultan Galiyev, Asya'daki Müslüman ülkeler ve milletler ile diğer sömürgelerin aslında aynı kaderi paylaştıklarını söyler.[1]

Asya Müslümanlarının mâruz kaldığı muameleyi, fetih neticesi fâtih durumundaki ülkenin tabiî hakları cümlesinden mütâlaa etmek mümkün değildir. Zira, asırlarca dünyanın fâtihi durumundaki Müslümanların, buna benzer uygulamaları Ortaçağlarda bile görülmüş değildir. Toynbee'nin aşağıdaki tesbiti önemli bir gerçeğe işaret edilmektedir:

"Müslümanların inançlarına göre diğer dinler mensuplarını yok etmek için şiddet kullanmak zorundadırlar. Buna rağmen Müslümanlar yüzyıllar boyunca diğer dinlerin mensuplarına müsamahalı davranmışlardır. Hıristiyanlar, inançlarına göre, tebliğ etmek ve öğretmekle mükellef oldukları halde, her devirde ateş ve kılıçla kendi dinlerinden olmayanları yok etmişlerdir. Eğer Türkler ve Haçlı seferlerine karşı savaşan Orta Doğulular yerine batılı Hıristiyanlar Asya'da hâkimiyeti ele geçirselerdi, bugün Yunan kilisesinin izi dahi kalmamış olurdu ve bu batılı Hıristiyanlar, kendilerinden olmayanların, onlara gösterdikleri hoşgörüyü Müslümanlara hiç bir zaman göstermezlerdi."[2]

Türkistan'ın işgâliyle ilgili "Orta Asya Meselesi" adlı veya bunun türevleri olan birçok makale, kitâp, rapor sözkonusudur. Tıpkı genel olarak "Şark Meselesi"nde yapılan isimlendirme hatasındaki gibi. Aslında mesele, bölgeye ait değildir. Bizâtihi Orta Asya'ya veya Şark'a ait bir mesele yoktur. Filvaki temeli çok gerilere dayanan komşu ülkeler arasındaki anlaşmazlık, husûmet her yerde, her ülkede ve hatta «medenî» kabul edilen bölgelerde de görülür. Ancak dünyayı ilgilendiren bir "Orta Asya Meselesi" yoktur. Belki, Rusya'nın sömürgeleştirme problemleri vardır. Dolayısıyla problemin kaynağı Rusya'dır. Konu, Rusya'nın hiç bir hukuk ve ahlâkî değerle bağlı olmadan, her vâsıtayı kullanarak doğuyu sömürgeleştirme meselesidir. Konuyu 'Orta Asya Meselesi' başlığı ile ele alanlar da genellikle Rus yayılmacılığını haklı gösterir tarzda konuyu işleyip bu doğrultuda sonuca vardıklarını belirtelim.[3] "Şark Meselesi"nde olduğu gibi, meselâ Kudüs'te Osmanlı

---

[1] Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali*, s. 168.

[2] Arnold Toynbee J., *An Historian's Approach to Religion* (Oxford, Oxford University Press, 1956), s. 209. Konumuzla doğrudan ilgisi bulunmamakla beraber, Toynbee'nin İslâmiyetin başka dinler mensupları ile ilgili naklettiği hükmünün sadece savaş şartları içerisinde geçerli olduğunu, başka din mensuplarına gösterilmesi gereken iyi komşuluk, müsâmaha, dinde zorlamama gibi başta Kur'an ve Sünnet olmak üzere temel kaynaklarda bulunabilecek hususları her ilgilinin bilmesi gerekir. Bununla beraber, Toynbee'nin belirtmek istediği veya zannettiği husus, Kur'ân'ın savaş şartları içerisinde yapılabilecek olan şeyleri açıkça zikretmesi olabilir.

[3] Bununla beraber, anlam olarak yanlış da olsa meseleyi, «galat-ı meşhûr» olan bu isim veya isimleriyle ele alanlar da vardır.

üç din için üzerinde anlaşılmış ve istikrar kazanmış bir düzen kurup yaşattığı halde, bölgeye nüfuz etmek, ele geçirmek için emperyalist ülkeler çeşitli oyunlar kurdular. Problem bölgenin kendisinde değil, belki sömürgeleşmeye karşı direnmesindedir. Nitekim gerek Orta Doğu gerek Türkistan sömürgeci ülkelerin kontrol veya nüfûzuna geçtikten sonra, bu yönüyle mesele hallolmuştur. İlginçtir, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, temel insan hak ve hürriyetlerinin mevzubahis olmadığı Lenin'den Brejnev'e demirperdeye hapsedilmiş düzenin özlemini çeken birçok batılı [sosyalist olmayan] kaleme rastlanmaktadır.

P a n - İ s l a m i z m

Pan-İslâmizme geçmeden, genel hatlarıyla pan hareketleri üzerinde durmamız gerekmektedir. Pan hareketi, coğrafî bölge, dil grubu, millet, ırk veya din itibariyle birleşmeyi hedef alma şeklinde özetlenebilir.[1] Hans Kohn, İran, İskender ve Roma imparatorluklarından on dokuzuncu yüzyıl İngiliz imparatorluğuna kadar, bütün büyük imparatorlukların, bir milletin siyâsî, ekonomik veya kültürel üstünlüğüne dayanan pan hareketi temeline dayandığını söyler.[2] Bu iddiaya göre Osmanlı İmparatorluğu, Murat Hüdâvendigâr devrinden beri Pan-İslâmist bir devlettir. Bunun yanında İngiltere'nin de Pan-Anglikanist bir temele dayandığı söylenebilir.[3] Literatüre geçmiş belli başlı pan hareketleri şunlardır: Pan-Christianesimo (İtalya), Pan-Europe, Pan-Americanism, Pan-Germanism, Pan-Slavizm, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm, Pan-Iranizm, Pan-Arabizm, Pan-Afrikanizm[4], Pan-Ortodoxizm (Rusya), Pan-Cermenizm, Pan-Protestanism (ABD), Pan-Katolikism (Fransa), Pan-Hellenism,[5] Pan-Asianism, Pan-Hispanism.[6]

---

[1] F. Kazemzadeh, "Pan-Movements", *I.E.S.S.*, XI, s. 365.

[2] Hans Kohn, "Pan-Movements", *E.S.S.*, XI, s. 544.

[3] İngiltere'nin bu dönemde emperyalist pan siyaseti olduğu açıktır. Bu siyasetinin konusu sadece doğrudan sömürgeleri değildir. Bu politikasının sömürgesi dışındaki bölgelerde de birinci derecede etkisi sözkonusu olmuştur. Kohn'un naklettiğimiz görüşü çerçevesinde İngiltere'nin pan hareketinin temelinin millî ekonomik menfaatleri olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber 1920'den sonra kiliseye dayanan çağrı sözkonusu olmuştur. (Pan-Anglikanizm, s. 551). Bu politikaya, ekonomik sonucu ve yaygın kullanımı itibariyle "Commonwealth" kavramı ile ifade ediyorum. Nitekim benzeri sömürgecilik denemesi aynı kavramla çöken SSCB'nin bağımsızlığı kazanmak isteyen ülkeleri üzerinde yapılmaktadır. İngiltere'nin emperyalist pan politikaları konusunda çok daha fazla çalışmalar yapılması, kavramlar geliştirilmesi gerektiğine inanıyoruz. (Kohn, İngiltere'nin sömürge dönemi sonrası kültür ve dil temeline dayanan bir pan hareketi olduğunu söyler; s. 550). Ciddî temeli olmayan Pan–İslâm iddialarının aksine, bu alanda geniş ve zengin bir kaynak vardır. Büyük bir kısmı değerlendirilmiş olan bu kaynaklar yeniden ele alınırken ön yargısız olarak, özellikle sebep–sonuç ilişkileri çerçevesinde gözden geçirilmesi gerekir. Pan hareketlerinin dil, ırk, kıta, millet, kültür özellikleri bakımından benzer ve farklı yönlerinin tahlilil ve karşılaştırması için Kohn'un adı geçen makalesine bakınız.

[4] *Aynı yer*.

[5] Jacob Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, Oxford, 1990)

[6] Hans Kohn, a.g.m.

Pan-İslâmizm[1] fikrinin doğuşu, gelişmesi, "hareket sahasına geçişi", 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında oynadığı roller ile günümüze ulaşan etkilerini ele almadan önce üzerinde tartışılması gereken husus şudur: Gerçekten geçmişte veya günümüzde böyle bir hareket var mıdır? Sınırlı provakotörlerin veya devlet adamlarının belli çevreleri aşmayan beyânları veya davranışları bütün İslâm dünyasını ne dereceye kadar bağlar? Yoksa böyle bir hareketin varmış gibi gösterilmesine gerek duyulduktan sonra çeşit çeşit teoriler, kurucular, şahıslar uydurulmuş ve bunlara olduğundan çok fazla veya farklı fonksiyonlar, görevler mi yüklenmiştir?

Bu ve benzeri sorulara cevap ararken önce Pan-İslâmizm terimi ve literatürünün kaynağını Fransız, İngiliz ve Rus dipolamatlarının yazışmalarının oluşturduğunu hatırlatalım.[2] 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da hızla gelişen Pan-Cermenizm ile Osmanlı aleyhine hızla teşkilatlanan Pan-Slavist[3] grupların İslâm ülkeleri arasında daha verimli ve hızlı bir dayanışmanın gerekli olduğu yönünde etkili olduğu doğrudur.[4] Gerçekten de Türkistan ve Kafkaslar'da Rus, Kuzey Afraki'da Fransız, Hindistan'da İngiliz[5] ve diğer İslâm ülkelerinde yerleşem işgâller bu dayanışmayı âcil ve zorunlu kılmaktadır. Ancak bu etki sebebiyle bundan sonraki politikaları Pan-İslâmizm terimi ile bunun türevleri veya etki tepki

---

[1] Pan-İslâmizmle ilgili özellikle Osmanlı Arşivi belgeleri değerlendirilerek yakın tarihlerde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.*, Haziran 1987, ss. 13-37; Mümtaz'er Türköne *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)* (İstanbul, İletişim Yayınevi, 1991); Cezmi Eraslan *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992); Azmi Özcan *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992) ve Metin Hülagü *Pan-İslâmist Faaliyetler* (İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1994). Belli başlı İngilizce çalışmalar için ise bkz.: Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, 1990) ve bu kitapta zikredilen kaynaklar; A. Arsharuni and Kh. Gabudullin, "The Asian Circle: 2. Panislamism", *Asiatic Review* (London), 23/73-6 (1927), 209-15; Baha Lal, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of Asiatic Society of Pakistan*, 14/2 (Aug, 1969) 182-92; Malik Ben Nabi, *Fikrat* Commonwealth *Islâmî* (Cairo, 1391/1971); Alexandre Bennigsen, "Islamic or Local Consciousness among Soviet Nationalities?", yay., Edward Allworth, *Soviet Nationality Problems* (New York, 1971), 168-82; "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asian Survey*, 3/3 (1985), 39-68; "Marxism or Pan-Islamism", *Central Asian Survey* (Oxford), 6/2 (1987), 55-66; Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union* (London, 1967); Browne, E.G., "Pan-Islamism", F.A. Kirkpatrick, ed., *Lectures on the History of the Nineteeth Century* (Cambridge, UK, 1902); F. Kazemzadeh, "Pan-Movements" *I.E.S.S.* (1968), XI, 365-70; Shaykh Mushir Hosain Kidwai, *Pan-İslamism and Bolshevism* (Londan, t.y. [1919]); Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, 1929); Henry Norman, *All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia* (London, 1902); yazarı gizli "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43 (Jan., 1883), 57-68; yazarı gizli "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Times* (London), 19 Jan 1882, 2; Pears Edwin, "Turkey, Islam and Turanism", *The Contemporary Review*, 114/534 (Oct. 1918), 371-9; Bury, G. W., *Pan-Islam* (London, 1919).

[2] Karpat, a.g.m., s. 13.

[3] Pan-Slavizmle ilgili bkz.: Hans Kohn, *Pan-İslavizm ve Rus Milliyetçiliği* (İstanbul, 1983), çev. Agâh Oktay Güner.

[4] *Basîret*'in Pan-Slavizm'e karşı Pan-Cermenizmle birlikte İttihâd-ı İslâm politikasının lüzûmuyla ilgili makaleleri için bkz. İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi* (Van, 1994); ss. 89-96.

[5] Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989* (London, Oxford University Press, 1962). s. 106.

gelişmeleri zincirine hapsetmek, oryantalizmi emperyalizm hizmetinde kullanmak değilse, doğu halklarını özellikle İslâm âlemini olduğu gibi değil, fakat batılı araştırmacıların düşündüğü şekliyle kabul etmek demektir.

Toynbee, yakın tarihin, milliyet ilkesinin yanlışlığını ortaya koyduğunu ve Batı kamuoyunu onun uygulama alanının sınırları olduğunu göstermeye başladığını söyler. Doğu insanına milliyetçilik fikrini aşılamanın onların mutluluğunun ve refahının azalmasının başlangıcı olduğuna dâir tereddütlerden bahseder.[1] Batı'daki gibi bir milliyet şuurunun doğması ve gelişmesinin mümkün olmadığı Doğu'da varlığı kabul edilen pan hareketlerinin arkasındaki temel faktörlerin veya ideologların aslında bu toplumun bünyesinden çıkmadıklarına şahit olmaktayız. Bu durumu göz önünde bulunduran Kazemzadeh, Pan-İslamizm'i destekleyen güçlü bir organizasyonun hiç bir zaman olmadığını ve bunun tamamiyle bir hayal olduğunu belirtir.[2] Kohn, Pan-İslam hareketinin önemli temellerinden olarak Vehhabî hareketini zikreder.[3]

"Pan hareketleri bâzen büyük devletlerin politik stratejilerinden kaynaklanmıştır. Üçüncü dünyadaki küçük milletler ekonomik güvenlik ile siyâsî istikrar tezâdı karşısındadırlar. Bu sebeple kendilerine sık sık büyük devletlerden müttefikler aramaktadırlar. Böylece ekonomik ve teknik destek ile askeri yardım almaktadırlar; iç karışıklık ve dış baskılara karşı güvenliklerini sağlamış olmaktadırlar. Fakat yaygın bir kanaat de var ki zengin ülkelerden fakirlere yapılan yardımlar, yardımla beraber fakir ülke üzerinde bir boyunduruk olmadan gerçekleşememektedir. Bu yüzden pan hareketine katılan küçük bir ülke, askerî ve ekonomik yardım aldığı ülkeye bu yöndeki ilişkilerle bir bakıma îkâzda bulunmaktadır. Bu tür ittifaklar bazı küçük devletler için diplomatik manevra imkanları vermektedir."[4]

Bu görüşün, sömürgeye konu olan veya sömürülen ülkelerde gerçekten bir pan hareketinin varlığını kabul ettiğini görmekteyiz. Bununla beraber, bu hareketin blöften öteye bir şey ifâde etmediği de belirtilmektedir. Ancak, konuyu yakalanabilecek, kolayca ifâde edilebilecek yönleriyle ele alıp, gerçek derinliği ve vechesinden kaçan oryantalist görüşlerin vardığı sonuç, böyle bir hareketin var olduğudur. Pragmatizmi politikalarının temeli sayan sömürgeci ülkeler, bu oryantalist görüşleri hem kendi halklarını hem de uluslararası gelişmeleri yönlendirmek ve iknâ etmek için kullanıyorlar.[5]

---

[1] Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the East* (New York, 1929), s. 430.

[2] Kazemzadeh, a.g.m., ss. 368-369.

[3] Kohn, *a.g.e.*, s. 38.

[4] Shaukat Ali, *Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabizm, Pan-Africanism, Pan Islamism* (Lahore, Publishers United Ltd., t.y., [1974]), ss. 261-262.

[5] E. Bernheim, "Tarihin yakalanabilecek hadiseleri değil zuhurlarıyla mânâ olan îmâ, işaret teşkil eden hâdiseleri esastır" dedikten sonra Spengler'in şu görüşünü nakleder: "tek insanlarda olduğu gibi uluslar da birbirlerini anlamazlar. İki kültür ruhu arasında aşılmaz bir duvar vardır. Kavimlerin rûhî yaşayışları öyle gariptir ki hiç biri diğerini gerçekten anlayamaz ve devam ettiremez; *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi* (İstanbul, 1936), çev. M. Şükrü Akkaya, ss. 36-41; Oswald Spengler, *Batının Çöküşü I*, terc. Giovanni Scognamıllo (İstanbul, Dergâh Yayınları), c. I, "Dünya Tarihi Morfolojisinin Dinle İlişkisi", ss. 54-57. Spengler'in bu görüşündeki haklılığı sömürgeci ve

Nikkie Keddie'ye göre Pan-İslamizm'in İttihad-ı İslam şekliyle ilk telaffuzu Genç Osmanlılar tarafından yapılmıştır. Bunun ilham kaynağı ise İtalyan ve Alman halklarının birlik istikâmetindeki başarıları ile Rusya'nın bilhassa Balkanlarda gittikça artan Pan-Slavik faaliyetleridir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı devleti için İslâm Birliği, dağılıp yok olmaktan kurtuluş ve hal çaresi olabilirdi.[1] Basîret'te konuyu net bir şekilde ele alan Ahmet Mithat şöyle der:

"Avrupa'da şu sıralarda İttihâd-ı Slav ve İttihad-ı Cermen fikri yayılmakta ve kuvvet bulmaktadır. Bunlardan İttihad-ı Slav Osmanlı Devleti için oldukça tehlikeli bir fikir akımıdır ve hızla güçlenmektedir. Bunun için Avusturya ve Osmanlı Devleti Panslavizm'e karşı Pancermenizm'i desteklemek zorundadırlar. Böylece büyük bir güç yine büyük bir güçle bertaraf edilmiş olur. Cermen fikrinin canlanması ne Avusturya'ya ne Osmanlı Devletine zarar verir. Cermen akımının Slavizm karşısında başarı sağlayabilmesi için İttihâd-ı İslâm fikri ortaya atılmıştır. Böylece Rusya içindeki Müslüman halk Rusya'ya karşı kışkırtılarak onların da Panslavizm'e karşı ayaklanması sağlanmış olur."[2]

Ahmed Mithat, Panislam'ın mâhiyeti hakkında mühim bir fikir veren şu görüşüyle yazısını tamamlar:

"Eğer ortaya bir küçük İttihad-ı İslâm fikri çıkarılır ise Karadeniz'den Kazan'a, Ortaasya'ya ve Gülçi Hanlığına kadar İslâm kabilelerinin derhal birleşebilecekleri inkâr edilemez. Red ve inkâr ne demek? Eğer bu hususta bir çalışma yapılırsa İslâmî bağların etkisiyle sonuç Slav birleşmesinden de hızlı ve başarılı bir şekilde elde edilecektir. Panslavizm fikri karşısında ise Pancermenizm ve Pan-İslamizm birlikte olurlarsa o zaman başarılı olurlar. Onun için Pan-İslamizm, Panslavizm'e karşı olan Pancermenizm'in yanında yer almalıdır. Slav ve Cermen fikri önemli bir sorun olduğu sürece Basiret İslâm Birliğinden sürekli söz edecektir."[3]

Pan-İslamizmi, çağımız siyâsî olaylarının ve milliyetçi gelişmelerinin beklenmeyen bir sonucu olarak gören araştırmacılara da rastlamaktayız. Bunlar, sorumlusu çağın siyâsî kaosu olmakla beraber, gerçekten bir Pan-İslamizm olduğunu kabul eder ve bunu, dünya barışını tehdit eden milliyetçilikle evrensellik arasında 'ehven-i şer' olarak görür. Keddie, Pan-İslamizmi milliyetçilik öncesi milliyetçilik olarak görür.[4] Rusya'nın Mançurya'da Japonya tarafından yenilmesi sonucu Pan-İslam programının gelişmesi bu tezi tersine çevirmektedir. Bu hadise,

---

sömürülen ülkeler için bütünüyle geçerlidir. Bununla beraber, sömürgeci ülkenin veya oryantalistlerin bir anlayış kıtlığından ziyâde çıkarlarının gereği olarak bu ülkelerdeki gelişmeleri çarpıttıklarını görüyoruz.

[1] Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, XLI, 1, (March, 1969), s. 20. Pan-İslamizm ile İslâmcılık, milliyetçilik, geleneksel İslâm dayanışması, vatanseverlik ilişkileri ile mâhiyeti hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, ss. 245-270.

[2] *Basîret*, "Devlet-i Aliyye ve Rusya", sayı 592; İlhan Yerlikaya'nın sadeleştirmesi; *a.g.e.*, s.90.

[3] *Aynı yer*, ss. 115-116; *Basîret*, sayı 592, ; Makalenin tamamının transliterasyonu için bkz.: İlhan Yerlikaya, *a.g.e.*, ss. 174-176.

[4] *A.g.m.*, ss. 17-28.

Pan-İslâmizme Pan-Asyatik bir boyut kazandırıyor.[1] Pan-İslâmizm'i istenmeyen bir sonuç olarak gören Shaukat Ali şöyle der:

"Bugün dünya öyle bir noktaya gelmiştir ki, devletler arasındaki karışıklıklar ve anlaşmazlıklar korkunç sonuçlara sebep olabilir. Gem vurulamayan milliyetçilik, bugünkü şartlar altında bütün dünya barışı için bir tehdit olarak görülmektedir. Evrensellik ve milliyetçiliğin nasıl bağdaştırılacağı çağdaş dünya politikasının en büyük çıkmazıdır. Bazen kültür milliyetçiliği olarak ta adlandırılabilen Pan hareketleri bu iki uç nokta arasında sıkışmıştır."[2]

«İttihad-ı İslâm» tâbiri ilk defa 1869'da telaffuz edilmiştir. Bunun batı dilindeki karşılığı olarak kullanılan «Pan–İslâmizm» için bulunabilen en erken tarih ise 1875'dir.[3] Bununla beraber konuyu ilk defa oldukça geniş çağrışımları ile işleyen makaleler 1882 ve 1883'de İngiliz basınında yayınlanmıştır.[4]

İngiltere'de, 1882'de *The Times*'de, 1883'de ise *The Contemporary Review*'de, muhtemelen aynı yazar tarafından[5] kaleme alınan makalelerde, Abdülhamid'in istikrarlı ve akıllı politikası* ısrarla bir noktaya çekilmek istenmektedir. Bu politikanın zikredilen müşahhas sonuçları olarak "Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabileleri Fransa'ya karşı silahlandırmış ve sonuna kadar mücadele için onlara cesaret vermiştir"[6] denmektedir. Yazar Hindistan'da ve Orta Asya'da İslâmî kimliğin kaybolması, Kuzey Afrika'nın Fransa'ya terki gibi emperyalist hedeflerin sonuca ulaşmamasının sebebi olarak Abdülhamid'in güttüğü politikayı "Pan-İslamik" olmakla suçlamaktadır. *The Times*'da çıkan makaleden sonra, aynı konuda bilinen pek fazla makale veya tartışma olmamasına rağmen, muhtemelen aynı yazar bu tehlikeden sıkça bahsedildiğini belirtmekte, okuyucuları şartlandırmaktadır. Hayâlî tehlike kamuoyuna benimsetilmek istenmektedir.

Bu makalelerden bir asırdan fazla bir süre geçtiği halde İslâm dünyasının sömürülmeye ve bağımlılığa karşı kıpırdanışlar karşısında aynı tarz yaklaşıma şahit olmaktayız. Makalede açıkça zikredildiği gibi, Kuzey Afrika ve Türkistan'da

---

[1] George Young, "Pan-Islamism", *E.S.S.*, XI, s. 543. Young sanki önceden hazırlanmış bir programdan bahsettiği halde, kimler tarafından böyle bir program değişikliği yapıldığı, bunun dış görünüşte yansımalaranını neler olduğu hakkında bir açıklamada bulunmuyor.

[2] Shaukat Ali, a.g.m., s. v.

[3] Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s 199. Esad Efendi, *İttihad-ı İslâm* (İstanbul, t.y. [1873]).

[4] Eraslan, *a.g.e.*

[5] "Pan-Islamism and the Caliphate (Pan-İslamizm ve Hilâfet)", *The Times*, 19 Ocak 1882, "Muhâbirimizden, İstanbul, 12 Ocak"; diğer ise aynı başlıkla *The Contemporary Review*, XLIII, June, 1883, ss. 57-68'de yayınlanmış olup, "Belli sebeplerden dolayı ismi verilmeyen kıymetli bir muhâbirden alınmıştır" notu vardır. Her iki makalenin de işlediği temâlar, konuyu ele alış tarzı hemen hemen aynıdır. Abdülhamid'in politikası ile düvel-i muazzamanın hedefleri arasındaki çelişkiyi net bir şekilde ortaya koyan, çare olarak bir Arap hilâfeti ihdâs etmek için batının değerleriyle hiç te bağdaşmayan kabile ve ırk tartışmalarından medet arayan, işin en ilginç tarafı da batılıların Abdülhamid'in tahta çıkması ile ilgili nasıl da gâfil avlandıklarını itiraf edip, bu durumu daha önce tahmin etselerdi bunu tahta çıkarmayacakları gibi iddiâlarda bulunan makalelerden ikincisinin tercümesini EK III'te veriyorum.

* Bu tesbitler mezkûr makalelerin yazarına aittir.

[6] "Halifelik ve Pan-İslamizm", ss. 57-68.

dirilme işaretleri veren Müslümanların bağımsızlık yönündeki sönük te olsa teşebbüsleri bastırılması gereken tehlike olarak görülmüştür. Günümüz için söz konusu olduğu iddia edilen "Pan-İslamik tehlike" görüntüsünün temelini oluşturan tarihî belgeler şunlardır:[1]

"İslamic Union, 1871" (İslâm Birliği, 1871). Balkanlar'da Rusya'nın desteklediği bağımsızlık hareketleri ile Fransa'nın Cezayir politikası ele alınarak, Osmanlı birliğinin, İslâm birliği ile mümkün olabileceğini ileri süren ve İmzasız olarak(!) neşredilen "Bir Yangın" başlıklı kitapçık.[2]

"Cemaleddin Efgani'nin 1884 İslâm Birliği". Değişik yerlerde temas ettiğimiz, diğer görüşleri ve kişiliği ile tutarsız olduğu halde, Mısır'da bizzat suikast düzenleyip yaraladığı Hidiv İsmail'in Hidivlikten ayrılıp Paris'e dönüşünden sonra kendisiyle tekrar anlaşıp Hidiv olması için onun verdiği para ile yayınladığı ve parayı kesince yayınını durdurmak zorunda kaldığı *Urvetü'l-Vüskâ*'da yayınlanan makalesi. Landau, makaleyi başta her ne kadar Efgani'ye mal ediyorsa da, *Urvetü'l-Vüskâ*'nın yazıları genellikle imzâsız olup, bu yazı da imzâsız olarak neşredilmiştir. Yazı kadrosunda Abduh'dan başka gayr–i Müslimler de bulunmaktaydı.[3]

"1888 Caffarel Raporu". İstanbul'da Fransız askerî ataşesi Caffarel tarafından kaleme alınan rapor, Abdülhamid'in Kuzey Afrika ve genel olarak Arap ülkeleri politikasını endişeyle anlatarak, Sultan'ın danışmanları olan, başta Fransızlar için önemli olan Senûsiler ve diğer bölgeler ve kabilelerin itibar ettiği kişilerden oluşturduğu «Pan-İslam kadrosu» hakkında îzahatta bulunur.[4] «Pan-İslam kadrosu»na konu olan bölgelerin Osmanlı toprakları olduğuna dikkat edelim.

"Efganî'nin 1892 Pan-İslam Projesi". Her gittiği ülkeden kovulan, nihayet Abdülhamid'in «altın hapishanesi»nde ömrünü tamamlayan Efgani'nin ikinci raporudur.[5] Pan-İslam projesi diye başlık verilen bu kısa mektupta, Efganî Sultan'a Afgan Emiri ile bir ittifak yaptığı takdirde, İngiltere, Rusya, Almanya ve Fransa'ya karşı oynayacağı rolü anlatır. Ve ekler: "Türkiye eğer benim teklifimi kabul eder, nasihatımı dinler ve bu görevi bana verirse, Türkiye'nin bu başarıyı kazanacağını garanti ederim. Eğer talih benden taraf olur da onun yanında yer alırsam, tecrübelerimin ortaya çıkardığı başka kimsenin bilemeyeceği birçok faydalı hususları ona göstereceğim." Daha önce Sultan'dan bir dâvet almadığı halde,

---

[1] Jacob M. Landau'nun *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, 1990) adlı eserinin temelini teşkil eden ve ekler bölümünde yayınladığı belgeleri sıralıyorum. Aynı belgeler, konuya önyargılı yaklaşmak isteyen hemen bütün çalışmalarda hareket noktasıdır. Tırnak içerisinde adı geçen yazarın belgesinin ismini verdikten sonra, bununla ilgili açıklama yaparak görebildiğim tezatları belirtiyorum. Landau'nun bu belgelerden hareketle yaptığı çalışmasının tenkidi ve değerlerdirmesi için bkz.: M. Hakan Yavuz,"Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı", *Türkiye Günlüğü*, 17, Kış 1991 (çev. Şenol Durgun), ss. 84-92.

[2] *A.g.e.*, ss.315-317.

[3] *A.g.e.*, ss. 318-320.

[4] *A.g.e.*, ss. 321-325.

[5] *A.g.e.*, ss. 326-327.

Efgânî, diğer ülkelerde devlet yetkilileriyle temasında, duruma ve şartlara göre yaptığı gibi, İstanbul'daki pozisyonunu garanti altına alma manevraları yapıyor.[1]

"1902, Lacau Raporu". Tripoli başkonsolosu Lacau tarafından yazılan aslı Fransızca rapor, *Sultan'ın Pan-İslam hayallerinin* başarısızlıkla sonuçlandığını belirtir. Bununla beraber Cezayir'deki Pan-İslam ajanlarıyla ilgili endişesini dile getirir.[2]

"İttihad ve Terakkî Komitesi'nden Kafkasya'daki Müslümanlara 22 Eylül 1906 Tarihli Mektup". Hıristiyanlar tarafından adlandırıldığı şekliyle İslam Birliği'nin adı bile Avrupa hükümetleri için ürkütücü olduğunu bildiren mektup, Adriyatik'ten Çin seddine Türk dünyasının varlığı üzerinde durur ve bugünkü durumun tek sebebinin cehâlet ve bölünmüşlük olduğunu bildirir.[3] Kafkasların bu dönemde Rus işgâli altında olduğuna dikkat edelim.

"Bir Mısır Gazetesinde Yayınlanan Maskat Sultanı'na Mektup, Aralık 1906". Maskat Emiri'ni Sultan lehinde propagandaya dâvet eden böyle bir mektubun İngiliz işgâli altındaki Mısır'da yayınlandığı, 25 Mart 1907 tarihli Hindistan Ofisi'nin "Gizli" yazısıyla hükümete bildiriliyor.[4] Her yönüyle komplo çağrıştıran bir belge.

"Hague'daki Fransız Elçilik Heyetinin 1907 Raporu". Hollanda sömürgesi olan Cava ve Sumatra'da "Pan-İslamizm" tehlikelerinden bahseden mektup, İsmail Hakkı beyin Cava Müslümanlarından Nur Muhammed Akın'la olan temaslarını anlatır.[5] Burasının Hollanda sömürgesi olduğunu ve sömürge yönetiminden sık sık şikayetler geldiğini belirtelim. Ayrıca bu dönemde Devlet destekli Hıristiyan misyonerlerinin hemen bütün sömürgelerdeki yoğun faaliyetlerini hatırlatalım. Büyük maddî imkanları olan bu misyoner akımı karşısında Sultan'ın gönderdiği elçiler ve mektuplar son derece mütevazi kalmaktadır.

"Ahmed Hilmi'nin Risalesi, 1910". İttihad ve Terakkî'nin iç ve dış politikadaki başarısızlıklarının bunalttığı bir dönemde kaleme alınan yazı, İslâm ve Türk dünyasının baştan başa sömürgeleştirildiğini bildirir. Müslümanların birlik, dayanışma ve kardeşlik ile bu felâketlere karşı mücadele edebileceğini[6] hatırlatılan risâlenin her yönüyle iç politikadaki kavgacılara hitap ettiği açıktır. "Pan-İslamizm" iddiasına tutarlı destek olabilecek bu tür yazıların her Müslüman ülkede ve her dönemde düşünenler tarafından yazıldığını görebiliriz. Mezkûr sömürgelerin içinde bulunduğu felâket hatırlatılarak, sorumluların biribirlerine destek olması çağrısında bulunulur.

---

[1] Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972), s. 371.
[2] Landau, *a.g.e.*, ss. 328-329.
[3] *A.g.e.*, s. 330.
[4] *A.g.e.* ss. 331-332.
[5] *A.g.e.*, ss. 333-334.
[6] *A.g.e.*, ss. 335-341.

"Rus Gizli Polisi'nin Pan-İslam Raporları, 1911-1912". Sudan'da Mehdi isyânıyla ortaya çıkan Pan-İslamizmin hedefinin Rusya'daki Müslümanlar da dahil büyük bir İslâm devleti kurmak olduğu yolundaki tehlike sinyallerini bildirir.[1]

"İslam Hayır Toplumu Kurulması Hakkında, Şekip Arslan, 1913". Proje safhasında sonuçsuz kalan ve Şekip Arslan'ın bir sonuç getireceğini kabul etmediği bir hayır organizasyonu. Kurucular ve üyeler bir maaşlarını bağışlayacak ve o zaman Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Arap şeyhleri ile diğer liderler arasında dayanışmanın sağlanacağı düşünülüyormuş.[2]

"Encümen-i Huddam-ı Kâbe'nin Prensipleri, 1913". İngiliz yönetimi altında bulunan Hindistan'da bir gazetede yayınlanmıştır.[3] Haremeynin korunması, hizmetlerinin yapılması, hacılara kolaylık sağlanması, yetimhaneler ve yurtlar açılması gibi hedefleri olan cemiyetin, Osmanlı hükümeti, Halîfe veya diğer İslâm ülkeleri ile pek bir ilişkisi olmadığı açıktır. Kuruluş bildirisinde, Halîfenin ve Osmanlı hükümetinin bir sürü müşkilatla karşı karşıya olduğundan buna teşebbüs edildiği zikredilmektedir.[4] Pan-İslam merhalelerinden kabul edilen bu cemiyetin Osmanlı hükümeti ile tek münasebeti olan Hac için buharlı gemi şirketi projesine dahi Osmanlı Devleti'nden bir cevap verilememiştir.[5]

"Bütün İslâm Milletlerine Hitâben Beyannâme, 1914". İkinci Meşrûtiyet hükümetlerinin Birinci ve İkinci Balkan Savaşları ile ülkenin uğradığı felaketlerden sonra, Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine ilan ettiği cihad çağrısı. Burada her Müslüman Halîfe'nin ülkesini, yegâne Darü'l-İslâm'ı savunmaya, yardımcı olmayaca çağrılmaktadır. Bu yardımın dinî bir vecîbe olduğu bildirilmektedir.[6]

"Kuzey Afrika Müslümanları ve Cihad, 1915". Kuzey Afrika İslâm ülkelerinin Avrupalılarca sömürüldüğü ve esâret altında olduğu bildirilerek, mücadele çağrısında bulunulmaktadır.[7]

"Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nin Kararları, Moskova, Mayıs 1917". Çarlık Rusya'sının çatırdamaya başlamasıyla yılların baskısı ve zulmünden bir an önce kurtulmak isteyen halk temsilcilerinin kongre kararlarını anlatır. Bu kongre ile oluşturulmak istenen organın esasları belirtilir.[8]

"Bütün Rusya Müslümanları İkinci Kongresi'nin Kararları, Kazan, Temmuz 1917". Birinci Kongre'nin devamı niteliğinde kararlar alır.[9] Rusya

---

[1] *A.g.e.*, ss. 342-343.
[2] *A.g.e.*, ss. 344-345.
[3] *A.g.e.*, ss.346-350.
[4] Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbu, Türk Diyanet Vakfı, 1992), ss. 224-232.
[5] *Aynı yer*.
[6] Landau, *a.g.e.*, ss. 351-357.
[7] *A.g.e.*, ss. 358-359.
[8] *A.g.e.*, ss. 360-361.
[9] *A.g.e.*, ss. 362-363.

Müslümanlarının siyâsî, sosyal hakları ile diğer temel hak ve hürriyetlerden başka bir tartışma konusu yoktur.

"İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Pan-İslamla İlgili Bilgileri, 1919". Cemaleddin Efgani ağırlıklı ve İngiliz işgâli döneminde Mısır müftüsü olan Muhammed Abduh destekli standart Pan-İslam iddialarından oluşan bir kitapçık.[1] Birçok ilâve ve yanlış bilgiler ihtivâ eden bu raporun sömürgelerdeki muhtemel gelişmelere karşı kullanılmak üzere hazırlandığını tahmin ediyoruz.

"12 şubat 1951, İslam Dünyası Kongresi'nden Geçen Kararlar". Filistin, Pakistan, Nil vâdisi gibi Müslümanların birçok uluslararası komplolar altında ezildiği bölgelerde siyâsî problemlere çözüm aramak yolunda başta Birleşmiş Milletler nezdinde olmak üzere uluslararası arenada yapılabilecek işleri sıralar.[2]

"Müslüman Halklar Organizasyonu'nun Gâyeleri, Mayıs 1952". Karaçi'de kurulan organizasyon, esâret altındaki Müslümanların bağımsızlık mücadelelerini destekleme, iktisadî ve kültürel yönden geliştirme hedeflerini dile getirir.[3]

"Müslüman Bağımsız Devletler Topluluğu Anayasası Projesi, 1969". Pakistan Yüksek Meclisi'nden emekli Abdülhamid'in hazırladığı taslak, İngiliz Commonwealth'ına tepki niteliğinde, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda dayanışmayı sağlayacak esaslar önerir.[4]

"Afgan Öğrencilerinin İslâm Federasyonu Beyannâmesi, 1985". Afganistan'a Rus saldırısından sonra Peşaver'deki mülteci kamplarında yaşayan öğrencilerin zor günlerindeki fikir cimnastiğinin günümüz *Pan-İslamizm tehlikesinin* kilometre taşlarından olarak takdim edilmesi ilginçtir.[5] Öğrencilerin bu kamplarda bulunmalarının asıl sebebinin ülkelerinin işgal altında olmasını önemle hatırlatalım.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu

1774 Küçük Kaynarca ve 1829 Hünkar İskelesi Antlaşmaları ile Osmanlı İmparatorluğu gerileme dönemine girmiştir. Bunu durdurmak isteyen padişahlar ve devlet adamları devletin yapısını ıslah yolunda birçok çarelere başvurmuştur. Bunlar, bazen mevcut müesseseleri ıslah, bazen de her gün güçlenen Batı'nın bu gelişme "sırlarını" ithal şeklinde olmuştur. Bu cümleden olarak Tanzimat ve Islahat fermanları ilan edilmiş, meşrûtî yönetime geçilme gündeme gelmiştir. Dış baskılarla uygulamaya konulan Tanzimat ve Islâhat fermanları kısa zamanda etkisini göstermiştir. Tanzimat'a kadar Müslüman-Hıristiyan tebaa arasında bir

[1] *A.g.e.*, ss. 364-370.
[2] *A.g.e.*, ss. 371-372.
[3] *A.g.e.*, ss. 373-374.
[4] *A.g.e.*, ss. 375-379.
[5] *A.g.e.*, ss. 380-381.

yakınlaşma veya denge sözkonusu iken, bundan sonra gayr-i Müslimler her yönüyle üstün duruma geçmişlerdir.[1]

"Islahat Fermanı'nın Osmanlı Müslümanları üzerinde yarattığı etkiyi, yüzyıllardır sahip oldukları imtiyâzlardan mahrûm kılmak ve devletle bütünleşmelerinden tedrîcen uzaklaştırılmak şeklinde özetleyebiliriz."[2] Aynı dönemde emperyalist saldırılara mârûz kalan Müslüman halkların İstanbul'dan yardım talepleri ile Hilâfet önem kazanıyor ve dünya İslâm dayanışması fikrinin olgunlaşacağı zemîn ortaya çıkıyor.[3]

Pan-İslamizmin gündeme geldiği tarihî ve coğrafî şartlar ile kavramın doğuşu ve gelişmesinin safhalarına gözattığımızda, bunun Sultan II. Abdülhamid'li yılların (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909) ortaları olduğunu görürüz. Sultan II. Abdülhamid'in ilk aylarında Balkanlarda çıkan Karadağ, Sırp ve Bulgar isyanlarının bastırılması üzerine Panislavizm'in bir an önce neticesini almak isteyen Rusya, dış müdâhale olmadan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyabileceğini anlamıştı.[4] 93 harbi ile Osmanlıya, doğrudan son darbeyi vurmak istedi. Osmanlı, yardım vâdeden İngiltere'nin tarafsız kalması sebebiyle iç istikrarsızlıklar da buna eklenince tam olarak köşeye sıkıştı.[5] Sultan II. Abdülhamid savaşı hazırlayan dönemde tahta çıkmış, ülkenin askeri ve iktisadî yetersizliği karşısında her çareye başvurmuştur. Mekke'de bildiri ve risâleler[6] vâsıtasıyla Müslümanları cihâda dâvet etti. "Dikkati mûcib olan bir husus, hazırlanan bildiriler ve diğer propaganda malzemelerinin değişik memleketlerden gelen hacılara farklı mesajlar vermesidir. Şöyle ki; Rus hâkimiyetindeki Türkistan'da, Afganistan ve İran'da yaşayan Müslümanlar açıkça ayaklanarak Ruslara karşı savaşmaya dâvet edilirken, diğerleri, meselâ Hindistan Müslümanları, sadece mânevî destek ile para yardımına çağrılıyor, böyle bir yardımdan İngilizlerin rahatsız olmayacağı da belirtilerek, İngiliz idâresinin muhtemel engelleri zihinlerden siliniyordu."[7]

Rusya, Berlin Konferansı'ndan sonra Osmanlı bünyesindeki Ermeni ve Rum toplumu ile Balkan kavimleriyle olan bağlarını koruyuculuk kisvesi altında canlı tutup geliştirmenin çarelerine başvurdu. Bu dönemde Osmanlı'nın kendi

---

[1] Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 46-55.

[2] Türköne, İslâmcılığın Doğuşu, s. 145.

[3] *Aynı yer*.

[4] Süleyman Kocabaş, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası, *TDTD*, 21, ss. 12-18.

[5] İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı'ya destek sözü vererek bir bakıma tuzağa düşürmesinin bir örneğini 93 harbi öncesinde görmekteyiz. İngiltere, Osmanlı'yı Ruslara karşı topyekün savaşa teşvik için malî, hatta gerekirse askerî yardım sözü vermiş. Savaşta hiç bir yardımda bulunmadığı halde, bu güç şartlardan istifâde ile Kıbrıs'ı almıştır. BOE, YEE, 8-2625-77-3; M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları* (İstanbul, t.y.), ss. 82-90.

[6] B.O.A., *İrâde Dâhiliye*, 61904. Bu risâle sultanın izni ile hazırlanmış ve dağıtılmıştır. Risâle İbrahim ibn-i Nuhas'ın *Meşâiru'l-Esvak* isimli kitabının özeti olup cihadın faziletleri ve Müslümanlar arasında dayanışmanın önemini anlatır; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 110, n. 67.

[7] Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, ss. 110-111.

egemenliği altındaki birçok aşiret reisleri, ulemâ ve diğer seçkinlerle olan temasları, Abdülhamid'in doğrudan elçiler göndererek haberleşmeleri, onlardan uygun olanlarının saray çevresine yerleştirilerek memleketin umûmî ve husûsî işlerinde istişâre edilmesi bütün kaynaklarda Pan-İslamizm'in en muşahhas delilleri olarak zikredilir. Daha mantıkî olabilecek diğer deliller ise Osmanlı'nın dışındaki Müslümanlarla olan temaslar. Sultan II. Abdülhamid'in özellikle Türkistan ileri gelenleri ve diğer Osmanlı dışındaki Müslümanlarla olan temaslarını ele almadan önce bir gerçeği hatırlatalım. Sultan, bütün düşmanları ile de çok iyi ilişkiler içerisinde olmaya özen gösteriyor ve bunda da başarılı oluyordu. Alman imparatoru ile şahsî dostluk kurmuştu. Bu dostluk askerî ve iktisadî sahalarda meyvelerini vermişti. Bununla beraber, İngiltere, Fransa ve Rusya'yı karşısına almamaya dikkat etmiş, her vesîle ile dostluk göstermiştir.[1] Bütün bu politikaların temelinde, kendisini ve dolayısıyla ülkesini koruma ve haklarını kaybetmeme maksadı olduğu, ideolojik bir yön bulunmadığı açıktır.[2]

Sultan II Mahmud'la "Zıllullah" (Allah'ın gölgesi), Sultan Abdülaziz ile hac makamlarının koruyucusu durumuna gelen Osmanlı Sultanının, daha 1868-74 savaşı sonunda yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile milletlerarası hukuk tarafından halîfeliği tasdik edilmişti. Abdülaziz'le müessir hâle gelen bu makam II. Abdülhamid döneminde çok daha fazla önem kazandı.[3] Bu dönemde, Düvel-i Muazzama, Müslüman memleketlerini, işgâlde daha sistemli ve hızlı bir şekilde harekete geçmiş, direnişlerin çoğu bastırılmış, dünyanın çeşitli bölgelerindeki direnişlerden Osmanlı tebaasının da haberi olmuş, istilâya uğrayan ülkelerden Osmanlıya göçmen akımı her gün kamuoyunu, olayları âdetâ içinde yaşayarak meşgul etmiştir. Kafkaslarda ve Türkistan'da Rusya, Hindistan'da İngiltere, Kuzey Afrika'da Fransa, Endonezya'da Hollanda'nın Müslümanlara yaptıkları baskı ve zulüm, çeşitlik gazete ve dergiler kanalıyla halka duyurulmuş, Osmanlı aydını ve yönetime yakın olan kişilerin bu yöndeki beklentileri, teklifleri ve tenkitleri sürekli gündemde kalmıştır. Osmanlı aydını, İslâm ülkelerinin bu sömürgeleşmesini göz önünde tutarak, böyle bir İslâm dünyasında "İttihad-ı İslâm"ın mümkün olmadığını, bunun Türkistan'dan ziyâde Fas'ta aranması gerektiğini hatırlatır.[4]

Abdülazizli yıllarda, Tanzimat döneminin meşhur ricâlinden Âli Paşa'nın, 1869'da Asya'da Rus yayılmacılığına karşı bir İslam bloku kurmak istediği

---

[1] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid* (Konya, Selçuk Yayınları, 1986), ss. 49-50; Kocabaş, a.g.m., ss. 14-15.

[2] Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987).

[3] Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989* (London, Toronto, Oxford University Press, 1962), s. 106.

[4] Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında "İslâm Birliği" Hareketi (1876-1878)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi (Ankara Üniversitesi, 1988), ss. 87, 184; "Fas'a Nasihat", *Basiret* Gazetesi".

bilinmektedir. Osmanlı Paşaları böyle bir teşebbüsün İngiltere'den de destek göreceğini tahmin etmekteydiler.[1]

Rusya'nın Hokand ve Buhâra'nın önemli bir bölümünü işgâl edip, çok kötü şartlarda barışa zorladığı ve 1867 senesinde Türkistan Umûmî Valiliği'ni kurduğu dönemde Osmanlı, Balkanlarda her gün ayrı bir gâile ile karşılaşıyordu. 1866 Eylül ayında Sırp-Karadağ ittifakından sonra bağımsızlık talebi ile Hırvat ayaklanması başlıyor. 1867 Nisan'ında ise Türk askerleri Sırbistan'ı boşaltmak zorunda kalıyor. Mayıs ayında Sırp-Romen, Ağustos'ta Sırp-Yunan ittifakıyla karşı karşıyadır. Tanzimat ve Islahat'ın durduramadığı çöküşe karşı, Osmanlı aydını yeni çareler ve ilaçlar aramaktadır. Hilâfet müessesesi ile İslâmî dayanışma daha sık gündeme geliyor.

Özellikle İngiliz destekli Arap isyân hareketlerinin temelini oluşturan Osmanlı hilâfetini tanımama yönündeki bazı iddialara[2] rağmen Osmanlı sultanlarının halîfeliği, daha önceki yıllarda da kabul görmüştür. Bununla beraber meselâ Cava'daki Müslümanların Kânûnî Sultan Süleyman ile haberleşmeleri o günkü ulaşım teknolojisi açısından çok zor olduğu için, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid ile kurulan selâm-bağlılık diyaloğu daha önce pek fazla görülemez.

Sultan II. Abdülhamid'den önce yokmuş gibi gösterilmek istenen Osmanlı halîfeliği ne derece gerçeklere aykırı ise, onun Osmanlı dışındaki Müslümanlarla olan temasları, ihsânları, yardımlarını da sadece siyâsî bir hedef uğrunda yapılan yardımlar olarak takdîm etmek, «gasbedilmek» istenen hilâfetin ayakları olarak görmek o derece hatalıdır. İngiltere, Pan-İslâmizmin en tehlikeli yanı olarak gördüğü Osmanlı hilâfetini devre dışı bırakmak ve ünvânının hitâp ettiği Müslüman halkları Osmanlı'dan koparmak için bir dizi politikalar üretmiştir.[3] Bu yönü ile Pan-İslâmizm, Hıristiyan Batı devletlerinin umûmî istilâ hareketlerinin doğurduğu tehdîde İslâm dünyasının bir tepkisi olarak ortaya çıktığı[4] görüşü yaygınlık kazanmaktadır. Osmanlı Sultanı'nın İngiliz emperyalizmine karşı elindeki kozlarını kullandığı bir vâkıadır. Ancak bunun ideolojik tabanlı ve

---

[1] FO., Sec. H. 1869, no: 111, NAI; Azmi Özcan, *a.g.e.*, s.50. Bu konu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. R.L. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire 1853-1882* (New Delhi, 1973). s. 124-125.

[2] Meselâ "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43 (Jan., 1883), 57-68; bu bölümün sonunda, EK III.

[3] Emr–i hilâfet ile Pan-İslâmizm husûsunda Selim Deringil'in, birincisinin imparatorluğun kendi tebaasına hitâp eden, ikincisinin ise sömürge durumundaki halklara yönelik politik araç olduğu şeklindeki îzâhının ("İkinci Abdülhamid'in Dış Politikası", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, II-306) yerli kaynaklarda bir mesnedi bulunamadığı gibi yabancı araştırmacıların da buna itibâr etmediğini görmekteyiz. II. Abdülhamid, Osmanlı dışındaki birçok ülkelerde yaşayan Müslümanlara halîfe olarak selâm göndermekte ve bu mesaj teâtileri son derece etkili olduğundan kaynaklar bunu Pan-İslam propagandasının delili olarak göstermektedir. Öte yandan özellikle yabancı kaynaklar, Pan-İslam kadrosunun en büyük delili olarak, saraydaki muhtelif unsurların lideri durumunda olan kadroyu göstermekte, yani Pan-İslâmizmin bir iç politika meselesi olduğunu iddiâ etmektedirler.

[4] Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, ss. 27-28.

sistemli bir pan hareketinin unsuru olarak görmek, oryantalizmin çıkmazlarından biridir. Çünkü böyle bir hareket yok, fakat basîret ve firâset sahibi Müslüman bir yönetici veya devlet adamının sorumlulukları vardır.

İslâm'ın özünde olan ve her Müslümanın gücü nisbetinde mükellef olduğu hususların, Sultan tarafından, maddî ve siyâsî emellerin vâsıtası olarak kullanıldığı[1] iddiaları tartışmaya açıktır. Çünkü, hacılara ihsânda bulunmak, şeyhleri ve ulemâyı etrafında toplamak, zulüm ve baskı altındaki diğer Müslüman ülkelerle irtibâta geçip onlara maddî yardım göndermek veya mânevî destek veya tavsiyelerde bulunmak gibi uygulamaların İslâm dininin emirleri olduğunu, İslâm kültüründen nasibi olan herkes teslim edecektir.

Daha 1863'de İran'daki Osmanlı sefârethânesine gelen Tatar hacılar, hergün buradan yardım almakta ve bu yardımlar ile hac masraflarının belli bir kısmını karşılamakta, gündelik ihtiyaçlarını gidermektedirler.[2] Aynı yıllarda başka Müslüman sultanların da hacılara yardım ettikleri, onların ihtiyaçlarını giderdikleri ve bundan dolayı da halk arasında sevildiklerini görmekteyiz. Meselâ sıradan bir Türkmen aşiretinin reisi olan Aşur Ata'nın bu yardımseverliği meşhur olduğundan, Vambéry'nin de içinde olduğu hac kafilesine onu görmesi tavsiye ediliyor. Türkmen reisi Han Can ise Aksakal kabilesinin reisi olup, kendisi gibi babasının sağlığında da dervişler, hacılar ve yabancılardan hiçbir kimse onun ekmeğini yemeden, suyunu içmeden Gümüştepe'den geçmeye cesâret edemedikleri bildirilmektedir.[3] Vambéry'nin daha sonra uğradığı Hîve, Buhâra ve Semerkant'taki hanlar ve görevliler de kendisine ve diğer hacılara yardımlarda bulunuyorlar. Bunların hiçbirinin öyle pan hedefleri olduğu bilinmemektedir. En çok zikredilen hacılara yardım, örnekte görüldüğü bütün İslâm dünyasında rağbet edilen bir müessesedir. Osmanlı'da ise ilk Halîfe-Sultan Yavuz'dan önce de istikrarlı bir şekilde tatbik edilen hacılara yardım programı var idi.[4]

Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslamist" olarak nitelenen icraatının aslında İslâm'ın veya en azından Müslüman yöneticinin yapması gerekenlerdir.[5] Dînî hükümleri araştırıp tatbik etmekle mükellef olan[6] Sultan'ın bunun sonucu siyâsî güç ve menfaat elde etmesi tabiîdir. Her yöneticinin aynı ölçüde dinî kuralları uygulaması da beklenemez. Bununla beraber dînin hükümlerini, esas alan bir

---

[1] Osmanlı hilâfetini, milletlerarası münâsebetlerde, maddî ve siyâsî emeller uğrunda kullanmak, bu dönemde Osmanlı'dan önce İngiltere tarafından uygulanmıştır. Çünkü Hindistan'daki isyanlarda, isyanın bastırılması için resmen Halîfe'nin nüfûzuna başvurmuştur. Eraslan, *a.g.e.*, s. 41-43.

[2] A. Vambéry, *Orta Asya Gezisi*, s. 20-21

[3] *Aynı eser*, s. 41

[4] Kadir Mısıroğlu, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet* (İstanbul, Sebil Yayınevi, 1993); ss. 114-120.

[5] Müslüman yöneticinin sorumlulukları ile ilgili gerek genel İslâmî kaynaklarda ve gerekse klasik dönemlerde kaleme alınmış fütüvvetnâme ve siyâsetnâmelerde verilen bilgi ve nasihatler vardır. Örnek olarak bkz.: Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, terc. Nurettin Bayburtlugil, (İstanbul, Dergâh Yay., 1981).

[6] *Siyâsetnâme*, 91.

politikaya «İslâmcı Siyâset» yerine «İslâmî Siyâset» demek daha uygun olur. Nizâmülmülk'ün 11. yüzyılda yazmış olduğu *Siyâsetnâme*, iyi bir hükümdârın yapması gereken işler cümlesinden olarak, muhbirler, postacılar ve memleket işlerinde tedbirler almak gerektiğini söyler.[1] Memleket ve halkın iyiliği için casuslar göndermesi gerektiğini açıkça zikreder.[2] Sultanların, devlet işleri için âlimlerle meşveret yapması gerektiğini belirtir.[3] Her cins ve kavimden asker bulundurmasının faydalı olacağını yazar. Pâdişâha, din işlerini araştırıp, farz ve sünnetleri korumanın ve Allah'ın emirlerini yerine getirmenin, din âlimlerine hürmet etmenin vâcip olduğunu söyler.[4] Sultan, ilim tahsîl edecekler için medreler yapılmasını emreder. Bu işlerin sevabını dünyada alacağı gibi halk da kendisini devamlı hayırla anar.[5] Nizâmülmülk, Sultan'ın bütün icraatındaki dinî sorumluluğunu, bu dünyanın pâdişâhların amel defteri olduğu şeklindeki görüşüyle açıklar.[6]

Osmanlı sultanlarının bu dönemde önem kazanmaya başlayan halîfelik vasıfları, 1512'de Mısır'ın fethi ile elde edilmiştir.[7] Mısır'daki son Abbasî halîfesini yenen Yavuz Sultan Selîm, bu ülke ile beraber hilâfeti de Osmanlı hânedânına taşımıştır.[8] 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Kırım'ı kaybetmiş, fakat önemli bir şey kazanmıştır: Osmanlı Sultanının, Müslümanların halîfesi olarak Rusya'daki Müslümanların da dînî lideri olduğu bu anlaşma ile kabul edilmiştir.[9] Bernard Lewis, siyâsî Pan-İslâmizm'in başlangıcı olarak bu antlaşmayı gösterir.[10]

Daha Yavuz Sultan Selim Mısır'ı almadan yıllar önce, Osmanlıların halîfe adayı olduğunu, Mısır Sultanı Barkuk itiraf etmiştir. Her tarafta Timur rüzgarının korkusu devam ederken ve bu sebeple birçok ülkeler Timur'a karşı ittifakı tartışırken, Mısır Memlukluları ile Osmanlının ittifakı gündeme gelmiştir, fakat gerçekleşmemiştir. Sultan Barkuk ünlü tarihçi aynı zamanda Mısır Mâlikî Kâdi'l-Kuzât'ı İbn-i Haldûn'a şunları söyler: "Herkesin aleyhinde bulunduğu Timur'dan

---

[1] *Aynı eser*, s. 96.
[2] *Aynı eser,* s. 110.
[3] *Aynı yer,* s. 133.
[4] *Aynı eser,* s. 91.
[5] *Aynı eser,* s. 29.
[6] *Aynı eser,* s. 31.
[7] Hilâfetle ilgili görüşler ve tartışmalar için bkz.: Kadir Mısıroğlu, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet*; Eraslan, *a.g.e.*, 192-211; Türköne, İslâmcılığın Doğuşu, ss. 170-195.
[8] Hilâfetin ilgâsında mühim rolleri olan Seyyid Beyin Osmanlı sultanlarının yakın zamanlara kadar halîfeliklerinin sözkonusu olmadığı iddiası asılsızdır. Yeri geldikçe pasajlar sunduğumuz bir çok vesikalarda olduğu 16, 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan hanlıklarının Osmanlı sultanlarıyla mektuplaşmalarında halîfeye bağlılık beyânı ve berât istemeleri sık sık görülen hususlardır. Ayrıca Yavuz'dan önce de daha Murad Hüdâvendigâr zamanında, Osmanlı sultanı halîfe ünvânını kullanmıştır. Murad Hüdâvendigâr ile Yavuz arasında bu ünvânın kullanıldığının ve halîfenin görevlerinden olan Harameyn-i Şerifeyn hizmeti ve bakımının çok önceden başladığının bir çok örnekleri ve belgeleri vardır. Meselâ bkz.: *Fâtih Câmii Vakıfnâmesi*, s. 8 (İstanbul, 1935), *Topkapı Sarayı Arşivi*, no: 884; *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*; K. Mısıroğlu, *a.g.e.*, ss. 114-120.
[9] Rusya'nın ve daha sonra diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası Hıristiyanlarını koruyucusu olarak müdâhale hakkını elde etmeleri de bu antlaşma ile başlatılır.
[10] Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s. 194.

değil, bilakis bütün İslâm aleminin teveccühünü kazanan Osmanoğlundan korkuyorum".[1]

Türkistan hanlarının Osmanlı Sultanlarını II. Abdülhamid'den önce, halîfe olarak kabul ettiğine dâir Vambéry'de bir çok örnek bulunabilir.[2] Hatta halîfenin çevresindeki zevât hakkında, gezdiği yerlerdeki halkın ve yöneticilerin üstün kanaatleri, gezi boyunca Vambéry için en büyük güvenlik unsuru olmuştur. Hîve'deki tesbitleri şöyledir:

"Osmanlı Sultanı, Hîve'de Peygamber'in halîfesi olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle gerek Sultan Hazretlerinin, gerek Mabeyn-i Hümâyûn görevlilerinin ve diğer memurlarının genel olarak salihler salihi, âbid, zâhid, mübarek kimseler olduklarına inanılıyordu."[3]

Semerkant'te ise,

"Sultan Mahmud Han Hazretleri ile Sultan Mecid Han Hazretlerinin Emir'e gönderdikleri, cuma namazı kılınması izni verlidiğini ve Emirü'l-Müminin ünvanı bağışlandığını bildiren iki ferman, Gök Taş'ın arkasına raslayan duvara asılmıştı. Tahta çıkışlarının arkasından emirlerin bu taşı ziyaret etmeleri gelenekleşmişti. Salih hacılar da üç kez salat ve selâm getirdikten sonra bu taşı öpüyorlardı."[4]

Pan-İslam iddiaları, Osmanlı sultanlarının sahip olduğu halîfelik vasfı ile ilgili tartışmalarla beraber, milliyetçilik cereyanları ile irtibatlandırılmakta olduğu görülmektedir. Keddie, Pan-İslâmizmi, Müslümanların ümmet inancından mensup oldukları millet fikrine geçiş aşamasında «ön-milliyetçilik» olarak kabul eder. Bunun İslâmî bağlılıktan ulusal bağlılığa geçişte bir safha olduğunu belirtir.[5] Pan-İslâmizmin ideologları olarak zikredilen Cemâleddin Efgânî ve izleyicilerinin aynı zamanda Arap ve Türk milliyetçiliklerinin de önderleri olması bu görüşü desteklemektedir.[6] Ancak, ümmet rûhu, İslâm'ın özünde olduğu halde, kavram ve takdîm ediliş tarzıyla «Pan-İslâm» ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında etkili olan batı destekli milliyetçilik fikirlerinin İslâm'da yerinin olmaması, böyle bir geçişi sakat kılmaktadır.

Lee, Pan-İslamizmin büyük ölçüde İngiltere'nin desteği ile gelişen ve Batı'nın İslâm dünyasındaki tahribatına karşı ortaya çıkan tepkiden kaynaklanan bir hareket olduğunu belirtir.[7] Başta Panslavizm ve Pancermenizm olmak üzere milliyetçilik

---

1 İbn-ü Hacer, *Inbâü'l-Gumr*, zikreden Öztüna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 2, s.339

2 Meselâ bkz., *Orta Asya Gezisi*, ss. 111, 115, 128, 177

3 *Aynı eser*., s. 115.

4 *Aynı eser*, s. 177.

5 Nikki R. Keddie, "Pan-Islam..", ss. 17-18.

6 Efgânîli yıllarda gündeme gelen "İslâmcılık" akımı ile "İslâm Birliği"ni karıştırmamak gerekir. İslâm Birliği (İttihad-ı İslâm veya Pan-İslamizm), Müslüman ülkelerin emperyalist batı karşısında müşterek siyâset ve dayanışma politikaları olduğu halde, İslâmcılığın alanı daha doğrusu hedefi itikadî ve amelî yönleriyle beraber siyasal ve toplumsal çerçevede İslâmdır. Dinde reform ve ictihad kapısının açılarak yaygınlaştırılması temel hedeftir. Bu yönüyle II. Meşrûtiyet İslâmcılarının Abdülhamid'e karşı olan muhâlefetlerinde bu ayrılığın payı büyüktür. Çetinsaya, *a.g.e.*, ss. 10-11. Karşılaştır, Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 18-19.

7 Dwight E. Lee, "Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review*, Jan. 1942, ss. 278-287.

hareketlerinin itici gücü pan hareketleriyle "Pan-İslâmizm" kelimesinin bunlara kıyaslama yoluyla türetilmesi bir yana, Pan-İslâmizmin bir örnek ve tehdit oluşturan pan hareketlerinden özellikle de Panslavizmden etekilendiği muhakkaktır. Sömürgecilik ise hem İslâm dünyasındaki canlanmanın sebeplerinden biri olarak hem de İslâm dünyasından Osmanlı devletine olan talepleri arttırmak sûretiyle İslâm Birliğini etkilemiştir.[1]

Tunus ve Cezayir'de Fransa aleyhine meydana gelen olaylar ile İstanbul'a bu bölgelerden gelen muhâcirlerin ilişkisi, Fransa'yı şüpheye düşürerek Pan-İslâmizm iddialarını ortaya çıkarmasına sebep oldu. Gerçekten de İslâmcılık ve Pan-İslâmizm üzerine yazılan yazıların çoğu Fransız ve İngiliz hâriciyecilerin kaleminden çıkmıştır. Asıl gayesi Osmanlı Devleti'nin, bir parçası olan Libya üzerindeki hâkimiyetini muhafaza etmek olduğu halde ve bu onun en tabiî hakkı iken Sultan II. Abdülhamid'in bu politikasından kuşkulanan Fransa, Padişah'ın Pan-İslâmizm fikrini yaymaya çalıştığını iddia ederek bu görüşünü diğer Avrupa ülkelerine de kabul ettirmiştir. İngiltere Hindistan'la ve Rusya ise Türkistan'la ilgili olarak Abdülhamid'in politikasından endişe etmeye başladılar. II. Abdülhamid'in, kısmen olayların çok haklı çıkardığı tecessüsü sebebiyle, kısmen de halîfe olarak dünya Müslümanlarının durumu ile ilgilenmesi, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Pan-İslâmizm ile ilgili iddialarını doğruladığı düşünülebilir.[2] Ancak Sultan'ın böyle bir pan hedefi olmadığı, gerçekte onun, Osmanlı'nın görünüşte hâkimiyeti altında olan bölgeler ile ilgili bile ümidi kalmadığı halde bazı siyâsî manevralar sebebi ile kararlı bir şekilde hak iddia ettiğini aşağıda ele alcağız.[3]

Abdülhamid'in yakın çevresinden olan ve onun Panislam kadrosunun başında sayılan Şeyh Ebu'l-Huda as-Sayyadî, Abdülhamid'in dinî politikasında önemli bir danışmanlık görevi yapmış, yazdığı kitaplar ile başta Vehhâbî tehlikesi olmak üzere, İslâm'ın karşı karşıya kaldığı, siyasal güdümlü hareketleri önlemek için yazılarını neşretmiştir. Sultan'ın halîfe olduğunu, hilâfetin Ebû Bekir'den itibaren Osmanlılara ve Abdülhamid'e meşrû bir şekilde geldiğini, bütün Müslümanların halîfeye itaat etmeleri gerektiğini dile getirmiştir.[4] Bu propagandaların muhatabının İngiliz sömürgesi Hindistan Müslümanlarından çok, 1870'lerden beri hilâfetin asıl sahibi olduklarına dâir İngilizler tarafından kışkırtılmak istenen

---

[1] Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında "İslâm Birliği"*.

[2] Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.*, Haziran 1987, ss. 27-28.

[3] Karpat, bu konuda delil olarak, II. Abdülhamid'in Türklerin tarihi ile de meşgul olmasını, hatta Amerakan sefirinden Kızılderililerin Türk ırkından olup olmadığını sormasını gösterir; s. 28. Samîmi, inançlarına bağlı bir Müslüman olan II. Abdülhamid, din kardeşliğini herşeyden üstün tutmuş ve Vambéry'ye, muhtemelen diğer ırklardan olan Müslümanlarla olan din kardeşliğini zedeler düşüncesiye, Türk ırkı hakkında konuşma yapma izni vermemiştir. Bununla beraber mekteplerin programlarında öğrencilerin zihinlerine din, devlet ve vatan sevgisinin yerleştirilmesine büyük ehemmiyet vermiştir. BOE, YEE, 9-2008-72; M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, (İstanbul, t.y.), ss.

[4] Hourani, *a.g.e., s. 107.*

Araplar olduğu açıktır.[1] Hourani, Pan-İslamizmle ilgili, birçok araştırmacıların sık sık tehlike olarak göstermek istedikleri anlamda sömürgecilik tehlikesine karşı Müslümanların siyâsî ve askerî bakımdan birleşmelerini hedef alan bir hareket olmadığını, belki bu yolda bir şahıs olduğunu belirtir ve bunun Cemaleddin Efgani olduğunu söyler.[2]

II. Abdülhamid'in gerçek bir Pan-İslam politikasından çok[3], böyle bir politik tehdidinin sözkonusu olduğu daha gerçekçidir. Sömürgeci ülkelere karşı, idâreleri altında bulunan Müslüman halkların varlığı hatırlatıp böyle bir politika ile huzursuz ederek son raddede tehditkâr bir tavır takındığı zaman zaman görülmüştür. Ancak burada da görüldüğü gibi, İslâm Birliği politikası ile Avrupa'ya karşı savaş açılması değil, böyle bir potansiyelin varlığı hatırlatılıp baskı ve işgâllere karşı caydırıcı unsur olarak kullanılmak istenmiştir.[4]

Sultan II. Abdülhamid'in Çinli Müslümanlarla[5] irtibâta geçip onlara heyetler, elçiler göndermesi, onları Sünnî mezhebine bağlamaları için gayret sarfetmesi, Pekin'de bir Hamidiye Üniversitesi kurdurması, 1901 yılında Çin'e giden Enver Paşa heyetinin "Halîfe'nin temsilcisi" sıfatıyla Çinli Müslümanlar üzerinde büyük bir nüfûz kazanması ve benzeri münasebetler sözkonusudur.[6] Bunları Pan-İslâmist siyâsetin tezâhürleri olarak görmek gerekirse, aynı dönemde meselâ ABD'nin ve diğer emperyalist ülkelerin başta Osmanlı olmak üzere İslâm ülkelerindeki resmî misyoner kadroları ve bu iş için ayrılan kaynaklar, eğitim, sağlık gibi yan kollar da kullanılarak icrâ edilen faaliyetler çok daha fazla ve yoğundur. Üstelik bu ülkelerin ilişki kurmak istedikleri topluluklar ile daha önce her hangi bir organik veya dinî bağları sözkonusu değildir. Buna rağmen bu gibi misyonerlik faaliyetleri din ve vicdan hürriyetinin, medenî gelişmenin vazgeçilmez parçaları kabul edildiği, «pan»lı yakıştırmalar pek gündeme gelmediği görülmektedir. Abdülhamid'in halîfe olarak Müslüman halklarla olan münasebetlerini Pan-İslâmizm'in delili olarak görmek, oryantalist görüşün başarısı veya etkisi sonucudur.

Bu dönemde Osmanlı'nın İslâm âleminin lideri durumuna gelmesinin asıl sebebi Osmanlı sultanlarının aynı zamanda Halîfe olması değildir. İslâm ülkelerinin durumu ile Osmanlı'nın hemen hemen tek bağımsız Müslüman ülke hâline gelmesi sebebiyle, şayet Osmanlı hilâfeti hiç sözkonusu olmasaydı bile yine

---

[1] Bu bölümün sonuna aldığımız, ekte de görüleceği gibi, Osmanlı Sultanı'na karşı kurdurulmak istenen Arab hilâfeti ile Orta Doğu'daki Osmanlı hâkimiyetine son verilerek, sömürgeci ülkelerin çok rahat kontrol edebilecekleri bölge haline getirilmek istenmektedir.

[2] Hourani, *a.g.e., s. 108.*

[3] II. Abdülhamid'in politikasının Pan-İslam'la ilgisi olmadığı hususunda, bu konuda en mûtedil araştırmacılardan kabul edilen Orhan Koloğlu'nun çalışmasına bkz.: *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987), ss. 175, 230.

[4] Eraslan, *a.g.e.*, s. 574.

[5] Bu dönemde Çin'de 70 milyon Müslüman ve sadece Pekin'de 38 câmi bulunmaktadır; İhsan Süreyya Sırma, "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak-Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair", *Birinci Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, (İstanbul, Kervan Yay., 1980), s. 323.

[6] İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul, 1985), ss. 59-82.

de Osmanlı'ya bağlılığı esas alan bir dünya İslâm dayanışması fikri ve uygulamaları gündeme gelecekti.[1] Bu itibarla, "Pan-İslâmist dayanışmayı ve düşünceyi yaygınlaştıran hilâfet kurumunun varlığı değildir; tam tersine hilâfet kurumuna değer ve güç kazandıran unsur dünya İslâm dayanışması fikrinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıdır."[2]

Sultan II. Abdülhamid, *İslâmcılığı,* Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslümanlar arasında siyâsî birlik ve dayanışma kurmak için bir vâsıta olarak kullanmıştır. Bazı olaylara ve belirtilere rağmen II. Abdülhamid, hiç bir zaman İslâmcılığı dünyada yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek için kullanmamıştır. O da biliyordu ki bütün dünya Müslümanlarını birleştirmek imkânsız olduğu gibi böyle bir teşebbüs Osmanlı Devleti'nin varlığını bile tehlikeye sokabilirdi.[3] Bununla beraber, Osmanlı'ya karşı yönelen tehdit, Türk dünyasına yönelen tehditle özdeşleşiyor, bir yönüyle, dikkate değer bir sonucu olmasa bile Türk dünyasının dayanışmasını gerektiren zemini hazırlıyordu. Mahmûd Celâleddin Paşa bu durumu şöyle îzâh etmektedir:[4]

"... Ruslar, Osmanlı toprakları üzerinde istilâ fikirlerini, Hıristiyan kavimleri isyân ve şekâvete kışkırtmak ve baştan çıkartmakla yürütmekte kolaylık gördükleri gibi, bir kaç yüz seneden beri saldırı ve düşmanlıklarından bıktıkları Tatarları ve diğer doğu kabilelerini Osmanlı Devleti'nin himâyesi altından çıkarıp da Osmanlı askerî kuvvetini azaltmak ve Rus topraklarına olan hücûmlarını önlemek ve tesirsiz hale getirmek için Kırım'ı ve ona komşu ve bağlı İslâm kabilelerinin topraklarını zaptetmek istediklerinden, adı geçen 52 (1739) barış antlaşmasını neticelendiren muhârebeye eski Rum (Bizans) devletini canlandırmak şâyiasıyla girişip, bütün Rum milletinden olan Osmanlı Devleti tebaasını bu emel ışığına pervâne etmişler ve arası çok geçmeden Kabartay istiklâli lâkırdısını ordadan kaldırarak, Tatar kabileleri üzerine olan taaarruz niyetlerini Kabartayların zabtiyle ilerletmeye kıyâm etmişlerdir."

Pan-İslamizm diye bir hareketi kabul eden çevreler genellikle bunun başarısızlığa uğradığını iddiâ ederler.[5] Bu konuyu inceleyen çalışmalara baktığımızda Pan-İslamizmin başarısızlığı olarak takdîm edilen hususların aslında daha önce bağımsız olan veya Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde olan birçok Müslüman ülkenin bağımsızlığını kaybetmesi, Hıristiyan ülkelerin sömürgesi olmaktan kurtulamamaları olduğunu görmekteyiz.

Cemâleddin Efgâni ve Pan-İslamizm

---

[1] Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)*; s. 194.
[2] *Aynı yer*.
[3] Karpat, Pan-İslâmizm, s. 35.
[4] *Mir'ât-ı Hakikat*; s. 36.
[5] Arnold Toynbee, "Pan-İslamizmin Başarısızlığı", terc. Ümit Özdağ, *TDAD*, 61, Ağustos 89, ss. 205-207. Landau, bu kanaatte değildir. II. Abdülhamid'le başlayan Pan-İslam programının İslâm Konferansı teşkilâtı ile devam ettiğini iddia eder; *The Politics of Pan-Islam.*

Aslen İranlı Şii olduğu halde, gerçek kimliğini gizleyerek Afganistan, Mısır, Hindistan, Osmanlı ve bir çok Avrupa ülkelerinde farklı siyâsî hareketlerin veya oluşumların içine giren, bir çok siyâsî şahsiyetlerle temas kurup onları etkileyen Cemâleddin Efgânî[1] (1838-1897) Pan-İslam ideolojisinin kurucusu ve ideologu olarak kabul edilmiştir.[2] İlk defa, Afganistan'da 1860'ların sonunda siyaset sahnesinde gördüğümüz Efgânî, kendisini (Syud Rûmî veya Syud İstanbulî) İstanbullu Seyyid diye tanıtarak, Afgan liderleri arasındaki kavgaya katılmış, desteklediği taraf yenilince Hindistan'a, Mısır'a ve İstanbul'a gelmiştir. Afganlı Cemâleddin olarak İstanbul'da kendini tanıtan Efgânî, İslâm itikâdına zıt görüşleri sebebiyle küfrüne hükmedilip, İstanbul'dan çıkarılmış ve tekrar Mısır'a dönmüştür. Hidiv İsmail Paşa'ya, hidivlikten feragat etmeyince Abduh'la birlikte suikast düzenlemiş, yaralı olarak kurtulan İsmail Paşa hidivlikten ayrılmış ve Efgânî'nin mensup olduğu mason locasına bağlı olan Tevfik Paşa yeni hidiv olmuş. Yeni Hidiv Efgânî'nin telkinlerine bir müddet dayanabilmişse de daha sonra onu Mısır'dan sürgün etmiş. Bir müddet Hindistan'a giden Efgânî daha sonra Paris'e dönmüştür. Kendisine suikast düzenlediği eski hidiv İsmail Paşa ile anlaşarak onun yeniden hidivliğe gelmesi istikâmetinde propaganda yapmak üzere, kaynakların "Pan-İslamik dâvet" olarak takdim ettiği *Urvetü'l-Vüskâ*'yı yayınlamıştır. Kısa bir müddet içerisinde başta Hindistan ve Mısır olmak üzere belli başlı Müslüman sömürgelerine girişinin yasaklandığı *Urvetü'l-Vüskâ*'nın birinci derecede sorumlusu olan Muhammed Abduh, bir müddet sonra, İngiliz işgali döneminde, Mısır'a baş müftü olarak tayin ediliyor. "Pan-İslamik dâvet" olarak zikredilen derginin, yayınlanış biçimi, gördüğü muâmeleler ve gerçek yönü ile ilgili çelişkilere temas eden Fevzi bin Abdüllatif Gazal şöyle demektedir:[3]

"..Efgânî, Mısır'da doğuluların birleşmesi için de çağrıda bulunmuştur. Çünkü halkın buna hasret duyduğunu ve bundan sahifeler dolusu sözler ettiğini görüyordu. Etrafına bakarak Müslüman, Hristiyan ve Yahudi karışımını müşâhede ediyordu. Bunun üzerine "Mısır

---

[1] Cemâleddin Efgânî'nin hayatı, görüşleri ve faaliyetleri için bkz., Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972) ve bu eserde zikredilen kaynaklar; Türkçe tercümesi tarafımızdan yapılmış olup baskı safhasındadır. Ayrıca bkz: Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afgani* (Ankara, T.D.V., 1994); Alâeddin Yalçınkaya, *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyâsî Hayatı Üzerindeki Etkileri* (İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1991).

[2] Efgânî'yi Pan-İslam seneryosunun başına getiren, son çalışmalardan biri olarak Landau'yu zikredebiliriz; *The Politics of Pan-Islam*, s. 13. Landau, bu senaryoyu Abdülhamid ve Efgânî ile başlatır. Efgânî'nin kışkırtıcı, zamana ve zemine göre değişik maksatlarla yazdığı yazılarla günümüzdeki olaylar arasında ilişki kurar. Son olarak İslâm Konferansı'nı Abdülhamid'le başlattığı bu Pan-İslam hareketinin, sistemli, programlı, uzun vâdeli, geniş tabanlı cereyanın bir safhası olarak takdim eder. Çalışması esnâsında Zengibar arşivlerini kullanmış olan Landau (s. 68, n. 344), Abdülhamid dönemi ile ilgili uzun bir bölüm ayırdığı halde ve bu yıllarda konu ile ilgili önemli miktarda ve kıymette Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılabilecek durumda iken bu belgelere hiç atıfta bulunmamıştır. Fakat sadece İhsan S. Sırma'nın, «Pan-İslâmist Abdülhamid» formülüyle özetleyebileceğimiz görüşlerini kullanmayı tercih etmiştir(s. 36.). Pan-İslam seneryosu ile ilgili dikkat çekici örnek olan bu çalışma hakkında M. Hakan Yavuz'un "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı" adlı makalesine bakınız.

[3] Mustafa Fevzi bin Abdüllatif Gazal, "Efgânî'nin Milliyetçilik Çağrısı", *Daavât-ı Cemâleddin Efgânî*, (Riyad, 1968), s. 250; bu metnin tercümesi için bkz. Yalçınkaya, *a.g.e.*, EK V.

Mısırlılarındır" sloganıyla, Mısır milliyetçiliğine çağrıda bulunmaya başladı. İleride Edip İshak'ın tanınmış Hristiyan olmasına rağmen buna nasıl çağrıda bulunduğunu göreceğiz.

İslâm birliğine daveti ise Avrupa'da başlamıştı. Bu sırada masonluk gibi, gizli kuruluşlara bağlı olan bir gizli kuruluşa ait *Urvetü'l-Vüskâ* isimli mecmuasını yayınlıyordu.

Bu sebeple diyebiliriz ki, Cemâleddin kendisi çizmiş olduğu çizgiden sapmayıp, duruma göre söz etmekteydi. Her makam için bir söz vardır. (Likülli makamin mekal)

Her hâlükârda Cemâleddin iki dâvet arasında bocalayan bir merhaleden geçiyordu. Neticede ikincisinde istikrar bulmuş. Zira o devirde bazı İslâm devletlerinin kendi milliyetçilikleriyle tutunmaya ve milliyetçilikler arasında mücadelenin artmağa başladığını görüyordu..

...

Burada biraz duralım ve çelişkiyi ele alalım. İslâm birliği dâveti, el-Urvetü'l-Vüskâ cemiyetini kurduğundan beridir. Ve aynı zamanda islâm birliğine dâvet ismiyle yayın yapan, dâvet adına çıkan gazetenin neşrine başlandığı zamandır. Bundan sonra da hayatının sonunda milliyetçiliğe dâvetle ilgili görüş ve fikirlerinde vardıkları noktayı hâtırâtında yazmıştır. Orada El-Urvetü'l-Vüskâ'dan önce milliyetçiliğe dâveti ön plana alıyor. Buradaki çelişki açıktır. Ve gördüğüm şu ki Efgânî'nin dâveti ne İslâm birliği ne de her hangi bir milliyetçiliğedir. Doğrudan doğruya insani kardeşliğe ki burada Müslimle gayr-i Müslimi, Arapla gayr-ı Arabı birleştirmeyi hedefliyor."

Yukarıda da temas ettiğimiz, birçok kaynakların Pan-İslam belgesi olarak, Efgânî tarafından bir Osmanlı devlet adamına yazılan bir mektup vardır. Mektup, tahminen 1882 yılında, Hindistan'dan İngiltere'ye giderken yazılmıştır. Bu mektubun aslını aynen alıyorum ve Keddie'nin yapmış olduğu tahlîlin konumuzla ilgili bölümlerini naklediyorum:[1]

"Efgânî'nin Mısır'daki ikâmetinin son yıllarında, daha sonra göze çarpan bir oranda Pan-İslam hareketinin başlangıcı ile onu ilişkilendiren belge yoktur. Bilindiği kadarıyla Mısır'daki öğretileri, İslâm felsefesi, reformizm ve milliyetçi îmâlarla şiddetli yabancı aleyhtarı vaazların bir terkîbinden ibarettir. Onun teklif ettiği reformların kaynaklarının, güya İslâm'da bulunabileceğini göstermeye çalışmasına rağmen, bir İslâm müdâfii olarak husûsî gayretlerde bulunmadı ve siyâsî faaliyetleri için olduğu kadar mevcut inançlara karşı olduğu için de Mısır'da hücum edilmekteydi. "Maddecilere Reddiye"nin Hindistan'da, 1881'de, yayınlanmaya başlamasıyla ve izleyen yıllarda, Efgânî kendisini Müslümanlara hem İslâm'ın hem de Pan-İslâm'ın savunucusu olarak çok çok fazla takdim etmiştir. Bu bölüm, 1870'lerin sonunda Efgânî'nin bazı zamanlar Pan-İslam'la ilgili tartışmalara girdiğini gösterir.

Efgânî, büyük ölçekte, her zaman keskin hisleriyle, İslâm dünyasındaki o zamanlar artan karamsarlığa güya karşılık veriyordu. Niyazi Berkes ve diğerlerinin gösterdiği gibi, Pan-İslam taraftarı ve Avrupa karşıtı politikalar, Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in saltanat dönemi olan 1871-1876 döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlamış, 1876'da Sultan Abdülhamid tarafından tamamlanmış, sadece şahsî bir boş arzu olarak ifâde edilmemiş, fakat Osmanlı tebaasının karamsarlığında bir değişiklik gerçekleştirmiştir. Daha önce Tanzimat döneminin bütün övülen reformları ve

[1] *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî,* 129-142; tercüme tarafımdan yapılmıştır.

Batılılaşma gayretleri, ne saldırgan Batı'nın arkadan gelen hücumlarını durdurmağa yardım etmiş ne de daha önce işbirliği yapılan kâfirleri mağlûp etmiştir. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı ve arkasından Osmanlı İmparatorluğu'nun artan mâlî sıkıntılarıyla beraber Berlin Kongresi'ndeki Avrupa'nın ağır yükümlülükler koyduğu dönemler, böyle feci sonuçlara yol açtığı ortaya çıkan Batılılaşma programına karşı bir reaksiyon doğurmuştur.[1] Gittikçe daha şiddetle saldıran Avrupa'nın tecâvüzlerine karşı benzer reaksiyonların bulunduğu başka yerler de vardı. Bunların varlığı 1870'lerde hissedildi ve 1881'de Fransa'nın Tunus'u, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgâliyle ve 1884'de Rusya'nın Merv'i zaptetmesiyle sonuçlandı. Alman ve İtalyan birliklerinin gerçekleşmesi, birçok Müslümana küçük hükümetlerin idaresi altında bölünmüş olan bölgelerin birleşmesi için harekete geçmek üzere şevk verdi.

Hindistan'da İngiliz tecâvüzünden ve Orta Asya'da Rus saldırısından ilk hızını alınca, Avrupa'nın mâlî etkisinin artması ve Osmanlı İmparatorluğu ve komşu ülkelerdeki işgâller tarafından, Pan-İslam fikirlerine, daha kuvvetli bir ileri hamle fırsatı verilmiş oldu. Temel kaygısı İslâm dünyasında reform olan biri için, İslâm Birliği ile ilgilenmeye de dönüşün ne kadar kolay ve tabiî olduğu, Osmanlı Türk reformcusu Namık Kemal örneğinde görülür. Namık Kemal, daha yetmişlerin başında, İslâm birliğine çağırıyordu.[2] İslâm, Cemâleddin'in her fırsatta söylediklerinde görüldüğü gibi, hem geleneksel hem de yeni ihtiyaçlara cevap verme câzibesi olan bir üstünlüğe sahip olmuştur. Mukaddes cihad çağrısının veya İslâm'ın müdâfaasının, yeniden hayat bulan bir halîfenin idâresi altında bir İslâm devletini eski haline getirme fikrinde olduğu gibi, çok kuvvetli geleneksel temelleri vardır. Bununla beraber her iki fikir de gelişmeye başlayan bir tür milliyetçi hisse hitâp edebilir. Daha laik milliyetçilikler gibi, geriye, kültürel büyüklüğün ve askerî cesâretin eski geleneklerine baktı ve onların yeniden ihyâsı için çalıştı. Yabancı kontrolünden bağımsızlık fikri de milliyetçi bir unsurdur. Pan-İslâm ile mahallî milliyetçilikler arasındaki, birincisinin bastırıldığı çelişkiler, yirminci yüzyılın başına kadar ehemmiyet arzetmemekteydi.

Efgânî'nin düşünce metodunu bilmek imkansız olduğu halde, "Maddecilere Reddiye"den ve daha sonra 1880'lerin başından itibaren yazdığı yazılarından yeteri kadar anlaşılır ki bu yıllarda kendisini kesin olarak İslâm'ın ve Pan-İslâm'ın birinci savunucusu olarak takdim etti. Bilhassa, aşağıda tartışıldığı gibi, Sultan Abdülhamid'in gözüne girmek için çok gayret sarfetti. Zaten Efgânî'nin yüksek kademelerde bulunanlarla ilişkiler içine girmeye ve onlar vâsıtasıyla iş yapmağa olan temâyülünü—zamanı geldikçe doğal olarak yeteri kadar politik metotların sınırları verilmiştir—gördük. A'zam Han'la olan ilişkileri, İstanbul'da kendisini Tanzimat çevrelerinde ilerletmek için harcadığı çabalar ve Tevfik, Riyâz ve Mısır'da diğerleri örnek olabilirler. Bir bakıma Efgânî, Abdülhamid'le ilişki kurduğu zannına sahiptir, ki o geleceğin olaylarını tahmin ediyor görünmek zorundadır ve Sultan'ın Pan-İslam programına katkıda bulunmaya çalışıyordu. Standard biyografide* yer alan, 1892'de Efgânî'nin Abdülhamid'in hoş sözleriyle baştan çıkartıldığı iddiası gerçeğe aykırıdır.....

---

[1] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), ss. 253-271.

[2] *Aynı yer*, ss. 262-268; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), bölüm ve ss. 59-61.

* Standard biyografi: Keddie'nin Efgânî hakkında, yanlış hayat hikâyesi ve buna bağlı olarak geliştirilen dînî ve siyâsî kişiliğini savunan kaynaklara verdiği genel isimdir; A. Y.

Son olarak, *Documents* Efgânî'nin yüksek kademede bir Osmanlı devlet adamına göndermiş olduğu önemli bir mektubun fotoğrafını verir, ki bu mektupta, Efgânî, kendisini, bir Pan-İslâm memuru olarak kullanılmağa hazır olduğunu arzeder. Alıcının adı geçmediği halde, görülen en kuvvetli ihtimal, Efgânî ile buluşmuş olan Osmanlı memurlarından veya 1869-1871'de İstanbul'da kaldığı esnada kendisiyle ilişkileri olan biridir. Mektubun sonunda, hitâp açıkça Sultan'a yönelmiştir, çünkü Efgânî'nin arzedeceği planlar için Sultan'ın tasvibine ihtiyaç vardır....

Bu Farsça mektubun tam metni şöyledir:[1]

İmparatorluğun ve Halkın Metin Direği ve Sonsuz Yüce Devletin Zaptedilemez Kalesi, Osmanlı Irkının İftihârı ve Bütün Müslümanların Vücûdunun Ruhu, Devletin Mihveri ve Şânı Yüksek Zâta:

Hürmetle arzederim ki:

Osmanlı halkının bazısının bu talihsiz hadisede yanlış hareket etmesine ve zulüm yolunu izlemesine rağmen, yine de bu milletten zulüm görmedim ve İslâm'dan gelen bir istibdadın acılığına maruz kalmadım. Ve kendimi milletin bir organı ve ümmetin bir parçası saydığım için, eğer onların başına bir felâket gelirse veya hakârete uğrarlarsa, şüphesiz kendimi kurban etmekten vazgeçmeyeceğim ve böyle bir hakîr hayata karşı ölümümü tercih ederim. Buna binâen, bu çağda yüce Osmanlı Devleti'nin ülkesine baktığım zaman ve millet-i İslâmiyyenin vaziyetine dikkat ettiğim zaman, gördüğüm manzara sebebiyle sabrımın taşmasına ramak kaldı, korkunç düşünceler ve hayaller her taraftan beni istilâ etti. Gece gündüz, başından sonuna kadar, korkuyla dolu olarak zihni meşgul olan biri gibi, bu korkuyu düşündüm ve söylediklerim ve gizlediklerimle bu milletin ıslah ve kurtuluş vâsıtalarını hazırladım. Bu korkunç zorluklardan kurtuluş çarelerini bulmak için, önceki insanların ve devletlerin durumlarını ve onların çıkış ve iniş sebeplerini ve onların doğuş ve batış sebeplerini araştırdım ve şunu gözönünde bulundurdum ki, büyük hayırlar yapanlar şaşkınlık ve hürmet uyandıran insanların arasından çıkarlar: Ta ki Horasanlı Ebû Müslim'in hayatını dikkatle gözden geçirinceye kadar, ki bu zât, gücü zirvede ve şansı yüksek olan Benî Ümeyye'nin hükümeti gibi bir hükümeti tamâmen ortadan kaldırdı ve onların gururlu çehresini kazıyıp tozun toprağın içine fırlattı. Ve bu alandaki düşüncelerimi gözden geçirirken, önce aklımdan Keşiş Peter'in hayatı geçti: Bu fakir keşişin gayreti ve bu yoksul münzevinin azmi; nasıl ki, haçı sırtına alıp, çölleri ve dağları aşıp, Avrupa'yı şehir şehir dolaştı ve her krallıkta sesini yükseltti: "Savaşa"; böylece o Haçlı Seferleri'nin müsebbibi ve müthiş olayların başlatıcısı oldu. Rekâbet bayrağı benim içimde tutuşmuştur ve Horasanlı'nın sadâkat ve mahâreti; hayatı ve rahatı bana haram kılmıştır. Baktım ki yaptığım bütün zor işler kötü ruhumu ve alçak tabiatımı tatmin etmek içindir ve her zor, çözümüne sahip olanlar için kolaydır ve her sıkıntı şevkli olanlar tarafından kabul edilir. Devletin ihtişâmlı mihveri [yani, arzedilen makam] bütün ülkelerde tamamen çare bulmak içindir ve beldelerin halkının dillerinde övülür ve o millet sevgisini tercih etmiştir ve kendi şerefini mukaddes ümmetin idâmesinde görmüştür; bundan dolayı, kendimin tanınmayan ve itibarsız bir kişi ve zât-ı âlinizin ise meşhûr bir emir olduğu gerçeğine dikkat etmeden, düşüncelerimi tamâmen serbestçe zât-ı âlinize arzedeceğim; millete hizmet eden ve onu sevenler ve devleti ve *ümmeti* sevenler rütbeye aldırış

[1] Parantez içerisindeki açıklamalar ve dipnotlar Keddie'ye aittir.

etmezler ve nerede ve kim tarafından gerçekleşme ihtimali bulunan hedefler varsa gözlerini ondan ayırmazlar.

Ve bu düşünceler şunlardır:

BİRİNCİSİ: Kalabalık nüfusa sahip olan Hindistan Müslümanlarının çoğunun mülkü ve serveti vardır ve aşırı derecede İslâm'da sebat kılmışlardır ve bedenlerindeki zayıflığa rağmen dîn ve milletin müdafaası husûsunda vefâkârdırlar ve bu zengin insanlar dâima adâlet ve hürriyetleriyle iftihar ederler ve bilhassa dînin desteklenmesi yolunda verdikleriyle iftihar ederler ve dîn yolunda iftihâr ve şeref sahibi olmak isterler ve övülmeyi arzu ederler; bununla beraber gaflet uykusuna daldılar ve cehâlet yatağına yattılar ve onlar birlik ve âhengin faydalarını anlamadılar ve bölünme ve anlaşmazlığın felâket getireceğini idrak etmediler. Bundan dolayı, bu duâcınız [yani, ben], bu saltanatın ilerlemesi için cemaat sevgisini (veya vatanpervelik—Arapça, *hubben fi'l-mille*) ve bütün nevvâblar ve emirler ve ulemâ ve bu ülkenin ekâbirinin birleşmesini ve onlara tek tek bütün dünyada birlikten ve dayanışmadan doğan iyi sonuçları ve zararların bölünme ve ayrılık yüzünden ortaya çıktığını bildirmeyi; "mü'minler kardeştirler" hadîsinin sırrına kulak vermelerini ve etkili ve basîretli sözler anlatmalarını ve bilgili ve iyi konuşan kimselerin dayanışmasını sağlamayı ve onların içinde *yeni bir milliyet sevgisi rûhu*nun nefes olmasını [*rûh-i cedîd-i hubb-i milliye*—Efgânî'nin bu rûhun yeniliğini kabul ettiğinin bir delili] ve gaflet perdelerini yırtmağı ve İslâm dünyasında parlak saltanatın yerini onlara anlatmağı ve bu gruba, dînin idâmesinin bu devletin idâmesine dayandığı hakikatini göstermeyi ve açıklamayı arzu eder. Ve meşhur şehirlerin bütün camilerinde, cezbedici nasîhatlar ve Peygaberlerin İmâmı'nın hadîsleriyle kalplerinin içinde bir ateş yakacağım ve sabırları ile tahammüllerini tamâmen yakıp bitireceğim. Ve onlar arasındaki bazı belagat sahibi ulemâyı bazı uzak şehirlere göndereceğim ve Hindistan'ın bütün Müslümanlarını para yardımına çağıracağım ve İngiliz Hükümeti'nin politikasına zarar vermeksizin veya onların aleyhinde tek kelime konuşmaksızın, başka bir yolu değil fakat bunu izleyeceğim. Gerçekte da'vâmın esasını Rusların maksatları üzerine [Müslümanlara karşı] kuracağım ve bu konuda belîğ bir şekilde îzâhatta bulunacağım. İngiliz tâifesinin, Rusları Hindistan'dan defetmenin bir sebebi olan bu akıllı hareket sebebiyle memnun olacağında şüphe yoktur ve mümkündür ki İngilizler bu hareketin kendi politikalarıyla âhenkli olduğunu kabul ettikleri zaman, onlara [Hindlilere] mâli yardım toplamak için de cesâret verecek ve bu meselede gerçek ortak olacaklardır. Hareket Hindistan'da meydana geldiği zaman, bunun birçok faydaları olacak: birincisi, hesapsız mâlî yardımın geleceğinden şüphem yoktur; ikincisi, kuvvetli dostluk ve cemaat, belki de tam İslâm Birliği (*ittihâd-i tâmm–i İslamiyye*) Müslümanlar arasında gerçekleşecek; üçüncüsü, bütün Müslümanların Birliği, İngiliz milleti tarafından anlaşıldığı zaman, tabiî ki onları Osmanlı Hükümeti'ni [destekleme] politikasını pekiştirmeye devam ettireceklerdir; dördüncüsü, ehl-i idrâk için gizli olmayan hassas bir nokta [Sultan'ın hükmü altında yeniden hayat bulmuş ve genişlemiş bir İslâm imparatorluğuna mı işaret eder?].

İKİNCİSİ: Hindistan meselesini hallettikten sonra Afganistan'a gitmek ve vahşi bir arslan gibi kan dökmekten korkmayan ve savaşta bilhassa dîn için yapılan savaşta duraksama bilmeyen bu

ülkenin halkını dînî muhârebeye ve millî mücadeleye dâvet etmek isterim.[1] Rusların maksatları üzerinde önemle duracağım ve vecîz bir dille şunu ifâde edeceğim ki, eğer, Allah korusun, Osmanlı Hükümeti'nin başına bir felâket gelirse, ne Mekke-i Mükerreme, ne de Medîne-i Münevvere yerinde kalacaktır ve hatta İslâm'ın adı veya dînin erkânı bile bâkî kalamayacaktır. Ve sonra onlar ne müezzinin sesini işitecekler ne de Kur'an okuyanı göreceklerdir. Buhâra Yahudileri gibi zelîl ve çobansız kalmış koyun gibi aç kurtlara yem olacaklardır. "Savaşa kalkın" çağrısıyla dikkat çekeceğim ve "Ey Müsülümanlar, İslâm uğrunda kendinizi fedâ edin" diye sesimi yükselteceğim. Vecîz konuşan ulemâyı bütün halka, vadilere ve dağlara göndereceğim ve emirler, ekâbir, askerler ve hânlar arasındaki ittifakları destekleyeceğim. Ve bütün dînî nasihatlarda şevk ve gayretin faydalarını açığa çıkaracağım ve genç ve ihtiyar, zayıf ve kuvvetli herkese millî bir savaş için umûmî bir çağrı yapacağım. Ve tecrübeli, tanınmış ve akıllı ulemâdan bazılarını gizlice Hokand'a ve Buhâra'ya göndereceğim, ki oradaki insanlara bu ülkenin ahvâlini anlatsınlar ve vaktin, saatin ve müddetin bitiş anının gelmesi için onları bekletsinler [*muntazır-ı vakt u saat ve hulûl-ı müddet* — Mehdî'nin gelişini müjdelemek için sık sık kullanılan bir ifâde].

Ve Afganistan'daki çağrımı bitirdikten sonra son sür‘atle Belucistan'a gideceğim ve devamlı olarak eşkiyalık, baskın ve yağmayla meşgul olan bu ülkenin halkını, dînî nasihatlarla ve dünyevî menfaat câzibesiyle umûmî harbe [katılmaları için] davet edeceğim ve onlara tesir etmesi için eski siyâset hîlelerini kullancağım. Ve Türkmenlere yöneleceğim—bu bahtsızlar dâima cesaret ve yiğitlikleri ile tanınmışlar ve kan dökme ve isyânkârlıkları ile herkesin dilinde şöhret bulmuşlardır, fakat son zamanlarda başlarına utanç şapkası, sırtlarına ayıp gömleği giymişler ve Rusya'nın emirleri doğrultusunda boyun eğmişlerdir—ve onları intikam almağa çağıracağım ve onların Türk ırkı gururlarını tahrik edeceğim [*cinsiyet-i Türkiyye*—diğer modern düşünce] ve İslâm Birliği *(İttihâd-ı İslâmiye)* bayrağını omuzumda bu bölgelere de götürceğim ve dînî savaşa çağıracağım ve içlerine gayret ve şevk tohumu ekeceğim ve her zaman olduğu gibi, dâima en akıllı ulemâ ile çalışarak, hiç bir hîle ve desiseyi ihmâl etmeyeceğim. Ve Kaşgar'a ve Yarkent'e, bu ülkelerin inananlarını, halkın dîninin birliğine çağırmak için etkili konuşan misyonerler göndereceğim. Ve tabiî ki, halk savaşa başladığı zaman, emirler de mecbûren vakit geçirmeyerek savaş meydanına geleceklerdir. Bu insanların âdetlerini ve huylarını bildiğim için ve onların mîzaçlarına ve tıynetlerine vâkıf olduğum için, bütün Müslümanların şevkle Ruslara saldıracağında şüphem yoktur. Ruslara gâlip geleceklerdir ve tamamen onları imhâ edeceklerdir. Ve kimse böyle bir neticenin mevcut faydalarını ve İslâm Birliği ve ümmet ittifakı *(İttihâd-ı İslâmiyye ve ittifak-ı ümmet)* olan uzun vadeli faydasını reddedemeyecektir. Ve bununla beraber Hindistan'ın gerçek suru ve desteği olan Afganistan halkı Ruslara saldırdığı zaman, İngilizler çaresiz ve mecbûren bütün kuvvetlerini savaşa tahsîs edeceklerdir ve gırtlağa kadar batağa saplanacaklar hâkimiyet düşüncelerinden vazgeçeceklerdir. [Rusların mı, İngilizlerin mi veya her ikisinin beraber mi bu savaş sebebiyle bu

[1] Bu cümle Efgânî'de laik ve dînî "milliyetçilik"in karışımının ilginç bir delilidir; savaş için laik kelime "dînî" ile değiştirilmiştir, halbuki "mukaddes cihat" sözü "millî" olarak tarif edilmiştir, oysa bu zamanda milliyet hâlâ dînî bir anlama sahiptir. Efgânî'de her iki anlam da muhtemelen birbirine karıştırılmıştır.

kadar şaşkına döndürüleceği husûsunda olduğu kadar Müslümanların ve Osmanlıların üzerindeki hâkimiyet teşebbüslerinden vazgeçileceği hakkında, muhtemelen kastî bir belirsizlik vardır.]

Ve eğer herhangi bir kimse, Hokand ve Buhâra ve Şehr-i Sabz ve Türkmen halklarının daha çok, Ruslara karşı direnmek için gayret göstermeyen ve savaş meydanında kahramanlıkta bulunmayan ve şerefsizce yaşamayı şerefli bir şekilde ölüme tercih eden ve âdetâ haysiyetsizliğe teslim olmuş kişilerden oluştuğunu, bundan dolayı onların yardımını istemekten ne fayda gelir ki, diyerek bu plana itiraz edecek olursa; derim ki, tamamen gaddar emîrlerin veya zâlim hükümetlerin uğruna yapılan savaşlarda, bir kişi canını böyle bir emîrin veya hükümetin keyfî arzuları için vermek durumunda kaldığı zaman, niçin o kişi metânet ve yiğitlikle savaş meydanına gitmek mecburiyetinde kalsındı? Fakat onlar dînin müdâfaası ve îmânın korunması için savaşırlarsa, ya onların başlarına şehâdet tacı veya sırtlarına şeref cübbesi bulunmuş olacaktı. Böyle bir zamanda herkes yüce bir gâyesi uğruna tek başına bile olsa, savaş meydanına gitmeyi çok arzu edecektir ve dînin şerefi için harbe gidecektir.

Ve planı açıkladıkdan sonra hürmetle şunu arzederim ki, bu âciz [Efgânî] hükümetten hiçbir şekilde bir dirhem veya bir dinar talep etmez. Aksine ben İslâm muhabbeti ile bu tehlikeli da'vâyı yükleniyorum.

Evet—Hindistan'da mâlî yardım bulduktan sonra bu âcizin aklına şu geldi ki Afgan, Beluç ve Türkmen emirleri için biraz madalya isteyecektim. Hükümetin izni ve tensîbi olmaksızın böyle mühim bir vazife, ağır bir iş, küstahlık ve kabul edilemez bir davranış sayılacaktır. Aynı zamanda, bu ülkeler, politikaların merkezinden son derece uzak oldukları ve onların halkı dünyadan ve bu zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenlerden haberi olmadığı için, eğer ben bu işi müsâadesiz yapmağa kalkışırsam belki bu ülkelerin emirleri bundan hoşlanmayacaklar ve birlik gayretlerinden ayrılık zuhûr edecektir. Bundan dolayı, yazarının hakîr ve ehemmiyetsiz, hiçbir yüksek rütbesi olmayan ve yüksek bir memuriyet elde etmemiş birisi olduğuna bakmadan, önce bu mektubun basîretli gözlerinizin önünden geçmesini ve tekliflerinin tek tek isâbetli fikrinizin nazarında tetkik edilmesini rica ediyorum; çünkü bu bahtiyar kişi [yani, sizin] için şu açıktır ki, her asırda bu tarz büyük işler benim gibi, gezginci ve kaba giyinen, soğuğu ve sıcağı, acıyı ve tatlıyı bilen ve birçok dağları ve çölleri aşmış ve insanların huylarını tecrübe etmiş bir adamdan hâsıl olur. Makam mevki insanları için memuriyetleri hakkında endişeli olmak sözkonusudur ve servet ve mülk sahiplerinin korkusu servetleri ve mülkleri içindir ve bolluk ve rahatlık içinde yaşayanlar sıkıntıya dayanamazlar.

Bundan dolayı, eğer bu niyaz, basîretli zâtın kat'î hükmü ve müdrik aklı ile kabul edilirse, bir ruhsat mektubu ile bana salâhiyet verir ve açık bir müsâade ile bu âcizi te'yîd eder. Böylece, son sür'atle, zamanı zâyi' etmeden, ben çalışmaya başlayayım ve bu meydanda, milletin hatırı için hayatımı fedâ edeyim. Ve eğer, bilgi almak maksadıyla, bu âcizin İstanbul'a gelmesi gerekecekse, ben bütünüyle emre itaatkârım. Bundan sonrası efendimizin emrine bağlıdır [yani, mektubun muhatabına].[1]

Mektubun kısaca tahlîli:

---

[1] *Documents,* fotoğraflar 26-27.

Bu belge Efgânî hakkında neyi göstermektedir? Hepsinden önce, Efgânî'nin II. Abdülhamid'e diğer yaklaşma gayretleri ile birlikte... Efgânî'nin Osmanlı Hükümeti ile veya Osmanlı Hükümeti için çalışma hususunda özel bir ilgisi bulunmadığına dâir sık sık yapılan iddialara şüpheyle bakılır. Gerçekte Efgânî bu ilişkiyi başlatandı ve bu hükümet tarafından kendisinin istihdam edilmesi için bazı gayretler sarfetmiştir.

İkinci olarak, Efgânî, eskiden halkını çok üstün bir kuvvete karşı beraberce kutsal bir savaşa toplamış olan iki büyük insan örneğini düşündüğü zaman, kendisinin İslâm milletinin devleti için üzüldüğünü ve korktuğunu ve onun ıslah ve necât vâsıtalarını araştırdığını söyler. Efgânî'nin gerçek düşünce biçimini tam olarak yansıtıp yansıtmadığı o kadar önemli bir konu değildir. Önemli olan ve sonraki sözleri ve davranışlarıyla doğruluğu ispat edilen, Efgânî'nin sık sık şu intibayı uyandırdığıdır ki, İslâm dünyası Avrupa tecâvüzlerinin artan tehdîdinden en iyi şekilde, bir karizmatik lider tarafından, kendiliğinden, kutsal savaşa bir çağrı ile korunabilir. Efgânî, nefret edilen "dinsiz" Emevilere karşı Abbasiler öncesi kuvvetleri toplayan İranlı kahraman Ebû Müslim ile İslâm'ın müthiş düşmanı Keşiş Hermit'i yan yana koyar. O'nun için, bu iki örnek, siyâsî meselelerde dîne başvurmanın faydasını gösteren geçerli örneklerdir. Efgânî, daha sonra Ebû Müslim'le kendi kendisini karşılaştırır.

Pan-İslam hedeflerine ulaşma yolu olarak kutsal savaş hakkındaki kuvvetli vurguları mânidardır. Bu noktada Efgânî kendisini sadece resmî Osmanlı Pan-İslam programına uydurmuyor, fakat Sultan'ın tasvîb ettiği herhangi birşeyden bile daha cüretkâr bir proje ileri sürüyor. Hem İslâm hem de Hıristiyan tarihinden etkilenmiş olun Efgânî, Mesîh îmâlarıyla kutsal savaşta, İslâm dünyasını harekete geçiren uyanışı ve kuvvetli bir İslâm devletinin yeniden oluşturulması için güvenilir bir vâsıta görmüştür. Mektubun muhtevâsının açıkça ortaya koyduğu gibi, onun pek gerçekçi olmayan bir kişi olması ve her zaman olduğu gibi, o zaman da düşündüğü şeyin, Müslümanları isyâna götüreceğini ümit ettiği, Rusya ile İngiltere arasındaki bir savaşı teşvik etmek için olması da mümkündür. Gerçekten mektupta bu görüşe ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Fakat Efgânî, sadece, Batı'nın geniş teknolojik ve askerî üstünlüğünün derecesinin ne olduğunu takdir etmeyerek Osmanlı Hükümeti için imkânsız olan böyle bir Pan-İslam programı yapmasında değil, bütün ömrü boyunca gerçekçi olmayan bir kişiydi. Ebû Müslim'in veya daha sonraları, Prusya ve Piyemonte'nin yöneticilerinin askerî bakımdan yapabildiklerini, Osmanlı Sultanı yapmaktan âcizdi.

Sadece kutsal savaşı kullanması değil fakat Mesîh akîdesiyle ilgili ifâde—tam olarak Mehdi'nin gelişini müjdeleyen sözler—elbette tesâdüf değildir. Diğer işaretlerle beraber şu da vardır ki, Efgânî ve onun bazı taraftarları onun Mesîhvârî bir rol oynadığını görürler. Mektup Mesîh beklentisi inancı, dîn ve pragmatik politikanın tamamen tipik karışımına sahiptir—ilk ikisi bir bakıma sadece İslâmî olup, İslâm halklarının gücünü artıracak hedefler için kullanılmak durumundadır. Bu kesinlikle İslâm geleneği açısından meşru bir hedefti, fakat genel olarak Mesih'le ilgili olan ve diğer hususların böyle hedefler için açıkça alet olarak kullanıldığına rastlanmaz.

Tek başına bir cümlede, Türkmenler için düşünülen çağrıda, Efgânî'ye hâs olan, milliyetçilik, Pan-İslâm, kutsal savaş, entrikacılık ve siyâsî maksatlarla ulemânın kullanılmasının bütün karışımı vardır: "Onları intikam almağa çağıracağım ve onların Türk ırkı gururlarını tahrik edeceğim ve İslâm Birliği bayrağını omuzumda bu bölgelere de götüreceğim ve dînî savaşa çağıracağım ve

içlerine gayret ve şevk tohumunu ekeceğim ve her zaman olduğu gibi, dâima en akıllı ulemâ ile çalışarak, hiç bir hile ve desiseyi ihmâl etmeyeceğim."

Efgânî "gaddar emirler ve zâlim hükümetler"i kınamağı da ekler ve insanların böyle kişiler için değil de daha çok dîninin müdâfaası için savaşacaklarını belirtir. Bununla beraber herhangi bir reform programını anlatmaz—belki kısmen olabilir, çünkü o Sultan'ın böyle fikirlerle ilgileneceğini ümit etmemiştir. Bu durum Efgânî'nin genellikle Müslüman ülkelerin Avrupa kontrolünden bağımsızlığına reformdan daha öncelik tanıdığının birçok delillerinden biridir, bununla beraber samimi olarak reformla ilgilenmiştir. Gerçekte Efgânî'nin siyâsî faaliyetlerle dopdolu olan hayatı, açıkça belgelendiği gibi, evvelâ yabancıları ve bilhassa İngilizleri çıkarmak meselesiyle ilgilidir. Bu daha 1860'larda ve 70'lerde doğruydu ki o zaman Efgânî Afganistan ve Mısır'daydı ve bir dereceye kadar Pan-İslam programı bu esas hedefin basit bir şekilde mantıkî tatbikiydi. O, İslâm'da siyâsî gücün önemi üzerinde tekrar duruyordu ve başka yerdeki milliyetçiler gibi, bağımsızlığın anlamlı bir reformdan önce gerekli olan bir şey olduğunu ifade ediyordu.

Efgânî'nin ileriyi görebilen birisi olduğunda pek şüphe edilemez—şüphe edilmesi gereken husus şu ki, evvelâ bu ileri görüşlülük bir İslâm reformunu ve temizlenmiş bir dînin ihyâsını kapsadığıdır. Efgânî'nin Arapça nakledilen bazı sohbetleri bile şunu bâriz bir şekilde ortaya koyar ki, Efgânî'nin dînî reforma olan ilgisi, bütün samimiyetiyle aslında vâsıtaydı. Dînî reformun, daha sonra Avrupa tarzında ilerleme ve güçlenmeye bir anahtar olduğunu ve böyle bir reformun İslâm dünyasının başka hedeflere ulaşması için de gerekli olduğunu düşünüyordu.

Efgânî'nin gerçek ileri görüşlülüğünde biraz daha farklı birşeyin olduğu görülmektedir—yabancıları geri püskürtebilecek ve ilerlemede, dînî ve diğer reformlarda ve güçlü olmakta onlarla rekâbet de edecek kuvvetli bir İslâm devleti. Onun 1878 dolaylarında ortaya çıktığı görülen programındaki farklılık şu ki, artık o çağrılarını kendisinin içinde bulduğu sadece bir millete yönelik olarak vurgulamaktadır (böyle çağrılarını Hintliler için yapmağa devam etmesine rağmen). 1867-68'de Afganistan'da, 1870'de Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 1870'lerde Mısır'da, sözlerinden edindiğimiz intiba şunu gösterir ki, onun çağrıları, bütün İslâm milletlerinin birleşmesine dâir herhangi bir fikirden ziyade mahallî ve millî hislere hitâp eder. Pan-İslâm'ın doğuşu Efgânî'ye tek bir Müslüman ülkenin yöneticisinin arkasındaki gücünden daha mühim bir rol icrâ etmeğe çalışma imkânı verdi. Îmânın ve çok sayıdaki Müslümanların, gâliba Efgânî'nin hâlâ küçümsediği Batı'nın teknolojik üstünlüğünü yenebileceği inancına dayanan, askerî maceracılığa meyli de ekleyerek, şimdi Sultan Abdülhamid'in ve maiyyetinin Pan-İslam'la ilgili isteklerine uyabilmektedir.

Bütün bunları söylemek, ne Efgânî'nin karaktersiz olduğunu îmâ eder, ne de belgeyle ispat eder. Tam aksine: o meşakkate katlanmağa gönüllü olarak hazır olduğu ve paraya tenezzül etmediği hakkındaki sözlerinde samimidir. Efgânî'nin hayatının tam modeli, bir hedefin yönlendirdiği sâbit fikirli bir hayalperest örneğidir—onu bir "profesyonel devrimci" diye adlandırmak sadece biraz çok modern olacaktır ve çeşitli Avrupalı devrimcilerin sürgünleri örneği ona biraz benzer.[1] Gerçek bir düzensizlik onun hayal dünyasını bitirmiştir. Mevcut birçok delille beraber yukarıdaki belge de

[1] Sylvia G. Haim'deki tarifle karşılaştır, *Arab Nationalism* (Berkeley ve Los Angeles, 1962), s. 6, burada Efgânî şöyle zikredilmektedir: "suikastçi ve aktivist devrimcinin aşırı bir örneği, modern zamanlarda Avrupa'da daha çok böyle bilinir."

Efgânî'nin, bazı modern milliyetçiler gibi kendisini, dramatik konuşmalar ve zekî planlar ile halktaki umulmadık güç kaynaklarını uyandıracak bir nevi "laik mesih" olarak gördüğünün diğer bir göstergesidir. Bu hayal daha önceki yıllarda ortaya çıkmıştır, fakat 1880'lerin ve 1890'ların Pan-İslam havası ile buna daha fazla yer verilmiştir.

Belki de bu hava, Efgânî'yi gittikçe daha fazla kendisini Ehl-i Sünnet İslâm görünüşüyle takdim etmesinin ve ulemâyı hedeflerine ulaşmak için kullanmasının sorumlusudur. Ömrünün son döneminde, fazla dindar olmadığı hakkında bir sürü delil bulunmasına rağmen, geçmişinden daha dindar bir vaziyette görünmenin faydalı olduğunu anlamıştır. Efgânî'nin en yakın talebelerine hitâbettiği sözlerindeki muğlaklığı, zâhiren dindarlık göstermesinin reformist hedefler maksadıyla olduğu şeklinde îzâh edilebilir. Böyle reformist hedefler edinmekte ısrar ettiğine, taraftarlarına onlardan bahsettiğine ve zaman zaman onları yazdığına dâir delil vardır. Bununla beraber onun başlıca siyâsî faaliyetleri gözden geçirildiği zaman, onların aşağı yukarı dâima reformla değil fakat, çağının en önemli hizmeti ve anlamlı bir reformun ön şartı olarak gördüğü İslâm dünyasının Batı'ya ve bilhassa İngilizlere, tecâvüzlere karşı güçlenmesiyle ilgili olduğu anlaşılır."

Pan-Türkizm ve Pan-Arabizmin kurucularından olduğu kabul edilen ve daha bir çok birbirine zıt siyâsî oluşum içinde yer alan, ömrü dengesiz ve kendisi açısından sonuçsuz temaslarla geçen Efgânî'nin yukarıda aktardığımız mektubunda yer alan fikirleri ile II. Abdülhamid'in siyâsetini bağdaştırmak mümkün değildir. Efgânî'nin çok yönlü dostu olan Arab milliyetçiliğinin şampiyonu Wilfrid Scawen Blunt[1] ile Mekke Şerîfi şahsında yeniden kurulmak istenen Arap hilâfeti uğrundaki gayretlerinin Osmanlı'nın lehine olmadığı açıktır. Bununla beraber Efgânî, İslâm dünyasında oynanmak isteyen Pan-İslam senaryosu için son derece verimli bir seçim olmuştur.

Efgânî'nin Osmanlı aydını ve sultanlarına "Pan-İslam" ile ilgili verdiği birşey yoktur. Eğer bir ilişki kurulmak istenirse, onun, Yeni Osmanlılardan İslâmcı fikirler almış olabileceğini söylemek mümkündür.[2] 1869-71 arası İstanbul'da bulunduğu yıllarda, İstanbul aydın ve yazarlarından ilhâm aldığını söylemek daha uygun olur. Çünkü Efgânî'nin 1870'lerden önce bu konularda bir faaliyeti olmadığı halde, Osmanlı aydını Balkanlar ve Türkistan ile genel olarak İslâm dünyasının karşı karşıya bulunduğu felâketleri harâretle tartışıyor ve Panslavizm ile Pancermenizm'den ilhâmla İttihad-ı İslâm'ı savunuyordu.[3]

Efgânî'nin Sultan II. Abdülhamid'le olan en önemli "Pan-İslam" ile ilgili faaliyeti, Irak'taki Şiîlerin Osmanlı halîfesini tanımaları yolunda yazdığı mektuplardır. 1890'ların ortalarında Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan unsurların kendi aralarında bir birlik için gayretleri, II. Abdülhamid'in Şiîlerin desteğini alma yolunda teşebbüse geçmesine sebep oldu. Bu yolda Efgânî'yi kullanmasının en

---

[1] Landau, *The Politics of,* s. 41.
[2] Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu,* s. 34-36.
[3] Nitekim *Basîret*'te, Pan-Slavizme karşı, İttihâd-ı İslâm'ı savunan makaleler neşredilmişti; İlhan Yerlikaya, *Basîret Gazetesi*; ss. 89-96.

büyük sebebi, hiç bir zaman hissettirilmemekle beraber onun gerçek kimliğinin yani Şiî olduğunun bilinmesindendi.[1] Abdülhamid, Efgânî'den bu konuda neler yapılması gerektiği husûsunda mâlumat aldı ve yazılacak mektupları hazırlayan komisyona onu da dâhil etti.[2]

Pan-İslam senaryosunda önemli bir yer işgâl eden Efgânî'nin, yine bu senaryonun belgesi durumundaki yukarıda aktardığımız mektubunun en önemli atıfları şüphesiz Türkistan'adır. Mektubun kaleme alındığı yıllar, Türkistan'da her geçen gün, asırlarca Türk-İslâm medeniyeti ve kültürünün önemli kalelerinden olan bir şehir veya hanlık daha Rusya'nın işgaline girmekteydi. Semerkant, Hîve, Taşkent, Buhâra gibi şehirlerin, Müslümanların zihinlerindeki yeri onun gerçek coğrafî, ekonomik ve siyâsî konumunun ötesindedir. Osmanlı'nın kendisini savunmaktan âciz kaldığı bir dönemde, bu bölgelere askerî ve mâlî yardımda bulunması beklenemezdi. Bununla beraber, Efgânî, askerî ve mâlî bir külfet getirmeyecek tekliflerde bulunmaktadır. Tekliflerinin, muhatabınca cevher kabul edilip, kendisine, İslâm âlemine gönderilen ilâhî bir ihsân (her Müslümanın beklediği mehdi) olarak sarılmasını beklemektedir. Efgânî, baştan sona askerî ve iktisadî planlar, programlar sunmakla birlikte bunların gerçekleşebilirliğinden, günün harp tekniğinden ve zikredilen Türkistan ve Hindistan halkları ile sömürgecilerinin zâhirî durumlarının mukâyesesindeki uçurumdan habersiz görünmektedir. Uygulanabilirlik şansının tartışıldığına bile tesâdüf etmediğimiz, gerçek muhâtabının kim olduğu bilinmeyen bu mektup, Asya'daki Müslümanların her türlü hak arama mücadelesi karşısında suç belgesi özelliğini korumaktadır.

İngiltere—Pan-İslâmizm—Hindistan

Pan-İslamizm denilince, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge yönetimi ve burada yaşayan Müslümanların Halîfe-Sultan'la ilişkileri, ilk akla gelenlerdendir. Diğer sömürgeler ve Müslüman halkların, Pan-İslam literatürü açısından önemi genellikle Hindistan'dan sonradır.[3] Bölgenin kuzeyinde yer alan Türkistan'ı işgâl eden ve her geçen gün Hindistan'a daha yaklaşan diğer bir emperyalist güç olan Rusya'nın oluşturduğu tehlike ile Rus işgâline mârûz kalan Türkistan halklarının Müslüman olması, Hindistan'ın bu önceliğini desteklemektedir.

1857 İsyânını zor bastıran İngiltere, bundan sonraki Hindistan politikasını, özellikle bu isyândan aldığı dersler üzerine binâ etmiştir. Hindistan'daki Müslüman nüfûsunun önemi ve Hind Müslümanlarının diğer Müslümanlarla ilişkileri sık sık gündeme gelmiştir. Bununla beraber, aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi, zaman

---

[1] Efgânî'nin Şiî kimliğinin Osmanlı devlet adamları tarafından meçhul olmadığına dâir daha sonra verilmiş bir tahrirat için bkz.: BOE, YEE, 3-ll0-3l-l709.

[2] BOE, YEE, 1-156-XXV, 156-3, A. Çetin, A. ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul, 1976), ss. 305-311.

[3] Münhasıran bu konuyu işleyen önemli bir çalışma için bkz.: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914).*

zaman İngiltere'nin, Osmanlı ve Müslümanlara karşı bir Pan-İslam tehlikesi şantajını kullanarak politika oluşturmasına rağmen, gerçekte böyle bir tehlikeyi kabul etmediklerini İngiltere'nin önemli devlet adamlarının ağızlardan duyabilmekteyiz.

1877 Türk-Rus harbi esnasında Ahmed Hulûsi Efendi Afganistan Sefiri sıfatıyla Hindistan yolu üzerinden Kabil'e gönderiliyor. Bir müddet Bombay'da kalan elçiye, buradaki Müslümanlar halîfenin temsilcisi olması hasebiyle büyük ihtirâm gösteriyorlar. Kendi yönetimleri altındaki Müslümanın bir başka ülkenin sultanının temsilcisine böyle bir ilgi göstermesi İngilizleri büyük endişeye sevkediyor.[1] Harpten bir müddet sonra Hindistan'dan İstanbul'a gelen Nusret Ali Han, Urduca bir gazete çıkararak Hindistan'da dağıtmayı teklif eder. Durumu ülkesine yazan İngiltere elçisi gazetenin maksadının öncelikle İslâm'ın menfaatlerini gözetmek olduğunu belirtir.[2] Bu tür yayının bir İslâm Birliği oluşturularak İngiltere'ye karşı düşmanlığı besleyeceği hatırlatılır. Bir müddet sonra Layard İstanbul'daki birkaç Hindistanlı Müslüman'ın "Gizli Müslüman Cemiyeti" ile entrikalar çevirdiğini ve bu işin Sultan tarafından teşvik edilmemesinin mümkün olmadığını yazar.[3]

Aynı yıllarda, Hindistan'da İngiliz doğu politikasının yetiştirdiği ilginç bir örnek tip olan Sir Seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898), İngiliz yanlısı ve İslâm'a aykırı çıkışları halk ve ulemâ tarafından büyük tepkiyle karşılanmış, Müslümanları Osmanlı halîfesi etrafında birleştirme yönünde önemli bir etken olmuştur. Daha önce geleneksel medrese eğitimi alarak kadı olan Sir Seyyid, 1857 isyanından sonra İngiliz yönetimine yaklaşmış ve 1864'de Batılı eserleri tercüme etmek üzere Aligarh üniversitesini kurmuştur. Eserlerinde, konuşmalarında İngilizce öğrenmenin faziletini, batılı insanın üstünlüğünü anlata anlata bitiremeyen Sir Seyyid'in şu iddiası son derece ilginçtir: "İngiltere'de bir hizmetçi kız, Hindistan'da en iyi şekilde eğitim görmüş olan kadınlardan daha iyidir".[4] Kendi kurduğu üniversite ve yakın çalışma arkadaşları ile çocuklarının dahî büyük tepkisini çeken bu iddialar, halkın İngiliz antipatisini önemli derecede arttırarak, Müslümanları (Şiisi ve Sünnisiyle) tarihte benzeri görülmeyen bir şekilde bir noktada birleştirmiştir: Osmanlı sevgisi ve Hilâfete bağlılık. Bununla beraber, Hind Müslümanlarının veya daha uzak bölgelerdeki Müslümanların Osmanlı Halîfe Sultan'a olan sevgi ve mânevî bağlılıklarını sadece bu gelişmelerle açıklamak mümkün değildir. Meselâ "Endonezya adalarından olan Açe Müslümanları, daha

---

[1] B.O.A., Y-A-HUS, 159-14.

[2] F.O., 4341/1, *Sir A.H. Layard to the Marquis of Salsbury*, No: 1182, çok gizli, Pera, Aralık 1879; *British Documents on Foreign Affairs*, Reports and Papers From the Foreign Office, Confidental Print. Part I, Volume 6. The Ottoman Empire in Asia 1860-1880, Doc. 221

[3] *Aynı yer*, İstanbul, 15 Şubat, No. 205, Gizli.

[4] Kohn, *a.g.e.*, ss. 112-114.

16. yy'da Osmanlı tabiiyyetine girdiklerine" inanmaktadırlar.[1] Açe-Osmanlı ilişkilerinde daha sonraki yıllarda herhangi bir tâbi-metbû ilişkisi görülmemişse de halkın bu geleneksel inancı koruması dikkate değer bir husustur.[2]

Hindistan-Osmanlı ilişkilerinin bölge politikası açısından önemi çok daha gerilere dayanmaktadır. Ekber Şah, Osmanlılara karşı Özbekler ve Safavîlerle ittifaka teşebbüs etmiştir. Daha sonra Cihangir ise Safavîlere karşı Osmanlı ve Özbeklerle birlikte bir Sünnî ittifakı planladığı görülmektedir.[3] 1760'da Bâb–ı Âli Fransa ile bir ittifak düşünmekteydi. İstanbul'daki İngiliz elçisi, Fransızlarla Hindistan'da rekâbet halinde olduklarından menfaatleri zedelenmesin diye bu ittifakı engellemeye çalışmıştır.[4] 1799 yılı başında, Napolyon'un Doğu Akdeniz'e yöneldiği dönemde, Osmanlı Sultanı III. Selim, İngilizlerin arzusu üzerine bir Hind emiri olan Tipu Sultanı'na nâme göndererek, Fransızlar karşısında müttefiki olan İngilizlere karşı 'uslu durmasını' istemiştir.[5]

İngiltere, 1857 isyânından sonra bu gibi olayların ortaya çıkma ihtimâlini önlemek için İslâmî müesseselere nüfuz yollarını aramış ve zaman içinde değişik kurumlar ve kişiler ortaya çıkmıştır. Sir Seyyid Ahmed Han ve Algarih Üniversitesi örneğinde olduğu gibi etkisi sınırlı kalmakla birlikte dolaylı yollarla Müslüman gruplar arasındaki ilişkilere nüfuz edebilecek araçlar edinmiştir. Kuzeyden gelecek Rus tehlikesi ve bu tehlikenin besleyeceği iç istikrarsızlık ve isyândan dâimâ emin olan İngiltere hükümeti ve özellikle Hindistan'da görev yapan birinci derecedeki sorumlular[6] gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrası Hindistan politikasının belirlenmesi esnasında da özellikle Hindistan'da görev yapanlar Rus tehlikesinden emindirler. Yani, hemen hiç bir dönemin İngiliz Hindistan'ı için Rus tehlikesi sözkonusu değildir. Bunun gibi, Hinistan'daki İngiliz yetkililer, ciddî bir Pan-İslam tehlikesine de inanmamışlar, fakat yeri geldikçe bunu kullanmışlardır. Serv'de İstanbul'u Türklere bırakan Hind Müslümanları etkisi, Kurtuluş Savaşı'nda destanlaşmış bir fedâkârlıkla destek olan aynı cemaatin bu şuuruna rağmen, Lord Curzon, alınacak kararların Hindistan Müslümanlarının başkaldırısına sebep olabileceği yönünde fikir beyan edenlere, kendisinin yedi yıl Hindistan Genel

---

[1] Antony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indenosia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI, February 1976, s. 268.

[2] 1871'de, İngiltere, Hollanda ile yapılan antlaşmada Açe'nin Hollanda nüfuz bölgesinde olduğunu tanıdığını bildirmiş. Bunun üzerine *Basiret* buraya Osmanlı'nın savaş gemisi göndereceğini yazmış. İngiltere kendisi için bir tehlike olmadığını çok iyi bildiği halde, Asya'daki bütün konsoloslarını uyararak İslâm dünyasındaki siyasi ve dinî gelişmeleri araştırmalarını istemiştir. FO, 881/2621; A. Özcan, *a.g.e.*, s. 58, n. 57.

[3] Azmi Özcen, *a.g.e.*, ss. 11-12.

[4] A. Özcan, s. 16, n. 48.

[5] Y.Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, ss. 203-207. Tipu Sultanı, Osmanlı Sultanı'ndan bir de hilâfet berâtı istemiştir. İngilizler ise, Osmanlı Sultanı'ndan halîfe sıfatıyla Tipu Sultanı'na nasihat etmelerini istemektedirler.

[6] Bu konuda Avam Kamarası'na yapılan tartışmalar için, *Parliamentary Debates*'e bakınız, EK V.

Valililiği yaptığını ve bu ülkede Hilâfet'e yönelik herhangi bir duygu birikimine rastlamadığını söyler.[1]

İngiltere'de hükûmetin politikasına muhâlif olanlar zaman zaman Pan-İslam tehlikesi konusundaki îkâzlarda bulunmakta, bilhassa ilerleyen Rusya'nın etkisi altında kalan Müslüman Türklerle aynı hisleri paylaşarak birleşebileceklerini ileri sürmektedirler. Hükûmetin politikasını savunan Sir George Cambell böyle bir düşünceyi kuruntu olarak niteler. Zaman zaman Osmanlıya baskı yapmak üzere Pan-İslam endişelerini dile getirip, karşı tedbirler alınmasına rağmen Campbell, Hokand hanlığının işgâliyle ilgili oturumda (5 Mayıs 1876) şöyle demektedir:[2]

"...Meclis'te Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'dan bahsedildi, fakat bu konuda büyük bir yanlış anlama göze çarpmaktadır. Din açısından bakıldığında Güney Asya Müslümanları ile Türkler arasında büyük bir uçurum var. Araplar, İranlılar, Afganlar ve Türkler arasında müşterek bir his yoktu. Hepsinin dinlerinin ve medeniyetlerinin kaynağı Türkçe'den başka bir dile dayanmaktadır ve bu kaynak son derece farklıdır. Bu ülkede [İngiltere'de] zannedilir ki, İstanbul'daki Sultan'ın Hindistan'da büyük bir ağırlığı var. Bundan daha büyük bir kuruntu düşünülemez. Hindistan'da onu ne dînî ne de siyâsî bir lider olarak gören bir kimse yoktur. Hindistan Müslümanlarının İstanbul'daki Sultan'la herhangi bir ilgileri yoktur. Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'ın 20.000.000'u doğu bölgesinde bulunan Bengal'dedir. Onlar bizim en sâdık ve en iyi tebaamızdır. Bunlar nisbeten zengin ve çalışkandırlar. Ve onları sadece bir yerli alayın bulunduğu garnizonla yönettik. Sofu Müslümanlar diye zikredilenler, kesinlikle Doğu Bengal'de bilinmezler. Ve biz onlara toprak kiralama husûsunda çok fazla baskı yaparsak muhtemelen bir müddet sonra bize karşı ayaklanabilecekler. Eğer bunlar arasında bir isyân çıkarsa, politik değil fakat tarla meselelerinden kaynaklanan bir isyân olacaktır. Hindistan'ın diğer önemli bölgesinde, Pencap'ta 10.000.000 veya mukîm halkın yarısı kadar Müslüman vardır, fakat onlar bizim Sih yönetiminin zorbasından kurtardığımız halktır. Sâdık ve çalışkan olup bizim en iyi çiftçilerimiz ve askerlerimizdir. Ve bize karşı minnettar olmaları için çok sebep vardır ve onlar da öyle oldular. 40.000.000 Müslüman'ın kalanı Hindistan'ın her tarafına dağılmıştır. Eğer biz sadece tarım meseleleriyle alâkalı, Hükûmet istihdamının dağılımı ve eğitim konularında bu insanlara âdil bir düzen getirirsek onların problemli tebaa olmaları için bir sebep kalmayacaktır."

Campbell'in bu sözlerinden bir müddet sonra, Müslümanların çıkardığı önemli gazetelerden biri olan *Urdu Ahbar*[3] şöyle yazar: "Türkiye'nin içinde bulunduğu zor durumda Müslümanların Türkler için yapabilecekleri herşeyi yapmaları farzdır. Müslümanların Hindistan'da veya başka bir yerde taşıdıkları şeref ve haysiyetin büyük Türk imparatorluğunun varlığından dolayı olduğu bir gerçektir ve eğer bu

---

[1] Mim Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi* (Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1991), s. 57-61. Curzon'ın bu ifâdesinin bütünüyle doğru olduğunu kabul ettiğimizde, Hind Müslümanlarının, bilinen bağlılık ve fedâkârlıkları ile tezat teşkil etmektedir. Belki, İngiltere'yi zor durumda bırakacak, kontrol dışında kalacak bir gelişme muhâl görülmektedir.

[2] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 125-126. Oturum metninin tamamı için bakınız: *"Orta Asya Hokand Hanlığı",* EK V.

[3] 17 Ağustos 1876; L/R/5/53, IOR; A. Özcan, *a.g.e.,* s. 96.

imparatorluk yok olursa Müslümanlar son derece önemsiz olacak ve kimse dikkate almayacaktır." *Algarh Institute Gazette*[1] ise Osmanlı Rus savaşı başlayınca İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklememesi halinde "aynen Ruslardan nefret ettiğimiz gibi İngilizlerden de nefret ederiz" şeklinde yazar. Bundan sonra Hind Müslümanlarının mallarıyla canlarıyla Osmanlılara yardıma koştukları, kadınların mücevherlerini satarak gönderdikleri görülmüştür. "Bu durum başlıbaşına benzeri görülmemiş bir hadise olup Osmanlılar da dahil herkesi şaşırtmıştır."[2]

Hindistan Müslümanlarının yardımı Sultan ve Bâb-ı Âli tarafından son derece takdirle karşılanmıştır. Birçok Müslümanlar ve kampanyaya katılan Hind gazeteleri madalya ve nişanlarla taltif edilmiştir. Bu taltifler Hindistan Müslümanlarının duygularını bir kat daha artırmıştır.[3] Savaş sona erdiğinde Sultan II. Abdülhamid'in ünü ve nüfuzu en uzak köylere kadar ulaşmış, İngilizler Müslümanların mutlaka dikkate alınması gereken ve ihmâl edilmeyecek bir kamuoyu olarak ortaya çıktıklarını görmüşlerdir.[4] Bütün bunlarla beraber, Osmanlı Sultanı'nın Hindistan Müslümanları ile siyâsî bir hedefe yönelik teması olduğuna dâir delil yoktur.[5] 93 Harbi'ni izleyen dönemde de Hindistan ulemâsı ve basınının Osmanlıya ilgisi devam etmiş, Ermeni ve Yunan meselelerini bahane ederek Osmanlıyı protesto eden Avrupalıların tutumunu haçlı zihniyetinin tezâhürü olarak görmüşlerdir.[6]

Balkan savaşı başladıktan sonra 1914 yılında Hindistan'da faaliyet gösteren *Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe*'nin hareket alanı İngiliz hükûmeti tarafından daraltılmış ve özellikle izinsiz olarak Osmanlılara para göndermesi yasaklanmıştı.[7] İngiltere böylece, daha 93 harbindeki hissî gelişmeyi, basın ve haberleşme alanlarındaki imkânların da arttığını göz önünde bulundurarak hassasiyetle değerlendirmiş, 1907'de Ruslarla yaptığı ittifak antlaşmasından sonra hazırlığı yapılan dünya savaşında Osmanlıya Hindistan Müslümanlarının desteğini kesme provalarına başlamıştır. Bu engellemenin adı, dinî dayanışmanın gereklerini önlemek değil fakat Pan-İslâmizmi önlemek şeklinde karşımıza çıkmıştır. İngiltere'deki Hindistan Bürosu'ndan Hindistan Hükûmeti'ne çekilen 15 Ağustos 1914 tarihli telgrafta "..İki Çerkez, Sami ve Eşref beyler, İngiliz karşıtı Pan-İslam duygularını uyandırmak üzere İzmir'den Hindistan'a hareket edeceklerini söylediler. Oraya varır varmaz 1864 Yabancılar Yasası'na göre onları tutuklamak

---

[1] 9 Mart 1877, A. Özcan, *a.g.e.*, s. 99.
[2] *Defter-i İâne-i Hindiyye*, s. 109; A. Özcan, *a.g.e.*, s. 101-102.
[3] Taltif edilen şahıs ve gazeteler için bkz.: A. Özcan, *a.g.e.*, s. 112, n. 70-71.
[4] Azmi Özcan, *a.g.e.*, s. 115.
[5] *Aynı eser*, s. 144.
[6] *Aynı eser*, ss. 146-154.
[7] *Aynı eser*, ss. 231.

üzere yetkilisiniz." tâlimatı veriliyor.[1] 25 Ağustos tarihli telgrafta ise Pan-İslamizm konusunda Hindistan'a yeni bilgiler gönderiliyor.

Hindistan Müslümanlarının Pan-İslâm ile vasıflanan fiillerinin saldırgan bir tarafı olmayıp, aksine bunlar, Müslüman ülkeler arasındaki diyalog ve işbirliği ile hep birlikte gelişmeyi, ilerlemeyi hedefleyen, savunmacı ve müsbet doğrultudadır.[2] Ancak dünyadaki Müslüman toplumlardaki ilerlemeye yönelik bütün çabaları kendilerine bir tehdit olarak gören politikacılar bunları da «Pan-İslamizm» olarak nitelemişlerdir.[3]

Türkistan'a "Pan-İslam" Heyetleri ve Elçileri

Osmanlı'nın Türkistan ile münasebetleri, her iki bölge ülkelerinin izlenen tarihi boyunca süregelmiştir. Bu münasebetin temel yönü ise hemen her dönemde, Türkistan hanlıklarının Osmanlı halîfe sultanına bağlılık ve ondan berât, nişân, nâme isteyerek emîrliğinin tasdiki şeklinde olmuştur. Zaman zaman da Osmanlı sultanlarının müşterek düşman Ruslara veya İran'a karşı birlikte saldırıya geçme talebine şâhit olmaktayız. Türkistan hanlıklarının elçilerinin büyük bir kısmı, genellikle Ruslara karşı Osmanlıdan askerî, ekonomik, siyâsî, stratejik ve ilmî destek talebiyle İstanbul'a gelmişlerdir.[4]

1865'te Taşkent'in işgâlinden sonra, Ruslar Buhâra topraklarına saldırıp bazı bölgeleri işgâl etmesi üzerine, Buhâra Hanı, Muhammed Parsa Efendi'yi İstanbul'a göndererek yardım talebinde bulunur.[5] Önemli bir Pan-İslam faaliyeti kabul edilen Parsa efendinin faaliyetlerine kısaca göz atalım: Muhammed Parsa efendi Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'ya hitâben yazılmış bir mektup getirir. Bu mektupta Emîr Muzaffereddin ile birlikte 14 kişinin mührü bulunmaktadır. Mektubun sonuç kısmı şöyledir:

"..Hadisenin cereyan tarzını huzurunuza arzettik. Halîfe, Rusları Müslümanların üzerinden uzaklaştırsın; böylelikle İslâmiyet revaç bulsun ve zayıflamasın. Bu tarafta Cenâb-ı Âli [Buhâra Hanı] âlet ve tophane imâl ettirip onbin kişilik asker kâfir ile karşı karşıyadır. Eğer Hâlife mektup (yani tazyik vererek) veya insanla Rusları Müslümanlar üzerinden uzaklaştırırsa devletinin revâcının ve hayırla anılmasının sebebi olacaktır. Çaresiz kalmış olan bu Müslümanlar Halîfe'nin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır. Âcizlik ve çaresizlik içindeki Müslümanların durumu Halîfe'ye bildirilsin."[6]

Mesâfenin uzaklığı, belki daha ziyâde, Osmanlı'nın kendi içinde bulunduğu şartlar sebebi ile sadece nasihat gönderilen bu temâsın veya bundan sonraki "Pan-

---

[1] F.O. 371-342.
[2] Azmi Özcan, *a.g.e.*, s. 260
[3] *Aynı yer*, n. 175.
[4] Bu münâsebetlere İkinci ve Üçüncü bölümlerde kısacatemas edildi.
[5] Özcan Mert, "Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.* c. XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), ss. 93-107.
[6] *Aynı yer*, s. 99-100.

İslam" heyetlerinin, elçilerinin birçok unsurlarını bu mektupta görmek mümkündür. Bunlar:

Osmanlı Sultanı'nın «Halîfe» olma vasfı; gayr–i Müslim ve emperyalist bir güç karşısında ezilen, yok olan Müslüman ülke; bunlara karşı durabilmek için yeni yeni modernleşme, harp sanayiini geliştirme; Müslümanların bu istilâdan korunması için Halîfe ve Sultan olarak yardım isteme; bu yardımın karşılığı Müslüman olarak ecir alma [siyâsî bir vaad olmadığına işaret edelim].

Osmanlı Sultanı'nın, Türkistan hanlıklarına yardımı Sultan II. Abdülhamid ve Abdülaziz'den önce de sözkonusu olmuştur, ki bu dönemlerde henüz Pan–İslâm hiç telaffuz edilmemişti. Sultan II. Mahmud zamanında Hîve Hanlığı'na yapılan teknik eleman yardımı önemli bir örnektir.[1] Sultan Mahmud ile başlayan dönemin özelliği, Orenburg ve Kazakistan'da önemli kaleler inşâ etmiş olan Rusya'nın yavaş yavaş Hazar denizinin doğusuna yani Türkistan'a saldırılarının arttığı dönem olmasıdır. Sultan Abdülaziz devrinin özelliği ise, bütün Türkistan hanlıklarına yönelen topyekün işgâl ve ilhâk hareketidir. Sultan Abdülaziz ile II. Abdülhamid dönemlerinin diğer önemli bir vechesi ise telgraf, buharlı gemiler, demiryolları gibi vâsıtalarla ulaşım ve haberleşme teknolojilerinin gelişmiş olmasıdır. Sultan Abdülaziz döneminde, bütün Türkistan'da Cuma hutbeleri Osmanlı Sultanı adına okunmuş, Doğu Türkistan'daki Kaşgar devleti resmen Osmanlı tâbiiyyetine geçtiğini ilân etmiş, sikkelerini Osmanlı Padişâhı adına kestirmiştir.[2] Sömürgeci devletlerin âdetâ tek merkezden harekete geçtiği bu dönemde «Politik Çekim Kânûnu» geçerli bir senaryo olarak kendini göstermektedir. Rusya ve İngiltere'nin biribirlerine düşmanmış gibi görünerek, bütün bölge ülkelerini iki kutuptan birine bağlı kılma planları bir noktadan sonra geçerli olmamıştır. Kaşgar örneğinde olduğu gibi, bu ülke İngiltere veya Rusya'nın nüfuzuna girebilecek tekliflere karşı sonuna kadar direnmiş, bununla beraber eşit şartlar altında her türlü ticarî ve siyâsî ilişkilere açık olduğunu sık sık dile getirmiştir. Çünkü asırlar sonra bağımsızlığını kazanan Kaşgar devleti, kendisini yeniden yutmak isteyen Çin'in arkasında İngiltere ve Rusya olduğunu kısa bir diplomatik turdan sonra anladı. Sömürgeci güçlerin birlikte hareket ettiği dönemde, bağımsızlığını korumak isteyen devletlerin de güçlerini birleştirmesi tabiîdir.

Bir diğer "Pan-İslam"a konu olan hâdise 93 harbi esnasında, Osmanlının Türkistan hanlıklarına, Rusya'ya karşı birlikte hareket teklifidir. 1877 yılı başında, aslen Türkistanlı olan Mehmed Emin Efendi, Hazar Denizi'nin doğusundaki

---

[1] Januaris Aloysius MacGahan, *Hîve Seyahatnânesi ve Târihi*, terc.: Ahmed Efendi (İstanbul, 1292-1293 [1875-1876], ss. 428-429; Mert, a.g.m., s. 106.

[2] Mehmed Âtıf, *Kâşgar Târihi ve Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garîbesi* (İstanbul, 1300 [1883]), ss. 370, 371, 383, 385-393, 400-401, 403, 406; Mert, *a.g.m.*, s. 106. Kaşgar'ın Osmanlı'nın tâbiiyyetine geçmesine benzer bir olay Kırım harbinden bir müddet önce görülmüştür. 1850'de Sultan Abdülmecid, kökü çok daha öncelere dayanan bağları teyid ederek Açe'nin Osmanlı eyâleti olduğunu belirten bir fermân çıkarmıştır; Türkönü, *İslâmcılığın Doğuşu*, s. 151-152.

Türkmen kabileleri ile Hîve'ye, Taşkent'e, Hokand'a ve Kaşgar'a kadar olan bölgeleri dolaşarak, buralardaki Türk hanları ve ileri gelenleri ile temasta bulunuyor. Görünüşte sadece seyahat olmakla beraber, dönem Osmanlı-Rus harbinin devam ettiği günler olması sebebiyle, buna normal bir seyahat gözüyle bakmamak gerekir. Dönüşünde ise gördüklerini yazarak 1878'de yayınlıyor. Bu eserin önsözünde Ahmet Mithat Efendi şöyle demektedir:[1]

"Seyahatnâmesinde ifâde ve hikâye eylediği gibi yazar bu yolculuğu «İttihad-ı İslâm» binasına bir taş ilâve edebilmek maksadı ile yapmıştır. Ortaasya'ya edilen ve bundan sonra edilecek olan böyle seyahatlerin «İttihad-ı İslâm» yönünden ne kadar ehemmiyetli olduğu ve olacağı îzâha muhtaç değildir. Biz bu bahsi ileride, yalnız «İttihad-ı İslâm»a mahsus diğer eserlerimizde de açıklayacağımızdan şimdilik buna dair tafsilât vermeye ve sözü uzatmaya lüzûm görmedik..."

Mehmed Emin Efendi de zaman zaman temas ettiği kişilerdeki «İttihad-ı İslâm» şuurundan sitâyişle bahseder. Hîve Hanı Mehmed Rahim Han ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır:[2]

"Mehmet Rahim Han hazretleri sözü Saltanat-ı Âl-i Osman'dan bahis açıp, sultanın değişmesine ve Rusya savaşına dair benden bir hayli bilgi aldı. Şan ve şerefi pek büyük Osmanlıların Ortaasya'da, Harezm kıtasından olmalarının, bu mahaller için iftihar sebebi olduğunu, ara yerde İran'ın yolu kapamasıyla Devlet-i Osmaniye'den ayrı düşmelerinin kendileri için üzüntü kaynağı olduğunu söyledi. Kaşgar Emiri'nin Osmanlı devleti himayesine girmesine pek ziyade memnun olduğunu, eğer Kaşgar hükümeti kurulur ve kuvvet bulursa bütün Asya halkının, birliğe dahil olarak İslâmiyetin şevketini artıracağını anlattı. Doğrusu kendisini İslâm birliği fikrine çok yatkın buldum."

Osmanlı, Türkistan ve "Pan-İslam" münasebetleri içerisinde önemli bir müessese olarak Özbekler Tekkesini görmekteyiz.[3] İstanbul'da öteden beri Türkistan hacılarının barındığı Özbek tekkeleri bulunmaktaydı. Türkistanlıların hac yolu için Rusya yoluyla İstanbul'u kullanmaları, halîfeyi ziyaret etmeleri haccın bir parçası haline gelmişti.[4] Türkistanlı zenginler gerek İstanbul'da gerekse hac mahallerinde diğer hacıların ikâmet etmesi için muhtelif yerlerde tekkeler inşâ etmiştir.[5] Bu tekkelerde, muhtaç hacılar ikâmet ettikleri gibi, Türkistan'dan hicret

---

[1] Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat,* s. 9.

[2] *Aynı eser*, ss. 131-132.

[3] Halim Baki Kunter, "Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi,* VI, (İstanbul, 1965); Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1984, s. 41.

[4] Enver Bek ile yapılan görüşme, 25 Mayıs 1994, New York. Enver Bek, Türkistan halkının bu dönemde, halifesini ziyaret etmeden, onun şehrini selamlamadan Resûlüllah'ın huzuruna gidenlere şefaat edilmez, haccı sahih olmaz, kanaatini taşıdıklarını söyler. İstanbul'a uğramadan Afganistan-Hindistan-Hicaz yolunu kullanarak daha ucuza hac vazifelerini yerine getiren Doğu Türkistanlıları bu yüzden zaman zaman kınadıklarına şahit olduğunu söyler.

[5] Bu tekkelerin fonksiyonu bilhassa hacıların ikâmetini temin etmekte olduğu ortaya çıkmaktadır. Bugün bu tekkelerden Sultanahmet, Üsküdar ve Eyüp Sultan'daki Özbek tekkeleri binâ olarak hâlen faaliyettedirler. Türkistan'dan gelen öğrenciler veya diğer halk buralarda ikâmet etmektedir. Başta Tarsus olmak üzere daha birçok vilâyette ve başta Mekke ve Medine olmak üzere hac mahallerinde de bu tekkelerden yapılmıştır. Edindiğimiz bilgiye göre Hicaz'ın muhtelif vilâyetlerinde birçoğu eskiden kalma bugün 300 civarında Özbekler tekkesi bulunmakta olup asıl fonksiyonu da

eden veya tahsile gelenler de istifâde etmişlerdir. Aşağıda temas edeceğimiz Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi bu tekkelerin birinin şeyhi olarak İstanbul'da ikâmet etmiş ve daha sonra Osmanlı-Türkistan münasebetlerinde önemli bir şahıs haline gelmiştir.

Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi (1821-1890), Nakşibendi tarikatına mensup olup, Sultanahmet'teki Özbek (Buhâra) Tekkesi şeyhidir. Bu tekke ile İstanbul'daki iki Özbek tekkesi (Üsküdar-Sultantepe[1] ve Eyüp) Türkistan'dan gelen hacılar ve diğer yolcular için konaklama ve barınma yeri olarak kullanılmaktaydı.[2]

Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a ilk defa 1847'de Buhâra Emiri'nin İstanbul elçisi olarak geldi. Daha sonra Sultanahmet'de bulunan Özbek tekkesi postnişini oldu. Daha çok Özbeklerin uğradığı bir yer olmakla beraber burası bir Nakşibendî Dergâhı idi.[3] 1860'lardan itibaren Osmanlı-Türkistan münasebetlerinde sık sık gündeme geldi. 8 Zilkade 1285 (20 Şubat 1869) tarihli sadaret tezkiresi onun aslen Buhâralı olup hayli müddettir İstanbul'da ikâmet ettiğini, Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyâsetini ve Buhâralılara tavsiyelerini anlatmak üzere gönderilmesine müsâde edilmesini ister.[4]

Buhâra Emîri'nin elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin 1868 yılında İstanbul'da bulunduğu sırada, Osmanlı Devleti'nin elçisi olarak Buhâra'ya gönderilmesini talep eden Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi aynı zamanda *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî* adlı lügat kitâbının müellifidir. Kitabının mukaddimesinde, Osmanlı-Türkistan münasebetlerinin geliştirilmesinde esas unsur olan aynı millet ve aynı dil varlığına temasla şöyle der:[5]

"Fi'l-asıl Buhâra ahâlisinden olup müddet-i medîdeden beri Memâlik-i Osmâniye'de mütemekkin olarak hasbe'l-imkân iki memleketin dahî lisânına vukûf-ı âcizânem olduğundan vatan–ı sânî ahâlisine yâdigâr-ı âcizânem olmak üzere vatan-ı evvel lügatını cem'-u tertîb eyledim.."

Eserin baş kısmında yer alan, müellifin Çağatayca manzûmesinde ise zamanın Müslümanları için Peygamberin nâibi olarak Sultan Abdülhamid Han'ın büyük bir ni'met olduğunu, onun âdil, maârif-perver ve şeriatla hüküm sürdüğünü, onun

---

Türkistan'dan gelen hacılara hizmet vermektir. Birçok iç Anadolu vilâyetinde de kurulmuş Özbek tekkelerine göz atarsak, -bugün bunların çoğu kaybolmuştur– bunların klasik tekke fonksiyonunu icrâ ettiklerini bunun yanında Türkistan'dan gelip Anadolu'ya yerleşenlerin kendi mahallî kimliklerini korudukları bir müesse oldukları görülmektedir.

[1] Bu tekke Princeton Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları bölümüne tahsis edilerek, 1994 Eylül ayında ABD eski dışişleri bakanı ve mezkûr üniversitenin fahri rektörü Henry Kissinger'in katıldığı törenle açılmıştır. Tesâdüfen aynı gün Baymirza Hayit'la İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde görüşmeye gitmiştim. Çalışmalarımızı gözden geçirirken, müteaddid defalar, hazîresinde birçok Türkistanlı mücâhidin ve evliyanın medfûn olduğu böyle bir tekkenin çok para karşılığında Princeton Üniversitesi'ne verilmesinden dolayı üzüntüsünü dile getirdi.

[2] *Basiret*, No: 1907, 1 Eylül 1292, 13 Eylül 1876, s. 3.

[3] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, c. III (İstanbul 1311 [1893–1894]), s. 101.

[4] Azmi Özcan, "Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi Bir "Double Agent" mı İdi?", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 100, ss. 12-16.

[5] Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmanî* (İstanbul, 1298).

sâyesinde ilim ve irfânın yayıldığını, kendisini bir çok yerlere me'mûren gönderdiğini, sefir olarak seyahat ettiğini, Hind, Serhend, Peşaver, Kabil, Belh, Herat, Hîve ve birçok yerleri ziyaret ettiğini, Şir Ali Han tarafından kabul edildiğini, Türkmenistan'ın durumu ve ahâlisi ile ilgili tafsilatlı bir rapor hazırladığını, Buhâra emîriyle günlerce beraber kalıp sohbet ettiğini, Hicâz'a ve Mısır'a gidip bir müddet orada kaldığını bildirir. Pâdişâhın verdiği her bir me'mûriyetin gereğini yerine getirdiğini, kendisine verilen Macaristan'a gitme emrini de yerine getirdiğini, Macaristan'da yapılan merâsimde Osmanlı temsilcisi olarak büyük bir itibâr ve ta'zîm gördüğünü yazar.

Şeyh Süleyman, bunlardan başka, İstanbul'daki İngiliz elçisi ile tanışarak, 'İngiltere hesabına İstanbul ve Hindistan'da bir müddet casusluk yapıyor görünmüştür.' Şeyh Süleyman daha önce Layard'ın haberdar olduğu İstanbul'da "Gizli Müslüman Cemiyeti" için çalışan Hind Müslümanları hakkında bilgi vererek, onu casusluk tabiriyle "yemlemektedir". İngiliz sefiri onun verdiği bilgileri sevinçle ülkesine haber vererek arkasını beklediğini yazar. Şeyh'in İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi ile tanışmasında onun Türkistan ile olan bağlantılarının büyük etkisi olmuştur. İngilizlerle Şeyh'in teması Türkistan'daki Rus emelleri ile ilgili İngilizlere rapor vermekle başlamıştır. Daha sonra İstanbul'da, sarayda ve Bâb–ı Âli'de gelişen olaylar ve özellikle Osmanlıların İslâm dünyası ile ilişkileri hakkında bilgi vermeye başlar. Şeyh, İngilizler hesâbına çalışıyor görünürken onlardan belli bir para da alıyor. Sarayda ve Bâb–ı Âli'de ikinci derecede veya başka yollarla İngilizlerin ele geçirebilecekleri tahmin edilen bilgiler aktarılırken, sadâkati tescil ediliyor. Ve halîfenin Pan-İslam'la ilgili gizli hedefleri ve planları olduğuna dair raporlar verilerek, muhtemelen İngilizlerin Müslümanlara ve Osmanlılara karşı politikalarında yumuşama bekleniyordu. Şeyh Süleyman'ın bütün faaliyetlerinin Sultan'ın emri ile İngilizlere câsusluk yaptığı görüntüsünü verdiği sonucuna varan Azmi Özcan şöyle demektedir:

"Eğer II. Abdülhamid'in 'Pan-İslâm politikasının' gâyelerinden birisinin, İslâm dünyasında olan nüfuz ve etkinliğini Batılı devletlerle, özellikle İngiltere ile ilişkilerinde bir pazarlık unsuru olarak kullanmak olduğunu düşünürsek, bu ihtimâl kuvvet kazanmaktadır. Zira, burada esas olan, Batılı devletlerin, Sultan II. Abdülhamid'in İslâm dünyasında güçlü bir potansiyele sahip olduğuna inandırılmasıdır ki, Şeyh Efendi'nin söylediği şeyler, bu hususta bazen hakikaten, İngilizleri tedirgin etmiştir."[1]

Türkistan'daki en önemli Pan-İslam faaliyeti olarak Kaşgar Hâkimi Yâkub beyin Osmanlı tâbiiyyeti altına girdiğini ilan etmesi, Sultan Abdülaziz adına sikke kesip, hutbeleri onun adına okumasıdır. Ancak Yâkub Bey'in Osmanlı'ya bîâtı ve ondan askerî uzman, silâh nümûne ve usta istediği dönem, Ruslarla dostluk

[1] Azmi Özcan, a.g.m. Layard'ın Şeyh Süleyman Efendi'ye dayanarak hazırladığı raporlar ve bunların değerlendirmesi için bkz. A. Özcan, *Pan-İslamizm*, ss. 176-182.

teşebbüslerine bir cevap alamayıp, Rusların Naryn nehri üzerinde kale inşâsından sonra Doğu Türkistan'ı tehdit etmeleriyle başlar.[1] Yâkub Han'ın elçisi Seyyid Yâkub Töre, müteaddid defalar İstanbul'a gelmiş, zamanının büyük kısmını burada geçirmiştir. Fakat aynı elçi, barış ve güvenlik içerisinde ülkesinin kuruluşunu tamamlamak ve yaşatmak için Londra ve Petersburg'a da giderek buradaki kapıları zorlamıştır. İngilizlerle kurulan ticarî ilişkiler gittikçe gelişerek, 1876'da en yüksek seviyeye çıkmıştır.[2] Batılıların, Kaşgar'ı ortadan kaldırma yönündeki kararlılığını sezen Yâkub Han ve elçisi, bir siyâsî manevra olarak ülkesinin Osmanlıya bağlılığını ilân etmişse de bunun pratikte fazla bir sonucu görülmemiştir ve esâsen böyle bir şey mümkün de değildir. Şâyet bu bîât hadisesi olmasaydı da, örneklerine ilgili bölümlerde daha önce de temas ettiğimiz gibi, Osmanlı aynı teknik ve uzman yardımını Kaşgar'a gönderecekti.

Sultan II. Abdülhamid'in Türkistan şeyhleri ve ulemâsıyla münasebetleri ile alakalı[3], Nureddin Nemanganî'nin[4] bize naklettiklerini burada belirtmeyi uygun bulmaktayım. Nemanganî'nin bahsettiği Nakşibendi şeyhi Mevlana Sıracuddin[5] ile alakalı bilinen kaynaklarda henüz bir bilgi bulamadığım halde, aşağıda yaptığım

---

[1] Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", s. 26.

[2] Henze, *a.g.m.*, s. 25.

[3] Kendileriyle görüştüğümüz Türkistanlılar ve konuyla ilgili hemen bütün kaynaklar Sultan II. Abdülhamid'in Türkistanla münâsebetlerinde özel temsilciler, şeyhler ve nasihat heyetlerinden bahsederler. Bununla beraber kaynaklarda bu şeyhler ve heyetlerle ilgili pek fazla bilgi veya belge bulunmamaktadır. Şeyh Süleyman Efendi ve İhsan Süreyya Sırma'nın yukarıda temas ettiğimiz "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak-Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair" makalesinde bahsedilen şahıs da bu konudaki bir kaç örnektendirler. Bu mevzuyla alâkalı hayattaki Türkistanlılardan elde edilebilecek bilgilerin bir an önce derlenerek değerlendirilmesi, bilinen kaynaklarla karşılaştırılması gerektiği kanatindeyiz.

[4] Nureddin Nemangani ile yapılan görüşme, Zeytinburnu, 5.4.1993. Nureddin Nemangani, 1905'te Nemangan'da dünyaya gelmiştir. Nemangan bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Ulemadan olan babasından, medreselerin çalkantılı döneminde temel dini ilimleri tahsil eder. 1937 senesinde yakınlarıyla evinde teravih namazı kılarken, ihbar edilmesi üzerine Sibirya'ya sürülür. II. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Rusların asker ihtiyacı üzerine, buradaki diğer sağ kalan Türklerle Polonya cephesine gönderilir. Nureddin Nemangani bu cephedeki diğer Türklerle beraber Alman tarafına geçerek, Rusya yenildiği takdirde bağımsızlık vermesi şartıyla Hitler'le anlaşıp Ruslara karşı çarpışır. Karadeniz'in kuzeyinden Hazar Denizi'ne kadar Alman ordusuyla ilerler. Nureddin Nemangani bu esnada Türk tümeninin imamı, yani Alman komutandan sonra tümenin bir nevi Türk komutanı durumundadır. Durumu parlak görmediğinden Türkler kendi istekleriyle Batı cephesine gönderilirler. Almanya'nın teslim olmasından sonra iki sene Milano'daki kamplarda kalır. Daha sonra üç sene Almanya'da BMW fabrikalarında çalışır. 1951'de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilir. Türkiye'ye geldikten sonra görüşmemizin konusu olan Mevlana Sıracuddin'in bağlısı ve halefi Süleyman Hilmi Tunahan'la da sık sık görüşür. Görüşmemiz esnasında gayet zinde ve dinç olduğu dikkati çekmiştir. Genç kalmasını ömründe hiç sigara içmemesine, yorgun ve halsiz zamanlarında soğuk su ile abdest alıp namaz kılmasına, çay içmeden gününü geçirmemesine ve masraf-gelir dengesini muhafaza etmesine borçlu olduğuna inandığını söyleyen Nureddin Nemangani'ye bize verdiği bilgilerden dolayı teşekkür ederken sağlık ve esenliklerle nice yıllar dileriz. Macera dolu hayatı ve tarihe ışık tutacak bazı bilgilerini ihtiva eden hatıratının da hazırlanmakta olduğunu haber vereyim.

[5] Tam ismi: Selahuddin ibn-i Mevlana Sıracuddin. Nemangan'ın Tus bölgesinde dünyaya gelmiş bir Özbek Türküdür. 1927 senesinde vefat etmiş ve halen Tus'da medfundur. Mekasidü't-Talibin (Osmanlı Yayınevi, t.y. s. 185) adlı eserde verilen bilgiye göre Nakşibendi tarikatı mürşidlerindendir. Sultan Abdülhamid'den sonra da zaman zaman İstanbul'a gelmiş ve müridi ve halefi Süleyman Hilmi Tunahan'ın misafiri olmuştur.

araştırma ve değerlendirme neticesi, anlatılanları ciddi bulduğum için duyduklarımı aktarmayı gerekli görüyorum.

Hac farizasını yerine getirmek üzere Arabistan'a giden Türkistan hacılarının İstanbul yolunu kullandıklarına ve Padişah'ın da bunlara her türlü yardımı yapıp, huzur ve emniyetleri için husûsî gayret sarfettiğine yukarıdaki bahislerde temas edilmişti. Bilhassa Özbekistanlıların hac yolunda konaklama yeri olarak İstanbul ve diğer bazı şehirlerde Özbek tekkelerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu vesile ile de Türkistan şeyhleri ve ulemasıyla birçok münasebetler kurulmuş, bu arada bir kısım Özbekler Türkiye'ye yerleşmiştir.

Bugün Özbekistan'ın Nemangan şehrine bağlı Tus kasabasından olan Mevlana Sıracuddin de birçok kere İstanbul'a gelmiş ve Sultan II. Abdülhamid'le görüşmüştür. Kendisine Nakşibendi usûlünü öğretmiş ve siyâsî mevzularda da tavsiyelerde bulunmuştur. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinden önce Sultan II. Abdülhamid'e "-Bunlara karşı koyma. Önce durdurabilirsin fakat bu ittihatçılar ve masonlar arkalarında bulunan İngiliz ve Rus desteği ile daha da güçlü olarak karşına çıkarlar. Müslümanlar için çok daha kötü olur. Daha çok Müslüman kanının akmasına sebep olursun" şeklinde tavsiyede bulunmuştur.

Sultan II. Abdülhamid zaman zaman Türkistan'a nasihat heyetleri gönderiyor. Bunlar en az beş yıl Türkistan'da dolaşarak halkın birlik içerisinde olması için nasihatlarda bulunuyor ve bilhassa dini yönden irşad ediyor. Heyet vazifesi esnasında belli aralıklarla saraya mâlumat gönderiyor. Bu heyetlerin sonuncusunda Mevlana Sırucuddin de bulunuyor. Tataristan ve İdil bölgelerini dolaştıktan sonra Türkistan'ın diğer mahallerine ve son olarak ta Buhâra'ya gidiyor. Henüz çocuk yaşta emâret makamına oturmuş olan Buhâra emiri ve diğer ileri gelenlerle görüşüyor. Mevlana Sıracuddin heyetteki diğer arkadaşlarına buralarda daha fazla kalamayacaklarını, zira ahali ve idareciler arasında zina ve livata yaygınlaşarak sapıttıklarını, bu bölgeye büyük bir felaketin yaklaştığını haber verir. Heyet Buhâra'dan ayrıldıktan bir müddet sonra Buhâra tamamen Bolşevik idaresi altın girer, emirlik kaldırılır.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığım Nurettin Nemangani'nin anlattıklarını tahlil ettiğimizde, bilinen tarihi kaynaklarla tezat teşkil etmediği gibi, bazı önemli konularda ışık ta tutmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mason localarının ilişkileri ve bu cemiyetin Bulgaristan ve Makedonya'da İngiltere ve Ruslardan büyük destek aldığı ilgili araştırmalarda tafsilatlı olarak anlatılır.[1] Son derece tedbirli olan Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerine daha önce yaptığı muamelelerin aksine, Hareket Ordusu'nun yola çıkacağını haber aldıktan sonra ve bu topluluk yola çıktıktan sonra birçok nokta da durdurulması ve dağıtılması

[1] Meselâ bkz.: M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terraki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük' (1895-1903)*, (İstanbul, 1985).

mümkün olmasına rağmen, bu konudaki teklifleri geri çevirerek sükûnet ve tevekkül içerisinde olayları akışına bırakmıştır. Abdülhamid'in bu davranışına o zamanki askerî ve mülkî erkân bir ma'nâ veremediği gibi daha sonra bu konuları inceleyenler de bu olayı açıklamada zorlanmışlardır.

II. Abdülhamid'in birçok tarikat şeyhiyle görüştüğü ve birçok şeyhe tasavvufi ma'nâda bağlandığı en azından muhtelif tarikat mensupları nazarında böyle göründüğü bilinmektedir. Mesela Mevlevi v.b. tarikat şeyhleriyle olan ilişkilerinde daha resmi olup, ihsânlar, atiyyeler, nişânlar sözkonusu olmuştur. Esası gizlilik olan ve İstanbul'da pek fazla müridi olmadığı bilinen Türkistanlı bir Nakşibendi şeyhi ile münasebetleri hakkında henüz resmi kayıtların bulunmamış olması da tarikatın bu özellikleriyle izah edilebilir. Bununla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ilgili dönemle ilgili evrakın büyük bir kısmının henüz araştırmaya açılamadığı da bilinmektedir. Türkistan'a gayr-i resmi sûrette nasihat heyetleri göndermesi, II. Abdülhamid'in bilinen uygulamalarına oldukça benzemektedir. Muhtemelen 1908 veya 1909 yılında Türkiye'den ayrılan heyet uzun yolculuk, İdil-Ural bölgesi ve Türkistan'ın diğer kısımlarındaki faaliyetlerinden sonra 1915 yılı civarlarında Buhâra'ya gelmiştir. Bu sırada Buhâra Emirliği makamında Mir Alim bulunmaktadır. Mir Alim 1910 yılından 1920'de Buhâra Bolşevikler tarafından işgâl olununcaya kadar bu emarette kalmıştır.[1] Rusların 1910 yılından itibaren Buhâra'da bir Sünni-Şii kavgası çıkarttıklarından, yeni Emir Mir Alim'in de gayet idaresiz ve korkak olduğundan ve sefahate daldığından Zeki Velidi Togan da bahsederek şöyle der: "Bununla beraber emir de sefahate daldı. Ahaliye karşı cebir ve zulüm, babası zamanındaki dereceyi geçti; dayanılmaz bir hale geldi. Hanlığın o sûrette yaşaması, Türkistan için hakikaten bir leke idi... Nihayet 2 Eylül 1920'de Bolşevik Ruslar Buhâra'yı işgâl ettiler."[2]

Togan'ın muhtemelen yukarıda geçen "zina ve livata" yerine kullandığı "sefahat" ile ilişki kurarak, bilinen üslûbu ve yorumlarının aksine hanlığa hayat hakkı tanımaması, Nureddin Nemangani'nin naklettiği Mevlâna Siracuddin'in geleceğini haber verdiği felaket, birbirinden habersiz iki kişinin aynı hadise karşısında aynı sağlıklı tahmin veya teşhisleri olsa gerek. Araştırmamızın bütünü açısından dikkat çekmek istediğimiz diğer önemli bir nokta ise bu heyetin faaliyetlerinin özüdür. Osmanlı Devleti'nin siyâsî menfaatleriyle doğrudan alakalı bir nokta görülmemektedir. Mevlâna Siracuddin başkanlığındaki heyet, Mezhep kavgalarıyla bölünmüş ve zina ve livatanın yaygınlaşmasıyla sefahate düşmüş olan idareciler ve halka birlik, beraberlik ve irşâd yolunda tavsiyelerde bulunmuştur.

Türkistan'ın işgâlinde, bölge halkının ahlâkî çöküntü içerisinde olduğuna Vambéry de atıfta bulunur. Bir başka açıdan Buhâra halkı hakkında şöyle der:

---

[1] Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, 1984); s. 667.
[2] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili* ss. 257-258.

"..İstanbulluların Buhâralılardan başlıca ayrılık noktası olan iyi ahlâklarını övmekten geri kalmıyordum. Çünkü bunların dindarlık iddiaları sırf ikiyüzlülüktü. Bütün iş ve güçleri arsızcasına yalancılık ve dolandırıcılıktı.... Buhâra, doğudaki ahlâkî bozulmanını merkezi gibi.."[1]

Değerlendirme: Türkistan — Pan-İslâmizm

II. Abdülhamid'in Mısır, Kıbrıs, Bulgaristan ve diğer hukukî bakımdan Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu halde, fiilen elden çıkmış ülkelerde, halîfelik hukukunu kullanarak dînî faaliyetlerde bulunması, kadıları ve din adamlarını tâyin edip maaşlarını ödemesi, bölge Müslümanlarını sömürgeleştirmek için çeşitli fitne tohumları eken İngilizlere aldanmamaları için, güvenilir ve sayılır kişilerden oluşan irşâd heyetleri göndererek, İngilizlerin bu planlarını yaklaşık yarım asır geciktirmesi, öncelikle İslâmın gereklerini yerine getirme kaygısındandır. İslâm'ın bu hususta emirlerini, ulemânın tavsiyelerini ihtivâ eden siyâsetnâme metinleri ilk defa II. Abdülhamid'le görülen birşey değildir, fakat İslâmiyetle beraber ortaya çıkmıştır. Abdülhamid'in bu hususta farkı, devrinde telgraf, demiryolu, buharlı gemiler, matbaa gibi daha geniş ulaşım, neşriyat ve haberleşme vasıtalarının bulunmasıdır. Aynı zamanda onun dindar bir hükümdar olduğu kanaatimizi de rahatlıkla belirtebiliriz. Onun icraatının siyâsî olmaktan çok dînî temeli olduğunu Pan-İslâmizm yaygarasını ilk ortaya atanların ağzından da dinlemek mümkündür:

"Bu durumun bir politika tercihi olduğunu söylemek çok kolaydır, fakat ben sultanın politik düşüncelerden ziyâde dînî kurallar ile hareket ettiğine inanıyorum aynı zamanda kanaatim odur ki kendisi samîmi ve şerefli bir Müslümandır ve gevurlara güvenmektense Allah'a güvenmenin daha iyi olacağına inanmaktadır."[2]

Dinin beş emrinden dördünün (namaz, oruç, zekat, hac) cemaat veya toplumla ilgili olması[3] sebebiyle, 19. asır İslâm toplumları emperyalist saldırılarla karşılaşınca, diğer dünya dinlerinden farklı bir canlılıkla karşı koymaya çalışmışlardır.[4]

Öte yandan elden çıkmış topraklar üzerindeki hükümranlık iddiası devam ettiği müddetçe, bu diplomatik direniş, o toprağın bir merhale sonrası için bir teminat olmuştur. Mesela Cezayir daha 1830'da Fransa tarafından işgâl edilmiş, fakat Osmanlı hükümeti, 1847'ye kadar etkili bir şekilde kurtarma hareketinde bulunmadığı halde, buradaki hükümranlık hakkını savunmuştur. Ercümend Kuran bu politikayı şöyle değerlendirir:

---

[1] Vambéry, *Orta Asya Gezisi*, s. 165.
[2] "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*. Makalenin tercümesi için bkz.: EK III.
[3] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul, 1986), ss. 57-60.
[4] Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s. 19.

"Hakikaten Cezayir-i garp Fransa'nın tam karşısında bulunuyordu; bu ülkeyle Anadolu arasındaki mesafeyse, Fransa'ya olan uzaklığın birkaç misliydi. Kuvvetli bir donanmaya sahip olan Fransa'nın, sömürgeciliğe elverişli sayılan Cezayir-i garb'ı deniz yoluyla işgâl etmesi tabiiydi. Osmanlı devletinin hakkını koruması da bilhassa Navarin'de donanmasını kaybettikten sonra imkânsızdı.

Cezayir meselesinde güttüğü siyasetten Babıâli'nin sağladığı tek kazanç, Trablusgarb eyaletini doğrudan doğruya hakimiyeti altına almış olmasıdır. Nitekim, Tunus 1881'de Fransa tarafından işgâl edildiği halde, Trablusgarb, merkeze bağlanmış olmak yüzünden 1912 yılına kadar Türk idaresinde kalacaktır."[1]

II. Abdülhamid döneminde her hangi bir siyâsî yoruma sokulamayacak kadar dinî ve hukûkî olan faaliyetler, Osmanlı yönetimi tarafından Pan-İslâm olarak nitelenmediği halde, Avrupa bunu böyle kabul etmiştir. Osmanlı da bu politikasının faydasını bir dereceye kadar görmüştür. Abdülhamid sonrası durum tersine dönmüş, semeresiz bir Pan-İslâm suçlamasını daha kolaylaştıracak harekete teşebbüs edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı ile beraber, İttihad ve Terrakkî hükûmetinin etkisiyle Halîfe'nin ilân ettiği cihâdın, "Pan-İslam hareketinin şahlanışının en muşahhas örneği" olarak gösterilmesine rağmen, böyle bir çağrının başarısızlığı ortadadır. Zaten, Bayezid meydanında top atılarak ilân edilen böyle bir çağrının başarı imkânını ve şartlarını baştan düşünebilecek, bundan nasıl bir sonuç alınabileceğini kavrayabilecek durumda olan sorumlular olsa bile, gündeme gelen böyle bir tekliften daha câzip bir politika da ortada görünmemekteydi. Bu gibi parlak ve câzibeli tekliflerin mahsurlarını düşünebilecek tecrübeye sâhip bir yönetim yoktu.

İslâm ülkelerinde faaliyet gösteren İngiliz görevliler, hükûmetleriyle yazışmalarında, sık sık bu isme (Pan-İslamizme) atıfta bulunuyorlar.[2] Aşağıda bazı örneklerde görüldüğü gibi, bu faaliyetin içinde olduklarını zanneden üç beş kişi derhal tutuklanıyor, haklarında tedbir kararı alınıyor veya Pan-İslamist faaliyette bulunacak kişi önceden satın alınabiliyor.

Kahire'den Mr. Cheetham'ın telgrafında şu ifâdeler geçmektedir:

"Meşhur Aziz al-Mezrî, Sudan ajanına Mısır üzerindeki Türk baskısı ile ilgili aşağıdaki hikâyeyi nakletti. Alman ajanların gözetimi altındaki Türkçülük hareketi, bir süreden beri Mısır, doğu kabileleri ve Sudan'daki İngiliz yönetimine karşı gelişmektedir. Mevcut savaşın verdiği fırsattan istifâde ederek Suriye'den Mısır'a saldırılması düşünülmektedir. Türk erkân-ı harbiyesinin iki üyesi İskenderiye'deki bu entrikanın içindedirler. Enver Paşa, Aziz el-Mezrî'nin İstanbul'a gitmesini, orada İngiltere'ye karşı bir Arap isyânını organize etmesini istemiş. Aziz el-Mezri, bu şekilde bir işbirliğini reddetmiş ve bunun yerine İngiliz hükümranlığı altında bir Arap

---

[1] Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, (İstanbul, Yenilik Basımevi, 1957), ss. 60-61.

[2] Bu konularla yazışmalardan oluşan İngiliz belgelerinin ana teması, meselâ «Arap Ülkelerindeki İngiliz Casus Raporları» adı altında değil de "Pan-İslâmizm" ismiyle takdim edilişi, dikkati çekmektedir."Pan-İslamizm", F.O. 371, Political.

imparatorluğunun kurulması için Türklere karşı Araplara (Suriye ve İran) önderlik edebileceğini söylemiş. Bunun için bizim yardımımıza ihtiyacı olacak. Suriye'de Türklerin hareketliliği göze çarpmakla birlikte her hangi bir saldırı istihbarı yoktur..."[1]

Bütün Müslümanların, siyâsî, askerî ve ekonomik birliği şeklinde tarif edilerek, Abdülhamid'in politikasıyla özdeşleştirilmek istenen bir Pan-İslâmizm sözkonusudur. Pan-İslâmizm izah edilirken II. Abdülhamid temel şahsiyet olarak görülmekte ve II. Abdülhamid'den bahsedilirken Pan-İslamizm kolaylığına kaçılmakta ve her iki hata da yaygın bir şekilde tekerrür etmektedir. Bâzen de asıl gerçek ister istemez itiraf edilmektedir. Sömürgeci ülkelerin bütün hesaplarını alt üst eden bu gerçek şudur:

"Sultan Abdülhamid bu kötü şartlar altında tahta geçmiş ve bir müddet kendisine son sultan nazarıyla bakılmıştır. Uzun süre gözden uzak bir şekilde yaşamaya mecbûr edildiğinden kendisi hakkında pek fazla bir şey bilinmiyordu. Ve kendisinden önce gelenlerin yaptıklarını tekrarlaması ve işlere fazla karışmaması bekleniyordu. Fakat bir süre sonra çok akıllı olduğu, uygulamak istediği bir politikası bulunduğu ve çok kararlı kişiliği meydana çıktı. Sâbit bir politikası olan sultan yeni bir şeydi ve bugüne kadar Avrupa böyle birisini görmemişti."[2]

Sömürgeci ülkelere karşı savunma yolunda diğer Müslüman ülkelerle kurduğu haberleşme, yardımlaşma, mânevî bağları kuvvetlendirme, toplumlar arasında eğitim, kültür, hac ziyareti gibi unsurları kullanarak kaynaştırma ve dayanışma zeminleri hazırlama gibi faaliyetlerin nihâyetinde böyle bir birliğin olduğu kehânetinde bulunarak ve bunun gerçekleşmek üzere veya gerçekleşmiş gibi göstermek, güçlü devletlerin oluşturmak istedikleri siyâsi yapıya zemin hazırlama gayretlerinden başka birşey değildir. Düvel-i muazzama patentli bu ismi, önyargısız oldukları halde benimseyen araştırmacıları iki gurupta ele alabiliriz: Birinci grup, birçok yönüyle saptırılmış olan bu propagandanın etkisinde kalanlar. Bunlar doğrudan batılı kaynakları, gazeteleri değerlendiren araştırmacılar[3] ile Batı'nın propagandasından etkilenenler, meselâ Cemâleddin Efganî efsânesini[4] ciddiye alıp, II. Abdülhamid'le olan yakınlıklarına dayanarak teori geliştirenler. Diğer önemli bir kısım ise Abdülhamid düşmanlığına reaksiyon olarak, onun büyüklüğünü ispat yolunda icraatlarını yorumlayanlardır.[5] Halbuki Sultan bu

---

[1] *Aynı yer*, 327, Mısır dosyası 27189-42000, 1914.

[2] "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, EK III.

[3] Meselâ Albert Hourani *(ArabicThought in the Liberal Age, 1798-1989*), Pan-İslâm iddialarında bir adım daha atarak, Arapça konuşanları ve Arapları Pan-islamizm şemsiyesi altında toplayarak, İslâmiyetin yayılacağı yeni ülkeler ele geçirmek isteyen bir hareketten bahseder; s. 106.

[4] Durumu en iyi şekilde izah eden "efsane" kelimesini Keddie'den naklen Niyazi Berkes'te görüyoruz.

[5] İhsan Süreyya Sırma'nın, Abdülhamid'in bir Pan-İslam dâvâsı olduğunu savunmasını buna örnek gösterebilirim. Filvaki, onun yorumunda da siyasi, askerî ve ekonomik anlamda bir Pan-İslam görülmez. II. Abdülhamid'in Çin'e din adamları göndermesi, her Müslüman'ın gücü ve imkânı nispetinde yapması gereken görevlerdendir. Bu görevleri yerine getirirken II. Abdülhamid'in I. Abdülhamid'den farkı, ikincisinin döneminde telgraf, demiryolu, buharlı gemilerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bununla beraber II. Abdülhamid'in daha dindar olduğunu da tekrar belirteyim.

dönemde, hiçbir zaman Osmanlı idâresi altına girmemiş olan Müslüman ülkelerle ittifak tesis etmekten ziyade, mevcut şartları en az kayıpla nasıl atlatacağının hesabını yapmaktadır. Nitekim hâtırâtında Tunus ve Mısır meseleleriyle ilgili olarak, niçin bu ülkelerdeki haklarında ısrarlı olmadığını anlatırken, "..O mes'eleleri birer vesîle-i harp ittihâz etmek fikrinde değildim. Ben dâima harbin aleyhinde bulundum. Tunus'da ısrâr etseydim belki Suriye'yi, Mısır'da inâd gösterseydim muhakkak Filistin'i ve belki Irak'ı kaybederdim" demektedir. Bu ülkelerdeki hâkimiyetlerinin göstermelik olduğunu, bu göstermelik hâkimiyetin şekliyle ilgili tartışmaları savaş sebebi yaparak, gerçek hâkimiyetimiz altında olan Suriye ve Filistin'i kaybetmemek gerektiğini, yani böyle bir harbin büyük bir ihtimalle Osmanlının mağlûbiyeti ile sonuçlanacağını söyler.[1]

"Sömürgecilik–Pan-İslamizm Işığında" görülenler, Türkistan'ın işgâlindeki çok yönlü münasebetler ve gelişen cereyanlar ile ortaya çıkan gerçekleri tesbit açısındandır. 19. yüzyılın Batılı sömürgecileri ve Rusya, İngiltere'nin Commonwealth benzeri kurdukları sömürü düzeni ile 20 yüzyılda da eski sömürgelerinden servet aktarmaya devam etmeye çalışmıştır. Şüphesiz bunlardan belki en önemlisi Rusya'nın durumudur. Rusya, çarlık döneminde de çarlık yıkıldıktan sonra da işgâl ettiği ülkelerde sömürü düzenini sürdürürken, buradaki durum dışa karşı bağımsız veya muhtar ülke şeklinde takdim edilmiştir. Doğu Türkistan'ın Çin işgâli altındaki durumu da halen böyledir.[2]

Görüldüğü gibi, Pan-İslamizm iddiası, aslında sömürgeciliğin tabanı veya temeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Pan-İslâmizm'den sömürgeciliğe geçişte, doğrudan ve bâriz bir örnek olarak Mısır'ın işgâlini verebiliriz. Burada Arabî Paşa isyânı ile İslâm Birliği rûhu çarpıtılarak Müslümanlar kontrol dışı dinî heyecana yöneltilmiş ve İngiltere'nin işgâli için meşrû bir sebep elde edilmiştir.[3]

"«Siyâsî Pan-İslamizm» daha ziyade Avrupa emperyalistlerinin vehimlerinden ibarettir ve Türkistan'da hiç bir ciddî taraftar bulamamıştır."[4] Aslında İslâm birliğinden kastın, her dönemde siyâsî bir birlik oluşturmaktan daha çok, mevcut

---

[1] Vedat Örfî tarafından *Utarid* mecmuası'nda ve daha sonra müstakil olarak *Sultan Abdülhamid'i Sânî'nin Hâtırâtı* adıyla yayınladığı kitapta yer alan metinlerin "Said Paşa" bölümünden. Aynı metin İsmet Bozdağ'ın yayınladığı *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri"*de sâdeleştirilmiş olarak bulunmaktadır. Son yayınla ilgili tenkitlerimiz için bkz.: "'Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum*, 105, Eylül 1992, ss. 57-62.

[2] Çağdaş iletişim araçlarının bu denli gelişmesine rağmen çok nadir haber alınmakla ve alınan haberlere göre, çağdaş teknolojinin imkanları da kullanılarak belki de tarihin en koyu sömürü, işkence ve zulüm düzeni devam ederken, bu ülke dışarıya Sincan Otonom Bölgesi olarak takdim edilmekte, hazırlanan broşürlerde bu bölgenin Uygur halkı (Türk değil) huzur ve refah içerisinde yaşadığı belirtilmektedir. Çağdaş sömürgeciliğe giydirilen bu Commonwealth ve benzeri kılıflar hâlen Batılı, demokratik ülkeler tarafından da kabul edilmektedir. Öte yandan SSCB'nin parçalanmasının ilk safhası kapandıktan sonra ikinci safha olarak eski cumhuriyetler Commonwealth (of Independent States=CIS=Bağımsız Devletler Topluluğu) oluşturarak yeniden Rusya'nın güdümüne itilmektedir.

[3] Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği,* ss. 172, 174.

[4] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, 561.

tehlike karşısında dayanışma ve yardımlaşma kastedildiği görülmektedir. Yani "siyâsî birlik" değil, "siyâsette birlik" sözkonusudur. Ayrıca Kaşgar örneğinde olduğu gibi Osmanlı tabiiyyetine girilmesi teşvik ediliyorsa da Kaşgar-Osmanlı ilişkilerine bakıldığında, bunun siyâsî veya emperyalist bir birlik analamı taşımaktan ziyâde sıkı bir dayanışma ve savunma için yardımlaşma anlamı taşıdığı açıktır.[1]

Siyâsî Pan-İslâmizm iddiası ile İngiltere tarafından yıpratılmak istenen sadece Osmanlı hilâfeti değildir. Fakat daha önemlisi, gerçek halîfe olarak empoze edilenlerin yani Arapların Osmanlı'ya karşı isyânları için meşrû bir sebep oluşturulmaktır.[2] Ayrıca kendi emperyalist faaliyetlerinin önlenmesi yönündeki her faaliyetin pan hareketi ile suçlanmasının örneğini değişik dönemlerde ve bölgelerde çokça bulabiliriz.[3] İslâm dünyasına yönelik böyle bir evrensel suçlama ile sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan batı dünyasından, topyekün saldırıya geçilmesi istenmekte ve "Pan-İslâm, yeni bir haçlı seferi ile ezilmelidir"[4] denmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslam siyâseti"nin delilleri olarak sıralanan unsurların aslında İslâm'ın özünde olan ve Müslüman hükümdârların az çok uyguladıklarını, bununla beraber dönemin emperyalist siyâsetine karşı koyabilmek için çağın ilmî ve teknolojik gelişmelerinden istifâde edildiği görülür. Yukarıda bir kısmına zaman zaman temas ettiğim Pan-İslam'la ilgili delillere kısaca göz atalım: *Sultan'ın sarayına artan sayıda Müslüman tâyin edilmesi*.[5] Dönem itibâriyle devletler daha çok memur istihdam ederler. Saraydaki Müslümanların eski döneme göre artmasının sebebine gelince, bir müddet önce saraydaki azınlıklar ve entrikacı grupların da desteği ile tahtından indirilerek şehid edilen Sultan Abdülaziz'in başına gelenler hâfızalardadır.[6] Öte yandan aynı dönemde İngiltere Kraliçesi,

---

[1] Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında "İslâm Birliği" Hareketi (1876-1878)*. Nitekim, aralarında siyâsî birliğin hiç bir zaman söz konusu olmadığı Osmanlı-İran münâsebetleriyle ilgili olarak, 1878'de, İran Şâhı, Osmanlı'nın Tahran sefirine, kendilerinin ittihâd-ı İslâm'ı en üst seviyeye çıkarmak yolunda hiç bir fırsatı kaçırmayacaklarını söylemiştir; Cezmi Eraslan, "İslâm Birliği Siyâseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında İran Münâsebetleri (1878-1882)", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan (İstanbul, 1991), ss. 226-227.

[2] Eraslan, *a.g.e.*, ss. 204, 265-274.

[3] Türkistan'ın işgal öncesi ve sonrası her türlü hak arama girişiminin "pan"la ithâmının örnekleri çoktur. Petrol bölgelerine sokulmak isteyen İngilizlerin Yemen'e sızmaları esnâsında, Osmanlı'yı psikolojik baskı altına almak için Osmanlıların mahallî memurları vâsıtasıyla cihad kışkırtıcılığı yani Pan-İslam faaliyetleri yaptığı iddiâları oldukça ilginç bir örnektir. Bu konudaki arşiv vesikaları için bkz.: B.O.A., Dosya Usûlü İrâdeler, dosya no: 77, 12 Z. 1320 (12 Mart 1903 tarihli rapordan); Eraslan, *a.g.e.*, s. 286, n. 103.

[4] "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 57; tercüme için bkz.: EK III. Batı kamuoyunda gelişen Pan-İslam korkusu ve yeni haçlı beklentisi hislerini gözönünde bulunduran Rus Çarı, Türkistan'a karşı yaptığı hareketin aslında bir haçlı seferi olduğunu söylüyor; *Parliamentary Debates*, III-206, 11 Haziran 1877, ss. 1561-4.

[5] Hemen her kaynakta örneğini bulduğumuz «Pan-İslam delilleri» Landau'nun zikrettiği şekliyle sıralayarak değerlendiriyorum; *The Politics of*, s. 37. Zikredilen delilleri italik karakterle yazıyorum. Değerlendirmesi ise normal karakterdedir.

[6] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, "Abdülhamid-i Sânî'nin Notları" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda, Sayı 13, 14, 15.

Avusturya-Macaristan İmparatoru veya Rus Çarı'nın maiyyetinde istihdâm ettiği görevliler Abdülhamid'inkinden az değildir. *Sultan'ın imparatorluk içindeki ve daha önce Osmanlı sınırları içinde olduğu halde kaybedilen bölgelerdeki kadıları, müderrisleri ve ulemâyı bizzat kendisi tâyin ettiği* zikredilir. İdârî ve siyâsî gücüne çevresi yetişemeyen, yapmak istediklerini tatbikat sahasına koyduracak eleman bulamayan her hükümdâr veya devlet adamı benzeri uygulamaları yapar. Kaybedilen bölgelere olan ilgi önce Müslüman olarak yapması gerekenlerdir, ikinci olarak kaybedilen bölgelerdeki tartışmalar canlı tutularak, hesap veya entrikaların kaybedilmeyen bölgelere sirâyeti önlenmiş oluyor. *Öncelikle ulemânın maaş ve sosyal haklarının arttırılması* da Pan-İslam siyâsetinin delili olarak zikredilir. Eğitime önem veren her devletin uygulaması gereken politikadır. Sağlıklı bir mâliye ve istihdâm politikası ile diğer memurlar ve görevlilerin de iktisadi durumları düzelmiş ve «Abdülhamid Ricali» kavramı doğmuştur. *Dinî müesseseler tâmir edilmiş ve yenileri inşâ edilmiştir. Dinî okullar törenlerle açılmış ve İslâmî dersler diğer okullara sokulmuştur.* Bu da İslâm dîninin bir gereği olduğu gibi, eğitime verilen ehemmiyetin de bir neticesidir. Nitekim teknik, sanat, tıp ve idârî alanlarda da yeni okullar ve müesseseler kurulmuş, öncekiler geliştirilmiştir. *Tarîkatlara ve vakıflara yapılan yardımlar artmıştır.* Tarîkatlar, İslâm toplumlarının en önemli sivil kurumları ve sosyal gerçekleridir. Bu kurumları dikkate almayan yöneticinin topluma ulaşması beklenemez. Aynı dönemde gayr-i Müslim dînî ve hayır kurumları ile din adamlarına yapılan ihsânlar ve yardımlar da az değildir. *Temel İslâmî kitaplar basılarak bedava veya çok ucuza dağıtılmıştır.* Günün teknolojik imkânlarından istifâde edilmiştir. Bu kitaplar Müslüman tebaaya veya halklara dağıtılmıştır. Aynı dönemde veya günümüzde genellikle devlet desteği ile Müslümanlara dağıtılan Hıristiyan propagandası yayınları veya dinî kitaplarının daha az olduğu söylenemez. *İstanbul'a gelen Müslüman aileler için ücretsiz okul uygulaması başlamıştır.* Daha önce İslâm toplumlarında örneği sıkça görülen bir uygulama. Batı'da da gündeme gelmeye başlayan «sosyal devlet»in habercilerinden olup her yönüyle olumlu bir icraattır.

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'nda ilân ettiği Cihâd-ı Ekber ile Pan-İslâmist siyâsetin en önemli meyvesinin ortaya çıktığı kabul edilir. Cihad ilânının gerçek sebebini kavramak için, Müslüman halkların siyâsî kaderlerinin kimlerin elinde olduğuna bakmak gerekmektedir.[1] Türkistan halkının, gerek kendi ülkesini düşman istilâsından kurtarmak, gerekse Hilâfet makamının izzet ve kuvvetinin devâmını temin etmek için yapılan bu çağrıya iltifâtları son derece az olmuştur.[2] Bununla

[1] Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yeryüzündeki Müslüman nüfus ile bunların hangilerinin bağımsız oldukları veya hangi ülkenin sömürgesi olduğu hakkında îzahlı tablo için bkz. Metin Hülagü, *Pan-İslâmist Faaliyetler,* ss. 230-234.

[2] Hülagü, *a.g.e.*, s. 192. Nitekim 1915 yılında yapılan muharebeler sırasında alınan esirler arasındaki bir Kazak Türkü şöyle demiştir: "Bu din kavgası değil, gün [millet] kavgasıdır. Bu işin

beraber, bunların her türlü dinî, millî, kültürel hareket ve istekleri, İngiltere'nin daha önce benzer zeminlerde uyguladığı gibi Pan-İslâmist ihtilalci olarak değerlendirilip reddedilmiştir.[1]

İstanbul'da ilân edilen cihadın Rus idâresindeki Müslümanlar üzerinde pek etkisi olmamıştır. Aksine ister istemez bölgedeki Müslüman halk ve yöneticiler Rusları desteklemişlerdir. 1917 İhtilaline kadar bu destek devam etmiştir.[2]

Başta İngiltere olmak üzere Batı ülkelerindeki bazı aydın ve yazarlar; bütün doğu veya İslâm ülkelerine olduğu gibi Türkistan halklarına da, her ne pahasına olursa olsun sömürülmenin çareleri araştırılan, insan olarak hiç bir kutsallık ve değeri olmayan, her hangi bir hayvan kadar bile kıymeti olmayan varlıklar ve topluluklar değil de bunların da kendilerine göre gelenekleri, inançları, değer yargıları, geçmişlerinden aldığı kiltür ve insanlık mirasları, siyâsî, iktisadî hakları olduğu kabul edilen, kendi cinslerinden fakat ayrı kültür, medeniyet ve inanç dünyasının üyesi olarak yaklaşmışlardır. Bu şekilde yaklaşınca da kendi ülke ve hemşehrilerinden gördükleri ve meramlarını çok iyi anladıkları bu politikaya ve metodlara karşı mücadele etmişlerdir. Marks ve Vambéry bu konuda ilginç örneklerdir.

Marks, Kafkaslar ve Çerkezistan meselesinde İngiltere'ye ve genel olarak Türkistan aleyhine Rusya'nın politikalarını besleyen, destekleyen ve bütün Batı Avrupa ülkelerini yönlendiren kendi dindaşları Yahudilere ateş püskürmektedir.[3] Yine bir Macar Yahudisi olan Vambéry ise, Türkistan'ı dolaştıktan sonra Rusya'nın bu bölgeye yönelik yayılmacı politikalarına şiddetle karşı çıkıyor, İngiltere'nin bölgede çağdaşlaştırmacı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunuyor. Vambéry, dünya kamuoyu önünde, "İftiraya uğramış bir millet" olarak nitelediği Türklerin hak ve çıkarlarının savunuculuğunu yapıyor.[4] Ancak her iki yazarın çalışmaları da kaderin garip bir cilvesi olarak Türkistan halklarının karşısındaki zorbanın ideolojik ve stratejik temelleri olarak tecelli ediyor. Çarlık döneminden çok daha güçlü ve etkili bir şekilde Türkistan'ı parçalayan ve ezen Lenin'in Bolşevik İhtilali'nin ideolojik temeli Marks'ın yorumuna dayanıyordu. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı, komünist SSCB dönemi ve daha sonra ele alacağımız gibi günümüzün fundamentalizm, Pan-İslamizm gibi kılıflarının temelini de Vambéry'nin ortaya attığı ve geliştirdiği Turan ve bunun bir adım sonrası olan Pan-Turanizm ve Pan-Türkizm teorileri oluşturuyor.[5]

---

halîfenin cihad ilânı ile alâkası yoktur. Bugün bir Müslüman devletler birliği ve onun başında İmamü'l-Müslimin idaresi veya ümmet rejimi yoktur." *Aynı eser*, s. 193.

[1] Nadir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985), s. 163-165.

[2] Hülagü, *a.g.e.*, s. 194.

[3] Marks'ın bu konudaki bir yazısı için bkz.: EK I, "Rusya'nın Borcu".

[4] Vambéry, Orta Asya Gezisi, s. 11.

[5] Vambéry'nin Osmanlı sarayında İngilizler hesabına casusluk yapmasının arkasında , Türk-İngiliz dostluğunu yeniden kurup Rus yayılmasını önlemek ve her vâsıtayı kullanarak Türkler için çalışmak

Öte yandan, Vambéry'nin topladığı bilgiler tüm sömürgeci ülkeler, bilhassa Ruslar ve İngilizler için kıymetli bir hazine gibi kullanılıyor. Ruslar zaten bu bölgeyi istilâ planları içindeydi. İngilizler ise kendi menfaatleri için en uygun kullanımın yollarını araştırıyorlardı. Vambéry, gezisini tamamlayıp Tahran'a dönünce, Rus büyükelçisi von Giers, parlak teklifler ile bu bilgileri satın almak istiyordu. O Ruslara duyduğu düşmanlık yüzünden bu isteği geri çevirdi.[1] Ancak, onun topladığı bilgilerin Ruslar tarafından kullanılarak Rus istilâsındaki başarının temelinin oluşturan strateji planlarına destek olmasını önleyemedi.

Batılı araştırmacılar, İslâm ülkelerindeki hak arama ve hürriyet mücadelelerini Pan-İslam olarak takdim etmeleri gerçekten bir hata mı, yoksa bu hususta kasıtlı mı davranmaktadırlar?[2] Görünen o ki, böyle bir yaklaşımla, medenî batının çağdaş değerleriyle bağdaşması mümkün olmayan emperyalist, anti-demokratik, sömürücü uygulamalara kılıf uyduruyorlar; ekonomik, askerî ve siyâsî üstünlüğü muhâfaza ediyorlar.

EK III

HALİFELİK VE PAN-İSLAMİZM[3]

Pan-İslamizmi, sadece, bugünlerde çok kullanıldığı için kullanıyorum. Daha yakın bir zamanda Avrupa, İslâm'ı Panslavizmden kurtarmak için bütün gücünü seferber etmişti. Fakat şimdi İslâm'ın başına bir pan eklenmekle, İslâm'ın kendisi Avrupa'nın büyük problemi olmaya başlamıştır. Hatta, İngiltere'nin Mısır'daki devrimi engellemesinin altında İslâmiyetle savaşın yattığı kabul edilir. İngiltere İslâm'a karşı kuvvet toplamak durumunda olduğunu hiç bir zaman unutmamıştır. Fakat, Pan-İslamizm ancak bir haçlı seferi ile ortadan kaldırılabilir. İşte bu ön ekin [Pan] önemi buradan kaynaklanmaktadır. Bu kelimenin gizli gücü, anlayabildiğim kadarıyle, halîfenin etrafında bütün Müslümanların Hıristiyanlara saldırmak üzere toplanmalarını sağlamasından gelmektedir. Bu iddianın altında dikkate alınması gereken mühim hakikatler vardır. Avrupa'nın yüzyılımızda, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konularda yaptığı hataların çoğu, İslâmî güçlerin ve Türkiye'deki Sultan'ın yeri ve etkisini doğru anlamamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Avrupalıları, çok vahim neticelere götürebilir.

İslâmî hareketleri anlamaya gayret edenlerin dikkat etmesi gereken ilk önemli nokta, Osmanlı Sultanları ile Hilâfet arasındaki ilişkiyi tam olarak kavramaları lüzûmudur. Halîfe, peygamberin devamı ve bir yerde temsilcisi demektir. Halîfeliğin tarihçesi iyi bilinir, fakat kısa bir özetini

---

istediği yolundaki görüşler için bkz., *Orta Asya Gezisi*'ne N. Ahmet Özalp'in takdim yazısı, s. 11-14; M. Kemal Öke, *Saraydaki Casus* (İstanbul, 1991), ss. 254, 255, 273.

[1] Vambéry, *a.g.e.*, s. 15.

[2] Azmi Özcan, *a.g.e.*, ss. 39, 178.

[3] "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 57-68 XLIII, (June, 1883), ss. 57-68; "Belli sebeplerden dolayı ismi verilmeyen kıymetli bir muhâbirden alınmıştır" notu vardır. Bir müddet önce aynı başlıkla *The Times*'da (19 Ocak 1882) yayınlanan ve bu makalenin onun biraz genişletilmişi olduğu açıkça görülen yazının da yazarı belirtilmemiş, sadece İstanbul Muhâbiri denilmekle yetinilmiştir. Bu makalenin tercümesinde bana yardımcı olan Turan Kalelioğlu'na teşekkür ederim.

yapmakta fayda vardır. Peygamberin sağlığında, kendisi Medine dışında bulunduğunda, bir halîfe tâyin etmek âdeti idi. Son hastalığı esnasında kayınpederi Ebû Bekir'i halîfe tâyin etmiş, ölümünden sonra ise halîfelik seçimle elde edilmiştir. Ömer, Osman ve Ali daha sonraları ard arda halîfe seçilmişler ve bu dört halîfe de Ehl–i Sünnet mensupları tarafından kusursuz halîfeler olarak kabul edilirler. İranlılar ve diğer Şiîler sadece Ali'yi kabul ederler. Peygamberin kendi ölümünden sonra, halîfeliğin 30 yıl boyunca, doğru olarak devam edeceğini söylediği rivâyet edilir. Bu zaman geçtikten sonra güç, kılıç, cebr ve hânedânlık hâkim olacaktır. Ali'nin ölümü ve Muâviye'nin işbaşına geçmesi, gerçekten tam 30 yıl sonra vukû bulmuş ve gerçek halîfelik te sona ermiştir. Mükemmel olmasa bile daha sonraki 68 halîfe, peygamberin âilesinden gelmiş ve âilenin farklı kollarına mensup olmalarına rağmen, halîfenin İbrahim'e direk kan bağı olan Kureyş kabilesinden olma şartı işletilmiştir. Muâviye ve Emevîler toplam 14 tane olup, halîfe Osman'ın mensup olduğu koldan gelmektedirler. Kûfe, Bağdat ve Kahire asıllı Abbasîler ise cem'an 54 tane olup, Peygamberin büyük amcası Abbâs'tan gelmektedirler. Arada başka halîfeler de olmakla beraber, bu saydığımız 72 tanesi bütün Müslümanlarca kabul edilen halîfelerdir. Bunların sonuncusu 12. Muhammed, 1538'de Mısır'da ölmüştür. Halîfelerin gücü yüzyıllar boyunca azalmış, sembolik ve dinî hâle gelmiştir.

Osmanlı sultanlarının halîfeliği elde etmeleri I. Selîm'e dayanır. Bu Sultan Mısır'ı fethetmiş ve Memlûk hânedânını ortadan kaldırmıştır. Halîfe 12. Muhammed I. Selîm tarafından İstanbul'a getirtilmiş ve bir kaç yıl muhâfaza altında tutulmuş ve daha sonra Mısır'a küçük bir emeklilik tahsîsâtı ile geri gönderilmiştir. Sultan Selîm Kahire'de iken Mekke Şerîfi kendisine mukaddes emânetlerin anahtarını vermiş ve Sultan'ı kendilerinin koruyucusu olarak gördüklerini bildirmiştir. 1517'de 12. Muhammed de Sultan Selîm'e halîfeliğin bütün hak ve ünvânını devretmiştir. Bu gayr-i irâdî devir ile Mekke Şerîfi'nin kendi irâdesi ile teslimiyeti, Peygamber'in kendi sözlerine göre âilesi içerisinde kalması gereken halîfeliğin, Osmanlı sultanlarına geçmesi sonucunu doğurmuştur. Emevîler ve Abbâsîler tam mükemmel olmayan halîfeler idiyseler, Osmanlı sultanlarının iki kere mükemmel olmayan halîfeler olması gerekir. Fakat güçlü sultan için ulemânın fetvâsını almak çok kolaydı ve bu sâyede ortaya çıkan durum Ehl–i Sünnet tarafından büyük çoğunlukla kabul edilmiş ve aslında zayıf dayanaklı olmasına rağmen devam etmiştir. Fakat Osmanlı sultanları güçlerini kaybettikleri zaman, yine peygamber sülâlesinden gelen Mekke Şerîfi'nin halîfe olmasını sağlayacak fetvânın alınması da kolay olacaktır.

Osmanlı Sultanları aynı zamanda diğer çok kullanılan ünvânlardan İmâm-ı Müslimîn'i de almışlar ve kullanmışlardır. İmâm'ın görevleri Hıristiyanlıktaki piskoposluğa benzemez. Bu ünvân İslâm inancındaki «Müslümanlar, Şerîata uyan, uyulmasını sağlayan, sınırları koruyan, askeri toplayan, gelirleri toplayan, düşmanlara karşı savaşan, cum'a ve bayramlarda namazı kıldıran bir imâm tarafından idâre edilmek durumundadırlar», inancından kaynaklanmaktadır. Bu kural, Peygamber'in bir hadîsine dayanmaktadır: "Kendi zamanındaki imamın otoritesini kabul etmeyen ve öylece ölen kimse cehâlet ve küfür içinde ölmüş sayılır".

Bu kuralın devamı şöyledir: "Bütün Müslümanlar bir imam tarafından idâre edilmelidirler. İmamın yetkileri tamdır ve her şeye hâkimdir. Herkes ona uymak zorundadır. Hiç bir memleket bir diğerine hâkim olamaz."

Bu kural gereğince, Osmanlı sultanları bütün dünyadaki Müslümanlardan tam ve itirazsız kabul görmüşler, fakat sultanların imamlığı, halîfelikleri ile aynı esas üzerine oturtulmuştur. Peygamberin kendisi, imâm-ı Müslimînin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini söylemiştir. Osmanlı sultanları ise yalnız ayrı bir kabileye mensup olmayıp, ayrı bir ırktan gelmişlerdir.

Halîfelik ve bununla birlikte olan umûmî mânâdaki imamlık konusunda açıklanan zayıflıklarla İslâm hukuku ile uğraşanların hükümlerini neye dayandırdıkları ve bu hükümlerin ne kadar kabul gördüğü araştırılmaya değer.

12. Halîfe Muhammed'den ve Mekke Şerîfi'nden I. Selîm'e geçen haklara ilâveten (bu haklar daha sonraki sultanlara da aynı şekilde geçmiştir) İslâm âlimleri çok değişik bir hüküm yürütmüşlerdir:

"Osmanlı'nın hakları onun gücüne ve başarısına dayanır. En eski idâre hükümlerinden birisi, halîfeliğin güç ve cebirle elde edilmesi sonucu ele geçirilmesinin meşrûiyet bakımından daha zayıf olmasını gerektirmez, şeklindedir. Çünkü gerçek halîfeliğin sona ermesinden sonra iktidar ve hükümrânlık en güçlü olan, ülkeyi idâre eden ve orduların sahibi olandadır."

Bu ifâde, sultanların halîfelikle olan bağının esasıdır. Halîfelik en güçlünün hakkıdır. Buna karşı çıkan kişi, kendisini durduracak gücü karşısında bulur. 1517 yılından beri Osmanlı sultanları İslâm dünyasının gerçek liderleri olmuşlardır. Halîfelik durumları da ciddî bir şekilde münâkaşa konusu olmamıştır.

Fakat halîfelik ünvânının zayıf bir noktası şudur: Sultan, onu muhâfaza edebilecek güce sahip olduğu müddetçe halîfedir. Bu durum Kureyş kabilesinin haklarını yok etmemiştir. Sadece bu kabileden birisi Türk egemenliğine son verinceye kadar bekleme durumundadırlar. Sultanın gücü, halîfelik ünvânına bağlı değildir. Halîfelik ünvânı sultanın gücüne bağlıdır. Bu noktanın politik önemi hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Şimdi ikinci soruya geliyoruz: Osmanlı sultanlarının halîfeliği İslâm dünyasında ne derece kabul görmüştür? Bu durumu hiç bir zaman kabul etmeyen Şiîlerin dışında açıkça bir muhalefet görülmemiştir. Fakat son yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi bütün dünya tarafından gözlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş dağıldığı gözlenmiş, imparatorluğa bağlı İslâm ülkelerinin bir çoğu Hıristiyan egemenliği altına girmiş, imparatorluğa bağlı Hıristiyan ülkelerin bir çoğu hürriyetine kavuşmuş, Trablusgarp dışında Afrika'daki ülkeleri pratikte bağımsız hale gelmiş, Osmanlının kendisi günümüze kadar Hıristiyan Avrupa'nın onu kendi İslâm müstemlekelerine karşı koruması sayesinde bugüne kadar devam etmiştir. Aksi takdirde Mehmed Ali Paşa'nın hânedânı Osmanlı'nın yerini alacaktı. Böylece defalarca Osmanlı sultanları İslâm dünyasının sınırlarını koruyamadıklarını göstermişlerdir. Şimdiki sultanın işbaşına gelmesinden itibaren Osmanlı'nın dağılması daha da hızlanmıştır.

Bu olayların İslâm dünyasındaki etkileri oldukça önemli olmuştur. Hindistan ve Orta Asya'daki halklar adına konuşamam, fakat elde edebildiğim bilgilere göre, İslâm ile olan ilgileri hiç azalmadığı halde, Türk kardeşlerinin geleceği hakkında çok fazla meraktar oldukları halde, bu insanların peygamberin sülâlesine karşı Osmanlı sultanının halîfeliği lehinde parmaklarını oynatacaklarını hiç zannetmem. Arapça konuşan Müslümanların hissiyatları çok iyi bilinmektedir. İslâm, bir Arap dînidir. Peygamber Araptı. Halîfe Araplardan olmalıdır. Osmanlı sultanları

halîfeliği zor ile ele geçiren barbarlardır. Araplar, haklarını almak için yıllarca peygamber sülâlesinden bir lider çıkmasını beklemişlerdir. Arapların tabiî liderinin Mekke Şerîfi olması beklenir. Ve sultan tarafından görevden alınan şerîf gibi esrarengiz bir şekilde katledilen ondan önceki şerîf de halîfeliğini ilân etmek üzere idi. Yeni şerîf aynı sülâleden genç birisidir.

Türk, Çerkez ve Slav Müslümanlar [Arnavutlar, Boşnaklar..] şu anda sultanla yani menfaatleri paylaşmaktadırlar. Bu gruplar için halîfelikle saltanat biribirinden ayrılmaz. İdârecileri imâm-ı Müslimîndir, kânunları şeriattir, memleketleri Dâru'l-İslâmdır ve sultan için harbettikleri zaman kendi îmânları için harbediyorlardır. Başka bir halîfe hakkında bilgileri yoktur. Fakat eğer Mekke'de yeni bir halîfe çıkar ve sultanı bir zorba ve kâfir ilân ederse, bunların da sultanın yanında kalıp kalmayacakları ciddî olarak şüphe götürür. O zaman bunlar ne yapacaklarını bilemeyeceklerdir.

Son zamanlarda üzerinde çok durulan halîfelik hakkındaki bir konuya şimdi değinmek gerekiyor. İslâm dünyası Mehdîyi beklemektedir. Birçokları tarafından Mehdinin gelmesi beklenen zaman gelmiştir: Hicrî 1300.

Bununla beraber diğer bir kısım kaynaklar açıkça tarihi belirlemiyorlar. Sadece dünyanın sonuna doğru demişler ve dünyanın belirli yerlerinde de mehdiliğini ilân edenler ortaya çıkmaya başlamıştır. Şiîlere göre gelecek olan Ali'nin sülâlesinden 12. imamdır. İnançlarına göre 12 yaşında iken bir mağarada kaybolmuş ve zamanını beklemektedir. Sünnîlere göre ise mehdî cennetten 360 ruhla gelecek, İslâm'ı yüceltecek ve dünyayı değiştirecektir. Mükemmel halîfe o olacak ve bütün milletleri idâre edecektir.

Bir Hıristiyan için Müslümanların ne hissettiklerini çok bâriz bir şekilde söylemek mümkün değildir; fakat bu beklenen mehdîden her yerde bahsedilmekte ve geleceğine de aşağı yukarı inanılmaktadır. Mehdinin geleceğine inananlar için sultanın halîfeliği konusunda olumlu düşünmek mümkün değildir. Böyle birisinin ortaya çıkması ve İslâm dünyasının bir bölümünde yerleşmesi bilhassa Afrika ve Arabistan'da çok büyük bir heyecana sebep olacaktır. Sultanın ünvânları hemen yok olacaktır. Benim kanaatime göre bu mehdiden Avrupa'da çok bahsedilmiştir. İstanbul'daki paşaların mehdînin geleceğine inancının Mr. Herbert Spencer'in İsâ'nın ikinci geleceğine inancından fazla olduğunu zannetmiyorum. Sadece bu beklentiden istifâde etmek isteyen birisinin imparatorluğu bölmesinden korkmaktadırlar. Bu gerçek bir tehlikedir.

Sultanlar yıllar boyunca İslâm dünyasındaki etkilerinin azaldığını müşâhade etmişlerdir. Kendi idâreleri altındaki topraklar dışında yaşayan Müslümanlar üzerinde fazlaca etkileri olmadığını bilmektedirler. Abdülmecid ve Abdülaziz, kendi zayıflıklarını iyi anlamış ve köklü reformalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun canlılığını tekrar kazanmaya başlamış olduğu görünmektedir. Hatt-ı Hümâyûn ve benzeri fermanların [Tanzimat ve Islahat] Avrupalıların gözünü boyamak için yapıldığını düşünmek için bir sebep yoktur. Reformların gerekli olduğunu, aksi takdirde imparatorluğun kaybedileceğini onlardan daha iyi kimse bilemez. Fakat sultan oldukları kadar halîfe de oldukları için, sultan olarak yaptıklarını halîfe olarak yapamamışlardır. Halîfeliği elde ediş şekilleri, bu konuyu daha hassas hale getirmiştir. Söz verdikleri reformları, imparatorluktaki en güçlü ve en iyi organize olmuş ulemânın muhalefetini ortadan kaldırmadan gerçekleştirememişlerdir. Eğer halîfelikten istifâ ederek imparatorluğu kurtarabileceklerine inansalardı bunu muhtemelen yaparlardı. Fakat halîfeliği bırakmalarıyla imparatorlukta güçlerini

dayandırdıkları grubun desteğini kaybedeceklerini düşünmüşlerdir. Böylece müstereddit davranmışlar, bir yandan çok fazla söz verip az şeyler yapmışlar, ümitleri güçlendirmişler, diğer taraftan bu yönde korku salmışlar, sonuçta reformların gerekliliğini görmüşler, fakat nasıl gerçekleştireceklerini bir türlü bulamamışlardır. Bu şekilde Abdülaziz, kendi dîvânı tarafından tahttan inidirilip katledilinceye kadar vakit geçirmişler ve imparatorluk ta yıkılma noktasına gelmiştir.

Bundan sonra gelen sultan ise üzerindeki ağır yükün altında bir kaç ay dayanmış ve akıl hastası olarak tahttan indirilmiştir. Sultan Abdülhamid bu kötü şartlar altında tahta geçmiş ve bir müddet kendisine son sultan nazarıyla bakılmıştır. Uzun süre gözden uzak bir şekilde yaşamaya mecbûr edildiğinden kendisi hakkında pek fazla bir şey bilinmiyordu. Ve kendisinden önce gelenlerin yaptıklarını tekrarlaması ve işlere fazla karışmaması bekleniyordu. Fakat bir süre sonra çok akıllı olduğu, uygulamak istediği bir politikası bulunduğu ve çok kararlı kişiliği meydana çıktı. Sâbit bir politikası olan sultan yeni bir şeydi ve bugün kadar Avrupa böyle birisini görmemişti. Fakat kısa sürede İstanbul'daki gözlemciler tarafından bu durum anlaşıldı. Sultan Hamid ilkönce halîfeliği yürütmeye yâni «İmâm-ı Müslimîn» olmaya ve başka hiçbir tasarrufu halîfelikten önde tutmamaya kararlıydı. Sultan tamamıyla dînî bir eğitim almıştı ve daha sonraki yıllarında disiplinli bir hayat yaşamış ve ulemâ ile temasta bulunmuştu. Şüphesiz ki ulemâ tarafından kendisine, daha önceki sultanların politikalarının geçersizliği ve halîfeliğin imparatorlukla birlikte kaybedileceği tehlikesi anlatılmıştı. Halîfeliğin gücünü yeniden sağlayarak imparatorluğu da güçlendirmeğe ve Osmanlı etrafında İslâm dünyasını tekrar birleştirmeye karar vermişti. Avrupalı gözüyle değerlendirildiğinde böyle bir politikanın reaksiyoner ve intihâr olacağı düşünülür. Bu politika Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının Avrupa'nın iyiniyetine bağlı olduğunu ve Hıristiyan gücü karşısında kendi gücünü denediğini ve bir mağlûb olduğunu gözardı etmektedir. Yine bu politika içerde güçsüz olan bir hükümetin dışarda da güçsüz olacağı gerçeğini görmemektedir. Yine bu politika son yüz yıllık gerçeği gözardı etmektedir. Bu politikanın İslâm nazarıyla bakıldığında geçerli olup olmadığı da şüphe götürür. Türkiye, geriye kalan tek İslâmî güçtür. Türkiye'nin nüfûzu kendi gücüne dayanmaktadır ve bu güç te ülkenin iyi idâre edilmesiyle oluşacak, o ülkede yaşayan insanların zenginliğine bağlı olacaktır. Sultan tarafından İslâm için yapılacak en iyi şeyin Pan-İslam düşünceleriyle Avrupa'nın uyandırılmaması, bunun yerine bütün enerjinin hükümetin reforme edilmesine verilmesi olacaktır.

Sultan Hamid mantıktan ziyâde îmân yolunu seçmiştir ve her ne kadar akıllıca görünmemese de, saygıyla karşılamak durumundayız. Bu durumun bir politika tercihi olduğunu söylemek çok kolaydır, fakat ben sultanın politik düşüncelerden ziyâde dînî kurallar ile hareket ettiğine inanıyorum aynı zamanda kanaatim odur ki kendisi samîmi ve şerefli bir Müslümandır ve gevurlara güvenmektense Allah'a güvenmenin daha iyi olacağına inanmaktadır. Sultan Hamid'e saygım samîmi ve çok büyüktür. Eğer halîfeden ziyâde sultan olsaydı İslâm için yapamadıklarını, cesâreti, idârî gücü ve kararlılığı sâyesinde Türkiye için yapabilirdi. İmparatorluğu yeniden diriltip sağlamlaştırabilirdi. Bunu hâlen de gerçekleştirebilir ve böyle bir şeye teşebbüs ederse bütün dünyanın sempatisini kazanır.

Fakat şimdiye kadar, hükümeti saraya nakletmekle ulemâdan kendi irâdesinin en yüksek kânûn olduğu ve halîfe olarak hiç bir tavsiyeye muhtaç bulunmadığı konusunda fetvâ almakla bütün Avrupa'nın ve Hıristiyan dünyasının etkilerine rağmen, bütün İslâm dünyasında etkinliğini gösterme yolunu seçmiştir. Avrupa'ya kuvvet ve güç yoluyla karşı çıkamadığından, diplomasi yoluyla bunu başarmaya çalışmıştır. Türkiye'nin tarihinde Sultan'ın Sir Henry Layard'ı kullanmasındaki ustalık kadar önemli bir hadise hatırlamıyorum. Sir Henry satın alınamazdı, fakat hiç bir Osmanlı sultanı tarafından daha önce hiç bir sefire uygulanmayan metotlarla âdetâ körleştirilmiş ve mağlûb edilmiştir. Ve bunu uygulamak için sultan bazı İslâmî kânûnları çiğnemiştir. Almanya ile ittifâkı da diplomatik melekelerinin bir diğer göstergesidir. Amaçlarına ulaşmak için her yolu kullanmasına rağmen, fanatik Müslümanları bastırmak veya durdurmak konusunda kendisine yapılan bütün baskılara son ana kadar karşı çıkmıştır. Bütün Avrupa kendisine karşı birleştiği halde, caddede bir köpek gibi vurularak öldürülen Rus Sefâreti sekreteri Albay Kumarof"un kâtilini cezâlandırmamıştır. Ve bildiğim kadarıyla bir Hıristiyanı öldürdüğünden dolayı hiç bir Müslümana da cezâ verdirmemiştir.

Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabileleri Fransa'ya karşı silahlandırmış ve sonuna kadar mücadele için onlara cesâret vermiştir. Türkiye'deki İslâmî fanatizme yeniden hayat vermiştir. Abdülaziz'den bu yana vukû bulan değişiklikler apaçık meydandadır. Sultan'ın danışmanları artık bakanlar değil, astrologlar, saraydaki din adamları ve benzerleridir. İstanbul'da artık hayatını kaybetmeden bir Müslüman'ın îmânını değiştirmesi mümkün değildir. Artık kiliseler için fermanlar elde edilememekte ve bir Hıristiyan dilinde dahi olsa bir Hıristiyanlık kitabının basılması için çok zor izin alınabilmektedir. Gümrükte kitaplar çok iyi aranmaktadır. Bir müddet önce *Life of Mr. Gladstone* adlı kitap dahi müsâdere edilmiştir. Hükümetin fanatizmi, halkın fanatizminden daha fazla ileride olması tuhaf bir gerçektir. Halkın idareciler tarafından cesâretlendirilip kışkırtılmaktan başka bir korkusu yoktur. Eğer kendi hallerine bırakılacak olunsa Türk ve Hıristiyanların bir arada yaşamaları için hiç bir zorluk yoktur.

Sultan'ın Mısır'daki ayaklanma ile ilişkisi açığa çıkmamıştır ve hiç bir zaman da çıkmayacaktır. Bir görüşe göre bu ayaklanmanın sebebi kendisidir. Bu ayaklanma Sultan'ın politikasının doğrudan sonucu olarak düşünülebilir. Fakat Arabî tarafından bir Türk halîfenin gücünün arttırılması sözkonusu değildi. Bu ayaklanma aslında Türklere karşı Arap halîfenin tekrar işbaşına gelmesi için ve Arabî'nin şahsî çıkarı için yapılmıştır. Sultan'ın bu ayaklanmayı bastırması hükümrânlığı altında kalmasını istediği, kazandığı insanların düşmanlığını kazanmadan mümkün değildi. Böylece ayaklanmayı kontrol altına almak ve kendi avantajına kullanmak yolunu seçti. Arabî'ye bütün yardım ve desteği verdi. Arabî destekçilerinin bu metodla kandırılmış olmalarını kabul etmek için bir sebep yoktur. Fakat Sultan'la mümkün olduğu kadar uzun bir süre çatışmadan yaşamak ve kendisinden gelecek bütün yardımları almak, onlar için daha uygundu. Fakat İngiltere'nin müdâhalesi için Arabî'nin Sultan'a karşı kurduğu tertib işe yaramadı. Suriye ve Arabistan'daki Müslümanların Arabî'ye karşı duydukları heyecan o kadar fazla idi ki, buradaki durumun açık bir isyâna dönüşmesini Türk idâreciler güçlükle önlediler. Böyle bir şey vukû bulsaydı, Arabî, Sultan'ın devrilmesine dahi sebep olabilirdi. Buralarda Sultan da etkisini kullanmak istedi, fakat durum tabiî

olarak Türk halîfenin değil, macerâcı Arabın lehine döndü. Hatta Anadolu'da ve İstanbul'da Arabî için yaygın bir sempati oluşmuştu ve nisbeten kolaylıkla sonuca ulaşsaydı her halde Sultan ya kendisiyle Hıristiyanlara karşı bir ortaklık oluşturma durumunda kalacak veya kendisini devirmek için orduyu göndermek mecbûriyetini hissedecekti. Her iki durum da Sultan'ın sonu olurdu, çünkü hiç bir Müslüman ordu Arabî'ye karşı bu şartlarda savaşmaz, Avrupa'ya karşı da Sultan hiç bir şey elde edemezdi.

Ünvânını kılıcının gücünden alan bir halîfe için halkının dikkatini ve ümidini kendi etrafında toplamaya çalışmaktan daha normal bir şey düşünülemez. Halkın haklarını korumak ve her durumda halk için müdâhale etmek Sultan için normaldi. Gücü mevcut olduğu müddetçe Peygamber'in sünneti ve sözleri gereği halkı münâfıklara karşı korumak ta onun göreviydi. Îmânı ile hareket eden bir insan için böyle bir cihâda yönelirken kendi güçsüzlüğünü unutmak şaşılacak bir durum değildir. Sarayda, Kurban Bayramı arefesinde otururken, dışardan bayram toplarını dinlerken 200 milyon Müslümanın bayram günü kendisiyle birlikte olacağını düşünürken, bu Müslümanların kendisinin temsil ettiği Peygamber'e inancını düşünürken, bu insanların kendi tâcı etrafında toplanacaklarını düşünmesine şaşılmamalıdır. Yine bu cümleden olarak Mekke'ye tek başına meydan okuyan ve yanındaki bir kaç yarı çıplak Arapla dünyaya baş kaldıran Peygamber'den esinlenmemesini düşünmek normal olmaz. Sarayda bu rüyalarının aksini düşündürecek herhangi bir durum sözkonusu değildir ve yarın sabah yapılacak bayram törenlerinde de bu rüyadan uyanmasına sebep olacak herhangi bir şey olmayacaktır.

Böyle büyük bir rüyadan ve îmânın zaferinden, Berlin Antlaşması'nını 61. maddesini ve Ermenilerin haklarını tartışmaya geçmenin ne büyük bir tezat olduğu açıktır. Bir halîfe için böyle rüyalar görmek tabiî bir haktır ve imparatorluğunda reform yapmaktansa bu rüyalarını gerçekleştirmeye çalışması da kendisinden normal olarak beklenir. Fakat, halîfeyi suçlamadan, Türkiye'deki Sultan'ın bu tür rüyalarla uğraşması meselesi tartışılmalıdır.

Bana göre, Sultan'ın halîfelikten vazgeçip, bu ünvânı Peygamber sülâlesinden olduğundan Mekke Şerîfi'ne vermesi, yalnız Türkiye için değil, İslâm için de daha hayırlı olacaktır. Türkiye için tek ümit yolu budur. Roma'daki Papa'nın tecrübeleri göstermiştir ki, idârî gücün kaybı, büyük bir dînî organizasyonu zayıflatmaz, aksine güçlendirir. Dünyanın hiç bir yerinde Müslümanların inançlarına karışmak veya onları yok etmek gibi bir eyilim yoktur. Müslümanların sadece küçük bir azınlığı Sultan'ın idâresi altındadır ve öyle olmayan diğerleri de aynı dînî hürriyete sahip bulunmaktadır. Bu durumun sebebi, Sultan'dan duyulan korku değil, çağımızın düşünce yapısı ve diğer hükûmetlerin açıkça beyân ettikleri menfaatleridir.

Bir halîfenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü tekrar kazandırması beklenemeyeceği gibi, Osmanlı Sultanı'nın da milyonlarca kendi idâresi altında olmayan Müslüman'ın rûhânî lideri olması beklenmemelidir. Halîfeliğin Mekke Şerîfi'ne geçmesinin, Müslümanların inancını zayıflatacağı veya onlara zarar vereceği konusunda hiç bir sebep göremiyorum.. Hindistan'daki ve Rusya'daki Müslümanların, İstanbul'da Halîfe'nin gölgesinde oturan Müslümanlardan daha fazla îmânlarını kaybetme tehlikesinde oldukları söylenemez. Esâsında İstanbul'da, onlara nazaran daha fazla inançsızlık vardır. Daha da ötesinde, böyle bir değişikliğin, yâni halîfeliğin devrinin, Müslümanlar, Arapça konuşanlar başta olmak üzere, Türk imparatorluğundakilerin de çoğunluğu tarafından

memnûniyetle karşılanacağı konusunda bütün sebepler oluşmuş durumdadır. Şu veya bu şekilde bu değişikliğin vukû bulması kaçınılmazdır. Sultan'ın Müslümanları kendi etrâfında rûhen birleştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu durum Sultan'ın her hangi bir İslâm ülkesini korumaktan âciz olduğunu da tekrar göstermiştir. Sultan, Fransa'ya karşı Tunus'ta hiç bir şey yapamamıştır. İngilizlere karşı Arabî Paşa'ya hiç bir yardımda bulunamamıştır. Her iki halde de onlara zararı olmuş, faydası olmamıştır. Tüm Araplar halîfenin yanında olmaya ve haklarını Sultan'a karşı korumaya hazırdırlar. Sultan, halîfelik ünvânını kendiliğinden devretmediği takdirde er geç Araplar onu zorla ve imparatorluğun kendilerinin bulunduğu bölümüyle birlikte ele geçireceklerdir.

Sultan, Avupa'nın kendi işlerine karışmasından şikayet etmekte olmasına rağmen, yalnız tâcını değil, halîfeliğin kendi uhdesinde kalmasını da Avrupa'ya borçlu bulunmaktadır. Bugün eğer Mekke'de Avrupa'nın böyle bir değişikliği olumlu karşılayacağı duyulsa, Suriye ve Arabistan'ın ayrılmasıyla birlikte Mekke'nin yeni şerîfi, Kurban Bayramı'nı oralarda yüzyıllarca görülmeyen bir coşkuyla halîfe olarak kutlayabilir.

Ünvânının kaynağının yeterli geçerliliğe sahip olmamasına, dünyadaki Müslümanların rahatsızlığına, imparatorluğun giderek zayıflamasına ve Avrupa'ya karşı gelmek için cesâretlendirdiği insanları koruyamamasına rağmen, Sultan Abdülhamid'in halîfeliği kendiliğinden devretmesi beklenmemelidir. Abdülaziz, imparatorluğunu kurtarmak için böyle bir şey yapabilirdi. Fakat Sultan Hamid çok dindar bir insan olduğundan, «İmâm–ı Müslimîn» ünvânını mücadele etmeden bırakmaz. Sultan'ın, bu ünvânı, kendisinden daha güçlü birisi elinden alıncaya kadar koruyacağından emîn olunmalıdır.

Avrupa ile halîfeliğin ilişkisini yukarda bir kaç yerde anlatmaya çalıştım. İngiltere ve Fransa bu konuyla doğrudan ilgilidir. Ve şimdiye kadarki politikaları sultanların istekleri yönünde olmuştur. Bu iki ülke, sultanların kendilerini ve İstanbul'daki halîfeliği muhâfaza etmekte kararlı görünmekte ve halîfeliğin devamı da onların korumasına bağlı bulunmaktadır. Bu konuda Fransa'nın ilgisi ikinci derecede olduğundan daha ziyâde İngiltere'nin rolü üzerinde durmak istiyorum. İngiltere, Hindistan imparatorluğu ve kendi idâresi altındaki 40 milyon Müslüman düşünüldüğünde, tabiî ki halîfelikle çok derinden ilgili olacaktır. Halîfeliğin İstanbul'daki müstakil devlet başkanının elinde olmasıyla Mekke Şerîfi'nin elinde olması durumlarının hangisinin kendi menfaatine olacağı, İngiltere için hayatî önemi hâizdir. İngiltere, şimdiye kadar, Sultan'la yakın ittifâk içinde olmuş, İstanbul'u fazlaca etkileyebilmiş olduğundan, şüphesiz ki Mekke'deki bir halîfenin İngiltere için ulaşılması ve etkilenmesi daha zor olacağı normaldir. Fakat Kırım Savaşı'ndan beri İngiltere'nin İstanbul'daki etkisi her zaman yeteri kadar olamamıştır. Şu ana kadar, İngiliz devlet adamları, muhtemelen, pek dost görünmemesine rağmen, kaybedecek bir şeyleri olan ve gerektiğinde İngiliz donanması tarafından sarayında bombalanabilecek bir halîfenin, Arap çöllerinde, diplomatik veya askerî baskı unsurlarından uzakta bulunan ve korkmadan kendilerine cihâd ilân edebilecek bir halîfeden daha uygun olacağı kararına varmışlardır. Her zaman, mes'ûl mevkide olan bir insanla mücadele etmekte, uygulamada daha büyük faydalar vardır. Ayrıca, yakın geçmişteki sultanlar, Müslümanların Hıristiyanlara karşı fanatik eğilimlerini uyandırmaya yatkın görünmemişlerdir. Yalnızca, Hıristiyan dünyasının kendileriyle uğraşmamasını ve İslâm ülkeleri içerisinde kendilerine karışılmamasını sağlamak istemişlerdir. Bu şartlar altında, İngiltere'nin menfaatleri halîfelik mes'elesini gündeme

getirmemeyi gerektirmiştir. Bu mes'ele, hiç bir Hıristiyan hükûmet tarafından fazla zorlanmadıkça gündeme getirilmemesi gereken, sadece dînî bir konu olarak görülmüştür. Türklerin inancının aksine, hiç bir Avrupalı güç Müslümanlara karşı bir haçlı seferi tertip düşüncesinde değildir. Hatta Roma'daki Papalık, geçmiş zamanlarda Müslümanlara karşı haçlı seferlerine cevâz verdiği halde, şu anda halîfe ile dostluk içerisinde gözükmektedir. İngiltere, Hindistan'daki Müslümanların haklarını korumakla kalmayıp, yıllar boyunca Osmanlı imparatorluğunu güçlendirmek ve Sultan'ın halîfeliğine karşı kışkırtmaları durdurmak için bütün gücünü kullanmıştır.

Bu geçmişteki politikaydı. Fakat şartlar değişmiş ve uzun süre muhâfaza edilen ümitler boşa çıkmıştır. Türk imparatorluğunu güçlendirmek ve reformları gerçekleştirmek için gösterilen çabalar; sultanların hükûmetin dîne dayalı yapısını değiştirmekteki ve halîfe ve ülkenin sivil idârecileri olarak görevlerini birbirinden ayırd etmekteki gönülsüzlükleri yüzünden sonuca ulaşmamıştır. Bu başarısızlık, Avrupa'da büyük hoşnutsuzluğa ve karmaşık durumlara yol açmış, Avrupalı Türkiye'nin Avrupa'dan uzaklaştırılmasına neden olmuş ve Türk imparatorluğunun mevcûdiyetine en fazla karşı çıkan Rusya'nın etkisinin artması sonucunu doğurmuştur. Artık bütün dünya, Türkiye'nin, bir halîfe tarafından, reformların gerçekleştirilemeyeceğine inanmıştır. Buna ek olarak şimdiki Sultan, seleflerinin aksine, Hıristiyanlara karşı Müslümanların düşmanlığını uyandırmak ve yalnız Afrika'da değil Asya'da da fanatik ayaklanmaların oluşmasına yol açmıştır. Halîfe artık Hıristiyan güçlerin müttefiki olmaktan çıkmış ve cesâret edebildiği kadar onlara karşı çıkmaktadır. Şimdiki şartlar altında, bundan böyle, İstanbul'daki halîfeyi desteklemenin İngiltere'nin menfaatine olup olmayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bu, bir halîfeyi indirip başka bir halîfeyi işbaşına getirmeyi gündeme getirmek meselesi değildir. Bu, Hıristiyan güçlerin işi değildir. Müslümanlar bu meseleyi kendi aralarında halletmelidirler. Eğer, Sultan'ı halîfe olarak görmeye devam edeceklerse bunu serbestçe yapabilmelidirler. Fakat, İngiltere'nin politikası şu ana kadar tarafsız görünmemektedir. Sultan, aktif bir şekilde desteklenmiştir. Mesele, İngiltere'nin bu desteği çekip çekmemesi ve Araplara, eğer Mekke'de bir Arap halîfeyi tercîh ederlerse, İngiltere'nin buna karşı çıkmayacağı mesajının verilip verilmemesidir.

Bu çok ciddî bir durum olup, böyle bir plan, Mekke'nin kolay ulaşılabilir olmaması yüzünden itiraza açık olduğu da akılda tutulmalıdır. Aynı zamanda, Arapların çok daha fazla fanatik oldukları ve Türklere nazaran daha kolay heyecanlı davranışlara girebilecekleri düşünülmelidir. Diğer taraftan, Mekke Şerîfi'nin halîfelik ünvânını almasıyla etkisinin çok fazla artacağı da şüphe götürür. Bu halîfe Türkler tarafından kabul edilmeyecek ve İstanbul şimdi olduğundan çok daha fazla Mekke'ye karşı olacaktır. Yeni halîfenin etkileri ve gücü, temelde şimdiki Mekke Şerîfi gibi olacak, sadece sembolik çerçevede kalacaktır.

Gözönünde bulundurulması gereken diğer bir mesele de bunun sadece bir zaman meselesi olduğudur. Er veya geç bu değişiklik vukû bulacaktır. Sultan'ın gücü azalmaya devam ettiğinden giderek bu Arap hareketine karşı koymakta daha da zorlanacaktır. İngiltere'nin bu değişikliği geciktirmekle ne elde edeceğini anlamak kolay değildir. Arapların dostluğunu elde edemeyeceği kesindir. Hindistan'daki durum hakkında selahiyetle konuşamam, fakat Hindistan'daki Müslümanların Türklerden ziyâde Araplara bağlılık duyduğu anlaşılmaktadır. Bu mesele hakkında oluşturulmuş bir politika olduğunu zannetmiyorum, fakat Mısır'da İngiliz hükûmeti tarafından

yüklenilen yeni mesûliyetler, bunun âcil çözüm gerektirdiğinin belirtisidir. İngiltere'nin menfaatleri, Türklerden mi Araplardan mı yana olmayı gerektirmektedir?

BEŞİNCİ BÖLÜM:

RUSLARIN İŞGAL SONRASI TÜRKİSTAN POLİTİKASI

Kaşgar devletinin ortadan kaldırılması ve Türkmenistan'ın da işgâliyle Türkistan işgâlinin tamamlandığı dönemde, Osmanlı bir gâileden diğerine geçiyor, hızla topraklarını kaybediyor ve bir çok bölgedeki hâkimiyet hakları törpüleniyordu. 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan bir müddet sonra, 4 Haziran'da yapılan Kıbrıs Sözleşmesi ile İngiltere, Hindistan yolu üzerinde önemli bir ada olan Kıbrıs'a, ayrılmamak üzere yerleşiyor. 1 Temmuz'da Prizren Ligi (Arnavutluk Birliği) oluşuyor. Berlin Antlaşması ile 93 Harbi'nin yaraları bir miktar sarılıyor. Kasım ayında, İngiltere Afganistan'a ve 1879 başında Rusya İran'a asker gönderiyor. 93 harbi esnasında, İngiltere'nin teşviki ile II. Abdülhamid'in Afganistan'ın Rusya'ya saldırması tavsiyesine karşı, Afgan emîrinin asıl düşmanlarının İngiltere olduğunu söylemesini böylece haklı çıkarıyor. 1879'da İngiliz ve Fransız görevlilerin etkisi ile Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh'un düzenlediği sûikast sonucu yaralanan Mısır Hidivi İsmail Paşa tahttan inmek zorunda kalıyor ve 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgâl edeceği şartlar oluşmaya başlıyor. Bunlar Mısır borçlarının ve maliyesinin tasfiyesi ve Arabî Paşa isyânı ile olgunlaşıyor. 1881 Mayıs ayında Fransa Tunus'u hâkimiyeti altına alıyor. Sömürgeleşme bütün hızıyla devam ederken, Müslüman ülkelerin batının modern silah ve askerleri karşısında direnme şanslarının kalmadığına dâir ümitsizlik her tarafı kaplarken, bir müddetten beri Sudan'da bağımsızlığını ilân eden ve İngiliz askerlerine karşı ibtidâî silahlarla savaşan Mehdî büyük bir zafer kazanıyor. Mehdî, sonra gönderilecek takviye birliklerini yenecek, Hartum'u ele geçirecek ve ünlü İngiliz generali Gordon Paşa'yı esir alarak idam edecektir. Sudan'daki Mehdî'nin direnişi, İslâm ülkelerine, 1905 Japon-Rus savaşında, Japonya'nın gâlibiyetininkine benzer bir ümit veriyor. Bu fırsatı değerlendirerek Cemaleddin Efgânî'nin İngilizler ve Osmanlı Sultanı ile olan temaslarına, Sudan'a İngiliz temsilcisi veya Türkistan'a halîfe destekli Mehdî olarak gönderilmesi taleplerine ilgili bölümde temas ettik. Şurasını belirtelim ki, uzun yıllar İngiliz hükûmetinin başını ağrıtan Sudan hadisesinin, daha sonraki dönemlerde, diğer sömürgelerdeki İslâmî faaliyetlere karşı, özellikle İslâm toplumlarının temel sosyal kurumları olan tarikatlara karşı her türlü saldırıyı teşvik etmesinde rolü olduğunu tahmin ediyoruz.

Türkistan'da benzer bir uygulama ile, görünüşte rekâbet hâlinde, fakat aslında son derece düzenli bir dayanışma ve anlaşma içerisinde, İran'ın Rusya ve İngiltere arasındaki taksîmi, bu dönemde gerçekleşiyor. 1879'da Rusya'nın Rus Kazaklarından oluşan birlikleri İran'a göndermesinden sonra, 1889'da İngiliz Reuter, Iran Imperial Bank imtiyâzını alıyor. 1890'da ise bir başka İngiliz şirketi

tütün imtiyâzını alıyor, fakat gelişen olaylar üzerine bir yıl sonra bu imtiyâzdan vazgeçiliyor. Efgânî'nin ve diğer Şiî âlimlerinin teşvikiyle halkın tütün içmeyi bırakması sonucu, bir emperyalist senaryonun akâmete uğraması, İran'da anayasal düzene geçiş sürecinde önemli bir aşama olarak kaydedilirken, sömürgeci ülkelere karşı savunmasız halkın kazandığı önemli bir zafer olarak tarihe geçiyor.

Sultan II. Abdülhamid'in idâreye bütünüyle hâkim olması sebebiyle bir çok planları aksayan İngiltere ve Rusya'nın teşviki sonucu, 1895'de, Anadolu'da Ermeni olayları başlıyor. 1896'da ise Girit isyânını görüyoruz. 1897'de Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı gâlip geliyor ve uzun yıllardan beri Osmanlı, ilk defa savaş meydanında mühim bir zafer kazanıyor. Bununla beraber Girit'de olaylar yatışmıyor, reformlar fayda vermiyor, nihâyet 1898'de Türk birlikleri adayı terketmek mecburiyetinde kalıyor.

Yaklaşık yarım asır süren programlı ve dış destekli işgâl boyunca, elde edilen bölgelerde Rusya'nın tâkip ettiği politika, işgâlin sebep-sonuç ilişkileri içerisindeki gerçekleşme sürecini daha iyi aydınlatacaktır. Yeni işgâl edilen her bölge, daha sonraki saldırıların hareket ve ikmâl noktasıdır. Gerek yeni alınan yerlerin muhâfazası ve gerekse yeni saldırılara hazırlık için, yerli halka ve mevcut iktisadî, sosyal ve dinî hayata karşı zaman zaman, idarecilerin de inisiyatiflerine bağlı olarak son derece acımasız politikalar tatbik edilmiş, ufak tefek kımıldamalar kanlı bir şekilde bastırılmış, ileri gelenler büyük hakâretlere ve işkencelere mârûz kalmışlardır. Bu politikalarını rahat uygulamak için, Rusya kendisini bir Batı ülkesi olarak takdim ettiği halde, işgâl edilen yeni bölgelere yabancının, bilhassa Avrupalının girmesine karşı hassas davranmış, onların buraya girmesini engellemiştir. Bilhassa gazeteci ve yazarların ziyaretlerini genellikle engellemiştir.[1] Rusya'nın istilâdan sonraki bu katı, kapalı kapı politikasının gerçek sebebinin, alınan yerleri korumak ve ilerisi için hareket noktası olmaktan çok, ticarî maksatlara dayanması da sözkonusudur. Rusya burada sadece kendi ürünlerini satmak istemektedir. Çünkü İngiliz parlamentosu tartışmalarında, Rusya'nın bölgeye İngiliz tüccarlarının girişini engellemesinden şikayet edilir.[2] Ayrıca bölgenin doğal kaynaklarını da başka ülkelerle paylaşmak istememektedir.[3]

Rusya, işgâl edilen bölgelerde "İngiltere'nin Hindistan tecrübesinden yararlanarak, geçici olarak bölgede bulunan bir görevlinin verdiğinden daha fazla hak iddia edemeyeceklerini söyleyerek, aksi takdirde bu ülkeyi idâre etmenin mümkün olmadığını"[4] görüyor. Rusya, fazla memura gerek duymadan, birçok konuda kendilerine bağımsızlık empoze etmeksizin, tebaa olarak eski hanları

---

[1] William Eleroy Curtes, *Turkestan "The Heart of Asia"* (Londra, Hodder & Stoughton, 1911), s. 332.
[2] *Parliamentary Debates*, 5 Mayıs 1876, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 119-120; Ek. V.
[3] Curtes, *a.g.e.*, s. 332.
[4] Romanovsky, "The Central Asian Question", *The Times*, 26 Mart 1869; F.O. 65-870.

kullanmayı tercih ediyor. Bölgenin yönetimini düzenlemek üzere, Petersburg'dan 13 kişilik bir komite tâyin ediliyor. Hemen göreve başlayan heyet, Türkistan'ın Orenburg'dan ayrılarak ayrı bir eyâlet oluşturmasını teklif ediyor. Çar bu teklifi kabul ederek, Asya'daki Rus topraklarının yeni idârî taksimâtını çiziyor.

İşgalden sonra, Rus köylüleri, özellikle kölelikten henüz kurtulan topraksız Ruslar, başta Taşkent ve Hoçend olmak üzere Türkistan'ın kasaba ve şehirlerine gönderiliyor ve onların belli yerlerde koloni oluşturmaları emri veriliyor.[1] Bunlar geldikleri yerde efendi oluyor, yerli Müslümanları çok düşük ücretle köle gibi çalışmaya mecbur kılıyorlar, kendileri Rus askerî kumandanlığından başka herhangi bir yerli otoriteye karşı sorumlu olmuyorlardı.[2]

Bir taraftan yerli Müslüman halkın arasına, Hıristiyan Ruslar yerleştirilerek, statik nüfus yapısı değiştirilirken, diğer yandan Müslüman halklara karşı uygulanan din ve eğitim politikalarıyla bu halkların kimliği üzerinde oynanmak isteniyor. İşgâl edilen bölgelerin ilhâkıyla beraber, bölgenin yeralatı ve yerüstü zenginlikleri Rusya'ya taşınmaya başlanmış, öte yandan serflikten kurtulan mevcut nüfusun önemli bir kesimi bu bölgeye yerleştirilerek yeni toprak ve iş imkânları bulmuşlardır. Diğer yandan Rus sanayii için önemli bir pazar ortaya çıkmıştır. Bütün bu câzibeye rağmen, Rus yönetimin karşısında dev bir problem vardır. Bu bölgeleri elde tutmanın çaresi nedir? Özgürlüğü her şeyin üstünde tutan bu insanlara karşı geç kalmadan hangi tedbirleri almak gerekmektedir?

Şüphesiz bu sorunun cevabı problemin temelinde yatmaktaydı. Bu insanları Rus yönetiminden kurtulmaya sevkeden şeyler: Müslümanlıkları ve Türklükleri. O halde çözüm bunları Hıristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak olmalıdır. 19 ve 20. yüzyıla gelince dinsizleştirme, enternasyonelleştirme veya Sovyetleştirmenin daha gerçekçi olduğu görülüyor. Bolşevik ihtilâlinden sonra devlet politikası haline gelen "Sovyet insanı oluşturma programı"nın özünün, önceki tecrübelerden de istifâde edilerek, Türkleri Ruslaştırmaktan ibâret olduğu kısa zamanda anlaşılmıştır.[3] Bütün bu programların temeli, Türklük ve İslâmlık duygularını, inanç ve ibâdet unsurlarını zayıflatmak, körletmek, bu duyguları geliştiren kurumların her türlü faaliyetlerini engellemek veya ortadan kaldırmak, aksi yönde kurumlaşmaya gitmektir. Din ve dil konusundaki, mevcut yapıyı yıkmanın kestirme yolunun, her iki kurumda yozlaşma ve bozulmayı temin etmenin, bunun için gerekirse ajanlar istihdam etmenin veya en azından bunu sağlayabilecek kişileri desteklemenin daha kestirme olduğu da 19 ve 20. yüzyılda görülmüş ve

---

[1] Romanovsky, a.g.m., 27 Mart; F.O. 65-870.

[2] Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S.*, vol. 2, 1915, s. 126.

[3] Nâdir Devlet, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *TDAD*, 21, s. 91. Bennigsen, Rusya'nın Türkistan elitini, Sovyet kimliğini kabulde başarısız olduğunu söyler; *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects* (Ankara, M.E.T.U., 1986); s. 12.

sıkça uygulanmıştır. Yine bu dönemde, karşı direnişlerin veya oluşumların «Pan»lı suçlamalarla cezalandırıldığını her fırsatta görüyoruz.

Rusyanın Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma yöntemleri ile ilgili önceki asırlardan büyük tecrübeleri vardı.

Türkistan'ın İslâmiyetle karşılaşmasının tarihi 7. veya 8. yüzyıla kadar gider. 14. yüzyıla gelindiğinde ise İslâm bölgenin hâkim dînidir. Müslümanların yanında sistemli bir din olarak sadece Yahudi azınlık bulunmaktadır ki, bunlar, genellikle Buhâra Yahudileri diye adlandırılmıştır. 1570'lere gelindiğinde, Budist, Manichean, Hıristiyan gibi bütün İslâm öncesi yerli kültür unsurlarının izleri, Timur devleti zamanında ortadan kaldırılıyor. Daha da dikkat çeken tarafı ise, 10. ve 16. yüzyıllar arasında bu bölge, İslâm dünyasının en saygın dînî kültür bölgesidir. Bu bölgeden çıkan âlimler, muhaddisler, müfessirler ve şeyhler bütün İslâm âleminde parlıyordu.[1]

Türkistan'ın kuzey bölgelerinde, bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'ın bazı kısımlarında, göçebe putperest kavimlerin karşı koyması sebebiyle İslâmiyet daha yavaş yayılmıştır.[2] Bununla beraber, bölgenin İslâmlaşması ile ilgili, iki koldan özellikle tarikatların faaliyetleri tarihî açıdan son derece önemlidir. Bunlardan bir grup Kafkaslar'da, daha 8. yüzyılda, Arapların bölgeyi fethiyle başlayan İslâmlaştırma faaliyeti ki, burada Nakşîlerle beraber Kadirîlerin de ağırlığı görülmektedir. Bu Ehl-i Sünnet gruplarının yanında, başta Câferîler olmak üzere Şiîlerin diğer bazı grupları da ağırlıklıdır. Bununla beraber Kafkaslarda, Türkistan'ın aksine önemli oranda Hıristiyan ve Yahudi gibi gayr-i Müslim unsurlar da kalmıştır[3]. İkinci kol ise Türkistan'ın İslâmlaşmasıdır ki bu süreç, Yeseviye, Kübrâviye ve Nakşibendiyenin önderliğinde, 14, 15 ve 16. yüzyılda daha çok güney ve Türkistan'ın merkezi olan Buhâra, Semerkant, Hîve bölgelerinde işlemiştir. Adı geçen tarikatların toplumsallaştırdığı İslâmî kültür, 15-18. yüzyıllar arasında Kazanlı Tatar tüccârlar ve ulemâ tarafından Kuzeybatı bölgelere taşınmıştır. İlginçtir ki, 20. yüzyıl başına kadar, Türkistan'ın kuzey kısımlarında henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan göçebe Türkler, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkaslarda Çeçen ve İnguş bölgelerindeki özellikle Kadirî tarikatı bağlılarının bu bölgeye sürülmesi ve bunlarla bölge halkının yakınlaşması sonucu Müslüman olmuşlardır.[4]

1605'den 1770'lere kadar Volga'nın orta bölgeleri, Urallar, Batı Sibirya ve Volga-Hazar bölgesinin daha aşağı kısımlarındaki Rus etkisi gittikçe artarak sürdü. Bu süreç 1861'de Rusya'nın orta bölgelerinde serfliğin kaldırılması ile serbest

---

[1] Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985), s. 2.

[2] Türklerin İslâmiyeti kabulü ile iligili bkz.: Necdet Sevinç, "Türklerin İslâmiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler", *TDAD*, (4, Şubat 1980), ss. 5-30. Nâdir Devlet, "İdil Boyunda İslâmiyetin Kabulunün 1100. Yılı", *TDTD* (32, Ağustos 1989, ss. 42-45.

[3] Bennigsen, *a.g.e.*, s. 3-4.

[4] *Aynı yer*, s. 2.

kalan Rusların Türkistan'a sürülmesi sonucu daha da arttı. Bundan sonra sistematik bir asimilasyon politikası ile Türklerin statüsü sürekli düşürülerek azınlık durumuna getirildiler. Rus hükümeti Türkleri tabiî köle statüsüne sokarken, hürriyetleri verilen Rusların Türk bölgelerine imtiyazlı bir şekilde yerleştirilmeleri ve daha sonra mârûz bırakılan muâmeleler ile yerli halkların kölelik statüsü tescil ediliyordu.

Petersburg'daki yöneticiler, hemen her dönemde, Rus imparatorluğunu çok milletli bir devlet olarak değil fakat bir Rus veya Ortodoks devleti olarak görmüş ve öyle göstermiştir. Sıkıntı içindeki halkların probleminin temeli milliyet meselesi olarak kabul edilmiş, bunun en iyi çözüm yolunun ise onların Ortodoksluğa geçmeleri olarak takdim edilmiş, bu yönde düzenlemeler yapılmış, Hıristiyanlığı seçenler için vergi muâfiyetleri, câzip teşvikler ve desteklemeler getirilmiştir. I. Romanov'dan II. Katherine'e kadar İslâmiyet ıslah edilmesi gereken yabancı ve düşman bir unsur olarak görülmüş ve bunu sağlamak için değişik uygulamalar yapılmıştır: Câmiler kapatılmış veya yıkılmıştır. 1738-1755 arası Kazan'da 536 câminin 418'i yıkılmış veya kapatılmış, yeni câmi inşâsı yasaklanmıştır; bir taraftan Tatar çocuklarını Hıristiyanlaştırmak için özel okullar açılmış; Hıristiyan misyoner teşkilatları kurulup teşvik edilmiş, diğer taraftan Müslümanların bu yöndeki karşı faaliyetlerini yürütenler ölümle cezâlandırılmıştır.[1]

19. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanan işgâlden sonra, Türkistan halkı üzerinde bu kampanya devam etmiş, Hıristiyanlık her fırsatta teşvik edilmiş, Almatı ve Taşkent Ortodoks piskoposlukları ihdâs edilmiştir. Bu bölgelerde dinlerine yabancılaşmış çok az sayıda Müslüman Ortodoksluğa geçmiştir. Kazan'da olduğu gibi, İslâmlıktan Hıristiyanlığa geçiş çok nâdir olmuş veya ağır iktisâdî sıkıntılar içerisinde halkın biraz bu sıkıntılarının hafifleyip, bazı teşviklerden istifâde etmek için göstermelik olmuştur. Buna rağmen Ortodoks kilisesine bu yönde büyük destek devam etmiştir, çünkü misyonerlerin asıl gâyesi

---

[1] Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 16. Karş., Nâdir Devlet, *Rusya Türklerinin*...ss. 4-8. Rus Çarlarının 17. ve 18. yüzyılda uyguladıkları, Hıristiyan misyonerliğini teşvik, karşıtı olan İslâmî faaliyetleri ezme politikasını, 19. yüzyıl boyunca ve günümüzde her fırsatta uygulandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Şöyleki, meselâ II. Abdülhamid döneminde bütün Asya ve Afrika ülkeleri ile beraber Osmanlı imparatorluğunun her tarafında Hıristiyan misyoner teşkilatları, doktor, hastane, okul, tarihî araştırma veya doğrudan misyoner kimlikle, propaganda faaliyetleri devlet yardımları ile desteklenip, medâr-ı iftihar vesilesi olarak gösterilirken, karşıtı olan fakat çok cüz'î ve sınırlı durumda kalan Abdülhamid'in kendi hâkimiyeti altındaki şeyhler, yöneticiler, aşiret reisleriyle husûsî ilişkiler kurmaları, bu yönde eğitim seferberliği başlatması "yeni bir haçlı seferiyle ezilmesi gereken Pan-İslamizm" öcüsü şeklinde takdim edilmiştir ve edilmektedir. Günümüzde Azerbaycan ve Türkistan'daki Müslüman halklara ücretsiz dağıtılan incillerin miktarı milyonlarla olduğu halde, ABD'de istişâre ettiğim yabancılar ve incelediğimiz Batılı kaynaklar ısrarla bölgede bir İslâmî fundamentalizm tehlikesi olduğunu vurguladılar. İçinde yaşadığımız günlerde, aldığımız yeni haberler, Bosnalı mülteci kamplarında, mültecilerin Müslüman din adamı talepleri reddedilirken, bu Müslüman insanlar için Yehova Şahitleri temsilcileri kamplarda sürekli propaganda yapmakta ve broşür dağıtmaktadırlar. Bu noktalardan da bakınca, Rus Çarlarının İslâmî faaliyeti ölümle cezalandırması, belki de daha sonraki dönemlerde takdîm edilen Pan-İslâmizm öcüsü veya İslâmî fundamentalizmin habercesidir.

Hıristiyanlaştırmaktan ziyade Müslümanların kendi dinlerine karşı şüphe uyandırmalarıydı.[1] Türkistan halkının İslâm ve Türk kimliğine karşı Rus yönetiminin tavrıyla ilgili Mustafa Çokay şöyle demektedir:[2]

"Eski umumî vali sarayından Türkistanlıların gönlünde kederli hatıralar kalmıştır. Türkistan halkının bu saraya bakışını, ona karşı olan azabının derecesini göstermek için, yalnız bu sarayda yaşayanların birkaçının adını hatırlamak yetse gerektir. İşte General Duhovski. 1898 yılı Andican ayaklanmasından sonra, bütün Andican ulemâ ve rûhânilerini mescid-cami'e toplayıp, hepsine diz çöktürmüş ve önünde secde etmeye mecbur kılmıştır. En çok saygı gören ulemâdan birkaçının, secdede yatan başı üstünden basarak geçen işte bu Duhovski idi. Böyle bir hareketi hiç bir Türkistanlı unutamaz.

İşte, General Ivanov: O, Ruslar Taşkent'i istilâ ettiği zaman, genç bir subay olarak katılmıştı. Kendi idaresi altındaki memurlara, yerli halka hiç bir surette acımamak gerektiğini, ona her zaman Rus yumruğunun gücünü hissettirmek gerektiğini telkin ederdi.

İşte, zalim Rus umumi valilerin arasında en yüzsüz ve gaddar bir tip: General Samsonov. «Rus müjiğinin [erkeğinin] hırsızı da herhangi bir Türkistanlıdan, onun evliyasından dahi daha iyidir» diyen kişi idi. Vilâyet ve ilçe başkanlıklarına, muhâceret idaresi tarafından yapılmış haksızlıklar üzerine, Türkistanlıların getirdikleri dilekçelerin kabul edilmeyeceğini, bu kişi buyurmuştur. Evliya Ata mescidine çarın ve kendisinin resmini astırmış olan da şu Samsonov'du.

General Martens, Türkistanlıların herhangi bir Rus subayı veya memurunu gördüğünde, yerinden kalkıp, saygı ile selâm durması mecburiyetini getiren meşhur 1916 tarihli buyruk, işte bu general Martens tarafından çıkarılmıştır. Bu General Martens zamanında biz Türkistanlılara, öz yurdumuzda, şehirlerinin bahçelerinde, sokaklarında oturma izni verilmiyordu.

Sonra, bukalemunluğun seyrek bir nümûnesi olan, son umumi vali General Kuropatkin gelmektedir. Bir taraftan kendi sarayında Türkistan halk mümessillerini «kardeş gibi» kabul eder görünen Kuropatkin, öte yandan Yedi Su'daki tüm Kazak-Kırgızları sürüp yerlerini Rus muhâcirlerine bölüştürme emrini vermekte idi. Cizah şehrinin ve birçok kışlakların [köylerin] harap edilişi, Folbaum, Ivanov, Kirasilnikov ve diğerlerinin idaresi altındaki ceza birlikleri tarafından soykırımına tutulan onbinlerce masum halkın kanının mesuliyeti, şu general Kuropatkin'in omuzundadır."

Türkistan'da İslâm ve Eğitim

19. yüzyıl sömürgecilik ile beraber emperyalist güçlere karşı Doğu halklarının ve devletlerinin mücadele çareleri aradıkları bir dönemdir. Bu arayışların en önemli sonucu, sömürgeci devletlerin silahına ve gücüne yani eğitimine, tekniğine sanayiine sahip olma gereğidir. Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat ile beklenen batının teknik seviyesine ulaşma denemeleri, II. Abdülhamid döneminde önemli

---

[1] Bertold Spuler, "Rusya'daki Müslümanların Durumu", terc. Eşref Bengi Özbilen, *TDAD*, 63, Aralık 1989, ss. 207-211.

[2] Mustafa Çokay, *1917 yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neşriyat, 1988), s. 20 ve sonrası.

mesâfeler kaydetmiştir. Medreselerin belli seviyede ıslâhı yanında teknik, tıp, askerlik alanında yüksek eğitim kurumları açılmış, iç ve dış şartların bütün olumsuzluklarına rağmen modernleşme sürecinde önemli merhaleler kat'edilmiştir.[1] Yeni eğitim kurumları, Avrupa'ya öğrenci gönderme ve Avrupa'dan bir çok alanlarda öğretim elemanları getirtilmesi ile geleneksel eğitim kurumları kendi durumlarını yeniden gözden geçirme imkânı bulmuşlar, özellikle Yeniçeri Ocağı'ndan mîras kalan her türlü teknik gelişmeye "gavur icadı" nazarıyla bakan medrese mensubu kalmamıştır. Çağın gerektirdiği ilim ve fen ile ilgili araştırma ve geliştirmenin aynı zamanda dînin gereği olduğuna dâir âyetlerden ve hadislerden deliller ile halkı bu yönde teşvik eden birçok medrese mensupları görülmüştür.

Benzeri gelişmenin Türkistan'da olmayışının suçunu, medreselere yüklemek yerine, evvelâ bölgenin Avrupa'ya uzaklığı, Avrupa'yı ancak Rusya'nın penceresinden görmesi, diğer coğrafî şartları ile Türk hanları içerisinde 18 ve 19. yüzyılda durumun ehemmiyetini kavrayan Osmanlı padişâhlarına sahip olamayışına bağlayabiliriz. Cedit hareketinin bu konuda mevcud yapıyı ıslah yerine karşısına alışını ve genel olarak başarısızlığına aşağıda temas edeceğiz.

Türkistan eğitiminin temelini medrese ve tekke düzeni oluşturmaktaydı. İslâmiyeti kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi, 9. ve 10. yüzyıla doğru tamamlanan Türkistan fetihleri ile birlikte câmiler, medreseler ve tekkeler, bölgenin her tarafına yayılmış, hatta burası İslâm dünyasının ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. 12 ve 13. yüzyıllarda, Buhâra, Semerkant, Hîve gibi Türkistan şehirleri medreseleri, imârethaneleri, devrin önemli ilmi hâline gelen astronomi araştırmalarının gerçekleştiği rasathaneleri ile meşhur olmuştur. Moğol istilâları ile olgun dönemleri sarsılan bu merkezlerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri, 15. yüzyılda bölgede rakip Türk hanlıklarının kurulması ve Rus saldırılarının kronikleşmesi ile hiç bir zaman eski seviyesine ulaşmamıştır. Bölge insanının toplumsallaşmasında önemli fonksiyonu olan bu tekke ve medreseler, aynı zamanda yaklaşık üç asır önce Rus işgâli altına giren kuzey Türkleri, Kazan ve Başkırtların da ilim ve irfân ocağı olmaya devam etmiştir. 18 ve 19. yüzyılda batıda gerçekleşen ilim ve araştırma alanlarındaki gelişmeler, keşifler ve icatlardan Türkistan ulemâsı, Rus ticareti veya saldırısı nisbetinde haberdâr oluyordu. 17, 18 ve 19. yüzyıllar, Batı Avrupa'da Hıristiyan taassubuna karşı verdiği mücadele ile zindeleşen, Ortaçağ karanlığından kurtulmaya çalışan ilim ve araştırma çevrelerine karşı, Türkistan ulemâsı ve medreseleri, Ahmed Yesevîlerin, Muhammed Nakşibendîlerin, Kaşgarlı Mahmudların zengin mîrâsının verdiği rehâvet içerisinde olup, âdetâ aydınlık dönem güneşinin batmasını bekliyordu. Bununla beraber, son dönemlere kadar, tekke ve medreselerin toplum dinamiğinde önemli bir

[1] Bu konuda bkz.: Bedri Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul, 1980); Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul, 1977). Önemli belgeler: BOE, YEE, 9-2008-72-4 ve 11-1765-120-5; M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, (İstanbul, t.y.), ss. 106-118.

fonksiyonu olduğunu, 1916'lardan sonra başlayan Türkistan halkının millî mücadelesinde (basmacı hareketi) oynadığı rolden anlamaktayız. Aynı dönemin sonuna doğru, medreseye karşı gelişen Ceditçiler, Ruslarla işbirliği yaparak Buhâra ihtilalini gerçekleştirmiş ve Bolşeviklerin bölgede karar kılmalarını sağlamıştır.[1] Bennigsen, Rusya'daki Sufiliği, bir cins İslâmî "Rotary Kulüp" şeklinde tarif ederek, 1783'de İmam Mansur'dan 1942-43'deki Çeçen ayaklanmasına kadar uzanan, hürriyet yolunda "Cihad-ı Mukaddes" geleneğine sahip olduğunu; bunların kitle teşkilatı olduklarını, yine Çeçen cumhuriyetinde daha 1917'de 60.000 mensubu olduğu halde bu rakamın hızla arttığını söyler.[2]

Türkistan'da, bir taraftan, Müslüman Türk toplumunun eğitim ve kültür merkezleri olan tekke ve medreseler, aslî fonksiyonlarını yerine getirmekten uzaklaşıp, toplumun refah ve düzeni için üzerlerine düşeni yapamezken diğer taraftan Türk ve İslâm kültür ve medeniyetine karşı dış tehditler gelişiyordu. Bu tehditlerin temeli, İslâmı dejenere etme, Müslümanları dîninden uzaklaştırma hareketiydi. 1711'de Rus Çarı Peter I'in basttırdığı "Muhhammed Dininin Durumu" adlı kitapla Rusya'da ilk defa İslâmı sahte gösterme faaliyetleri başlamıştır.[3] 1790'da tercüme edilen "Arabiyeli Magometin Alkoran Kitabı" ile 20. yüzyıl başındaki Türkçülerin sahiplendiği, İslâmiyeti Arap dini şeklinde takdîm etme ve Türkleri böylece İslâm'dan uzaklaştırma dönemi başlamıştır.[4] İslâm ve Kur'ân ile ilgili benzeri kitaplar ve tercümelerin basımı devam etmiştir. Çarlık Rusyasının İslâm araştırmaları arasında, zamanında çok tesir bırakan eser, Vlademir Solovyet tarafından yazılan "Muhammed: Onun Hayatı ve Dinî Talimatı" adlı kitap olup 1896'da basılmıştır. Salovyev, Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmemiş, fakat İslâm'ın kültürsüz halklar için faydalı olabileceğini, evrensel kültüre yanı Hıristiyanlık kültürüne geçmenin başlangıcı olabileceğini iddia etmiştir.[5]

Türkistan'daki Müslüman-Türk Kimliğini Eritme Politikası

Türkistan'ın tarih boyunca kültürel seviyesi, zenginliği ve köklülüğü komşularıyla bilhassa Rusya ile mukâyese edilemeyecek kadar ileridedir. Türkistan'da hayli ileri bir medeniyet yaşanırken Ruslar son derece yabanî bir hayat sürmekteydi.[6] Semerkand'ın kuruluşunun 2000. yıldönümü 1980'lerin başında

---

[1] Tarikatların Türkistan toplum hayatında, aynı şekilde Doğu Türkistan ve Volga Vural bölgesindeki önemli yeri için bkz.: Hamid Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev, the Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham and London, Duke University, 1992), ss. 112-133; Doğu Türkistan'da tarîkatlar ile ilgili bir çalışma için bkz. Isenbike Togan, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Muslim in Central Asia*; ss. 134-148.

[2] Alexandre Bennigsen, "Sovyet Müslümanlarında Dinî İnanç: Bugünkü Durum", çev.: Hakan Kırımlı, *TDAD*, 20, s. 183.

[3] Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği'nde İslâm Araştırmalarının Temâyülleri", *TDAD*, 41, s. 183.

[4] *Aynı yer*.

[5] Hayit, a.g.m., s. 184.

[6] Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation*, s. 2.

kutlanırken, Moskova'nın kuruluşu 1000 sene dahi geriye gitmemektedir. Türkistan'ın bu kültür seviyesini besleyen unsurlar, bölgenin dağlar ve çöllerle çevrilmiş zengin vahaları, tarım alanları, dağlardan göllere uzanan ve sulamada son derece elverişli olan nehirler ile beraber Rusya'ya nisbeten dört mevsimi daha âdil olarak yaşayabilen ılıman iklime sahip olmasıdır. İslâmiyeti kabul ettikten sonra Batı Türkistan'da yerleşik hayata geçen Türk boyları kısa zamanda bölgedeki şehirleri birer kültür ve medeniyet merkezleri haline getirmişlerdir.

Türkistan'a iki gayr-i Müslim saldırı, ki bunlar 12. yüzyılda Karahitaylar ve 13. yüzyılda Cengiz Han'ın önderliğindeki Moğollar tarafından gerçekleştirilmiştir, bölgenin İslâmî karakterini ve kültürünü fazla etkilememiştir.[1] Belki de kendi haline kaldığında, rehâvet ve çürüme dönemine girecek olan kültür ve medeniyet unsurlarına yeniden hayatiyet hakkı için fırsat vermiştir.

Rusya'nın Müslüman tebaa ile tanışması Türkistan'ın işgâlinden yaklaşık üç asır öncesine rastlar. 1552'de Kazan'ın işgâlinden itibaren Rusların metbûu durumuna düşen Müslümanlara uygulanan politika iki ana başlıkta toplanabilir: Asimilasyon ve Güney Afrika'da benzeri uygulanan ırk ayırımı (apartheid).[2] Rusya'nın Müslüman halklara karşı uyguladığı asimilasyon politikasının temelinde, onların kimliğine, kültür ve medeniyet seviyesi ile ekonomik durumuna yaklaşımı vardır. Bölgenin yer altı ve yer üstü zenginlikleri Rusya'nın hayallerini süslerken, buranın oldukça fakir, geri kalmış, gayr–i medenî, çapulcu insanların yaşadığı bir bölge olduğu her fırsatta dile getirmiştir. İnsanların kendi inanç ve gelenekleri hakkında şüphe ve komplekse kapılmaları için her imkân değerlendirilmiştir.

Türkistan'ın 1860'lardaki sosyal, kültürel ve ticarî hayatı ile ilgili Schuyler'in ilginç tesbitleri vardır. 1860'larda Türkistan'da uzun seyehatler gerçekleştiren ve bunları kaleme alarak ilk baskısını 1868'de yayınlayan yazara göre, Türkistan öyle zenginlik deposu veya ekonomik kaynaklar merkezi değildir. Ne tarım, ne maden, ne ticaret bakımından bir özelliği ve zenginliği yoktur.[3] Türkistan'ın işgâli ile ilgili dosyası hayli kabarık olan Schuyler'in dönemin Asya politikasında son derece önemli rolü olduğu ve faaliyetlerinin biraz karanlık kaldığı kanaatindeyiz.[4]

---

[1] İslâmî kültürün, bölge halkına nüfûzunu ve sağlamlığını işleyen, Bennigsen, yaklaşık bir asırlık Rus yönetiminin de bu kültürü değiştirmediğini iddia etmesi ilginçtir; *aynı yer*.

[2] Bennigsen, *Islam in Soviet*, s. 5. Yazar, Rusların Müslümanlara karşı uyguladığı politika için, Güney Afrika'da beyazların siyahlara karşı uyguladığı ayırımcı politikanın özel adı olan «apartheid» tâbirinden daha uygununu henüz bulamadığını söyler.

[3] Eugene Schuyler, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, s. 283.

[4] Rusya'nın Asya'daki operasyonlarını elçilikler nezdinde dâimâ küçük göstermek, yok farzetmek, oradaki komutanların kendi başlarına buyruk olarak itaatsizlikleri şeklinde takdîm etmek eğilimlerine rağmen, ABD temsilcisi olan Schuyler, Rusya'nın demiryolu inşaatını tamamlayacağını, Asya'daki bütün Müslüman Türkleri kendisine bağlayacağını ve doğu sınırının Çin'e dayanacağını haber veriyor; Schuyler, *a.g.e.*, s. 284. Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin, daha önce bu bölgede Rusya'nın da ilgisi olduğu halde, Kaşgar'ın ortadan kaldırılıp Çin hükümetinin kontrolüne bırakılması yönünde Rusya'nın iknâ edildiğini haber veriyor (s.325). Ancak, her ne pahasına olursa olsun bölgede bağımsız, güçlü ve medenî bir Türk varlığının yok edilmesi yönündeki bu iknâda

Rusya'nın, Kaşgar devletinin ortadan kaldırılıp bölgenin Çin hükûmetinin kontrolüne bırakılmasının kendi çıkarına daha uygun olduğu yönünde iknâ edildiğini de ABD'nin Petersburg büyükelçisi Schuyler bildirir.[1]

Bölgenin siyâsî kaderinde önemli etkisi olan Schuyler'in, ekonomik, sosyal ve kültürel kaderi ile ilgili tesbitleri, uygulanacak politikaya ışık tutma yaklaşımlarıdır. 1860'lardaki seyahati ile yaklaşık 10 yıl sonra 1874-75 Hîve, Semerkant bölgelerinde gördükleri ve aynı bölgelerde dolaşan MacGahan'dan naklettikleri arasında bazı tezatlar vardır. Daha çok Türkistan'ın kuzey bölgelerine[2] ait olduğunu tahmin ettiğimiz yukarıdaki ifâdelerinin Türkistan'ın merkezi durumundaki bölgeler için geçerli olmadığını yine Schuyler'den nakledelim:

---

kimin etkili olduğunu veya kendisinin rolünün olup olmadığını belirtmiyor. Eugene Schuyler, 1867-75 yıllarında Rusya masası ile ilgili çeşitli görevlerinden sonra, 1876 yılında İstanbul'a başkonsolos olarak geliyor. Osmanlı hükümeti, Schuyler'in Rusya ile birlikte Bulgaristan'ın bağımsızlığı yönündeki faaliyetlerini protesto etmesi üzerine 1878 geri çağrılıyor; *Who is Who in America,* Historical vol., 1607-1896 (Illinous, Marquis. Who's Who, 1963), s.469. Schuyler'in İstanbul'da bile Rus politikasının en önemli alanlarında protesto edilecek kadar bu ülkeyle yakın ilişki içinde olması, onun Rus ilerlemesi ile ilgili tespitlerde bulunduğu Petersburg'daki görevi esnâsında, Rusya'nın Türkistan'daki durumunun geleceği ile ilgili normal bir diplomatın ötesinde vukufları olduğunu gösteriyor. MacGahan'la birlikte yazdığı *Turkish Atrocities in Bulgaria (Bulgaristan'daki Türk Katliâmı)* (London, 1876) ile başta İngiltere olmak üzere batı kamuoyunun Türkiye'nin karşısında yer almasını sağladı. Kısa sadâreti döneminde, Sultan'ın ve diğer devlet erkânının muhâlefetine rağmen, 20 bin Bulgar köylüsünü öldürterek Rumeli meselesini halledeceğini iddiâ eden ve "Bulgar kanı döktürmekten zevk duyduğunu saklamayan Midhat Paşa'nın" (*Mir'ât-ı Hakikat,* II-224) bu icrâatını, Schuyler, Osmanlı'yı Rusya karşısında yalnız ve Avrupa kamuoyu nezdinde suçlu duruma düşürmek için kullandı. Ve İngiltere'de Bulgarlara sahip çıkma fikri kuvvetlendi. Gladstone ve benzerleri Bulgaristan mezâlimi vesilesiyle, Osmanlı Devleti'nin imhâsı ve Osmanlı topraklarının paylaşılması lüzûmunu belirten nutuklar atmaya başladı (*Aynı yer,* s. 25). Aynı yıllarda İgnatiyev de İstanbul'da görev yapmaktadır. Midhat Paşa'nın liberal ve hürriyetçi olduğu iddiâ edilen fikirlerinden ve genel olarak Batı ile diyalogundan dolayı sadârete getirildiği bilinmektedir. Midhat Paşa'nın Sadâret'e getirilmesinde ve Bulgaristan'da daha önce Osmanlı hükümetlerinin icrâatlarında benzeri pek görülmeyen mâsûm Bulgar köylülerinin öldürülmesi ve bunun derhal Batı kamuoyuna duyurularak Osmanlı'nın yalnız bırakılmasındaki Schuyler'in rolü müstakil bir çalışma konusudur. Yine bu yıllarda, Schuyler, Mr. Jewell'in isteği üzerine Orta Asya üzerine bir rapor hazırlıyor. 18 Mart 1874'de Petersburg'da tamamlanan rapor el yazısı ile 132 sahife olup, raporun *National Archives, Despatches from U.S. Ministers to Russia, 1808-1906,* Call no:10.3.9, Microcopy no: 35, Roll no:25'de mikrofilmi bulunmaktadır. Schuyler, bunun gizli bir belge olarak kabul edilmesini isterken, dışişleri bakanlığı buradaki görüşleri kabul etmemiş ve *Red Book*, Aralık 1874 sayısında yayınlamıştır. Bu yayın üzerine birçok kişi Rusya'nın Orta Asya'daki vahşetinden haberdar oldukları için sevinirken, böyle şeyleri ifşâ eden birinin artık Rusya'da kalamayacağına inanılıyordu. Bununla beraber Rus hükümeti tarafından hiçbir suçlamaya mârûz kalmıyor. Yayından kısa bir müddet sonra Çar, Kaufmann'ın Orta Asya'yı yeniden düzenleme planını reddediyor. Schuyler daha sonra kendi hükümetine gönderdikten sonra yayınlanan bu raporun nüshalarından Türkistan'daki Rus yetkilileri Stremoukhoff, Petrofsky, Vlangali gibi zevâta veriyor hepsi çok memnun oluyor. Schuyler, *Memoir,* s. 52-53. Schuyler, Rus zulmünü dile getirdiğini belirttiği raporundan Rus komutanların nasıl ve niçin memnun olduklarına açıklık getirmiyor. Bu açıklamalardan sonra, Osmanlı nezdindeki ABD sefiri olmadan bir müddet önce Pertesburg'da bir "Orta Asya Raporu" hazırlayan, Midhat Paşa'nın şahsî yetkileri ile yaptırdığını çok iyi bildiği Bulgar katliâmını derhal kaleme alıp Londra'da yayınlatan ve Bulgaristan'ın bağımsız olması gerektiğini her zeminde dile getiren Schuyler'in Türkistan'ın işgâlinin gerçekleşmesinde İgnatiyev çapında katkıları olduğunu söyleyebiliriz.

[1] Schuyler, *a.g.e.,* ss. 325-326; Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", s. 29.

[2] Schuyler'in seyahat ettiği yıllarda Türkistan'ın zengin bölgeleri henüz Rus işgaline uğramamıştı. Schuyler daha çok Rusya'nın işgali altında olan ve bugünkü Kazakistan topraklarını oluşturan steplerin ve ağır kara ikliminin hâkim olduğu bölgelerle ilgili yazmaktadır.

".. Yeni veya Rus Taşkent'inde askerî görevliler dâhil 10.000 civarında Rus vardır. Sart şehri veya yerlilerin şehri ise çok farklı... Evlerin hepsi bahçelerin arkasında bulunmakta ve bahçelerin önünde caddeye doğru yüksek duvarlar var, böylece kadınlar yabancılardan gizleniyor. Kadınları ara sıra sokaklarda mavi elbiseler ve siyah peçeler ile görebilirsiniz, bu peçeler onların yüzlerini kapatmaktadır. Erkekler dâima uzun, göz alıcı renkleri olan pamuk veya ipek elbiseler giyerler. Bazıları beyaz veya mavi turban giyerler, fakat çoğunun başında ince nakışlarla işlemeli başlık bulunur. Sadece bir kere pazaryerine gittim, bu yüzden daha fazla dolaşarak baştanbaşa görmeden birşey yazmayacağım. Sart şehrinde 300.000'den fazla insan yaşamaktadır."[1]

MacGahan'ın Hîve, Semerkant bölgelerindeki seyehatlerinden alıntılar yapılan *Memoir* 'adlı eserde bölge halkının son derece yerleşmiş bir şehir hayatı ve ileri bir medeniyet seviyesi olduğu anlaşılmaktadır. Farklı bir kültür temeli olan bu halkın bazı yönlerini eleştirerek nakletmesi ayrı bir konudur. Fakat İngiliz devlet adamlarından duyulan ve menşei Rusya'nın bölgedeki hareketlerine kılıf hazırlamak olarak nitelenen vahşi, göçebe, gayr-i medenî, saldırgan gibi olumsuz vasıflarlarla mahkûm edilen Türkistan halkının böyle bir özelliği olmadığını Batılı seyyahların yazdıkları ortaya koymaktadır. MacGahan devamla bölge halkının, kadısının, medresedeki hocaların, öğrencilerin bir gayr-i Müslim olan yabancıya ikrâmlarından, günlerce onu ağırlamasından, dağ köylerinin yollarından, köylerin ve şehirlerin batıdakilerle kıyas edilemeyecek olan tabiî zenginliklerinden ve refahından uzun uzun bahseder.

Türkistan'ın Altay dağları bölgesi maden bakımından son derece zengindir. Bu bölgede zengin ve kaliteli maden kömürü, demir ve bakır yatakları ile gümüş ve altın madenleri vardır. Bundan dolayı Ruslar 19. yüzyıl ortalarında Altayların kuzeyindeki Barnaul şehrinde bir Yüksek Madencilik Mektebi açmışlardır.[2]

Türkistan, yerleşik hayatı, yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile Ortaçağ'da sahip olduğu medeniyet seviyesine rağmen, matbaayla tanışması için Rus işgâlini beklemek zorunda kalmıştır.[3] 19. yüzyılın ortalarında Türkistan'da matbu kitaplar görülmeye başlanmıştır, fakat bunlar Hindistan'dan veya Hacca giden Müslümanlar tarafından Osmanlı'dan getirilenlerdi. İlk matbaa ve gazeteler genellikle başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Ceditçilerin kurdukları ve çıkardıkları gazete ve dergilerdir.[4] Bu dönemde, Osmanlı hükûmeti, Türkistan'da matbaa kurulması için hurufât yardımında da bulunmuştur.[5]

---

[1] Eugene Schuyler, *Selected Essays with a Memoir* (New York, Charles Scriber's Sons, 1901), ss. 44-45.

[2] Faruk Sümer, Prof. Dr, "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski En Zengin Kültür Merkezi", *TDTD*, I, Ocak 87, ss. 31-34.

[3] Çarlık Türkistanı'nda matbaa, yayın ve reformu ile ilk basılan gazete, dergi ve kitaplar için bkz.: Adeeb Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), ss. 187-200.

[4] Adeeb Khalid, a.g.m., s. 188.

[5] B.O.A., Y.A.Res., 138/27.

Türkistan'ın kültürel asimilasyonunu destekleyen sosyal ve iktisadi sömürülme-bağımlılaştırma politikasının altında Rus bilgini Mayendorf'u görmekteyiz. Özellikle verimli güney Türkistan bölgelerinde hâkimiyetin ancak Rusların yerlileri ezme siyâsetini tâkibetmesiyle mümkün olacağı 1890'larda anlaşıldı.[1] Daha önce bu ülkelere müstemleke nazarıyla bakıldığı halde bölgenin idâresi meselesinin gündeme gelmesiyle, Müslüman kimliği ile ilgili politikalar da billurlaşmaya başladı. 1865 yılından itibaren işgâl edilen ve edilmekte olan ülkelerin idâresi meselesi gündeme geldiği zaman, Mayendorf "müstemlekelerimizde yalnız sömürme gâyesini tâkib etmeliyiz; oraya çok sermaye konulmamalı; çünkü müstemlekeler, medenî ve siyâsî seviyeleri az çok yükseldi mi, sömürgeci devletten ayrılıyorlar" demişti.[2] Bu fikrin karşısında olanlar ise Rusların buralarda yerleşip, ahâli bakımından bu ülkeleri Rus memleketi şekline çevirebileceklerine inanarak, iş yapmaları lüzumunu savunuyorlardı. 1890 ve 1899 yıllarında son görüş devlet politikası oldu.[3] Ancak bu politikanın uygulanmasında Mayendorf'un tezinden de büyük oranda istifâde edildi. Ekonomik, sosyal ve kültürel yatırımlar, bu ülkelerin gerçek kimliklerini tanıyıp geliştirmelerine kesinlikle fırsat vermemeliydi. Rus ve Ortodoks kimliğine geçmenin mümkün olmadığı veya bu politikanın başarısız olduğu anlaşılınca da çare nötürleştirme, İslâmî kimlikten uzaklaştırma, dinsizleştirme olarak ortaya çıktı. Bu kimliksizleştirme sürecinin kontrol altına alınması ise ekonomik tedbirlerle sağlandı. Geleneksel üretim-tüketim dengesi, halkın ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı, pamuk ekimi politikası ile tahrip edildi. Müslümanlar, Rusya'ya bağımlı hale gelirken, bölgeye yerleşen Rusların yanında ikinci sınıf vatandaş durumuna düştüler.[4] Rusların bölge halkını ikinci sınıf vatandaş durumuna getirmelerinin asıl sebebi ise yukarıda da temas ettiğimiz gibi başarısız oldukları Hıristiyanlaştırma politikasıydı.

Müslümanları Hıristiyanlaştırma Politikası

Batılılaştırma, modernleştirme, medenîleştirmenin Rusya'daki uygulama şekli Ortodokslaştırma, Ruslaştırma veya Hıristiyanlaştırmadır. Rusya'nın Türkistan'daki

---

[1] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 279.

[2] *Aynı yer*.

[3] *Aynı yer*. Birinci görüşün tam uygulama alanı olarak başta Hindistan olmak üzere İngiliz sömürgelerini örnek gösterebiliriz.

[4] Bu konuda Togan'ın *a.g.e.*'deki özellikle şu bahislere bkz.:"Pamuk Ekiminin Getirdiği Esaret", ss. 280-284; "Türkistan Tarlalarına Yalnız Pamuk Ekmekteki Tehlikeler", ss. 284-285; "Yerli Ahali Nasıl İstismar Edilir?", ss. 285-286; "Göçetme Siyaseti", ss. 286-290; "Göçmenlerin Yerleştirilmesi", ss. 290-291; "Ekim İşlerinde Türkistanlılar Ruslardan Bir Şey Öğrenebildiler mi?", ss. 291-295. Bu bahislerde, Rusların her fırsatta yerli ahâliyi sömürme geri bırakma politikaları izlediği teferruatıyla anlatılır. Son bahiste ise, Türkistanlıların Ruslardan birşey öğrenmedikleri halde, Rusların Türkistan'daki teknikleri taklit ederek yeni çiftlikler kurduğu halde başarılı olamadıklarını yazar. İşgalden sonra, tarım politikasını baltaladığı, özellikle sulu tarım için son derece önemli olan sulama kanalları ile alakalı yapılması gereken yatırımları engellediği anlatılır.

bu fonksiyonuna atıfta bulunan Avam Kamarası zabıtlarına muhtelif vesilelerle temas ettik. Bu ad altında genel olarak Müslüman toplulukların kendi inanç, ibâdet ve hayat tarzlarını değiştirmeleri yönündeki propaganda ve baskılara karşı koyma, bir adım sonrası, sömürgeci ülkelerin açık sömürülerine karşı koyabilecek inanç, irâde ve toplum dinamiğini canlı tutma gayretlerinin Oryantalist literatürdeki adının, genellikle bu ülke halklarını suçlar tarzda verildiğini belirtelim.[1]

Türkistan'la ilgili araştırmalarda en mûteber şarkıyatçı olan Barthold'un dahi bu hataya düştüğüne işaret eden Baymirza Hayit, Köprülü'den naklen şöyle demektedir:[2]

"Barthold, eserinin sonunda, **müstemlekeci** büyük Avrupa devletleri'nin **medenî vazifeleri** (!?) ni göstermek ve onu müdafaa etmek istemiştir. İlmî ve tarihî değil, tamamiyle siyâsî, mâhiyette olan bu görüş, bir Rus âlimi için belki tabiîdir; fakat, Türk ve İslâm mütefekkirleri, **İmperyalizm'**in (farklı karakterler F. Köprülü'nündür, B.H.) bu gibi mânâsız müdâfaalarını ancak ibretle karşılayabilirler".

Kazan ve Astrahan hanlığının alınmasından sonraki dönemlerde, Çarlık hükümeti Rusya'da Hıristiyan olmayan Türk beylerinin asâlet ünvanlarının kaldırılarak toprak ve serf sahibi olamayacakları hakkında kararlar alınca bazı Türk ve Müslüman ileri gelenleri topraklarını ve imtiyazlarını kaybetmemek için Hıristiyanlığı kabul ettiler. Çarlık Rusyası'nda Hıristiyanlığı kabul eden Türk beyleri, Rus prensleri gibi asâlet ünvanlarını, imtiyazlarını ve toprak mülkiyetini muhafaza edebiliyorlar ve her türlü devlet hizmetine girebiliyorlardı. Bu suretle Hıristiyan olan Türk beyleri dinleri ile birlikte millî ananelerini, âdetlerini ve örflerini unuttular. Çarlık devirlerinin son zamanlarına kadar menşe itibariyle Türk hanlarından ve beylerinden pek çok aile vardı. Volga havzasındaki Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma hareketi, en çok zengin, üst tabaka arasında etkisini göstermiştir.[3]

---

[1] Müslümanların inanç ve hayat tarzlarını koruma yönündeki mücadeleri ile Batı medeniyeti temsilcisi olarak Rusya'nın uyguladığı ateizm politikalarının çatışmasını, medeniyetler kavgası olarak görmek mümkün değildir. Bir çok İslâm ülkesinin günümüzde de yaşadığı hadiseyi, eşit şartlarda karşılaşan medeniyetler kavgası olarak görmemek gerek. Şüphesiz her medeniyete mensup olan toplum, bu medeniyetin kaynağı olan inanç unsurlarını yaymaya, mensuplarını artırmaya çalışır. Ancak Osmanlı örneğinde gördüğümüz gibi, çok sayıda farklı inanç grubunun barış içerisinde yaşaması ile bir Osmanlı medeniyeti ortaya çıkmış ve her toplum kendi inanç, ibâdet ve hayat tarzını bu sistem içerisinde muhâfaza etmiştir. Rusya'da Bolşevik ihtilali öncesi ve sonrasında eşit şartlarda çarpışan taraflar değil, fakat ezmek isteyen ve yaşamak isteyen taraflar vardır. Genel olarak İslâm halklarının batı medeniyetine karşı mücadelesini işleyen ve Rusya'daki Müslümanların geçen asra benzer mücadelelerine de temas eden Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?" (Medeniyetlerin Çatışması?, *Foreign Affairs,* LXXII/3, Summer 1993, ss. 22-49) adlı makalesinde, Batı'nın saldırı, genel olarak bütün doğunun özel olarak ta İslâm dünyasının birçok teknolojik ve ilmî imkânlardan mahrum oldukları halde savunma durumunda kaldıkları gerçeğini ihmâl etmiştir. Bununla beraber, bu çatışmanın özünün batı medeniyetinin diğerlerini içinde eritmesinden ibâret olduğunu belirtir.

[2] W. Barthold - M. Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti tarihi, 2. Baskı (Ankara), ss. 81-246; 277-366; "Sovyetler Birliği'nde İslâm Araştırmalarının Temâyülleri", s. 185. Barthold'un eseri Türkçe'de 75 sahifeden ibaret olduğu halde, Köprülü'nün izahları ve düzeltmeleri ile 165 sahifeye çıkmıştır.

[3] Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat,* s. 11.

Daha sonra köylülere de yayılmakla beraber bunlar da fazla etkili olmamıştır. Ruslar netice elde ettikleri bu kişilere «Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar» adını vermişlerdir. Ancak bunlar, dinleri değişmiş olmakla beraber yine de dillerine ve geleneklerine bağlı kalmışlar, gizli de olsa İslâmiyete olan ilgilerini ve inançlarını muhafaza etmişlerdir. Çariçe II. Katherine 1788'de verdiği bir emirle Müslümanlara daha geniş haklar verilmesini emretti. Yeni câmilerin inşâsı hızlandı ve yapılan reformlardan sonra mollalar yüksek eğitimlerini sadece Buhâra'da değil, İstanbul, Kahire ve Medine gibi yerlerde de görmeye başladılar.[1] Rusların baskısı ile Hıristiyanlığı kabul etmiş gibi görünen Tatarların bir kısmı 1905 ihtilalinden sonra tekrar İslâmiyete dönmüşlerdir.[2] 16. yüzyıldan itibaren üç asır devam eden ve benzeri pek görülmeyen Tatarları Hıristiyanlaştırma politikasına karşı Tatarların direnişi, bazı yazarlara göre bir Tatar Rönesansı'nı çıkarmış ve aşağıda ele alacağımız Cedit hareketinin zeminini oluşturmuştur.[3]

İslâmî gelenekler, aile yapısı ile bir bütün olarak toplum düzeni, köklerini genellikle dinden almaktadır. Birçok geleneksel kurumlar İslâmîleşmiştir. Bunlardan dolayı Ruslaştırma etkisini gösterememiş, İslâmî hayat aile içinde hayatiyetini devam ettirebilmiştir. Aileyi ise devlet kontrol altına alamamıştır.[4] Bununla beraber, eğitim sistemindeki gücü ile, ailelerin çocuklarını kendi inanç ve gelenekleri doğrultusunda yetiştirmelerini önlemek için devlet her tedbiri almıştır.[5]

İlminsky ve Farklı Bir Asimilasyon Metodu

Türkistan ve genel olarak Rusya'daki Türklerle ilgili, işgâl sonrası Rus politikasında en önemli isim, Nikolay İvanoviç İlminsky'dir (1822-1891).[6] Kazan

---

[1] Nâdir Devlet , "İdil-Ural'da İslâmiyetin Durumu", s. 110.

[2] Bunlardan Belviz bölgesindekilerin, kalplerindeki İslâm'ı tekrar ilan ederek 1905 senesinde câmi inşâ eden ve câminin açılışına dâvet edilip, verilen ziyâfette mollalar mahalline oturtulan Zeki Velidi Togan'ın hatıraları için bkz. Prof. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan,* ss. 165-166.

[3] Alexandre Bennigsen, *Islam İn Soviet Union*, s. 5.

[4] Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 147. İslâm toplumunun bu gerçeğini göz önünde bulunduran oryantalistlerin İslâm ailesini en büyük hedef seçmelerinin sebebi de bu olsa gerek. Oryantalistlerin İslâm kadınına yaklaşımının altındaki sağlam aile yapısına saldırı ile Oryantalizm-emperyalizm ilişkisinin en belirgin örneğinin tezâhür ettiği kanaatindeyiz.

[5] Arnold J. Toynbee, "Islam in Russia since the Revolution", *J.R.C.A.S.*, vol. V, 1918. Toynbee bu konferansının başında (makale önce konferans halinde verilmiştir) Rusya'daki Müslümanların en büyük özelliği, gerçek durumları hakkındaki esrardır. Bunun sebebi de bu ülkede her türlü hürriyet hareketinin Çar hükümeti tarafından ezilmesi olduğunu belirtir. Konferansında 1917 ihtilal sonrası Rusya'daki Müslüman nüfusun haritasını ve özelliklerini çıkarır. 1915 yılı yazında, Moskova'dan Taşkent'e seyahat eden Helen Varnec ise bölgenin sosyal, kültürel ve dinî hayatı ile ilgili gözlemlerini yazar; "The Land of the Sun", *ASIA The American Magazine on the Orient,* August 1920, ss. 677-682.

[6] İlminsky, Kazan ruhanî akademisinde tahsil gördü ve orada öğretmenlik yaptı. Azınlıkları Hıristiyanlaştırmak için çalıştı. Tatarca ve Arapça bilirdi. 1851-1854 yılları arasında Sibirya, Filistin ve Mısır'da bulundu. Burada İslâmiyeti tetkik etti. 1891'de Kazan Üniversitesi Türk-Tatar kürsüsü profesörlüğüne tayin edildi. 1863'de onun tüşebbüsü ile 'Vaftiz edilen Tatarlar için merkezî okul' açıldı. 1872'de Rus-Yabancı Seminerinde Rus alfabesini esas alarak Çuvaş, Tatar, Mari, Udmurd, Yakut v.b. için alfabeler hazırladı. Nâdir Devlet, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", n. 1.

Din Akademisinde profesör olan İlminsky, Türklerin Kril alfabesi kullanmasını, Arap haflerini bırakmalarını ve Türkçe'deki Arapça, Farsça kelimelerin öz Türkçe olanlarla değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir.[1] Daha önce katı bir şekilde uygulanmak istenen kültürel Ruslaştırma politikası tepkilere sebep olmuş, Müslümanların daha şuurlu bir şekilde dinlerine ve kültürlerine sahip çıkmasına yol açmıştı.[2] Bunun üzerine 1863'lerde İlminsky'nin olgunlaştırdığı yeni bir politika tatbikat sahasına konulmak istenmiştir. Bu politika yeni bir Tatar (Türk) aydını oluşturmayı hedefliyordu. Bunlar Ortodoksluğu kabul edecek, fakat Türkçe konuşup yazacaktı. Dinsiz Rus oluşturmaktansa, gayr-i Rus Ortodoks oluşturma projesi daha kabul edilebilirdi. Bu politika ile kısa zamanda büyük başarı elde edildi. 1865 ile 1900 arasında yaklaşık 100.000 Tatar Hıristiyan oldu.[3] Bununla beraber proje bu yönüyle daha fazla ileriye gidemedi. Çünkü Rus kilisesi böyle bir projeye muhâlifti. Kısmî başarıya rağmen, kilise ancak bir Rus'un tam bir Ortodoks olabileceğini söylüyor ve kutsal törenlerin Tatarca olarak yapılmasının, hazmedilmesi zor bir uygulama olduğunu söylüyorlardı.[4]

Ilminsky metodunun Çarlık döneminde uygulamaya konulan, fakat asıl Bolşevik ihtilâlinden sonra neticesi alınan tarafı, ayrı Türk boylarını millet haline getirme projesidir. Her Türk boyunun Türkçesi, tabiatıyla diğerleri ile az çok fonetik ve diğer özellikleri bakımından farklılıklar taşımaktaydı. Matbaa, gazete ve diğer toplu iletişim araçlarının olmadığı dönemde bu farklılıklar doğal sınırları içerisinde belli bir seviyeye kadar gelişmiş olmakla birlikte, Türkistan ve Rusya'daki Türklerin biribirlerini rahatlıkla anlayabilmesi bir yana, Balkanlardan giden bir Türk dahi Türkistan'ın her bölgesinde anlaşabilmekteydi.[5] N. Devlet'in 1917 İhtilâli sonrası gelişmeleri hakkında tesbit ettiği aşağıdaki hususların başlangıcı işgâl sonrası dönemdir:[6]

"..Her Türk boyu için ayrı fonetik ve orfografik özelliklere sahip alfabeler teşkil ederek Türk boylarını eski eserlerini okuma ve inceleme imkânından mahrum etmiş, onların biribirleriyle eskisi gibi rahatça anlaşmalarına set çekmiş oldu. Hatta birbiriyle tamamen kaynaşmış olan İdil-Ural bölgesinin sâkinleri Tatar ve Başkurt boyları hem siyâsî hem kültür yönünden parçalanmış, değişik alfabeler kullanma mecburiyetinde kalmışlardı. Çarlık devrinin, Gürcü, Ermeni gibi başka azınlıkların değil de, Türklerin soyadlarının sonuna Rus dilinin ses uyumuna, dilbilgisi kaidelerine uygun olarak takılan -ev, ov, -ski, -n gibi sufekslerle (sonek) Türk soyadlarına Rus ismi imiş gibi hava verme eğilimi Sovyet devrinde de aynen muhafaza edilmişti. Bunun dışında Sovyet devrinde

---

[1] Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, 1929), s. 237.
[2] Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union*, s. 5.
[3] Alexandre Bennigsen and Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 19-20.
[4] *Aynı yer*, s. 50-51.
[5] Türkçe'nin bölgedeki yaygınlığı ile ilgili Arnold J. Toynbee'nin *A Study of History* adlı eserinin "Arrested Civilizations" bölümüne bakınız; D.C. Somervell, *Abridgement of Volumes I-VI* (New York, 1969), ss. 164-186.
[6] A.g.m., s. 88.

ana-babalar çocuklarına "enternasyonalizm" adına yabancı, bilhassa Rusça adlar takmağa teşvik edilmişti".

İlminsky ile başlayan süreç, bölgenin hâkim ırkı ve kültürünü temsil eden Türklere kendi dillerini, kültürlerini, tarihlerini unutturma yönündedir. Böyle bir metod, Rus işgâli ile Türk ve İslâm kültürünü ve toplumunu eritme süreci açısından son derece başarılı uygulanmıştır.[1] Toplumun tarihini unutturma ile milletin ve toplumun varlık sebebi olan unsurları ortadan kaldırma ve böylece asimilasyona yahut sömürülmeye en müsait hale getirme süreci arasında önemli bir bağlantı vardır.

"Toplumun tarihini zorla unutturma ve böylece tarihi olan herşeye karşı çıkma gibi radikal unutma olgularına sıkça rastlanmaktadır. Bu, toplumun tarih kadrosuna bir veya birkaç sosyal hayat alanına ait tarihi mirası için olabileceği gibi bütünüyle tarihi olan herşeyi de kapsayabilir. Güdümlü toplum yaratma gibi diplomatik amaçlara matuf bu olgu, bir raddeye kadar başarılı olmaktadır. Ama mekanik bir ünite olmayan toplum, uygun şartlarda unuttuğu herşeyi cılız gölgeler halinde dahi olsa tekrar hatırlamaktadır. Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde halen yaşanmakta olan hadiseler, bahis konusu olgunun en yakın ve ilginç örneklerdir. Bu toplumların bütün enerjilerini geçmişlerini öğrenmeye hasretmiş oldukları gözlemlenmektedir.

Zorlayıcı sebepler veya kendi tercihiyle tarihine sırt çeviren toplumların yaratıcılığı ve tarih yapma görevi büyük ölçüde yozlaşmaktadır. Çünkü toplumun dünü bugününü besliyor. Yarınla bilenerek yoluna devam edebiliyor. Beslenme kaynağı kurutulunca; kendini varlık alanına yeni çıkmış bir beşeri ortaklık gibi görüyor. Hatta daha önce temas edildiği gibi böyle bir şuur taşması bile şaibelidir. Bu bakımdan, köklerinden kopmuş bir toplumun; kendini uzay boşluğunda hissetmesi, sıçrama taşına ayağını koyamadığı için önüne çıkan maniaları aşmak üzere tutarsız ve acemice hamlelerde bulunması, daha da kötüsü başka toplumların güdümünde silik bir figüran durumuna düşmesi kaçınılmazdır... Hiçbir tarihi altyapısı olmayan ve olsa da bundan habersiz bulunan toplumların siyasette, eğitimde, düşüncede ve ekonomide yaratıcı sonuçlarla tarih yapma rolü ifa etmesi akla yatkın değildir.."[2]

Rus yöneticilerinin ve bilginlerinin Türkleri Ruslaştırma istikâmetindeki gayretleri 19. yüzyılın başından itibaren değişik ürünler vermeye başlıyor: Türklerin varlıklarını devam ettirmeleri, sosyal ve kültürel değerlerini geliştirmeleri için, az veya çok Rusların asimilasyon politikası unsurlarını savunan Türk aydınları. Bunların asıl hedefleri, Türk unsurunun haklarını savunur hale

---

[1] 1993 Haziran'ında görüştüğümüz, Almatı Uygur Eğitim Müsteşarı Bibi Hatun, her boyun ayrı bir lisesi olduğunu, meselâ Kazakistan'da Uygur çocuklarının Kazak liselerine, Kazak çocuklarının Uygur liselerine gidemediğini söyledi. Sokakta karşılaşan bir Uygur ile Kazak'ın aralarında Uygurca veya Kazakça konuşmalarının mümkün olmadığını, çünkü bugün artık biribirlerini anlamalarının imkansız olduğunu belirterek, bunun altındaki Rus müfredâtının şu özelliğini anlattı: Okulların fen ve matematik kitapları ve müfredâtını her bölgenin eğitim ve öğretim görevlileri serbestçe tayin eder ve kitapları basar. Tarih, coğrafya, edebiyat ve dil derslerinin müfredât programları ve kitapları Moskova'dan gelir ve uyulması mecburîdir.

[2] Hasan Akgündüz, *İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim Geleneğinin Tarihi Temelleri*, TDAD, 77, ss. 150-151.

getirmek, güçlendirmek, kalkındırmak olmakla beraber, bu yoldaki önerilerinin daha önce halkın tepkisini çeken Rus uygulamalarına benzerliği, muhâfazakâr ulemâ ve onların etkisi altındaki geniş halk kitleleri tarafından büyük tepkiyle karşılanmış, hatta bu gibi aydınlar Rus yöneticileri ile özdeşleştirilmiştir.

Daha 19. yüzyılın başında Tatar asıllı olup Buhâra'da dînî ilimler tahsil etmiş olan Abu Nasır Kursavî[1] (1783-1813) dinde reformun gereğini savundu. Kusrevî'nin sistemli bir düşünce tarzı olmadı ve etkisi sınırlı kaldı. Bununla beraber başta Şehabettin Mercânî (1818-99) olmak üzere daha sonraki bütün reformistler onun fikirlerini esas almışlardır. Mercanî'nin, Ceditçilerin yakın habercesi olan bu reform programının ana hatları şunlardır:[2]

1. İctihatta ve nasların yorumunda serbestlik: Herkes Kur'ân'dan kendi anladığına dayanarak karşılaştığı her meseleyi halledebilmeli, ictihadda bulunabilmelidir.

2. Geleneksel otoritelere körü körüne teslim olmaktan (taklid) vazgeçilmelidir.

3. Klasik kitapların okunduğu ve muhâfazakâr düşünce tarzının (Ehl-i Sünnet akîdesi) öğretildiği medreselere son verilmeli.

4. Kur'ân, Hadis ve İslâm tarihi öğreten medreseler kurulmalı.

5. Bilim ve Rusça öğreten medreseler kurulmalı.

6. İslâm kültürüne ve başlangıçtaki saf İslâm'a dönülmeli.[3]

Gaspıralı İsmail

Rusya'daki Pan-Türkist ve cedit hareketinin babası[4] olarak kabul edilen Gaspıralı İsmail (1851-1914), Türkistan ve diğer Rusya Türk ve İslâm halkları konusunda, işgâl sonrası kültür politikası ile ilgili en önemli Türk isimlerden biridir.[5] Gaspıralı dinde reformculuğu savunan üçüncü Tatar'dır.[1] 1883'de

---

[1] Kursavî, Emir Haydar tarafından kâfirlik ve dinsizlik suçuyla idam edilmiştir.

[2] Hélène Carrère D'encausse, *İslam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley Los Angeles London, University of California Press, 1988), s. 59.

[3] Mercânî'den sonra veya Cemaleddin Efgani gibi onun çağdaşı olan birçok reformcunun ileri sürdüğü bu ilkelerin kendi içerisinde dahi tutarsızlıkları için bkz., D'encusse, ss. 59-60. Arsharuni ve Gabidullin, Mercanî'nin bir taraftan Rusça öğrenimini esas alarak, Rus asimilasyon politikasını savunduğuna ve bunun yanında medreselerde klasik eğitime son verilmesi çağrısında bulunurken öte yandan ilk İslâm kaynaklarına dönülmesi gerektiğini savunmasındaki tezatlara işaret eder. Bu yönüyle Mercânî'nin aslında Vehhabî mezhebinin bir taklitçisi olduğunu belirtir. Efganî ve Abduh gibi Mısır'da etkili olan reformcular yanında Musa Bigeyef gibi reformcular hakkında Ehl-i Sünnet ulemâsının temsilcisi durumundaki Şeyhülislam Mustafa Sabri efendinin cevapları için bkz. Yalçınkaya, *Cemaleddin*.., ss. 31, 56, ve orada belirtilen diğer kaynaklar.

[4] D'encusse, *a.g.e.*, s. 60. Toynbee ekolü, Cedit ve Pan-Türkizm hareketini, Rusya'daki Müslümanların mârûz kaldığı dramatik muâmelenin fevkalade güçlü bir reaksiyonu olarak kabul ederler; Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects,* s. 2. "Bununla beraber, Gaspıralı ve en sağcısından en solcusuna kadar onun taraftarları, Pan-Türkizm ve Pan-İslâmizmi, -ki bunlar birbiriyle bütünleşmiş olarak bütün Müslümanların birliğidir- hayatta kalmalarının tek yolu olarak görmüşlerdir. Bu, pratik ve hayatî bir ihtiyaç olup, aynı dönemde Osmanlı'da veya bir başka İslâm ülkesinde olduğu gibi siyâsî veya felsefî bir deneme değildi." Bennigsen, *Aynı yer*.

[5] Gaspıralı (Gaspransky) İsmail, Kırım Bahçesaray'da dünyaya geldi. Moskova'da askeri eğitim gördü. Viyana ve Paris'e giderek Jön Türklerle temasta bulundu. 1883'te *Tercüman* adıyla Rusça ve

Tercüman'ı çıkarmaya başladı ve bu gazete vâsıtasıyla dinî eğitimde reform ve «Pan-Türkist»[2] fikirlerini yaymaya başladı. Tercüman, zamanla Rusya'daki en etkili Türkçe gazete durumuna geldi. "Onun Rusça ve Türkçe yazıları, Rusya İslâmlarına ve o cümleden Türkistan'ın bu iki dilde okuyan münevverlerine olan tesiri tarif edilemez derecede büyüktür."[3] Rusya'daki bütün Türk halklarının müşterek bir dilleri, müşterek kültürleri olması ve siyâsî bir organizasyonla millî kimliklerinin tanınması gerektiğini savundu. İslâmın içinde bulunduğu durumu "iç kemikleşme ve dış zulüm olarak" tanımladı. Bunların sorumluları olarak ta geleneksel İslâm ulemâsı ve Çarlık rejimini gösterdi. İlk yapılması gereken şeyi bir eğitim reformuyla geçmişle bağları koparmaktı. İslâm'ın batı ile münasebetlerinin tamamen olumsuz ve kısır olmaması gerektiğini düşündü. İslâm batının değerlerini almalı, hatta kendi iç meseleleriyle mücadelede ona güvenmeliydi.

Gaspıralı, 1883'te *Tercüman*'ı çıkarmadan önce, 1879'da gazete çıkarma başvurusunun reddedilmesi üzerine, Rusça yayınlanan *Tavrida* gazetesinde müstear isimle, Rusya'daki Müslümanların sosyal ve kültürel meseleleriyle ilgili yazılar yazdı. Rusya'nın en büyük İslâm ülkelerinden biri olduğunu, bünyesindeki Müslüman nüfusun miktarına bakıldığında, onun Hıristiyan kimliğine zarar gelmeden aynı zamanda bir İslâm devleti olabileceğini ileri sürdü.[4] Rusya, Müslüman tebaasından vergi alıp, vatandaşlık mükellefiyetlerinin yerine getirilmesini isteyip bırakmamalı, onların her türlü sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamalı, eğitim ve bilgi düzeyini yükseltmelidir.[5] Müslümanlarla Ruslar daha fazla birbiriyle kaynaşmalı, hemhal olmalı, böylece Müslümanlar da medenîleşmeliydi. Rusya Müslüman tebaaya müsâmaha ile yaklaşıp onların millî kimliklerini ve dillerini geliştirme fırsatı verirse, Rusya Müslümanları dünyanın en medenî Müslümanları olacaklardır.[6]

Gaspıralı hakkında, Türkiye'de Togan'ın dışındaki araştırmacıların temas etmediği bir hususu, kendisinin yahut Ceditçiler olarak bilinen tâkipçilerinin fikrî ve siyâsî yanlışlarını da işlemek durumundayım. Onun geleneksel medrese

---

Türkçe gazete çıkardı. Usûl-ü cedid üzere okullar açan Gaspıralı, Rusya'da Cedid ve Pan-Türkist hareketin öncüsü olarak kabul edilir. Gaspıralı hakkında bkz.: Cafer Seydahmet Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934); Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)* (Ankara, T.K.A.E., 1987); Zeki Velidi Togan, "Gaspıralı İsmail Bey", *Bugünkü Türkili*, ss. 551-563; Nâdir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (Ankara, 1985); Taha Akyol, "Ceditçilik ve Ziyalılar", *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi* (İstanbul, Burak Yay., 1994), ss. 173-212.

[1] Gaspıralı ile ilgili Türkçe kaynaklar genellikle onun dinde reformcu görüşlerinden bahsetmez, ona yapılan muhâlefeti modern eğitim sistemine muhâlefete indirgeme hatasına düşerler.

[2] Gaspıralı'da siyasî anlamda bütün Türklerin birleşmesi fikrini görmiyoruz. Pan-Türkizmin başlangıcında gerçek Türkleri görmek isteyenlerin, "dilde, işte, fikirde birlik" sloganını zorladıklarına şahit oluyoruz. D'encusse, *a.g.e.*, s. 60. Gaspıralı için Pan-Türkist yerine "Türkçü" sıfatını uygun bulmaktayım.

[3] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 555-556.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 552.

[5] *Aynı eser*, s. 553.

[6] *Aynı eser*, s. 554.

sistemine karşı çıkışı ve tabiatıyla gördüğü reaksiyon, genellikle ceditçilerin ve Gaspıralının vatanperver, dahî, kurtarıcı, en doğruyu bilen, gören, uygulayan tipler, karşı çıkanları ise hâin, geri, köhne, câhil gibi hiç de gerçeklerle bağdaşmayan üslûpla tarif edildiğini sık sık görmekteyiz. Gaspıralı ve izleyicileri yahut bu akıma karşı çıkanların, Rusya Müslümanları'nın kaderi açısından doğruları, yanlışları, hataları ve iyilikleri sözkonusudur.

Gaspıralı'nın ve çevresinde toplananların en başta etkilendikleri kişi Cemâleddin Efgânî idi.[1] Bu yüzden Efgânî veya reformcular hakkındaki suçlamalara paralel tenkitler bunlar için de sözkonusudur.[2]

Togan, Rus sömürge siyaseti açısından, Gaspıralı'nın yanıldığı noktalarla ilgili şu tesbitte bulunuyor:[3]

"..İsmail Beyin iki meselede cidden yanılmış olduğunu söylediğimi hatırlıyorum: Ruslar esaret ruhunu bitiremediler, onlar bilâkis yalnız esir ticaretini lâğvettikleri halde yeni bir esaret ruhu getirdiler. Diğer taraftan Rusların bize gûya bir şefkatli büyük birader gibi yanaşarak iç bağrımıza girmeleri ve bizi yutmak için madalyalarla yaldızlı elbiseler vererek kalplerimizi avlamaları, aldatmaları da bizim istikbalimiz için en tehlikeli noktadır. Müstevlilerin, İngiliz ve Fransızlar gibi mütekebbir ve mağrur olup yerlilere karışmamaları, müstemlekelerin istikbali için daha iyidir."

Gaspıralı oluşacak müşterek dil kanalıyla Türk kültür birliği rüyaları görmüştür.[4] "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı, merhâle merhâle gerçekleşecek Türk birliğinin temelinde, dil birliği olduğuna işaret etmektedir. Osmanlıcayı Kırım lehçesine yaklaştırıp bütün Türklerin müşterek dili haline getirme fikrine doğru ilerledi.[5]

Gaspıralı'nın son derece etkili olduğunu ve Türk dünyasında cihanşümûl bir kabul gördüğünü söyleyen otoriteler oldukça fazladır. Caroe, Gaspıralı'yı bu yönüyle Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin 19. yüzyıldaki uzantısı olarak görür. Savunduğu reformları ise 50 sene sonraki Cumhuriyet inkılaplarının ilham kaynağı olduğunu belirtir.[6] Gerçekten de Gaspıralı ile "dilde, işte, fikirde birlik" sloganı birlikte hatırlanır. Fakat aşağıda temas edeceğimiz gibi, sayılı Rus okulu mezunları dışında, halkın, geniş kitlelerin kabul edebileceği üslûbu bulamamıştır. Özde değil fakat şekildeki yanlışlarından dolayı, bütün iyiniyetine rağmen Rus medeniyetinin alınması gereken yönlerini kendi halkına benimsetmek isterken Türk halklarını

---

[1] D'encusse, *a.g.e.*, ss. 65-66. Gaspıralı gibi Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahimov, Ahmed Ağaoğlu da Efgânî'den etkilenmiştir; Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 150.

[2] Meselâ bkz.: *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Dînî Müceddîtler.

[3] Togan, *a.g.e.*, s. 556.

[4] Olaf Caroe, *The Turks of Central Asia and Stalinism* (Londra, macmillian & Co Ltd, 1953), ss. 226-227. Ahmed Ağaoğlu, bu fikirlerin temelinde dahi Pan-Türkizm olmadığını şu şekilde ifâde eder: "biz İslâmiyet yahut Türk tâbirlerini kullanmakla, şu kelimelerin ifade edebileceği siyasî mânayı katiyen nazarı itibara almıyoruz. Zira, bütün Müslümanların ve yahut bütün Türklerin ittihat ve ittifak ederek siyasî bir kütle teşkil edecekleri hulyasına düşenlerden değiliz. Türklük derken, Türk renk ve ruhunda bir medeniyeti nazarı itibara alıyoruz.", Togan, *a.g.e.*, s. 558.

[5] Togan, *a.g.e.*, s. 557. Togan bu fikrin bir ütopyadan ibaret olduğunu belirtir; s. 559.

[6] Caroe, a.g.e., s. 46.

karşısına almış, onlar nazarında Rus ajanı veya Rus'tan daha tehlikeli bir ekol oluşturmuştur.

UsÛl-ü Cedit ve Usûl-i Kadîm Tartışmaları ile Başlayan Ayrılık

Batı'da Rönesans ve aydınlanma çağı ile başlayan ilimde, sanayide, teknolojide, toplum düzeninde ve devlet yönetimindeki değişme ve gelişmelerin her safhasında önemli düşünürler, yazarlar, kâşifler, mûcitler vardır. Şüphesiz bunların en önemli tarafları Ortaçağ karanlığı ve kilise taassubu ile mücadeleleri ve bu yönde aldığı merhalelerdir. Ortaçağ taassubunu ezerek bunun üstüne binâ edilen yeni düzen her safhada toplumdan destek görüyor, çünkü maddî ve mânevî bakımdan topluma bazı imkânlar kazandırıyordu.

Müsteşrikler, genellikle, doğu toplumunda da Batınını seyrettiği gelişme çizgisinde yer alan şahıslara benzer, yenilikçi, eskiyi yıkıcı, toplumu madden ve mânen daha çok tatmin eden kişiler aramışlardır. Ve karşılaştıkları birçok kişiye de rahatlıkla böyle pâyeler vermişlerdir. Halbuki, İslâm toplumu, eğitim, toplum ve devlet düzeni batının geçtiği karanlık merhalelerden, özellikle Ortaçağ taassubundan geçmemiştir. Dolayısıyla sağda solda duyulan yenilikçi seslerin binâ edilebileceği gerçekten yıkılması gereken bir yapı ve düzen yoktur. Islah edilmesi gereken müesseseleri, kökünden değiştirmek isteyenler, toplumu yanlarına alma başarısını gösterememişler; çoğunluk onların karşılarında olmuştur. Düzene karşı çıkan bu gibi şahısların toplum tarafından kabul edilmemesi ise, doğu toplumunun yetersizliği ve özrü olarak görülmek istenmiştir. Belki Batılı yenilikçilerden en önemli farkları muhatap oldukları toplumun bu özelliği, yani karanlık ortaçağ unsurlarına sahip olmamaları idi. Bununla beraber, bu gibi kişilere batıdakine paralel unvanlar verilmiş; Batıdakilerin muhâtap olduğu meselâ kilise taassubu, kölelik, câhillik unsurları; derhal doğudaki yenilikçilere karşı çıkanlara tatbik edilmek istenmiştir. Önemle üzerinde durmak istediğimiz husus, bu gibi şahısların hayatlarında yaptıkları faaliyetlerden, başarılarıyla veya başarısızlıklarıyla elde ettikleri sonuçtan ziyade, günümüzde dahi yapılan değerlendirmelerde göze çarpan mutlak önyargıdır. Bunun asıl sebeplerinden biri de Cemaleddin Efgani örneğinde olduğu gibi, bir önder, bir yenilikçi, bir köşebaşı ismi bulma gayreti; bundan da önemlisi, sömürgeleştirilmek istenen toplum yapısına karşı çıkan yerli aydın arama gereğidir. Her yeniliği iyi, ona her karşı çıkanı kötü, geri, yanlış ve ihânet gibi değer yargılarıyla mahkûm etmek; gelişmeyi, ilerlemeyi mükâfatlandırmak, bunun değerini takdir etmek gibi câzip bir tercihin de sonucu olabilir. Ancak yenileşmek uğruna gerçekleştirilen yıkımlar, bozulan ekonomik, sosyal ve toplumsal düzenler de değerlendirmede ele alınmalıdır. Yapılan yenilik, gerçekten toplumun gelişmesi, ilerlemesi, toplumsal barışın ve huzurun sağlanmasını gerçekleştirmişse bu konuda olumlu değer yargısında bulunmak aynı zamanda ilmî bir zarurettir. Ancak Ceditçiler örneğinde gördüğümüz, değiştirilmek istenenler, getirilmek istenenler,

toplumun gerçekleri ve ulaşılan sonuç dikkate alındıktan sonra, yenilikçileri "pürüzsüz, kusursuz, hatasız," buna karşı çıkanları "köhne, eski, hâin, geri kafalı" gibi vasıflarla ithâm etmek o günkü anlamsız kavgalarda yer almaktan başka bir sonuç çıkarmaz. Bu itibarla Gaspıralı veya onun habercisi durumundaki Mercanî'yi «Tatar Rönesansı»[1] şeklinde kabul etmenin iki sebebi olabilir: İslâm'da bir reform sürecini başlatmak, bu süreci etkilemek, bu yönde literatür ve kamuoyu oluşturmak isteyen oryantalistler; diğer sebebi ise Türkistan'ın veya Rusya Türklerinin aşması gereken asıl problemin Rus baskısı değil de kendi düzenleri ve gelenekleriymiş şeklinde mesaj vermek. Burada Toynbee'nin görüşünün geçerli olduğunu kabul ettiğimizde de hareketi «Tatar Rönesansı» olarak anlamlı bulamayız. Toynbee, nerede baskı fazlaysa orada direniş ileri ve güçlüdür, der.[2] Tatar ve Kırım bölgelerinde daha fazla olan baskı, Rus baskısıdır, eski düzenin veya Papalık benzeri rûhânî organizasyonun baskısı sözkonusu değildir. Dolayısıyla Gaspıralı'nın muhatabı muhâfazakâr İslâm ulemâsı ve sistemi ise, zaten bu sistemin bir müeyyidesi, zaptiyesi yoktur. Eğer Rus yönetimi ise bu durumu da Rönesans olarak görmek, Rönesans unsurlarını dikkate almamak olabilir. Belki normal bir bağımsızlık ve hak arama hareketi olarak kabul edilebilir.

Usûl-i Cedit, yani Arap harflerine, her bir harfi kelimenin yapısını dikkate alarak onu seslendirme yerine, mevcut vokalleri (elif, vav, ya, he) ekleme, böylece okumayı daha kolaylaştıran, okuma-yazma öğrenmeyi de hızlandıran bir sistemdir. Önce, Arap veya Fars harfleriyle yazılan kelimeleri, mevcut haliyle okunabilmesi, öğrenilebilmesinin çok zor olduğu şeklindeki tartışmalara katılmak mümkün değildir. Çünkü bugün hemen bütün batı dillerinin yazılışlarından bağımsız, her kelimeye has bir telaffuz sistemi olduğu halde, böyle sert bir eleştiriye tâbi tutulmamaktadır. Ayrıca okunması, öğrenmesi gerçekten zor olan bu diller için devrim önerisinde bulunan da pek çıkmamaktadır veya bu tür millî kültür ve dil için tehlikeli olan görüşler devletin eğitim ve kültür politikasını etkilememektedir.

Usûl-i Cedit, bir bütün olarak pozitif bilimleri almak, eğitimde çağın ihtiyaçlarını karşılamak, sanayileşen dünyada Müslümanların da söz sahibi olmasını gerçekleştirecek ilmî seviye ve teknolojik bilgiye ulaşmakla bir tutulmamalıdır. Çünkü aynı yıllarda Osmanlı devletinde, bilhassa Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde hemen her sahada Avrupa ülkelerindeki gibi yüksek okullar, eğitim kurumları ihdâs edilmiş, Millî Mücadeleyi gerçekleştiren, daha sonraki yıllarda yetişemeyen birçok önemli fikir ve devlet adamları bu müesseselerden yetişmiştir.[3] Osmanlı, belli bir seviyede başarıya ulaşan bu

---

[1] Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985), s. 5.
[2] *Aynı eser*.
[3] II. Abdülhamid'in eğitime ve ulemâya verdiği önem için bkz.: M. Hocaoğlu, Abdülhamid Han'ın Muhtıraları; Y.E.E., 11-1765-120–5; Bedri Koraman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* ss. 237-243; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III, ss. 748-749; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, ss. 235-241.

atılımları yaparken, eğitimin temeli olan yazı usûlünün değiştirilmesini gündeme getirmemiştir.

Gaspıralı ve Cedit hareketi ile ilgili çalışmalarda göze çarpan genel bir yanlış vardır. Bu yanlış belli kişilerin veya görüşlerin efsaneleştirilmesi arzusudur. Bu hataya düşen araştırmacılar, Türkistan hatta Türk dünyası ile ilgili bütün siyâsî, fikrî, askerî, teknolojik ve eğitimle ilgili her türlü gelişme, terakkî ve olumlu adımları Gaspıralı'ya ve diğer Ceditçilere mal ederler. Bu gibi alanlarda katkıları olanları da Ceditçi göstermeye meyyâldirler. Bu harekete karışmayan medrese ve tekke mensûpları ile mevcut siyâsî düzendeki sorumluları her türlü gelişmeye karşı, câhil, köhne, halkına düşman olarak takdîm ederler. Bu genel görüşlerin hepsinin genel yanlış olduğunun örnekleri çoktur. Türk dünyası için son derece önemli olan kişiler ile fikrî ve siyâsî akımların bu şekilde mecrâından saptırılması, bir asırdan fazla bir zaman geçtiği halde o günlerin bağnaz bakışıyla taraf olunmasının gereksizliği, hatta zararlı olacağı açıktır. Bu tür görüşlerin yanlış olduğu hakkında yeri geldikçe aksine bir çok örnekler verdim. Her türlü gelişmenin, uyanışın Gaspıralı ile başlamadığı, diğer ulemâ ve tarîkat mensuplarının gelişmeye, müsbet ilimlere karşı olmadığı, hatta hemen bütün siyâsî sorumluların teknoloji, müsbet ilimler, modern askerî ve siyâsî yapılanma ile ilgili gayretleri, çabaları, başardıkları veya başaramadıkları husûslar vardır.

Gaspıralı'nın 1883'te Tercüman'ı çıkarmaya başladığı yıldan yaklaşık 12 sene önce 1871 yılında Buhâra Emîri İstanbul'a gönderdiği elçiler vâsıtasıyla Osmanlı Sultan'ından şunları istiyordu:[1]

> İdâdiye, Rüşdiye, Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vâkıf ve her türlü yeni silâhların îmâlinden anlayan usta muallimler göndermesi. Diğer fenlerle beraber bilhassa enerji, arz tabakaları, madencilik ve mühendislik konularında teori ve tatbikâtla ilgili zarûrî bilgilere sahip muallimler ile gerekli âlet ve edevât temîni. Bütün bunlara nezâret edecek bilgi ve görgü sahibi bir sefirin Buhâra'ya tâyini. İngiltere ve bölge ülkelerinin kendi menfaatleri için Buhâra'ya yardımcı olmaları husûsunda mektup istirhâmı. Afganistan'la dostça geçinip biribirlerine destek olmalarını tavsiye eden bir mektup yazılması ve dostça geçinmeyi tavsiye eden bir elçi gönderilmesi. Bunlardan başka, İslâm ahâlisinin yabancıların saldırılarından kurtulması için her türlü fikir ve tavsiyelerin bildirilmesi...[2]

Bu ihtiyaçları duyan Buhâra emirinin taleplerini kaleme alan kişilerin hiçbiri Ceditçi olmayıp,[3] fakat, Ceditçilerin en büyük düşman olarak gördükleri ulemâ, medrese ve tekke mensuplarıdır. Birisi yukarıda kendisinden bahsettiğimiz

---

[1] B.O.A., *İrâde, Hâriciye*, 15225; *Arşiv Belgeleri*, 79.

[2] İlgili belgenin özeti için bkz. Saray, Türkistan Hanlıkları, ss. 88-90.

[3] 1867'de Hokand Hanı'nın elçisi, daha sonraki yıllarda da Kaşgar Emîri'nin elçisi olarak İstanbul'a gelen, modern silah, araç ve gereçler, çeşitli alanlarda muallim, usta ve kitap isteyen Seyyid Yakub Efendi ve onu gönderenlerin de Cedidçi olmadıklarını, gelişmeye, modernleşmeye karşı olmadıklarını, bilakis ülkelerinin modernleşmesi, müsbet ilimlerin yaygınlaşması için gayret sarfettiklerini belirtelim; B.O.A., *İrâde Hâriciye*, 13785; *Arşiv Belgeleri*, 77.

Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi ki aslen Buhâralı'dır ve Sultanahmet Özbekler Tekkesi Şeyhi olup, Nakşibendî tarikatındandır. Diğeri ise Buhâra ulemâsından Seyyid Mîr Abdülhay Efendi'dir. Görüldüğü gibi, bu şahısların yazılarında, modernleşmeye, pozitif ilimlere, ilerlemeye, hattâ idârî reformlara düşmanlık, karşı gelme değil, bizzat talep vardır. Bir husûsu daha burada belirtelim ki, bu iki "kadîmcinin", Türkistan'ın geri kalmışlığı ile alâkalı kaleme aldıkları husûslar, onların, meseleleri ve çözüm çarelerini, Ceditçilerden çok daha doğru ve net bir şekilde görüp, yine çıkış yollarını isâbetle ortaya koyduklarını göstermektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan ve mahalle mektepleri ile medreselerin yanında açılan rüşdiye, idâdî ve yüksek okulların usûl-i Cedit mektepleri kâbilinden telakkî edilmesi[1] yönünde görüşler vardır. Böyle bir görüş ilk bakışta Gaspıralı'yı haklı çıkarabilir. Yani Osmanlı Usûl-i Cedit mekteplerini kurarak uzun yıllar ayakta kalabildi ve Cumhuriyeti kurup yüceltecek kadroları yetiştirdi. Ancak konuyu yakından ele aldığımızda, Usûl-ü Cedid'in esası olan, yeni usûl yâni harf devrimi Osmanlı'da yoktur. Gaspıralı ve Ceditçilerin öğretilmesi çok zor dediği harflerle Osmanlıca bu dönemde önemli bir haline gelmiştir ve oldukça yaygınlaşmıştır. Osmanlı'da modern eğitim veren okullar gelişirken ve bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde okul miktarı ve çeşitleri yatay ve dikey olarak artarken, bu genişleme mektep ve medreselere muhâlif veya düşmanca tavırlarla gerçekleşmemiş, bilâkis aynı dönemde mektep ve medreselerin da sayıları artmıştır.

Gaspıralı'nın hareket noktası olan harf devrimi yanında yazılarıyla ve teklif ettiği sistemle kurulu müesseselere cephe aldığı bir gerçektir. Gaspıralı'yı «falaka sistemi»ne başkaldıran birisi olarak görmeden önce falakanın gerçekten medresenin gerekli bir unsuru olup olmadığı tartışılmalıdır.

Osmanlı, eğitimde önemli merhaleler katederken Osmanlı tebaası için de zorluğu âşikâr olan usûlün değiştirilmesi gündeme gelmemiştir.[2] Bununla beraber, hemen bütün okullarda bilhassa dönemin etkili dili olan Fransızca eğitimi verilmiştir. Osmanlıca diplomatik bir dil olarak dünya dili haline gelirken, Osmanlı

---

[1] Saray, Gasapıralı, 34-35.

[2] Öğrenilmesi, öğretilmesi zor, teferruatlı dil ile zengin ve derin kültür arasındaki ilişki, bugünkü batı dillerinde daha bariz bir şekilde görülebilir. Geri veya kabile dili diyebileceğimiz lisanları öğrenmek çok daha kolaydır. Ancak bu dil çerçevesinde zengin bir kültür gelişemez, ilmî araştırma mümkün olmaz. Dili, ses, yazı, kelime bakımından sadeleştirme, kolaylaştırma, basitleştirme, «mutlak değiştirme» sonucu nesiller arasında, hatta yaşadığımız Türkçe'de olduğu gibi yaşayan iki nesil arasındaki iletişimi kopardığı gibi, değişik dilin temel teşkil ettiği eğitim ile yetişenler son derece fakir ve tartışmalı bir bilgi, kütüphane ve çevrede kendilerini buluyorlar. Daha öncekilerin üzerine birşeyler ilâve etmek yerine herşeye yeniden başlama şanssızlığı ile karşılaşıyorlar. Öte yandan benzeri problemi yaşayan bugünkü Batı dillerindeki, yazılış ve okunuşun kelimeye göre değişmesi ile ilgili kurallar çok daha karmaşıktır. Halbuki bunları değiştirmek, yazılış okunuş farklılığını ortadan kaldırmak gibi bir devrim veya hareket görmüyoruz. Yaşanan değişiklikler, teknolojik ve sosyal gelişmenin kaçınılmaz sonucu olan tabiî bir seyir arzediyor.

aydını içerisinde de Fransızca veya bir Avrupa dilini, o dildeki edebî eserleri anlayacak kadar bilmek âdetâ şart hâline gelmiştir.

Gaspıralı'nın çıkışı ile gündeme gelen dil kargaşasının, Kril harflerine geçişin ve daha sonra boy ağızlarının birer müstakil dil haline getirilerek Türklerin ancak Rusça konuşarak anlaşabilir hâle gelmelerinin habercisi veya Rus eğitimcileri açısından deneme dönemi olarak görmek mümkündür.[1]

Gaspıralı, genel hatlarıyla iki konuda belki de farkında olmadan İlminsky ile aynı şeyleri savunmuştur. Birincisi kararlı olarak Rusça öğretiminin yaygınlaştırılması. İkincisi, Türk dünyasında aydınla diğer kesim arasında uçurum oluşturmak.[2] İlminsky, Müslüman aydınları ile aristokratlarının birlik halinde olmaları halinde, Rus aydınlarına karşı başarıyle mücadele edebileceklerini, bunun ise, Ruslaştırma siyâseti için büyük bir engel teşkil edeceğini, bu sebeple Müslüman aydınlar ile aristokratlar arasında fikir ayrılığı yaratmak için ne lâzım gelirse, yapılması gerektiğini söylemiştir. Önemli mevkilere, bilhassa eğitim müesseselerine, Müslüman aydınların getirilmesini de isteyen İlminsky, buna mâni olunamadığı takdirde Ruslaştırma işinin başarıyle yürütülemeyeceğini hatırlatmıştır.[3]

Ilminsky'nin Gaspıralı'yı Rusya'nın Türkleri Ruslaştırma politikası için en büyük tehlike ve Gaspıralı'nın Rusya'daki milyonlarca Müslüman'ı birleştirmeyi hedefleyen son derece tehlikeli birisi olarak görmesi[4] bile Gaspıralı'nın açtığı çığırın Türkler arasında yeni bir bölünmenin boyutunu teşkil etmeyi değiştirmiyor. Nitekim, Bennigsen, Gaspıralı'dan günümüze Türk dünyasının değişmeyen problemi kimliğini koruma meselesi olduğunu belirterek Rusya'nın buna karşı kullandığı veya kullanabileceği kartları şöyle sıralar:[5]

---

[1] Feroz Ahmad (Hint asıllı Müslüman olup ABD'de öğretim üyesidir) ile 1993 Haziran ayında yaptığımız görüşmede, dil meselesi ile ilgili olarak hemen bütün sömürgelerde dil devriminin veya sun'î bir dil kargaşasının gerçekleştirildiğini söyledi. Bunun mantığı ise sömürgeci yönetimin, kültür hayatı ve düzenini tahrîb ederek, sağlıklı düşünebilen yerlilerin yetişmesini önlemek, sığ düşünebilen, kolayca yönetilebilen ve ekonomik, kültürel nihâyet siyâsî bağımsızlık gibi mefhumlara ulaşamayan bir nesil yetiştirme hedefleriyle açıklanmaktadır.
Cezayirli aydın Mâlik bin Nebi, Cezayir'in sömürge düzeninin devamını sağlayan sosyal yapıyı tahlil eden *İslâm Dâvası* kitabının "İslâm Dünyasının Bugünkü Kaosu" adlı bölümün başına seçtiği, o bölümdeki anlatılanların özü durumundaki vecize, *Tekvin*'den alınan şu cümledir: "Haydi aşağı inelim ve onların dillerini karıştıralım», s. 65.

[2] Sömürgenin devam etmesi için aydın ile halk arasında derin bir uçurumun bulunması gerektiğine Galiyev de işaret eder; Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali*, 1993), s. 163.

[3] Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914),* ss. 28-29. "..Rusça tahsil gören münevver âzalarının, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir."; Togan, *a.g.e.,* s. 389.

[4] *Aynı yer*.

[5] Günümüz Sovyet yönetiminin Müslümanlara karşı oynadığı kartlar olarak belirttiği bu hususları, Bennigsen çeşitli yerlerde yaklaşık bir asırdır değişmeyen problemler ve politikalar olduğuna işaret eder; Alexandre Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects,* ss. 8-10.

-Birincisi, İslâm'ı hem din ve hem de hayat tarzı olarak tahrip etmek. Eğer İslâm müşterek birliğin temel unsuru olma husûsiyetini kaybedecek şekilde zayıflatılırsa, Türk *milletini* koruma ümitlerinin tamamı geri gelmemek üzere buharlaşacaktır.

-İkincisi Orta Asya'nın hızla sanayileşmesi ve kentleşmesidir. Sovyet liderleri hâlen işçilerin vatanı olmadığına inanırlar.

-Üçüncüsü, Orta Asya'ya Rus göçü ve Sibirya ile Avrupa Rusyasına tersine göçle halkı karıştırmaktır.

-Dördüncüsü, değişik Orta Asya milletleri arasında etnik kavgalar yaratmak, bilhassa İranlıları ve Tacikleri Türklere karşı kullanmak ve küçük Türk milletlerini büyük milletlere karşı kışkırtmak. (Böylece Rusların Özbeklere olan düşmanlığını perdelemek).

-Beşinci kart ağır fakat istikrarlı bir şekilde, Orta Asya ve Kafkas Müslümanları arasında ana dillerinin yanında ikinci bir dili geliştirmektir. Öyle ki buna hâlen Sovyet otoriteleri dünya dilinin Ruslaşmasının ilk adımı olduğuna inanırlar.

-Altıncısı, Moskova, bürokratların sınıf dayanışmasını hesaba katmaktadır. Hem Müslüman hem Türk bürokratların menfaatlerini çok iyi farkederek birbirlerine destek olmaları ve kitlelerin bürokratlara karşı olmaları.

-Ve son olarak, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'ın yaptığı Türklere yönelik soykırımı tecrübesini, başarılı oldukları takdirde, ileride tekrarlayacaklarının imkânsız olduğu söylenemez.[1]

Gaspıralı'nın yeğeni olan Yusuf Akçura'nın Kahire'de çıkardığı Türk dergisinin, halkı "Kur'an okulları binaları inşâ edecekleri yerde, biraz faydalı şeyler öğrenebilecekleri Avrupa'ya göndermeleri"[2] yönünde teşvik eden yazıları da bu

---

[1] Sovyetler Birliği'nin Rusya'da Müslüman Türk kimliğini yok etmek, Bennigsen'in tâbiriyle İslâm ümmeti zihniyetini yıkmak için kullanacağı veya kullandığı bu metotların bir çok İslâm ülkesinde tatbik edildiğine dikkat edelim. Bunların çoğu Çarlık Rusyası döneminden beri zâten tatbik edilmekteydi. Bennigsen, bütün bu metotların uygulanmasının nasıl geri teptiğini, alınan sonuçların tamamen aksine olduğunu belirtir. Bennigsen'in belirttiği uygulanan metoda karşılık alınan sonucun, yine bütün İslâm ülkelerinde yaşandığına işaret edelim. Bu sonuçların daha ziyâde SSCB döneminde belirginleşmesine rağmen, uygulanan politikanın katılığı nisbetinde Çarlık döneminde de ters teptiğini, aksi bir şuurlanmaya yol açtığını hatırlatalım. Yazar bunları şöyle sıralar: Birincisi, ölüp yok olmak şöyle dursun, İslâm, 40 veya 50 sene öncesine göre bugün çok çok daha canlı bir şekilde yaşamaktadır. İkinci nokta: Orta Asya'nın sanayileşmesi ve şehirleşmesi şüphesiz devam etmektedir, fakat çok yavaş bir oranda. Üçüncüsü: Türkistanlılar ve Kafkasyalılar Sibirya ve Rus Avrupası'na göçü reddetmektedirler. Ve, aksi gerçekleşmektedir: Türkistan'ı ve Kafkasya'yı terkeden Ruslardır. Dördüncüsü, Türkistan'da etnik karışıklıklar ve rekâbetler, kesinlikle sürüp gitmektedir, fakat bunlar Rus "ağabey"e karşı yaygın bir düşmanlıkla gölgelenmektedir. Beşinci madde olan dil meselesi ile ilgili Bennigsen, bir açıklamada bulunmuyor; anlaşılan bu politikanın başarılı olduğunu kabul ediyor. Altıncısı, yerli bürokratlar, karar mercii otoritelere ulaşamamakta, ikinci derecede kalmaktadırlar, ne kendi cumhuriyetlerinde ne de Moskova'da terfi edememektedirler. Sadece iyi bilinen tek istisnâ sözkonusu: Azerî Haydar Aliyev, politbüro üyesi. Fakat onun yükselmesi Türk menşeli olmasından değil, KGB generali olması gerçeğindendir. Ve son olarak, gerçek mânâda bir mahalli Özbek veya Kırgız veya Türkmen kültürü oluşturma meselesinde tam bir başarısızlık sözkonusudur. Geçmişin büyük kahramanlarına belli bir milliyet tahsis etmekte ısrarlı olan ve 1940'larda ve 1950'lerde son derece ateşli olan tartışmalar ortadan kalkmıştır: İbn-i Sina, Timur veya Zerdüşt Tacik miydi, Özbek miydi yoksa Karakalpak mıydı? Bütün bu tartışmalar terkedilmiştir; çünkü herkes biliyorki bu büyük şahsiyetler herkese aittir.

[2] Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, Harcourt, Brace and Company, 1929), s. 115. Gaspıralı, Akçura'nın eniştesidir; Nâdir Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara, TKAE, 1987), s. 25.

açıdan değerlendirilebilir. Bu dönemde, Türk milliyetçiliğine veya 6 asırdır devam etmekte olan Osmanlı hâkimiyetine tepki olarak palazlandırılmak istenen ve Avrupalı misyonerler tarafından –meselâ Wilfrid Blunt– Türk hilâfetinin gayr-i meşrû olduğu yönünde kamuoyu oluşturulması istenen ortamda, «Türk» adlı gazete ile böyle bir çağrıda bulunmanın sosyal, siyâsî ve kültürel boyutları son derece önemlidir. Bu gibi çıkışların bir özelliği, Avrupa'da okumak veya tabiî ilimleri öğrenmek ile dinî ilimleri tahsil etmenin biribirlerinin alternatifi veya biribirlerine zıt şeylermiş gibi zihinlerde tereddütler bırakmasıdır. Böylece dindar kesim veya geleneksel, dinî eğitim kurumları ile modern eğitim kurumları arasında bir duvar çekilmektedir. Bu dönemde yaşayan Cezayirli aydın Malik bin Nebi ise, halkın panayır ve lunaparklarda harcadığı paraların okullara harcanması gerektiğini, bunun eğitim meselesini halledeceğini öne sürer.

Faydasız olduğu gibi zararı da yukarıdaki açıklamalarımızda görülebilecek olan ve temeli yazı stilini kökten değiştirmek olan Cedit hareketinin hassas bir dönemde, Türkistan'da daha önceki etnik ayrılıklara ilâveten meydana getirdiği sun'î bir bölünme kesiti ile ilgili Mustafa Çokay'ın şu sözleri son derece dikkate değer:

"Bir kere Ubeydullah Hocayla Şeyhand Tahur Mescidi avlusunda, bir toplantıya katıldığımızı çok iyi hatırlıyorum. O toplantıda, konuşan kişi, «Ulemâ Cemiyeti»nin liderlerinden biriydi. O, Taşkent şehri «Şûrâ-yı İslâmiyesi» ve onun başkanı olan Münevver Kari'ye hitap ederek, mescid önünde söylemesi uygun düşmeyecek sözler sarfetti. Ubeydullah Hoca, benden daha atılgan ve hırslı olduğundan yerinde duramadı. Bulunduğu yerden fırlayıp:

'Bir Rus monarşistini, Taşkent'in belediye başkanı seçen siz «Ulemâ Cemiyeti» mensuplarısınız, utanın!' diye bağırdı. Kargaşa çıktı. Her tarafta bağırışmalar başladı. Bize yöneltilen ağır sözler söylenmekteydi. «Ulemâ Cemiyeti» hatibi, Ubeydullah Hoca'ya, 'Rus monarşisti Markov, Ceditçi Ubeydullah Hoca'dan daha iyidir.' cevabını verdi. Meclis Başkanı da hatibin sözünü tasdik etti.

Ben bu olayı, tarihî hayatımızın en mesuliyetli bir ânında, iç münasebetimizin nasıl yürüdüğünü anlatmak için yazıyorum. Müslüman-Türk Taşkent ahalisinin bir kısmı, yani «Ulema Cemiyeti» Rus monarşistini bir «Ceditçi»den daha üstün gördüğünü söylemekteydi. Meselenin fecaati yalnız bu değildir. İşte, bir Rus monarşistini, bir «Ceditçi»den üstün tutan bu kişiler, aynı zamanda, samimî bir «İttihad-ı İslâm»ı savunanlardı."[1]

Usûl-i kadîmi savunan ulemânın ceditçileri Ruslardan daha tehlikeli görmesi[2] husûsunu, yaklaşık bir asır sonra, hislerden uzak ve dikkatle tahlil etmemiz

---

[1] Mustafa Çokay, *1917 yılı Hatıra Parçaları*, 1988, s.58.

[2] New York'ta yerleşmiş ve takrîben 1880'lerde Mergilan'da dünyaya gelmiş olan [Çar Nikolai zamanında koyun tüccarlığı yapmış] Hacı Halit Turan ile 5 Mart 1994'de yaptığımız görüşmede, ben özellikle medreseler hakkında soru sordum. Okuduğu mekteplerden bahesederken Cedit okullarında hiç okuyup okumadığını sordum. Benim soruma Rus mekteplerinde okumadığını, çünkü o zaman daha Rus mekteplerinin açılmamış olduğu cevabını verdi. Ben sorumu tekrar tekrar sorup aynı cevâbı almam üzerine, yanlış anlaşılma olduğunu, Rus mekteplerini kastetmediğimi söyleyince kızarak: "Cedit mektepleri Rusların en sinsî tezgâhıdır. Ruslarınkinden farkı yok, hatta daha tehlikelidir." cevabını aldım. Sebebini sorunca, milletin içine fitne düşürdüğünü, Rusların da böyle

gerekmektedir. Çünkü bu husus, yerleşmiş, belli bir sisteme orturmuş ve asırlar boyu yaşamış bir düzeni savunanların ve daha da önemlisi çoğunluğun görüşüdür.

Türkistan ulemâsını, tecrübesi ve yaşı pek fazla olmayan Gaspıralı'nın ortaya attığı yeni harflere karşı çıktıkları için suçlamak ve tahkîr etmek yerine olayın sosyal, kültürel ve ilmî boyutlarını yeniden gözden geçirmek gerekir kanaatindeyiz. Türkistan'ın, Kafkasya'nın, Kazan ve Kırım'ın Rus işgâli altında olduğu bir dönemde, Gaspıralı'nın bu işgâl ve baskı rejimine karşı Türkleri birleştirmek, şuurlandırmak ve harekete geçirmek için teklif ettiği reçetenin, yan tesirleriyle beraber gerçek derde devâ olup olamayacağı da tartışılmalıdır.[1]

Ceditçilerde genel olarak dine karşı veya dine gereken kıymeti vermeyen, bu yüzden de halkın tepkisini çeken bir tutum sözkonusuydu. Muhafazakâr ulemâ ve onların etkisindeki halkın karşı olduğu tarafları burasıydı.[2]

Cedit hareketi, görünüşte câhilliğe ve geri kalmışlığa karşı bir hereket olduğu halde, aslında ıslah edilmesi gereken mevcut sosyal ve siyasal yapıyı hedef almış, öte yandan sonraki yıllarda daha belirgin bir şekilde görüldüğü gibi, bu hareketin getirdiği bölünmenin ise sömürgeciler için bulunmaz bir fırsat olmuştur. Toplumun kâhir ekseriyetiyle bütünleşmiş olan tabiî liderleri, bu liderlerle özdeşleşen eğitim kurumları ve sosyal müesseseler, sağlıklı çalıştığı müddetçe ülkenin sömürülmesi asgarî düzeyde kalacaktır. Böyle bir sistem sayesinde, geçici olarak alınan mağlûbiyetler, toplumun öz kurumlarının etkinliğini artırcak, mukâvemetini besleyecek, kimlik ve kişiliğini geliştirecek, yeniden kendi haklarını savunabilecek güce ulaştıracaktır. Birçok doğu toplumlarında görülen bu yapı ile ilgili Naoroji şöyle demektedir:[3]

---

bir şey aradığını, harfleri değiştirerek bin senelik İslâm kitaplarını ısgartaya çıkarmak istediklerini söyledi.

[1] Bilfarz Türkistan ulemâsı itirazsız olarak bunu kabul etseydi –böyle bir faraziyenin gerçekleşmesi kesinlikle mümkün değildir. Yerleşmiş bir eğitim düzeni içerisinde okuyanlar, okutanlar, yönetenler, bu düzenden maddî ve mânevî çıkarı olanlar, bu düzen sâyesinde bir yerlere gelmiş olanlar dikkate alındığında sosyoloji kânûnları buna imkân vermez– yeni sistemin yerleşmesi, işlerlik kazanması yıllar alacaktı. Her hâlukârda 13 asırlık ilmî ve dinî mîras (konuyla ilgili kaynaklar Türkistan'ın son derece zengin bir kütüphane ve kitap mîrası olduğunu naklederler) yavaş yavaş anlamsız hâle gelecekti. Dil devriminin Türkiye'de başarılı olmasının sebebi, evvelâ merkezî ve muktedir bir idarenin kurulmuş olmasındandır. Yoksa Mustafa Kemâl veya yazı devrimini gerçekleştiren ekip böyle bir kararı Sivas Kongresi delegelerine aldırsaydı ne devrim ne de Milli Mücadele başarıya ulaşabilirdi. Bununla beraber Türkiye'de dil devrimini gerçekleştiren kadro Türkçe'nin bugünkü hâlini görseydi böyle bir harekete teşebbüs etmezdi, en azından Japonya'da olduğu gibi Osmanlıca ile beraber Latin harflerini öğreten bir müfredât ile yumuşak bir geçiş düşünülürdü, kanaatindeyim. Gaspıralı'nın üçüncü Duma'daki Müslüman üyelere kabul ettirdiği Rusya Müslümanlarının İttifak Halk Partisi Programı uygulama alanında görülememiştir; bu programda zikredilen meselâ eğitim reformu ile ilgili hususların güçlü, meşrû ve otoriter bir hükümetle tatbik edilebileceği, halbuki bu safha için durumun çok erken olduğu bir gerçektir. İttifak Halk Partisi'nin programı için bkz., Saray, Gaspıralı, ss. 119-128.

[2] David C. Montgomery, *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahimerdan"*, çev.: H. Canan Özkal (Ankara, ODTÜ, 1985).

[3] Naoroji, "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", s. 355.

"Hindistan'ın en kötü kaybının mânevî olduğu, dikkat edilmesi gereken en mühim hususdur. Bu kayıp millî çıkarlar bakımından siyâsî kayıp kadar çoktur. Millî felâketlerde olduğu gibi, bu kayıp ülkeyi siyâsî bakımdan en büyük düşmanlarına teslim etmiştir. Eski akıllı ve tecrübeli doğal liderler olmaksızın, yeni yetişen neslin aldığı eğitim, onları iyi yönetici olmaya sevketmemektedir. Onların güçlü yöneticiler olması gerekirken ve bu mümkün iken, aldıkları eğitim onları daha da zayıf, güçsüz, toplumdan kopuk hâle getirmektedir. Bu başarısızlık sömürge idaresinin böyle bir sonuç elde etmeyi istemesi sebebiyledir."

Sömürge ülkesinde yıkılması gereken eski toplumsal düzenle ilgili olarak değişik uygulamalardan örnekler verilebilir. Meselâ İngiltere bu yapıyı Çin'de afyonla yıkmıştır. Halkı yaygın bir şekilde afyon kullanmaya alıştırarak, ülkede yetişmeyen veya ihtiyacını karşılamayanı dışarıdan getirerek önce bedenen çökertmiş, sonra da eski sosyal yapının işine geldiği kadarını, işine geldiği şekliyle yaşamasına müsâade etmiştir.[1] Hindistan'daki afyon ticareti ile ilgili olarak, Naoroji bütün sömürgeler için genelleştirilebilecek[2] şu tesbitlerini beyân ediyor[3]:

"Bir afyon ticareti var. Dünyanın ne dehşetli bir olayı. İngiltere'de afyonun, bira gibi umûma açık yerlerde, cadde köşelerinde satılmasına izin verecek bir teklifi kabul edebilecek devlet adamı yoktur. Aksine, bütün halkın temsilcisi olarak parlamento "afyon ve haşhaş ürünlerini" husûsî bir kanunla "zehir" kabul ederek sadece ruhsatlı kimyagerin satabilmelerine izin vermiş ve "içerisinde böyle bir zehir bulunan her kutu, şişe, kap, paket, ambalajın üzerine husûsi olarak rahatça görülebilecek şekilde Zehir kelimesi ve Zehirin satıcısının isim ve adresi yazılmalıdır." Ve hâlâ, dünyanın sonunda, bu Hıristiyan, hayli medenileşmiş ve insancıl İngiltere "dinsiz [Hıristiyan olmayan]" ve "barbar" insanları "Zehir" almaya ve bu "Zehir" ile onların ahlâkını bozmaya çalışmaktadır. Ve sebebi -çünkü Hindistan dolması imkansız dev bir çukurdur, kezâ Çin'in hizâya getirilmesi için uyuşturulmalıdır, isterse bu "Zehirlemek"le olsun. İngiltere'nin bunu kendi değerleriyle bağdaştırma zihniyeti hârika bir şey.... Hindistan Çin milletinin felâketine ortak olmaktadır..."

Türkistan'ın geleneksel yapısı ile ilgili, uzun müddet Çin işgâlinde olduğu halde, yeniden toparlanıp büyük bir güç haline gelen Kaşgar devleti ilginç bir örnektir. Bu örnekte görüleceği gibi, Mançu hanedanının yıkılması üzerine, Doğu Türkistan'ın ileri gelenleri, Hokand hanından daha önce oraya göç etmiş hocalar ahfadından kim varsa gönderilmesini, çünkü bunların toplumu birleştirici ve kaynaştırıcı bir çimento fonksiyonunu îfâ ettiğini yazar. Buraya gönderilen hocalar

---

[1] Turan Yazgan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDTD*, 29, Mayıs 1989, s. 16. Yazgan, İngiltere'nin Çin'i afyon ile yıkarak sömürge ettiğini bildirerek ekler: Batı Türk devletini de rüşvetle uyutarak işgal etti. Buna Türkiye'de tüketimi hızla artan alkollü içki de eklenebilir.

[2] Genelleştirmeden yatay ve dikey anlamda bahsediyorum. Yani benzeri uygulamaların her ülkede ve her alanda görülebileceğini kastediyorum. Sömürgeci ülkeler kendi halkına asgarî bir din eğitimi vermeyi hiç bir zaman ihmâl etmezken, özellikle İslâm ülkelerinde din afyon olarak, gelişmenin karşısında bir engel olarak takdîm ediliyor. İncelediğim dönemle ilgili değişik vesilelerle temas ettiğim gibi, Sultan II. Abdülhamid'in halife sıfatıyla yanında bulundurduğu din adamları ve uzak bölgelere gönderilen elçiler korkunç Pan-İslamizmin kesin delilleri olarak kabul edilirken, Hıristiyan misyonerler her türlü resmî destek ile bütün İslâm ülkelerinde faaliyet göstermekteydiler.

[3] D. Naoroji, a.g.m., s. 365-366.

ahfadının kurduğu Kaşgar devletinin modern bir devlet olma yolundaki faaliyet ve ulaştığı neticelere ilgili bölümde temas ettik.

Cedit hareketinin çağrısındaki, geleneksel, yerleşmiş olan sosyal yapıyı ve yapınının temel taşlarını hedef alan prensipleri savunanların asıl maksatlarının ülkeyi kolayca sömürge haline getirmek olduğunu söylemek mümkün değildir. Belki her fırsatta görüldüğü gibi vatansever, ülkelerinin ve halklarının istiklâli, refahı ve mutluluğu için çalışan idealist insanlardı. Fakat hareket noktası, yapılan icraatlar, sonuçları ve yapılması gerekenleri bir asır sonra gözönüne aldığımızda, bu hareketin asıl fonksiyonunun sömürgeciliği hızlandırmak olduğunu, sadece tabiî, mevcut, yerleşmiş yapıyı sarsarak ve yıkarak değil aynı zamanda daha önceki bölünmelere ilâveten bir bölünme kesiti daha ortaya çıkarmış, toplumun sömürgecilere karşı kullanması gereken mukâvemetini, enerjisini biribirlerine karşı kullanmasına sebep olmuşlardır.

Ceditçilerin siyaset sahnesindeki en önemli etkinlikleri, Buhâra hanını devirmeleri olmuştur. Sovyet Rusya 1918'den itibaren Buhâra Emirliği'ni hâkimiyeti altına alma yolunda teşebbüslere başladı. Bunun için Buhâra Emirliği'nden kaçarak Semerkant, Çarçuy ve Taşkent şehirlerinde yaşamakta olan Buhâra Ceditçileri ile işbirliği yapmaktaydı. Buhâra'yı işgâl etmek, "Buhâra ihtilaline yardım etmek" şeklinde gerçekleştirilmeliydi. Buhâralı bir grubun "İhtilal başladı, yardım ediniz" çağrısı ile Rus ordusu buraya girecekti. Yaklaşık sayıları 15-20 civarındaki ceditçinin Rusya'nın bu oyununa gelmeleri neticesi, Rusya, 10.000 asker, 53 tank ve zamanın ağır silahlarıyla Buhâra'yı işgâl ediyor. Bu işgâl de dünyaya Buhâra ihtilali olarak duyuruluyor."[1]

Gaspıralı ve genel olarak ceditçilik ile ilgili görüşlerimizi özetleyelim: Bu çıkışın Rusya'daki Türk Müslümanları üzerinde yaptığı etki, gösterdiği ufuk, getirdiği canlılık, Müslüman halkın matbuat ve gazete ile tanışmasındaki ilk olma özelliği,[2] bilhassa esas itibariyle toplumun kendisini sorgulaması yönünde getirdikleri inkâr edilemez. Hareketin belli bir etkisi ve semeresi görülmekle beraber, başarıya ulaşmadığı bir gerçektir. Halbuki ortam, bu tür çıkışların bir alev gibi mazlum toplumu sarıp başarıya ulaştırması için son derece müsâittir. Bu

---

[1] Baymirza Hayit, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD*, 51, ss. 130; Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 405-406.

[2] Bu dönemdeki belli başlı şâirler, yazarlar, eserleri ve yayınları için bkz.: Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Aytaç, *TDAD*, 18, ss. 74-102; Baymirza Hayit, "Çağdaş Özbek-Türk Edeibyatının Zirvede İki Şairi: Kadirî ve Çolpan, terc. Hüseyin Zamantılı, *TDAD*, 15, ss. 5-17. Şair Çolpan'ın meşhur beyti, Türkistan halkının millî mücadelesinde önemli bir şevk kaynağı olmuştur:
"Yığlama yurtum ağarci bu kününda yok bahar,
Kelgüsi künlarda baltın yaldızı oynab kalar."
Yani,
"Ağlama yurdum, eğer bu gününde yoksa bahar
Gelecek günlerde bahtının yıldızı parlar."
Hayit, Kadirî ile Çolpan'ın Ceditçi bir yönü olduğundan bahsetmiyor.

başarısızlığın sebeplerini de kısaca tekrarlayalım: Hareket noktası, harf usûlünü değiştirmek, toplumun bütün yazılı mîrasını atâlete göndermek, her halde yanlıştır. Toplumun aynı yolda sevkedilmesinin, herkesin kabul edebileceği bir ülkü etrafında toplanmasının zarûrî olduğu bir dönemde, yanlış bir hareket noktasından dolayı bölünmesi gündeme gelmiş, daha doğrusu kâhir ekseriyet hareketin karşısına alınmıştır. Bu siyâsî basîretsizlik, muhtemelen Gaspıralı'nın tecrübesizliği sebebiyledir. Togan'ın yukarıda naklettiğimiz, müstemleke ülkelerinin bâkir, kapalı kalması gerekliliği, yani Rusça öğrenmelerinin, Ruslarla hemhal olmalarının uzun vadede yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarını imkânsızlaştırabileceği görüşü, asimilasyon tuzağına karşı îkâzdır.[1]

Rus işgalinden sonra Müslümanların dinlerini öğrenme ile ilgili mârûz kaldıkları baskının bir sonucunu da, Türkistanlıların tahsil için Buhâra, Semerkant yerine İstanbul ve Mısır'a gitmeleridir. Bu maksatla İstanbul'a gidenler husûsî bir muâmele ve kolaylıkla karşılaşıyorlar. Bu mevzudaki bir mürâcaatla alâkalı Meclis-i Mahsûs kararı şöyledir:[2]

2 Muharrem sene 326 [5 Şubat 1908] tarihli mazbataa-i ma'rûz sûretidir.

Maârif Nezâreti'nden vârid olup *miyâne-i âcizânemizde* [meclisimizde] kırâet ve mütâlaa olunan tezkirede cihet-i câmia-ı İslâmiyet ve makâm-ı kudsiyet-ittisâm-ı hilâfet-i kübrâya ma'nen olan *merbûtiyet* [bağlılık] hasebiyle [İstanbul'a] gelerek sâye-i maârif-pîrâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde usûl-ü ta'lîm ve tedrîs-i tederrüs etmek ve bilâhare memleketlerine avdetle oradaki mekâtib-i İslâmiyede neşr-i ulûm eylemek üzere Dârülfünûn-ı Şâhâne ve Dârülmuallimîn'de *müstemi'* [dinleyici] sıfatıyla devam etmek arzusunda oldukları beyâniyle is'âf-ı ümniyyeleri [isteklerinin kabulü] Kafkasyalı Kasım ve Kazanlı Ahmed imzâsıyla verilen arzuhallerde istid'â ve Kazan ve Kırım ve Dağistan ve sâire ahâli-i İslâmiyesinden bir hayli *kisânın* [kimselerin] dahî aynı arzu ile mürâcaat etmekte bulundukları Dârülmuallimîn Müdiriyyeti'nden *inbâ olunarak*

---

[1] Togan, *a.g.e.*, s. 556. Burada İbn-i Haldun'un göçebe toplumlarla medenî toplumların tarihî süreçteki rolü hatırlanmaktadır. Yerlilerin sâkin olduğu bölgelerde yoğun şekilde işgalci ülkenin vatandaşları (Doğu Türkistan'da olduğu gibi) bulunsa bile, özellikle aile içi eğitim yoluyla, izolasyonu temin edildiğinde, bir bakıma göçebe toplumunun dinamikliğine ve kuvvetli asabiyet bağına sahip olabileceğini düşünebiliriz. Zira onların, Togan'ın tâbiriyle sömürgeci ülke vatandaşlarının *mütekebbir ve mağrur olup yerlilerle karışmamaları* yerlileri asimile olmaktan koruyacaktır. Onların ayrıcalıklı hayat tarzı, yerli halkın yeni neslini bileyecektir. Yine İbn-i Haldun'un tesbit ettiği gibi, ilk işgalci nesil geçtikten sonra gelenler, rahatlığa ve rehâvete düşecek, yıllardan beri bilenmiş olan ülkenin asıl sahipleri, İbn–i Haldun'daki göçebelerden daha canlı ve haklılıklarına inanarak kendi kaderlerini belirlemeye çalışacaklardır. Bu görüşümüzü Doğu ve Batı Türkistan üzerinde değerlendirdiğimizde, Çin işgali altındaki bölgede Türk toplumu tecrid edilmiş, Sovyet işgali altındaki bölgelerde belli bir asimilasyon ve kaynaşma sağlanmıştır. Batı Türkistan'daki Türk devletleri bağımsızlıklarını kazandıkları halde, Doğu Türkistan esirdir. Ancak Batı Türkistan'daki devletler mecbûren, Rusya'nın ekonomik ve sosyal çöküşü ile bağımsız duruma gelmişlerdir. Doğu Türkistan'da yerli nüfusu geçen Çinli göçmene rağmen, tarihi fırsatları değerlendirme açısından Batı Türkistandakilerden daha aktif olacaklarının bir çok göstergesine vâkıf oldum.

[2] BOE, Y.A.Res., 154-59, 21 S. 1326 [25 Mart 1908]. Köşeli parantez içindeki açıklamalar, bir önceki italik kısımlara ait olup tarafımdan yapılmıştır; A.Y. Bu bölümün sonunda *Novesty* gazetesinden naklettiğimiz, İslâmî tedrîsâta yapılan baskı ile bu belgede yer alan hususlar, Müslümanlara yapılan bu baskının zarûrî telâfi ciheti veya sonucudur.

[bildirilerek] Dârülmuallimîn ve Dârülfünûn-ı Şâhâne şûbe ve sınıflarının talebesi ise nizâmât-ı mevcûde ile muayyen ve mahdûd ve *tebaa-i Osmâniyeden olmak kaydıyla meşrût* [Osmanlı vatandaşı olmak şart] olduğu cihetle bir müsâade-i mahsûs şâyân buyurmadıkça bu gibilerin kabulü cihetine gidilemeyeceğinden ve mürâcaat edenlere cevâb-ı red îtâsı da muvâfık olamayacağından Kırım ve Kazan ve Kafkasya gibi diyâr-ı ecnebiye ahâli-i İslâmiyesinden olup mücerred tahsîl için geldiklerini ve bilâhare memleketlerine avdetle orada neşr-i ulûm edeceklerini ve hüsn-i hâl eshâbından olduklarını evrâk-ı mu'tebere ile isbât etmek ve sinnen ve ilmen dâhil olacakları mekteplerin tedrîsâtını tâkîbe muktedir olmak ve sınıf ve me'zûniyet imtihânlarından hâriç tutmak ve ikmâl edenlere yalnız birer tasdiknâme verilmek şartıyla her sene sekiz efendinin Dârülmuallimîn-i Rüşdiye'ye ve on iki efendinin de menşe' ve derece-i tahsîllerine göre Dârülfünûn-ı Şâhâne ulûm-ı âliye-i dîniye ve edebiyat ve fünûn şûbelerine müstemi' sıfatıyla kabul olunmalarının ve *Dârülfünûn'a devâm edecek olanlardan ücûrât-ı nizâmiye istîfâ ve Dârülmuallimîn'e dâhil olacaklara da maaş îtâ edilmemesinin usûl ittihâzı* [Dârülfünûn'a gidecek olanlardan mevzûatta belirtilen ücretlerin alınmaması ve Dârülmuallimîn'e gidecek olanlara da para verilmemesi şeklinde bir usûl uygulamasının] münâsip olacağı gösterilmiş ve sûret-i iş'âr Kırım ve Kazan ve Kafkasya ahâli-i Müslimesinin sâye-i inâyet-pîrâye-i hazret-i melik-dârîde *ni'am-ı maârifden* [ilmin nîmetlerinden] hissemend olacak hilâfet-i kübrâya olan irtibât-ı ma'neviyelerinin te'yîdine vesîle olacağı cihetle *müstelzim-i muhassenât* [iyi ve lüzumlu] görülmüş olmakla ona göre îfâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârün-ileyhâya havâlesi tezekkür ve sâlifü'z-zikr tezkire arz u takdîm kılındı. Ol babda ve kâtıbe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Meclis-i Mahsûs kararında, kabul edilecek talebelerin memleketlerine dönerek neşr-i ulûm yapacaklarını ve böylece memleketlerindeki Müslümanların Halîfe'ye mânevî bağlılıklarını artıracağı husûsunu, Sadrazam da te'yid etmektedir:[1]

Devletlû efendim hazretleri

Kırım ve Kazan ve Kafkasya ahâli-i Müslimesinden bazıları Dersaadet'e gelerek bilâhare memleketlerindeki mekâtib-i İslâmiyede neşr-i ulûm etmek üzere *li-ecli't-tahsîl* [tahsil etmek için] Dârülfünûn ve Dârülmuallimîn-i Şâhâne'ye kabullerini istid'â etmekde olduklarından mahâll-i mezkûre ahâli-i İslâmiyesinin cânib-i seniyyü'l-cevânib-i hazret-i hılâfet-penâhîye olan irtibât-ı ma'neviyelerinin tezyîd ve takviyesi için sâye-i me'âlî-vâye-i cenâb-ı Pâdişâhîde bunların tervic-i istidâsıyle beraber her sene ahâli-i mezkûreden sekiz efendinin mezkûr mekteplere kayd u kabulleri ve teferruâtı hakkında Maârif Nezâret-i celîlesinin tezkiresi üzerine Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan kaleme alınan mazbata 2 Muharrem sene 326 tarihinde arz-ı huzûr-ı âlî kılınmışidi. Tekerrür-i mürâcaat ve istid'â olunmasına mebnî mazbata-i mârûza-i mezkûrenin sûreti arz u takdîm kılınmış olmakla münderecâtı hakkında her ne vechile İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî şeref-müteallik buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı beyânıyle tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim. Sadrazam. Fî 21 Safer 326 ve fî 21 Mart 324 [25 Mart 1908].

Her iki belgede de dış ülkelerden gelen talebelerin ilgili müesseselere kabulünden hâsıl olacak bir netîceye işaret edilmektedir. Bu neticenin mânevî

[1] BOE, Y.A.Res., 154-59.

olduğu açıkça zikredilmektedir. Bunlardan yaklaşık iki yıl önce hazırlanmış bir başka vesikada ise tahsîl için mürâcaat eden Kazanlı Mehmed Vâiz Nevrûzî, Sıbğatullah, Abdullah ve Şâkir efendilerin "...ahâli-i mahalliyece buraya *i'zâmları* [gönderilmeleri] ikmâl-i tahsîl ederek memleketlerinde *mekâtib–i İslâmiyeye müdâvim etfâlin* [Müslüman okullarına giden çocukların] hüsn-i ta'lîm ve tedrîsi maksadına müstenid olduğu.." belirtilmektedir.[1] Burada görüldüğü gibi gelen talebelerin gönderilmesinde baskı altındaki halkın da rolü bulunmaktadır. Öte yandan Halîfeye olan mânevî bağlarının artması ve kuvvetlenmesinde siyâsî bir veche aramak mümkündür. Ancak bu durumda bütün ekonomik, kültürel ve dinî ilişkileri siyâsî boyuta indirgemek gerekir.[2]

Osmanlı hükûmetinin Türkistan'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde, İslâmî ilimlerin neşri ve İslâm kültürünün yaşaması için kitap, Kur'ân-ı Kerim,[3] matbaa hurufâtı[4] ve eleman gönderdiğini[5] görmekteyiz.

Pan-Türkizm – Pan-Turanizm

Pan-İslamizm ve Türk milliyetçiliği ile birlikte, Rusya Türklerinin millî mücadelesinde önemli bir konu Pan-Türkizm ve Pan-Turanizmdir.[6] Türkistan işgâlinin tamamlanmasından sonra baskı ve sindirme politikaları devam ederken 1905 ve 1907'de Japonya karşısındaki Rus mağlûbiyeti ve iç ayaklanmalar sonucu Rus yönetiminin meşrûtî yönetime geçtiğini ve Müslüman tebaasına bazı haklar verdiğini görüyoruz. Yetersiz hürriyetin tatmin edemeyeceği ancak tahrik edeceği gerçeğini çok iyi bilen Rusların her türlü tâkibâtına ve baskısına rağmen, hareketli bir dönem başlıyor. Seyehat bahanesiyle gemide veya düğün toplantısı görüntüsü

---

[1] BOE, Y.A.Res., 135-13, 1324.1.4 [28 Şubat 1906].

[2] Rusya'nın İslâm politikası ile ilgili bkz. *BOE, Y.A.Hus.*, 175-23; EK IV.

[3] "Rusya'da bulunan Müslüman ahâliye Kur'ân-ı Kerîm gönderilmesi husûsundaki İrâde-i Seniyye üzerine Matbaa-i Âmire'de Şeker-Zâde hattıyla tab' olunmuş 750 adet Kur'ân-ı Kerîm'e ilâveten 4250 nüshanın daha tab' olunarak masraflarının Maârif bütçesinden karşılanması için Maârif Nezâreti'nin izin talebini bildirir tezkiresi", 12 Kasım 1894; B.O.A., Yıldız Mütenevvi Mârûzâtı, 108/110; *Arşiv Vesikaları*, 105.

[4] B.O.A., Y.A.Res., 138/27.

[5] "Çinli Müslümanlara icrâ-yı nesâyih için ilmiye, mülkiye ve askeriyeden olmak üzere dört zat ile tercüman.."; *B.O.A., İrâde-i Husûsî*, 1318, 24 Nisan 1900; *Arşiv Vesikaları,* 114.

[6] Türk Milliyetçiliği, Pan-Türkizm ve Pan-Turanizmle ilgili bakınız: Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets, the Turks of the World and their Political Objectives* (London, George Allen & Unwin Ltd, 1955) ve bibliyografyasında yer alan liste; Tekin Alp, *Turkismus und Panturkismus*, (Weimar, Kiepenauer, 1915); Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967); Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul, 1970); Great Britain, Foreign Office Handbook, *The Rise of the Turks, The Pan-Turanian Movement (London, 1919)*; F. Kazemzade, "Pan-Movements", *I.E.S.S.*, XI (1968), 365-370; Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism*, (Hamden, Conn., Archon Books, 1981); R. A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, University of California Press, 1967); G. E. Wheeler, "Culturel Development in Soviet Central Asia", *JRCAS*, XLI/3-4 1954), 179-189; S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass., Harvard U. Press, 1960); Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, Harcourt, Brace and Company, 1929), özellikle "Turkish Nationalism", ss. 222-265.

altında yapılan toplantılar, gazeteler, yayınlar gittikçe olgunlaşan bir Türk kurtuluş hareketi düşüncesini ortaya çıkarıyor.[1] Bununla beraber, böyle bir hareket Enver Paşa'nın «Pan-Türkist» fikirleriyle özdeşleştirilerek, onunla birlikte Pamir dağlarına defnedilmek isteniyor. Gerek bu dönemdeki şahıslar, olaylar ve fikirler, gerekse Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'la ilgileri birer müstakil konulardır. Bu saf, tecrübesiz, cesur çıkışların ve hareketlerin gerçek veya tâli sebepleri ile sömürgeleştirme yolunda kendilerine yüklenmek istenen misyonlar sebebiyle istismâr edildiğine şâhid oluyoruz.

Türk milliyetçiliği hareketine yön veren kaynaklar genel olarak üç grupta toplanır:[2] "1. II. Abdülhamid döneminden kalma eski «Türkler»; Veled Çelebi, Necib Âsım, Mehmed Emin gibi şairler ve yazarlar. 2. 1908 inkılâbından sonra Selanik'te oluşan milliyetçi çevreler. Bunlar «Genç Kalemler» dergisi etrafında toplanan Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Cânib gibi şahsiyetlerdir. 3. Rusya'dan gelen Kırımlı Tatar ve Azerî aydınlar. Yusuf Akçura[3], Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzâde, Hüseyinzâde Ali, Ayaz İshakî, Halim Sabit, İsmail Gaspıranski."

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun mârûz kaldığı Avrupa ve Rusya müdâhale ve saldırıları ile bilhassa Türkistan'da her geçen gün bir Türk hanlığı veya bölgesinin Rus işgâli altına girmesi, işgâl altındaki Türkistan'dan ve Kafkasya'dan gelen direniş haberlerinin hazırladığı hissî ortam ile beraber, Avrupa'da Fransız ihtilali ile başlayan ve Yunan ayaklanması ve onu izleyen diğer ayaklanmalar ile Osmanlının yüzyüze kaldığı etnik kökene dayalı hareketlerin Türk aydınına verdiği ilhâmın ürünü olduğu kabul edilir. Türk milliyetçiliğinin gelişmesinin merhalelerinden kabul edilen Pan-Türkizm ve Pan-Turanizmin telaffuzu, Pan-İslâmizm'den daha doğrusu «İttihad-ı İslâm»dan sonradır. Bu yönüyle, Pan-İslâmizm, İslâm ülkelerindeki milliyetçilik öncesi bir merhale olaraka kabul edilebilir.[4]

I. Petro'nun ülkesinde gerçekleştirdiklerini Osmanlı yaklaşık bir asır sonra yapma ihtiyacını hissetmeye başladı. Despotik monarşi olan Çarlığın kendi kendisini ıslah yoluna gitmesi ve demokratikleşme sürecini başlatması Rus tarihinin ilginç bir safhasıydı.[5] Osmanlı da Tanzimat, Islahat ve Meşrûtiyet

---

[1] Münhasıran bu dönemi inceleyen bir çalışma için bkz.: Nâdir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985).

[2] François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* (Ankara, 1986), s. 54; zikreden: Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990), s. 13.

[3] Yusuf Akçura'nın fikir yapısı genellikle Türkçülüğe indirgenmekle beraber, Osmanlı Devleti'nin resmî görüş açısını benimsediğini söylemek daha uygun olur. Zira, her şeyden önce Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyâset" adlı makalesi baştan sona, Osmanlı Devleti'nin çöküşten ve dağılmaktan kurtarmak için gerekli vasıtaların tesbitine tahsis edilmiştir. Çünkü ona göre, Osmanlı Devleti'nin menfaatı, bütün Türklerin ve Müslümanların menfaatınadır. Bahaeddin Yediyıldız, "Üç Tarz-ı Siyâset Üzerine Panel", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara, TKAE, 1987), s. 73.

[4] Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism".

[5] Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to the Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, VIII-4 (Autumn 1954), s. 379.

fermanlarıyla sistemi ıslah ederek tebaaya, bilhassa Avrupa'nın desteğinde olan azınlıklara yönetimde yetki ve sorumluluk vermeyi tasarlamıştır. Bu safhalar, bütün halka yönetimde söz hakkı verilmesi olarak takdim edildiği halde, bundan sadece azınlıkların istifâde etmesi, her geçen gün Türk ve Müslüman unsuru aleyhine yeni imtiyazlar edinmesinin de bu gelişmede tahrîk edici rolü olmuştur. Türk aydını arasında, yönetim yapısının gelişmeye, demokratikleşmeye en büyük engel teşkil ettiğini söyleyenlerin başında Namık Kemal (1840-1888) gösterilir. Namık Kemal'in Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesindeki önemi, onun bu hareketin başlamasına yol açan fikirler zincirine etkisi ve pozisyonu itibariyledir. Ona «Millet Şairi» değil de «Vatan Şairi» ünvânı verilmesini bu yönüyle de isâbetli olduğu söylenebilir. Namık Kemali «Vatan Şairi» yapan vatan, sadece Türkiye değil, fakat bütün Osmanlı ülkesidir. Bu sebeple onu, bütün Osmanlı unsurlarına benlik duygusu aşılamak bir Osmanlı kimliği oluşturmak isteyen Osmanlıcı veya Pan-Slavizm ve Pan-Germanizm'den esinlenerek Rusya'ya ve diğer sömürgeci ülkelere karşı İslâmcı bir yazar olarak görmek gerekir. Hatta Pan-İslamizmin gerçek öncüsü olarak kabul etmek mümkün olabilir.[1] Doğrudan Milliyetçi kişilik vermek çok erken olur. Bununla beraber Namık Kemal'in ve diğer Yeni Osmanlılar'ın geliştirdikleri düşünceler, İslâmcılığa indirgenemez.[2]

Pan-İslamizm, bütün Müslümanların tek bir halîfenin liderliği altında siyâsî ve dinî birliği şeklinde tarif edilirken, Pan-Turanizm, Türk ve Türk'e yakın (Moğol-Fin-Macar) milletlerin siyâsî birliklerini gâye edinir.[3] Turan ve Türkistanla ilgili tartışmalara yukarıda da temas ettiğim gibi, genel kabul gördüğü şekliyle bu iki kavramın eşanlamlı olduğu sonucuna varıyorum.[4] Pün-Türkizm ve Pan-Turanizm de bu sonuçtan hareketle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.[5]

Pan-İslamist ve Pan-Türkist Müslümanların ilk önce Kazan'da ortaya çıkmasının, daha önce Türkistanla ticareti olan fakat Rusya'nın bölgeyi işgâli üzerine çıkarları zedelenen Kazan burjuvasının bir manevrası olarak[6] îzâh

---

[1] Aksi görüşler için bkz.: Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s. 248.

[2] Türköne, *a.g.e..*, s. 275.

[3] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 560.

[4] Günümüzde sık sık her iki kelime de kullanıldığı halde, kastedilen birlik içerisinde Macarların veya Finlerin olduğu düşünülmemekte veya kastedilmemektedir. Turan, kelimesinin başlangıcındaki efsâne ile ilgili bk.: M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, 1973; 1918), s. 18. Bu eserde, Orta Asya'nın eski ve bugünkü Türkleri ile ilgili başta Rusça olanlar olmak üzere, kitabın ilk baskısına tekaddüm eden döneme ait zengin bir bibliyografya vardır; ss. 121-234.

[5] "Panturanizm kavramının doğuşunda, Pancermenizm ve Panslavizm akımları karşısında yalnız kalan Macarların rolü vardır"; Togan, *Bugünkü Türkili*, 561. Ancak konuyla ilgililenen çağdaş kaynaklar, meselâ özellikle son yıllarda "Pan-Turanizm tehlikeden" sözedenlerin kastettikleri sadece Türk kavimlerinin birleşmesidir. Yukarıda da temas ettiğim gibi Ziya Gökalp te Turan halkları içerisine diğer akraba kavimleri almaz.

[6] Meselâ, Arsharuni ve Gabidullin, *Ocherki*, s. 10; ve G. Gubaydullin, 'Iz istorii torgovogo klossa u privolzhakikh tatar', *Vostokovedenie*, Baku, Faculty of Orientalism, 1926, vol, 1, ss. 49-74; zikreden Hélène Carrère D'encausse, *İslam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley, 1988), s. 58, n. 11.

edilmesini, Sovyet rejimi doğrultusundaki bir ideolojik yorum olarak kabul ediyoruz. Bu yorumun temel unsuru, bir millet adına her türlü hak arama veya haksızlığa direnmenin peşinen mahkûm edilmesi istikâmetindeki eğitim ve propaganda faaliyetidir. Çünkü Türkçülüğün öncüleri olan isimler, Türk halkının iktisadî, sosyal ve kültürel haklarını savunmuşlar, refah ve medenî seviyelerini geliştirmeye, yükseltmeye çalışmışlardır.[1]

Çarlık Rusyasının gittikçe zayıflaması ile başta Tatarlar olmak üzere Türk halklarının sosyal ve siyasal alanda daha bilinçili ve sistemli hak taleplerinde bulunduklarına şahit oluyoruz. Özellikle 1905 Rus-Japon savaşında, bir doğu devleti olan Japonya'nın kendisini batı veya Avrupa devleti olarak takdim eden Rusya'yı yenmesi, Türk fikir ve neşriyat hayatında âdetâ bir patlamaya sebep olmuştur.

1904-1905 yıllarında, Pan-Türkizm ilk defa "İttifaku'l-Müslimîn" şeklinde, siyâsî parti olarak sahneye çıktı. Bu oluşumda önde gelen isimler, Gaspıralı İsmail, Merdan Bey Topçubaşı, Abdürreşit İbrahimov, Yusuf Akçuraoğlu idi. Bu topluluk, Çarlık idâresi ile iyi ilişkiler kurmak istedi. Ona güvendi, fakat bu güvenin karşılığını göremedi ve her faaliyeti engellendi, tahrip edildi. Bir siyâsî kimlikle karşımıza çıkmakla birlikte, "İttifak'ın siyâsî veya belirli bir bölgeye ait iddiaları yoktur. Programı sosyal reformlar, sivil haklar, eğitim meseleleri ve İslâmî okullarda 'Tercüman'ın dilinin kullanılması ile sınırlandırılmıştı".[2]

Türkçülük akımının diğer önemli bir sonucu veya Osmanlı Devleti'ne hayat verme fikrinin bir paradoksu olarak Osmanlının Arap veya Arapça taraftarı unsurları, İttihat ve Terakki dönemi eğitiminde Türkçeleşme dalgasıyla karşılaşınca, kendi kültür hayatlarını korumak için Arapçanın önemini vurgulamaya başladılar. Aslında bu süreç 1908 öncesinde başladı, fakat İttihat ve Terakki döneminde hızla gelişti. Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğine ve Avrupa sömürgeciliğine karşı siyâsî bir reaksiyondur.[3]

Bununla beraber, 1908 öncesinde hatta 1870'lere, Mısır'ın işgâli ortamını hazırlayan şartlara gittiğimizde, henüz reaksiyon yaratacak bir Türk milliyetçiliği sözkonusu değildi. Fakat, derinden ve köklü bir Türk düşmanlığı veya Türk düşmanlığı üzerine serpilmeye başlayan Arap milliyetçiliği yahut Arap üstünlüğü

---

[1] Rusya'daki belli başlı öncüleri için bkz.: Nâdir Devlet, "Rusya Türklerinin Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", *TDAD*, 14, ss. 148-160.

[2] Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects,* s. 5. Nâdir Devlet, Gaspıralı'nın "Dilde birlik" ilkesini, bütün Türklerin müşterek dil olarak Osmanlıca'da birleşmesini teklif etmesini, *Tercüman'*ı da Osmanlıca çıkartmasını önemli bir hatası olarak kabul eder. Çünkü, Rusya ve Türkistan Türklerinin etrafında toplanabileceği daha uygun bir lehçe var iken sadece sınırlı bir aydın kesimin anladığı bu dili kullanması, onu geniş kitlelere ulaşmaktan alıkoymuştur, dedi. 2 Kasım 1994'de yapılan görüşme.

[3] Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism, Reconsidered", *IJMES*, 26 (1994), ss. 217-218.

propagandaları görülmektedir.[1] Her hâlde biribirinin aleyhine gelişen ve biribirini etkileleyen bu iki akımın, özellikle gayr-i Türk, gayr-i Arab ve gayr-i Müslimlerce desteklenmesinin arkasında Osmanlıyı yıkma gayretlerini görmekteyiz. Arab milliyetçiliğinin mesajlarına Türk düşmanlığı, Türk milliyetçiliğininkine Arap'tan ve Arapçadan nefret sloganları ile Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Arab cephelerinde mağlûbiyetinin sosyal tabanı hazırlanmıştır.

II. Abdülhamid'in Osmanlı tebaasından olan Müslümanların halîfeye bağlılıklarını artırma, gayr–i Müslim tebaanın da muhâfazası için kendine has politikaları, İmparatorluk üzerinde hesapları olan düvel-i muazzamayı memnun etmedi. Bunun için Abdülhamid'e karşı olan her hareket desteklendi. Mason locaları[2] ve yayın hayatında önemli etkisi olan Selanik ailelerinin[3] söz sahipi olduğu, Arap ve diğer İslâm unsurlarını düşman edecek bir Türkçülük ideolojisinin gelişmesine zemin teşkil eden İttihad ve Terakkî ile aynı partinin Suriye komitesini kuran gayr-i Müslim'lerin ayrılıkçı bir politika gütmeleri[4] ve bu partinin kuruluşundan itibaren iktidara gelinceye kadar dış destek görmesi gibi unsurlar birlikte değerlendirilmelidir.

Cihad-ı Ekber çağrısının gerçekleşmesinden itibaren, İtilaf Devletleri Müslümanların her türlü irtibâtını kesmek için büyük gayret sarfetmişlerdir. Bilhassa İngiltere, sistematik bir denge siyaseti takip ederek Türk halîfeye karşı bir Arap halîfe ihyâ etme gayretlerini bu dönemde hızlandırmıştır.[5] İngiltere, İttihad ve Terakki yönetiminin ve özellikle bu dönemde palazlanan yayın organlarının gayr-i İslâmî tavır ve politikasını, Müslümanların bilhassa Arapların cihad çağrısına karşı isteksizliğe sevketmede ustaca kullanmıştır. Mevcut Osmanlı yönetimindeki liderlerin pozitivist, laik ve masonik eğilimlerde olup dinî kaide ve prensiplere pek itibar etmemeleri hatta onu hafife almaları veya zararlı görmeleri[6] ve İslâm'ın sosyal hayat üzerindeki tesirinin azaltılarak meşrûtî mekanizmada Hilâfet ve ona ait sembollere fazla bir değer atfedilmemesi Müslüman tebaa üzerinde olumsuz

---

[1] Fevzi bin Abüllatif Gazal, "Efgânî'nin Milliyetçilik Çağrısı", *Daavat-ı Cemâleddin Efgânî* (Riyad, 1965); Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani*, EK V. Arap hissiyatını uyandırmada etkili olan Efgani'nin Türkçülük şuurunu uyandırmadaki rolü için bkz.: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* (İstanbul, 1970), s. 37.

[2] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş, zihniyet, gelişme aşamalarındaki mason localarının etkisi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902),* ss. 75-93.

[3] Daha çok Selanik'te yerleşmiş olan, 1924 mübâdelesi ile İstanbul'a gelen ve Osmanlının son dönemlerinden itibaren Türk ilim, siyaset, basın, sanayi ve ticaret alanında etkili olan dönmelerle ilgili bkz.: Ilgaz Zorlu, "500. Yılda Unutulan Bir Cemaat: Dönmeler", *Tarih ve Toplum,* 105, ss. 33-34.

[4] İttihad ve Terakki'nin Türk-Suriye komitesi ve faaliyetleri için bkz.: Hanioğlu, *a.g.e.*, ss. 104-112.

[5] Hülagü, *Pan-İslâmist Faaliyetler*, s. 235.

[6] İkinci Meşrûtiyet döneminde, Türkçülüğü savunmakla birlikte İslâmiyet aleyhindeki yazıları sebebiyle büyük tepki gören ve İslâmiyet aleyhindeki dozunun zirveye çıktığı altıncı sayısı toplanan *Yeni Felsefe Mecmuası* ile ilgili bkz.: Mehmet Ö. Alkan, "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* (İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1992), ss. 377-407.

etkilere sebep olmuştur.[1] İngiltere'nin bütün bu unsurları kullanarak, İttihad ve Terakki yönetiminin Yahudi ve Mason, idarecilerinin ise dinsiz olduğu şeklinde propaganda yapması, gerek Cihad-ı Ekber'e iştirakin zayıf kalmasında, gerekse başta Şerîf Hüseyin isyânı olmak üzere Osmanlı aleyhine Arap milliyetçiliğinin neşv ü nemâ bulmasında büyük etkisi olmuştur.[2] Filistin'i ele geçirerek Yahudi devleti kurmayı hedef edinen, bunun için de buradaki Osmanlı hâkimiyetine son vermekten başka çıkar yol görmeyen siyonistlerin, Yahudi asıllı Türkologlar vâsıtasıyla Türkçülük fikriyatının gelişmesinde ve Türk-Arap çatışmasının büyümesinde önemli rol oynayan Pan-Türkizm politikası ile ilgili maksatlı propagandaları sonucu, büyük bir Türk birliği meydana getirilmek suretiyle kendilerinin safdışı edileceği endişesine kapılan Araplar oldukça son derece rahatsız olmuşlardır. Yeni ideolojinin İslâm inancının yerini almaya başladığı şeklindeki Osmanlı aleyhindeki propagandalar Suriye'de ciddî boyutlara varan tepkilere yol açmıştır.[3] Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Arap ileri gelenlerine yönelik seri îdâmları da İtilaf devletlerinin desteklediği Arap milliyetçiliği ve Osmanlı'dan ayrılma sürecine hız katmıştır.[4]

Pan-Türkizm ve Pan-İslamizmin, İttihad ve Terakki yönetimince ihtiyaca göre kullanıldığına şahit olmaktayız. Ancak bunların, İttihad ve Terakki yöneticileri tarafından gereği gibi kullanılmak bir yana, muayyen ülkelerdeki mevcut hâkimiyetin devamı dahi yine bu politikaların sonucu olarak imkânsız hâle gelmiştir.[5] İttihad ve Terakkî yönetiminin önemli hizmetlerinden biri olan Teşkilât-ı Mahsûsa icraatı ise bütünüyle savunmaya yönelik bir uygulamadır.

Başta İngiltere olmak üzere Fransa, Rusya hatta Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nda isyanlar çıkartarak, buralarda nüfuz sahaları kurma yolunda etnik ayrılıkları her fırsatta kullanmışlardır. İkinci meşrutiyetin hemen akâbinde Meclis-i Mebûsân âzâsı olan bazı Arap milletvekilleri de dâhil olmak üzere, ordu içerisinden önemli kişiler elde edilerek geniş çaplı bir örgüt kurulmuştu. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın tesbit ettiği «El-Ahid», «Cem'iyyetü'l-Suriyetü'l-Arabiyye», «Ellâ el-Merkeziye», «El-Arisi Kahtaniyye», «El-Ehâü'l-Arabî»... gibi örgütlerin yönlendirilmesi ve finansmanı Fransa, İngiltere ve ABD tarafından yapılmaktaydı.[6] Nitekim "Arap topraklarından çıkan ses sadece Müslüman Araplara ve topluluklara ait değildi. İngiltere, Amerika, Fransa; Osmanlı ayrılıkçısı düşüncelere her türlü

---

[1] Hülâgü, a.g.e, s. 239.

[2] *Aynı eser*, s. 254.

[3] Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908-1918* (Ankara, 1982) ss. 19-20; Richard Allen, *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent. Sources and Prospects of the Arab-Israil Conflict* (Oxford, 1974), s. 226; De Lacy O'leary, *Islam at the Cross Roads* (London, 1923), s. 158; Hülagü, *a.g.e.* s. 241.

[4] Hülagü, *a.g.e.*, s. 248-250.

[5] Hülagü, *a.g.e.*, s. 242.

[6] Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul, 1979), s. 53-91.

kolaylığı sağlamıştı."[1] Müttefikimiz olan Almanya da menfaatinin gerektirdiği her fırsatta bunları desteklemişti.[2] İngiltere, Arap dünyasında daha egemen ve daha çıkarcı olabilmenin çaresini Osmanlı'nın yıkılışında buluyordu. Çarlık Rusya'sına pay vermek ve Arap, Hint topraklarını sömürmek için alabildiğine uğraş vermeye başlayan İngiltere için Lawrencelerin yolunu açma zamanı gelmişti.[3]

Pan-Türkizmin gelişme safhalarındaki Osmanlı ikliminde yaşadığı bu olaylara Rusya'da pek rastlanmaz. Hemen bütün kaynaklar, Rusya'da Pan-Türkistler ile Pan-İslâmistler arasında bir fark olmadığını belirtirler. Çünkü Türklerin hemen tamamının Müslüman olup, Müslümanların % 80'i ise Türk'tür. Bu dâvâyı savunanların gâyesi Rusya'daki Müslümanların haklarını savunmak olduğu için de diğer İslâm ülkeleriyle birleşecek veya onların haklarını savunacak mecâlleri yoktur.

Türkistan'da Pan-Türkist hareketlerden olarak zikredilen bazı örneklere gelelim: Birinci Dünya Savaşı öncesi İttihad ve Terakkî yönetiminin Doğu Türkistan'da modern eğitim veren okul açmak için gönderdikleri elemanların - meselâ Mesut Sabri, Ahmet Kemal İlkul; aslen Doğu Türkistanlılar– faaliyetlerine mâni olunmuş, açtıkları okullar Çin yetkilileri tarafından kapatılmıştır.[4]

Pan-Türkizmin en önemli ideolojik kaynağının yazarı Tekin Alp müsteâr isimli Moez Kohen'dir. "Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında, Almanya'nın Weımer şehrinde, Türkçülük ve Pantürkçülük adlı bir kitap yayınlandı."[5] "Bu kitapta, düyadaki bütün Türklerin birleşme mücadelesi olarak ve bütün Türklere, birlik rûhu, birlik şûuru ve birlik kültürü vermek şevki olarak Pan-Türkizmin bir tarifi vardır. Diğer bir deyişle, Pan-Türkizm bütün Türkçe konuşan halkların kültürel veya siyâsî birliğini gâye edinir."[6] Fikir olarak daha önce gündeme gelmiş olmakla birlikte, bu dönemde uygulama safhasına geçirilmekte olduğunu gördüğümüz Pan-Türkizm hareketinin gerçek hedefi ve aksiyonu ne idi?. İsmail Gaspıralı'nın yıllar önce söylediği "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" parolasındaki "İşte Birlik" çağrısı, M. Kohen ile "Devlette Birlik" olarak mı gerçekleştirilmek istenmektedir?

Osmanlı Devletinin üç kurtuluş reçetesinden Türkçülük ve İslâmcılık düşüncelerinin, siyâsî alandaki uzantıları olan "Pan-Türkizm" ve "Pan-İslâmizm", yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı biribirlerinin alternatifi veya karşıtı

---

[1] *Aynı eser*, s. 65.

[2] *Aynı eser*, ss. 97, 135, 158-173.

[3] *Aynı yer*. Lawrence'in faaliyetleri için bkz.: T. E. Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom, A Triumph*, New York, 1936.

[4] İsâ Yusuf Alptekinle yaptığımız görüşme, 13 Nisan 1993, Ataköy.

[5] Charles Warren Hostler, *Turkism and The Soviet, The Turks of the World and Their Political Objectives*, Londra, George Allen & Unwin Ltd, 1957. s. 115. n. 1; Tekin Alp *Turkismus und Panturkismus*. Churchill'in, gerçek kimliğini bilmemesine imkân harici gördüğümüz Tekin Alp'i 'mükemmel bilgili bir Türk' diye anması, oldukça ilginçtir; Rene Pinon, *La Reconsturction de L'Europe politique*, ss. 263 f., Tekin Alp'ten naklen, *Le Kemalisme*, s. 2, ayrıca bkz. Winston Churchill, *The World Crisis* (1911-1918, Londra, Macmillan & Co., 1943), s. 276.

[6] Hostler, *a.g.e.*, s. 115.

oldukları halde, Rusya'da bunlar arasında fazla bir fark yoktu ve genellikle de birlikte zikrediliyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Pan hareketleri Türk ve İslâm dünyasının dışından empoze edilmiştir. Bağımsızlık ve hak arama yolunda bazı liderler de bu kavramları kendilerine ideal edinmişlerdir. Pan-Turanizmin Pan-Türkizmden farklı olduğu iddia eden ve bu farklılığı genel doğru olarak kabul eden kaynakların hemen hepsi aslen Musevi olan Tekin Alp'e (Moez Kohen) atıfta bulunmaktadırlar.[1] İlk baskısı 1915'de yayınlanan kitabında, bu milliyetçilik hareketinin edebî sahada, Balkan Savaşından çok önce Ziya Bey, Ahmed Şinasi ve Namık Kemal tarafından başlatıldığını belirtir. Yazarın, Pan-Turanizm hareketini daha gerilere götürmesi ve bilhassa temelinde Türk düşünürlerinin ve yazarlarının bulunduğunu îmâ etmesini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Rusya'da Türk haklarını savunan ve birçoklarına temas ettiğimiz yazarların düşüncelerini, ilgili bölümde belirttiğimiz gibi Pan-Turanizmle bağdaştırmak mümkün değildir.

Czaplicka, Tekin Alp'in, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*'de[2] dile getirdiği iddia ve masalları, Türkler veya Osmanlılar tarafından genel kabul görmüş gibi şöyle nakletmektedir: "..Asya Türkleri üzerinde çalışan Avrupalı araştırmacılar tarafından bulunan Türklerin dişi kurttan türediği hikâyesi, Türklerin İslâmî hilâli terkedip, İslâmiyet öncesi kurt amblemine dönmesi için sebep gösterilmiştir... Osmanlı [Tekin Alp, A.Y.] bu masalın Asya menşeli olduğunu iddia ederek aldığı halde, son araştırmacılar bunun Avrupa kökenli bir masal olduğunu ve Hunlar tarafından Asya'ya taşındığını göstermişlerdir. Bu masal Roma şehrinin kuruluşu ile ilgili Romulus ve Remus'un bir dişi kurt tarafından emzirilmesi efsanesidir... Osmanlı [Tekin Alp, A.Y.] tarafından 'tarihî mîras' olarak hak iddia edilen hikâyelerden birinin mâhiyeti budur."[3] Burada işaret etmek istediğim husus, henüz birçok Türkün veya Osmanlının haberdar olmadığı bir masal ile mantıksızlıklar ve tehlikeler muammâsı olan bütün Türklerin siyâsî birliğini savunma teklifinin asıl sahibinin kim olduğu çok iyi bilinmesi gerektiği halde, Churchiller veya Czaplicka'larla beraber orkestra şefi kontrolündeymiş gibi bir çok araştırmacılar tarafından Türklere, Osmanlılara mal edilerek, yapay bir ideolojik taban oluşturma gayretleridir. 1918'den sonraki yayınlarda da bu iddia Türklere veya Osmanlılara mal edilir. Araştırıldığında ise altında Tekin Alp veya ondan alıntı yapan araştırmacılar çıkar.[4] Ve biraz daha geriye gidilirse yine bir Macar Musevisi olan

---

[1] Czaplicka, Pan-Turanizmi tarif ederken, Türk ve Alman halklarının desteklediği diplomatik faaliyet olarak söz eder; *a.g.e.*, s. 9. Bu ifade oldukça ilginç bir iddiadır. Çünkü bu yıllarda kelimenin teleffuzu Moez Kohen, Ziya Gökalp ve dar bir çevreye hitâp eden Selanik dergileriyle sınırlıdır. Bunu Türk halkına mal etmek mümkün değildir.

[2] *A.g.e.*'in İngilizce tercümesi, Londra, 1916.

[3] M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia, s. 13.*

[4] Pan-Türkizmle ilgili zikrettiğimiz veya buraya alamadığımız kaynakların hemen tamamının ilgili bölümlerinde bu husus görülebilir.

oryantalist ve seyyah Arminius (Hermann) Vambéry görülecektir.[1] Landau, Turanizmin Pan-Türkizmden daha geniş bir kavram olduğunu ve buna Türklere yakın olan diğer ırkların da dâhil olduğunu söyler. Bu itibarla meselâ Macarlar, Finler ve Estonyalılar Pan-Turanizmin ilgi alanı içerisindedir, der.[2]

Ziya Gökalp'in 1914'de Turan gazetesinde yayınladığı meşhur beyti:

Vatan, ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,

Vatan, büyük ve müebbed bir ülke Turan;

Turan kavramı ve türevleriyle ilgili düşünceleri daha da karışık hale getirmektedir. Çünkü Gökalb'e göre Turan halkları, Türk, Moğol, Tunguz, Fin ve Hunların karışımı değildir. Turan; dil, din, ahlâk ve estetik yönüyle aralarında bağlar bulunan bir grubun oluşturduğu millettir ki bu da sadece Türk kabilelerini kapsar.[3] Gökalp'in Turan halklarıyla ilgili bu inhisarına rağmen, Turan ülkesini geniş tutması, II. Meşrûtiyet dönemi yönetimleri ve Balkan Savaşlarında ülkenin hızla toprak kaybederek küçülmesi ile üç kıtada hükümrân olan Osmanlı Devleti'nin en geniş zamanlarındaki mukâyesenin getirdiği hüzne karşı bir tesellidir. Çünkü, Osmanlı en geniş dönemlerinde de bir Turan olamamıştı. Bu ideal bundan sonra gerçekleşecekti. Bu ülkenin sınırlarının "büyük ve müebbed" olması ise kavrama «kızılelma» gibi hayali veya ideal bir anlam yüklemektedir. Ülkenin bu derece geniş tutulması, «Güneş Dil Teorisi» ve «Güneş Irk Teorisi»lerinin de habercisi olarak görülebilir. Gökalp'in bu hususta çelişkisi, Turan ülkesinin genişliği, hatta sınırsızlığı ile Turan halklarının birçok Türkçülerin veya Türkologların aksine dar tututması şeklinde görülmektedir.

Moez Kohen, pratikte hiç te mümkün olmayan ve bunun imkansızlığını Türklerin yaşadığı bölge şartlarını, özellikle coğrafî durumunu biraz bilen herkesin kabul etmesi gerekirken, şu iddiayı ciddî bir şekilde savunur: "30 veya 40 milyon Türk bağımsızlığını kazanacak ve on milyon Osmanlı Türkü ile birlikte 50 milyonluk bir millet olacak. Belki de bu haliyle güçlenmesi ve büyük devlet olması itibariyle Almanya ile mukâyese edilebilir"[4]

---

[1] M. Jacob Landau, *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism*, London, 1981.s. 3-6. Karş., Caroe, *Soviet Empire*, s. 45 ve Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 561-2.

[2] Landau, *a.g.e.*.; M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia*, ss. 9-20; Tekin Alp (Moez Kohen) *Türkçülük ve Pan-Türkizm* (İstanbul,); Olaf Caroe, *Soviet Empire*, s. 45.

[3] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ankara, 1923).

[4] Tekin Alp, *a.g.e.*, s.5. İslâm veya Türk ülkeleri arasındaki her türlü siyasi, ticârî, kültürel ve ekonomik ilişkilerin arkasına Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm tabuları yerleştiren ve özellikle bu isimlerle kitap yayınlayan Landau, Moez Kohen konusunda bugün bir adım daha ileriye gitmiştir. Moez Kohen'in kimliğini dikkate almadan Tekin Alp ismini çarpıcı bir şekilde kitaplaştırmıştır: *Tekinalp, Turkish Patriot* [Tekinalp, Türk Vatanperver] (1883-1961) (İstanbul ve Leiden, 1984). Bunların arkasında sömürge politikasının önemli bir vechesini görmek mümkündür: Tıpkı Pan-İslamizmde olduğu gibi, Pan-Türkizmde de bunu kendi politikalarına mesnet teşkil edecek şekilde savunan kişilere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı gerçek Türkler savunmayınca Türk görünenlere savundurmak, böylelerini koruyup kollamak yoluna gidiliyor. Tekin Alp'e benzer iddialar Cemaleddin Efgani'den de gelmiştir. Bu iki şahıs arasında çok önemli bir paralellik vardır: Birincisi saf bir Türk ismi kullanırken, ikincisi de asıl ülkesini, ırkını ve mezhebini gizlemek üzere Afganistan'a menûbiyetini çağrıştıran "Efgani" ismini tercih ediyor, böylece Sünnî dünyasında Şiî

Pan-Türkizm ile alâkalı bu açıklamalarımızdan sonra, Türkistan kurtuluş hareketleri ile İttihad ve Terakkî liderlerinin Türkitan ilgisine geçelim.

"Enver, Talat ve Cemal öyle kimselerdir ki, sadece Avrupa'nın değil fakat dünyanın da barışını bozmaları için kendilerine bir daha fırsat verilmemelidir."[1] Gerçekten de başta Enver Paşa olmak üzere bu ekibin şu veya bu pan hayallari, ile sadece Osmanlı devletinin değil, Türkistan'ın da emparyelist güçlere açılmasında bir merhale teşkil etmiştir.[2] Yalnız bu hükmü verirken diğer bazı hususları da gözden kaçırmamak gerekir. Almanya'nın Orta Asya Türklerini kullanmak istemesi uğrunda, son Türkolojik çalışmalar kılıfı altında ortaya atılan teoriler yanında, Moez Kohen'in Türk masal kahramanı ismi altında bir kitap yazarak hemen bunun Almanya'da basılması ve dünya çapında şöhret bulmasının sebepleri ne olabilir? Eğer Enver Paşa, bu hayallarinden dolayı tarih önünde mahkûm ise bu hayallare zemin hazırlayanlar, bunları pişirdikten sonra, cesareti, tecrübesi ve bilgisini çokça aşmış olan beyinlere şırınga edenlerin de hissesi düşünülmelidir. Enver Paşa ve ekibini, bu maceralardan sorumlu tutmak yerine, bu olayların başlangıcının sebebi olan Almanya'ya güvenip teslim olmalarındaki hatasıyla ele almak gerekir.[3]

Enver Paşa da elbette ülkesi ve halkı için iyi niyetler beslemekteydi. Bununla beraber, barışın bozulmasının faturası, Osmanlıya ve Enver Paşa'ya çıkarılırken, Türkistan halklarına bağımsızlığın haram kılınmasının en muşahhas gerekçesi olarak birçok kaynaklarda Enver Paşa'ya atıfta bulunulmaktadır.[4] Halbuki Enver Paşa Türkistan'a savaşmak, Türkistan'ı kurtarmak için değil, şehid olmak için gitmiştir.[5] Enver Paşa'nın Mustafa Kemâl'in önderliğinde millî mücadeleyi başlatan bir Türkiye'de yerinin olmadığı, dikkate alınması gereken önemli bir gerçektir.[6]

---

kimliğine karşı gelecek tepkileri önlüyor. Efganî'nin, Osmanlı ve Halîfe için Hindistan'a gidip yardım topladıktan sonra, Türkistan'a geçerek buradaki Türkleri birleştirip İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı ayaklandırmayı teklif ettiği, muhtemelen sadrazama yazmış olduğu mektubunu, M. Kohen'in 40+10=50 milyon formülü vesilesiyle burada tekrar hatırlatalım.

Ayrıca 1330 [1915]da Tekin imzasıyla neşredilen *Turan* adlı eserin Moez Kohen'le bir ilişkisi olmadığını, fakat Ahmed Ferid Tek (1878-1971) olduğunu belirtelim. Bu hususstaki yanlış kanaatler ve bir değerlendirme için bkz.: Ali Birinci, "Müsteâr Çıkmazında Bir Kitap: Turan", *Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, (İstanbul, 1992) ss. 17-22.

[1] Theron J. Damon, "Turk–And Turks", *ASİA The American Magazine on the Orient*, January 1920, s. 99.

[2] Öte yandan Pan-Türkizm, önemli olduğu diğer bir bölge olan Kafkaslarda da Türklerin lehine sonuç vermemiştir. Pan-Türkçü fikirler, Türk olmayan unsurlar arasında hatta Müslüman olanlarda bile kıskançlıkların ortaya çıkmasına sebep oldu; Caroe, *Soviet Empire,* s. 46.

[3] II. Abdülhamid'e göre, bir devlete angaje olmak yerine, Avrupa devletlerine karşı izlenebilecek en iyi politika tarafsızlık idi ki ana hatlarıyle sonuna kadar bunu uygulamaya çalışmıştır; BOE, 9-1820-72, 8-2609-77-3 ve 9-2827-72-4; A. Çetin, ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul, 1976), ss. 31-39, 47-55, 56-61.

[4] Günümüzde de Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki iktisadî ve kültürel münâsebetlerin gelişmesine karşı oluşan ittifakın asıl gayesi, petrolden Türkiye'ye hisse vermemek olduğu halde, Pan-Türkizm tehlikesiyle bu niyetler gizlenmektedir.

[5] Togan, *Hâtıralar* ve *Bugünkü Türkili*; Enver Paşa'ya temas eden bahisler.

[6] Enver Paşa ile Mustafa Kemal ilişkilerinin temelini teşkil eden hadise, ilgili kaynaklarda görmemezlikten gelinmiştir. Bu hadise, Çanakkale savaşları devam ederken, aralarında meydana gelen kavga sonucunda, Enver Paşa'nın yüzünden Mustafa Kemal'in sol gözünü kaybetmesidir. Meselâ Aydemir'in üç ciltlik kitabında bu olayın aslının zikredilmemiş olması, şâyân–ı hayrettir.

Kendisinin millî mücadeleye katılmak için vâki olan talebinin de Mustafa Kemal tarafından reddedildiği bilinmektedir.[1] Kaldıki, aralarında şahsî bir geçimsizlik bulunan Mustafa Kemal'siz bir Türkiye'de de Enver Paşa'ya yer yoktur. Çünkü İstanbul hükûmeti muktedir olsaydı, yine Enver Paşa'yı Türkiye'de Divân-ı Harpçe verilip Sultan tarafından onaylanmış ağır bir mahkûmiyet kararı beklemekteydi: Askerlikten tard, bir yıl medenî haklardan iskât.[2] Artık o, «Damad-ı Şehriyârî» olarak Almanya'da yaşamaktansa, Türkistan'da şehid olmağı kişiliğine ve mazisine daha uygun bulmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı ile Cihâd-ı Ekber'in ilânından sonra Türkistan'da propaganda faaliyetlerinin başlatıldığı, bu uğurda başta Enver Paşa olmak üzere

---

Bilal Şimşir'in ulaştığı bir İngiliz belgesi (*İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938,* Cilt III, Ocak-Eylül 1921, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979; ss. 96-97) bu olaya kısaca temas ederken, böyle bir olayın meydana gelmesinin Mustafa Kemal açısından psikolojik temellerini de kısaca vermektedir. Belgenin tamamı şöyle:
İstanbul'da İngiliz Genel Karargahından (General Harrington'dan) İngiltere Savunma Bakanlığı'na. Şifre Telgraf. 29 Ocak 1921. No 1. 9821. Gizli. 9817'nin devamı.
"Mustafa Kemal'in karakterini kısaca anlatır. Onun eski komutanı (A), okul ve kolej arkadaşı (B), İstanbul'daki milliyetçi temsilcisi (C), Mütâreke Komisyonu Üyesi, sâbık mâliye bakanı (D) kendisini yakînen tanır. Verdiğimiz bilgiler aşağıdaki şekliyle bu zattan alınmıştır. 1–1881'de Selanik'te, mümtâz olmayan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 2–İlkokul ve askerî rüşdiyeyi Selanik'te okudu, oradan 13 yaşındayken Manastır'daki askerî idâdîye geçti, nihâyet harbiyede askerî tahsîlini tamamladı. 3–Hem çocukluğunda hem gençliğinde çalışkan ve dikkatli bir kişi. 4–Abdülhamid'in baskıcı rejimine düşman olan bir çevrede askerî tahsîlini yaptı. Bunun neticesi gittikçe artan şiddetli milliyetçilik. Devrimci fikirleri ve hırslı rekâbetçiliği ile araştırıcı tabiatı, giderek hırçınlaşması sebebiyle arkadaşları arasında temâyüz etti. 5–Harp akademisine girerek derslerini üstün başarılarla verdi. Daha başarılı arkadaşlarını kıskanır ve kendisiyle dostluk kurmak mümkün olmayan parlak bir genç olarak temâyüz eder. 6–1905'te kurmay yüzbaşı olarak Hayfa bölgesine gönderildi. 1907'de Selanik Erkân-ı Harbiyesi'ne tâyin edildi. Orada İttihad ve Terakkî'ye katıldı ve İtalyan locasına kaydolarak masonluğa girdi. 7– Gösteriş mübtelâsı olduğu halde, iyi bir vatanperver ve kıymetli bir kurmay subay olarak büyük savaşa ilgi duydu ve çıkacağını sezdi. 8–1913'te Sofya'daki Türkiye Askerî Ataşeliği'ne tâyin edildi. Orada sefahata mübtelâ oldu ve zührevî hastalığa yakalandı. Bu olay sonucu hayatı hor görme ve hayattan nefret etmeye başladı. Kendisini kadınlardan uzak tuttu, homoseksüel ilişki düşkünü ve nihayet alkol mübtelâsı oldu. 9– Meslek hayatındaki dikkatsizliği sonucu, Gelibolu'da kasten Liman Von Ders'e karşı geldi. Bu Enver Paşa ile şiddetli kavgasına yol açtı ve neticede Mustafa Kemal onun kumandasından ayrıldı. Bu kavgada Mustafa Kemâl bir gözünü kaybeteti. 10– Enver Paşa ve Alman kumandanla kavgaları, şimdiki Sultan'ı (o zaman Veliahd Vahdettin), Avusturya–Macaristan İmparatoru'nun taç giyme münâsebetiyle, Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Fırkası unsurlarını dengelemek maksadıyla, Mustafa Kemal'i Viyana'ya gidecek ekibe refâket etmeye sevketti. Onu 1919 Mayıs'ında Anadolu'ya gönderen Sultan'dı. Bunu bilhassa Pontus Cumhuriyeti ile ilgili Yunan isteklerini önlemek maksadıyla yaptı. Bunun için ona 40.000 Türk altını verdi. Gerçi sözde Kuzey Bölgesi Müfettişi olarak gönderiliyordu. 11– Bugün onun nispeten iyi durumu gerçeğini kaâle almadan, onun bu haysiyetsiz yöntemlere başvuracağını zannetmek için bir sebep yoktur ve hemen hemen birlik taraftarı liderler arasında, küçük çapta dahi olsa, kesinlikle zimmetine para geçirmemiş tek kişidir. Son olarak akıcı bir hitâbeti var ve akıllı bir politikacıdır. Fakat bütün ihtimalleri düşünerek büyük bir işi planlayamayacak kadar bencildir. Fedâî takımı için [muhtemelen millî mücadeleciler, A.Y.] iyi ve tecrübeli bir lider. Bir taraftan kızılların muhtemel ilhâkıyla kandırır, diğer taraftan Avrupa'ya meydan okur." *Aynı eser*in 309-310. sahifesinde, Mustafa Kemal başlıklı, daha zayıf kaynaklara dayanan belge de ise, "Savaşta pervâsızca cesâret gösterdiği ve bir gözünü kaybettiği söylenir. Onun Enver Paşa ve Almanlarla münâsebetleri en kötü olanıydı;" şeklinde bir ifâde bulunmaktadır. Bu kaynak, Mustafa Kemâl'in gözünü kaybetmesi ile Enver Paşa arasında ilişki kurmamakla beraber, –kanaatimizce gözünü savaşta kaybetmiş olsaydı, bu kahramanlık örneği de diğerleri gibi en az belli çevrelerde daha rahatça yazılır ve söylenirdi– asıl konumuz Enver Paşa ile ilişkisinin çok kötü olduğunu görüyoruz.

[1] "Enver Paşa", Türk Ansiklopedisi, XV, s. 229.

[2] *Aynı yer*.

Teşkilât-ı Mahsûsa ve İttihâd-ı İslâm öncüleri tarafından iç karışıklıklar çıkarmak, Pan-İslâm siyâseti doğrultusunda çalışmak ve cihada taraftar toplamak üzere Türkistan'a temsilciler gönderildiği iddiaları bulunmaktadır.[1] Bu iddiada muşahhas olarak zikredilen isim olarak da Enver Paşa'yı görmekteyiz. Enver Paşa'nın Cihâd-ı Ekber ilânındaki rolü bilinmektedir. Paşa'nın kişiliği, hayatı ve son Türkistan mâcerası bir yana, zâten Türkistan Türklerinin bağımsızlık veya hak arama mücadeleleri, Cihâd-ı Ekber'in dışındaki bir gelişmedir. Meselâ 1916 yılında Türkistan'da meydana gelen isyânın sebebi, Pan-İslâm değil, Türkistan halkının Rus ordusunda askerlik yapmaktan kaçınmasıdır.[2] Üstelik Rusya'nın yönetimi altında yaşayan Türkler o kadar sıkı bir nizam altında bulunmaktaydılar ki, bağlı oldukları devlete isyân etmeleri âdetâ imkânsızdı.[3]

1917 Ekim ihtilali ile, ihtilal beyannâmesinde belirtilen her ülkeye bağımsızlık verilmesi vaadi, Türkistan'da ve diğer Türk halkları arasında büyük heyecana sebep olmuştur. Türk halklarının bundan sonraki kaderleri ile ilgili geniş çaplı tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalarda ileri sürülen görüşleri genel olarak iki sınıfta toplayabilirz: Türkistan ve diğer Türk halklarını kapsayan tek bir Türk devleti ve müstakil Türk devletlerinin oluşturduğu Türk konfederasyonu. Her iki grubun da gerekçeleri, bilhassa Rus emperyalizmine karşı Müslümanların her türlü haklarını koruyup geliştirebilecekleri, bağımsızlıklarını teminat altına alabilecekleri en uygun yönetime ulaşmaktı.[4]

Bu dönemde hazırlanan bir İngiliz resmî raporu ise, Türk menşeli kavimlerin birleşmesinin imkânsızlığını belirterek, Almanlarla işbirliğinin Hindistan'a zarar verebileceğine işaretle şöyle der:

"Bütün Turan kavimlerinin, Türk, Moğol, Fin, Macar, Oğuz kavimlerinin birleşmesi demek olan Panturanizm boş laftan ibarettir. Ne coğrafî ve ne de ictimâî şartlar buna müsaittir. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve İdil sahalarındaki Müslüman Türklerin birleşmesi de dinî, medenî ve coğrafî bakımdan mümkün olsa bile, millî şuur itibariyle geri kalmış, siyasetten gafil ve zevksiz olduklarından, en faal zümrelerinden olan Anadolu Türkleri de gittikçe azaldığından bir tehlike teşkil etmez. Fakat bu hareket bugün Kafkasya'da olduğu gibi, Almanların eliyle teşkil edilecek olursa, keza Türk kavimlerinin beşte birini teşkil eden cesur ve cengâver İran Türkleri kendilerinin Kafkasya'daki kardeşleriyle birleşir ve propaganda sayesinde Osmanlılarla da sıkı münsebet tesis edebilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti için tehlike teşkil edebilir."[5]

---

[1] İlk bakışta İslâmîden ziyâde terörist bir çağrışım için kullanılmaya uygun olan «İslâm İhtilâl Cemiyeti» ile Cemal Paşa'ya böyle bir rol verilmek istendiğine işaret edelim; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 455; Landau, *Pan-Turkism,* s. 100, 104; Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler*, s. 191.

[2] Hülagü, *a.g.e.*, s. 192. Türkistan'da 1916 hadiselerini tahlil eden bir çalışma için bkz.: Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Baltimore, 1954). Eserin Orhan Türköz tarafından yapılmış olan Türkçe'ye tercümesi baskı safhasındadır.

[3] Hülagü, *a.g.e.*, s. 257.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 356-361.

[5] *A Manual on the Turanians an Pan-Turanism,* compiled by the Geographical Section of the Naval Intellegence Division, Naval Staff and Admirality. Printed by Fredrich Hall (Oxford, 1918)

Tekrar edelim: Gaspıralı ile başlayan ve Enver Paşa ile bitirilen[1] Pan-Türkizm veya Rusya için aynı şeyi ifâde eden Pan-İslâmizm hareketi, başta isimlendirme safhasında sömürgeci ülkeler politikası istikâmetinde kullanılmıştır. Bennigsen, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm kelimelerini, kastettiğini "kolayca ifâde edebilmek için" bunları zikretmek mecbûriyetinda kaldığını söyler.[2] Bu hareketler ne bir siyâsî hareket ne de sosyal veya ekonomik bir doktrindir. Birlik için bir çerçeve veya bir program olan bu hareket, her hangi bir politik sisteme karşı uygulanabilir ve onun bu özelliği günümüze kadar hayatta kalmasının enerji kaynağı ve sebebidir.[3] Bütün Türk halklarını tek bir devletin yönetimi altında birleşmesini teklif eden veya savunan, bir kaç genellikle gayr-i Müslim hariç,[4] bugüne kadar kimse çıkmamıştır.[5] Adriyatik'ten Çin seddine Türk dünyası, sosyal ve kültürel bir birliktir. Bu alandaki Türklerin haklarını savunmak, onların ekonomik ve kültürel haklarına sahip çıkmak, geliştirmek, nihayet siyâsî bağımsızlıklarını savunmak, bir pan hareketi veya siyâsî birliği hedeflemek değildir. Esâsen bunun imkânsızlığı için bir sürü sebep vardır.

Yakın tarihte konuya temas eden hemen bütün araştırmacılar bu hareketler için 'pan'lı isimlerin esas alınmasının yanlışlığına ve emperyalist güçlerin, siyâsî çıkarları ile ilgili yönlerine işaret ettiler.[6] Bununla beraber bunun yerine kullanılabilecek kelime olmadığını, Bennigsen'in yukarıda aktardığım cümlesinde ifadesini bulduğu gibi, düşünceyi kolayca ifâde edebilmek için bunları kullanmak zorunda kaldığını gördük. Bugüne kadar 'yanlış' kullanılan ve bugün de emperyalist politik maksatlara hizmet eden böyle bir yanlışa teslim olmayıp bu çalışmamdan sonra şu kelimeleri, belli bir tartışma döneminden sonra, daha iyisini veya uygununu bulamaz isem, kullanmaya karar verdiğimi belirteyim:

Hür-Türk, Hür-Türkçü, Hür-Türkçülük; Hür-İslâm, Hür-İslâmcı, Hür-İslâmcılık

---

ss. 222-223; zikreden Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 562-563; Togan bu raporu hazırlayanın Sir Denision Ross olduğunu, bizzat kendisinden öğrendiğini yazar.

[1] Bazı kaynaklar, Pan-Türkizm'in birinci dönemini Enver Paşa'da bitirirler. Sultan Galiyev'in pasifleştirilmesi veya gözden düşmesi, Basmacı isyanlarının sona erdiği 1920'lerin sonu veya 1928-38 arası Türk aydınına karşı girişilen imhâ hareketinin tamamlanmasını, Pan-Türkizmin bu devresinin sonu olarak kabul edilebilir ve edilmektedir.

[2] Alexandre, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects,* s. 3.

[3] Nitekim Gaspıralı'da olduğu gibi muhâtabı muhâfazakâr bir monarşi veya yumuşak bir liberal demokrasi, hatta sağ kanatlı sosyalizm ve hatta 1917'den sonra Marksizm-Leninizm; Bennigsen, *a.g.e.,* s.3.

[4] Bunların en önemlileri Macar Musevisi olan Vambéry ile yine Musevi asıllı Tekin Alp takma adlı Moez Kohen'dir. Vambéry, Pan-Türk imparatorluğununu sınırlarını şöyle çizer: Bu devletin sınırları Adriyatik sahillerinden Çin'e uzanan, müşterek dili, dini ve tarihi olan kavimlerin bulunduğu bölgeyi kapsar; Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, s. 2.

[5] Nâdir Devlet, 2 Kasım 1994'te yaptığımız görüşme, Gözetepe.

[6] Bu hususta yerli ve yabancı kaynakların görüşlerini bir çok yerde aktardık. Münhasıran bu hareketleri işleyen, Azmî Özcan, Cezmî Eraslan, Mümtaz'er Türköne, Gökhan Çetinsaya ve Metin Hülâgü'nün adı geçen eserleri yabancı araştırmacılardan Bennigsen'e ilâveten Albert Hourani, Nikki R. Keddie, F. Kâzemzâdeh ilk akla gelenlerden olarak, her vesîle ile bu yanlışlığı dile getirir.

EK IV:

Rusya'da Müslümanlara Yapılan Baskı Hakkında *Novesty* Gazetesinden İki Makale[1]

Bâb-ı Âli, Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye, Tercüme Odası

Hâriciye Nezâreti Celîlesine 10 Eylül 83 tarihiyle Petersburg Sefâret-i Seniyye'sinden vârid olan tahrîrâtın tercümesidir:

Biraz vakitten beri Rusya matbûâtının neşriyat-ı vâkıası, şâyân-ı arz u iş'âr olmadığı halde bu hafta «*Novesty*» gazetesi Rus hükûmetinin tebaa-i Müslimesi hakkında ittihaz eylediği meslek-i siyâsîye dâir birbirini müteâkip iki bend derc ve neşr etmiş olduğundan işbu mes'ele-i mühimmeyi esâsen tedkîk maksadıyla bir takım neşriyâta mebde' olacak gibi görünen şu iki bendi leffen huzûr-ı sâmî-i nezâret-penâhîlerine takdîme müsâraat eylerim. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

«*Novesty*» gazetesinin fî 6 Eylül 83 tarihli nüshasında münderiç bend-i mahsûsun tercemesidir.

Rusya ahâlisinden pek çoğu hükûmet tarafından *ale't-tevâlî* [sürekli] *umûr-ı zâtiyelerine* [şahsî işlerine, özel hayatlarına] vukû bulan müdâhaleden dolayı cidden ve bihakkın hoşnudsuzluk gösteriyor. Müdâhalât-ı vâkıa devletçe bazı esbâb-ı mübremeye mebnî olmayıp, kısmen idâremiz tahtında bulunan milel–i muhtelifenin şerâit-i mezhebiye ve âdât-ı husûsiyelerine *adem-i vukûfumuzdan münbais* [bilgisizliğimizden kaynaklanan] yanlışlardır. Ve kısmen dahî *milel-i merkûmeyi* [adı geçen milletleri, Müslümanları] *Rus milleti hey'etine ifrâğ etmek* [Ruslaştırmak] ve kendilerini cebren bir medeniyet-i âliyeye alıştırmak hakkındaki arzumuzdan neş'et eylemektedir. Rusya'nın şarkda terakkî-i esbâb-ı medeniyete hizmet eylemek vazîfesiyle mükellef olduğu efkâr-ı umûmiyede takarrur eylemiş bir keyfiyet olup, devletimizin mevkı-ı coğrafyası dahî bu fikri te'yîd eyler. Mademki vicdânen böyle bir me'mûriyetle mükellefiz, bunun gerek ihtiyârî gerek hasbe'l-vazîfe *nazar-ı îtinâya almaklığımız* [dikkate almamız] iktizâ eder. Her şeyden evvel şurasını tahattur etmeliyiz [hatırlamalıyız] ki bizim vazifemiz *zîr-i himâyemizde* [himâyemiz altında, işgâlimiz altında] bulunan ahâliyi nâil-i saâdet ve bahtiyârî etmeğe ve ma'nen ve mâddeten istihsâl-ı esbâb-ı huzûr ve refahlarına çalışmaktır. Vesâit-i mezkûreyi bulmak için ahâli-i merkûmenin ihtiyâcât ve âdâtlarını ve i'tikâdât-ı mezhebiyelerini *bi'l-etrâf* [etraflıca] veya âdât ve akâyid-i mezhebiyelerine dokunur bir takım harekât ve mu'âmelât ile kendilerini gücendirmemek ve haklarındaki *hüsn-ü niyyâtımızdan* [iyi niyetlerimizden] şüpheye düşürmemek *lâ-büddür* [zarûrîdir]. Eğer terakkî-i medeniyete mu'âvenet vazîfesiyle mükellefe isek, bu vazîfe falan veya filân milleti bir takım *tedâbir-i zecriye* [zoraki, baskıcı tedbirler] ile zayıflatmak ve ma'bedlerini tahrîb etmekle değil fakat tedrîcen ve *bir gûna* [her hangi bir] tazyîk altında olmayarak milel-i gayr-i mütemeddinenin [medenîleşmemiş, batı kültürüne sahip olmayan milletlerin] âdât ve mezheplerine riâyet ve kendilerine hissiyât-ı insâniyetkârâne telkîn eylemekle *husûl-pezîr* [hâsıl] olabilir. *Hayfâ* [ne yazık]

[1] BOE, Y.A.HUS, 175-23, 1301, M. 14 [15 Kasım 1883]. Köşeli parantez içindeki açıklamalar, bir önceki italik kısmın açıklaması olup, tarafımızdan yapılmıştır; A.Y.

ki bizim hareketimiz bu merkezde olmadığı gibi tuttuğumuz meslek dahî şu vazîfe ile mütenâsip değildir. Meselâ Rusya ahâlisinin kısm-ı âzâmını teşkîl eden Müslümanları ele alalım. Şimdiye kadar bunları *tarîk-ı medeniyete* [medeniyet yoluna, batılılaşmaya] sevk için vukû bulan teşebbüsâtımızdan bir hüsn-i netîce hâsıl olmadı. Rusya'da bulunan ahâli-i İslâmiyeden bir kısmı yani Kırım ve Besarabya ve Kafkasya Müslümanları haklarında gösterdiğimiz muâmele-i lütûfkârâneyi takdîr edemeyerek hicret ettikleri gibi kısm-ı diğeri dahî hicret edemeyerek *ez-ber-i* [gönülden] maîşete kanâat ile âlem-i inzivâya çekildiler. Bizim ile *milel-i sâire beyninde* [diğer milletler arasında] *revâbıt-ı muhabbet* [sevgi bağı] ve *ittihad-ı menâfî* [menfaat birliği] husûsuna çalışacak yerde bunları Rus milletinden *tebrîd ederek* [soğutarak], *ahvâl-i meşrûhaya mebnî* [açıklanan durumlara binâen] Rusya'da *mütemekkin* [yaşayan] ahâli-i İslâmiyenin vatanları olan Rusya'ya müteallik mesâile aslâ ehemmiyet vermemeleri şâyân-ı taaccüb değildir. Bunun esbâb-ı mûcibesini ise İslâmiyet'de değil belki *vezâif-i terakkî-cûyânemizin* [terakkî ettirme, batılılaştırma görevlerimizin] *sûret-i icrâsında* [tatbik şeklinde] *taharrî eylemeliyiz* [aramalıyız]. Zîra dînen muhabbet-i vataniyye ve hükümdârlarına sadâkatle *me'lûf* [bağlı] ve mükellef olan ahâli, *hâl-i infirâdda kalmak* [yalnız başına yaşamak, toplumdan uzaklaşmak] ve politikaca izhâr-ı husûmet eylemek için yaradılmamışdır.

Müslümanlar dâimâ vatanlarının en sâdık hâdimlerinden ma'dûd olup, Rusya'nın *zîr-i idâresine* [idâresi altına, işgâli altına] dâhil olalıdan beri istikâmet ve sadâkatlerince aslâ şüpheye mahal vermemişlerdir. Hattâ bir hayli vakitten beri Rusya imparatorları maiyyetlerinde bulunan asker-i hâssayı ahâli-i İslâmiyeden intihâb ediyorlar. Zîra bunlara cümleden ziyâde emniyet olunabilir. Şu itâat ve inkıyâd Müslümanlar ile Ruslar beyninde münâsebât-ı dostî husûlüne bir *esâs-ı müstahsen* [iyi bir temel] ise de esâs mes'ele işbu maksada nasıl vâsıl olunacağını bilmektir. Bu mes'ele devletin menâfi-i umûmiyesine *îrâs-ı halel etmeksizin* [zarar vermeksizin] Müslümanların *ale'l-umûm* [umûmiyetle] nâil-i saâdet olmaları, Ruslarla *akd-i rişte-i ittihâd eylemeleri* [aynı kaderi paylaşmaları] için Rusya me'murlarıyla kendileri beyninde ne yolda münâsebât cereyân eylemelidir; ve bunlara ne sûretle «neşr-i maârif olunmalıdır» gibi bir takım *mesâ'il-i husûsiyeyi* [husûsî meseleleri] şâmildir.

Ahâli-i İslâmiye ile olan *münâsebât-ı câriyemizden* [mevcut münasebetlerimizden] politikamızın hiç bir vakit *kavâid-i muayyeneye* [muayyen kâidelere] *mübtenî olmadığı* [dayanmadığı] ve *ahâli–i merkûme* [adı geçen halklar] hakkında ittihâz olunan tedâbirin yalnız sebatsızlıkla değil ekseriyâ yekdiğerine *mübâyenetle* [aykırı olmakla] *müştehir olduğu* [şöhret bulduğu] *müstebân olur* [açıkça görülür]. Ezcümle bazı kere ahâli-i İslâmiyenin muhâcereti teşvîk ve ba'zen men' olunduğu gibi ba'zen dahî *ihtiyâcâtına adem-i vukûfumuz* [ihtiyaçları hakkında bilgisizliğimiz] cihetiyle hiç bir işe yaramayacak bir takım mekâtib-i İslâmiye te'sîs edildi. Ve mekâtib-i mezkûreye ahâli-i İslâmiyece *adem-i hoşnûdîyi mûcib olacak* [memnûniyetsizliğe sebep olacak] usûller vaz' olundu. Rusya'da bulunan milel-i muhtelifeyi, *Rus milleti hey'etine ifrâğ* [Ruslaştırma] maksadıyla *ittihâz eylediğimiz meslek-i politika* [uyguladığımız politika] pek yanlış olup, şu madde ise kâbil-i icrâ değildir. İmdi hükûmet mücerred bir hatâ-yı kadîm olan ve mükellef olduğu vazîfeye dahî mugâyir bulunan bir politikadan sarf-ı nazar eylemelidir. *Hayfa* [ne yazık] ki

şu *cezm ü i'tikâdın* [kanaat ve görüşün] *tevessu' ve ta'mîmi* [yaygınlaşması ve kabul görmesi] daha pek çok vakte muhtaçtır.

«Novesty» gazetesinin fî 10 Eylül 83 tarihli nüshasında münderiç bend-i mahsûsun tercümesidir.

Bundan evvelki bend-i mahsûsumuzda Rusya'da *mütemekkin* [yaşayan] ahâli-i İslâmiyeyi âdetâ *Rus milleti hey'etine ifrâğ* [Ruslaştırmak] için ittihâz olunan tedâbirden ve bu babdaki teşebbüsâtımızın fâidesizliğinden bahs etmiştik. Cemâat-i İslâmiyenin ahvaline vukûf-ı tâmmemiz hasebiyle şu teşebbüsün muhâl olduğu *cezm ü i'tikâdındayız* [kanaatindeyiz]. Cemâat–i mezkûre be-gâyet kavî ve metîn olmakla beraber o derece münferid bir halde yaşamaktadır ki şimdiye kadar ale'l-husûs bizim ittihâz eylediğimiz tedâbir ile haklarında icrâ-yı hükm ve te'sîre mevaffak olamadık. Ahâli-i İslâmiye âlât-ı tedâbir-i mezkûreden dolayı *izhâr-ı nâ-hoşnûdî ediyorlar* [memnûniyetsizliğini dile getiriyorlar]. Bundan on sene evvel Kazan sancağı dâhilinde vâki Tatar mekâtibi müfettişi ile Kazan'daki ulemâ ve müderrisîn beyninde bir ihtilâf zuhûr eylemişdi. Şöyle ki müfettiş-i *mûmâ-ileyh* [bahsi geçen] müderrislere birer Rus muallimi bulundurmak husûsunda ısrar ve aksi takdirde *medâris-i mezkûreyi* [mezkûr medreseleri] *sedd ü bend ettireceğini* [kapattıracağını] ihtâr eylediği halde, ahâli-i İslâmiye medreselerde ulûm-i dîniyye ta'lîm olunduğunu *bi'l-beyân* [beyân ederek] şimdiye kadar taleb-i vâkıa muvâfakattan *istinkâf eylemişlerdir* [çekinmişlerdir]. *Medâris-i merkûmede* [bahs-i geçen medreselerde] sırf ulûm-ı dîniyye ta'lîm olunmakda olup bundan maksat dahî *mevleviyyet* [mollalık, kadılık] ve müderrislik için adam yetiştirmektir. Bu mekteplerde maârif-i umûmiyeye müteallık hiç bir fen tedrîs olunmaz. Programları *kavâid-i mezhebiye-i İslâmiyeye münhasırdır* [İslâm dîni esaslarının tahsîline ayrılmıştır]. Tatar mekteplerinde *elsine-i ecnebiye* [ecnebî diller, Rusça] tedrîs ve ta'lîm olunmamasına fevkalâde dikkat ve i'tinâ olunur. Şu keyfiyet ise ahâli-i İslâmiyenin ulûm ve maârife olan *adem-i rağbetlerinden* [ilgisizliklerinden] neş'et etmeyip, yalnız medâris-i mezkûre ne sebebe mebnî te'sîs olunmuş ise o maksadı mahâfaza eylemek içindir. Bittecrübe sâbit olduğu üzere *eshâb-ı servetten bulunan* [zengin] Müslümanlar, çocuklarını Rus mekteplerine göndermekte ve tahsîl ve terbiyelerine dikkat eylemektedirler. Müslümanlar öteden beri medâris-i mezkûreyi sırf *mekâtib-i mezhebiyeden addeyledikleri* [dînî mekteplerden saydıkları] halde mekâtib-i mezkûre dersleri meyânına cebren Rus lisânının ithâlini taleb etmek, *müessesât–ı mebhûse* [bahsedilen müesseseler] aleyhinde bulunmak demek olup böyle bir hareketin kemâl–i nefretle telakkî oluncağı *derkârdır* [âşikârdır]. Efkâr-ı İslâmiyeye açıktan açığa mugâyir ve muhâlif bulunan bu misillu tedâbirden dolayı bittabii Müslümanların *havf u ihtizârları* [korkmaları ve sakınmaları] ân-be-ân *tezâyüd eylemektedir* [artmaktadır]. Mekâtib–i mezhebiyenin emr ü idâresi her tarafta *rehâbîne* [ruhban sınıfına, papazlara] tevdî olunur iken İslâm mekteplerinin müstesna tutulması ve *mezâhib-i sâireye mensup adamların zîr-i nezâretlerinde* [başka dine mensup olanların kontrolünde] bulundurulması kendilerince garîb görünüyor. Müslümanlar, Rus lisânının neşr ü ta'mîmi zımnında sarf olunan bunca mesâî ve ikdâmâttan bir *maksad-ı hafî* [gizli maksat] olduğu *efkârına zâhib oluyorlar* [düşüncesine kapılıyorlar]. Binâen aleyh maârif nezâretinin ol babdaki teleb ü ısrârı *vâhî ve bî-esâsî* [boş ve temelsiz] olduktan başka medâris-i mezkûrenin hükûmetten bir gûne iâne almaksızın

mütemevvillîn-i İslâmiye [Müslüman zenginler] tarafından sûret-i mahsûsada idâre olunmakta idiği nazar-ı i'tinâya alınır ise müdâhalât-ı vâkıâ pek münasebetsiz görünüyor. Mezkûr mevleviyete intihâb olunan zevâtın Rus lisânına âşinâ olmaları ve bazı mertebe ulûm ve maârif tahsîl eylemiş bulunmaları taleb olunmakta olduğu cihetle bir çok mevleviyetler münhal kalıp bu ise devletin *menâfı'-i sahîhasına tevâfuk etmez* [gerçek menfaatleriyle bağdaşmaz]. Binâen aleyh ahâli-i İslâmiyeye ol babda *serbest-i kâmile* [tam serbestlik] vermek ve onları tahsîl-i maârif husûsunda milel-i sâire ile *siyân* [müsâvi] tutmaktan başka yapacak bir şey yoktur. Tedâbir-i zecriyeye mürâcaattan fâide yerine zarar görünüyor.

ALTINCI BÖLÜM:

TÜRKİSTAN HALKLARININ MİLLÎ MÜCADELESİ

Türkistan, Rus işgâli altında yeni yüzyıla girerken, Türk aydını ve halkı Rus yönetimini yakînen tanımış, geçmişteki kendi hatalarınının birçoğunun farkına varmış, birşeyler yapmanın zamanının geldiğini anlamıştı.

Rusya'nın Japonya karşısında mağlûbiyeti ve iç isyanlarla beraber, belli bir fikrî seviyeye gelmiş olan Türkler arayış içerisinde olup, müşterek hareket tarzı bulmaya çalışmaktadırlar. İlk genel toplantı, Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da, tedbirli olmak için bir vapurda yapıldı. 150 civarında delege bulunmaktaydı ve Gaspıralı başkanlardan biriydi.[1] Abdürreşid İbrahimov, birliğin sadece Rusya'daki Müslümanlar için değil, fakat bütün Müslümanları kapsayacak şekilde olmasının lüzûmunu dile getirdi.[2] Bu toplantı ile yaklaşık yirmi sene önce Gaspıralı'nın tek başına çıkardığı gazetenin başlattığı Müslümanların haklarını savunma hareketi, belli bir siyâsî seviyeye gelmiş oldu. 1903 yılında, *Tercüman'*ın yayın hayatına girişinin 20. yıldönümü kutlanırken, Türkistan ve Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde, *Tercüman'*ın sağında ve solunda, yahut ona tepki olarak, fakat Müslümanların haklarını savunan bir sürü gazete, dergi çıkmıştır.[3]

1904 yılında yapılan Fransız-İngiliz sözleşmelerinden sonra, 1907 yılında da Rus-İngiliz sözleşmesi gerçekleşiyor ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk adımı atılıyor. Savaşın merkezi durumundaki Osmanlı, bir taraftan Anadolu Ermeni olayları ile meşgul edilirken diğer taraftan Balkanlar'daki varlığı safha safha ortadan kaldırılıyor. 1908 yazında önce II. Abdülhamid Meşrûtiyet'i ilan etmek zorunda kalıyor, bir müddet sonra Bulgaristan bağımsızlığını ilan ediyor, Avusturya Bosna Hersek'i ilhâk ettiğini ilan ediyor ve Girit Yunanistan'la birleşiyor. Ve nihâyet, 1909'a gelindiğinde, tutarlı politikaları ile sömürgeci ülkelerin hesaplarını yarım asır geciktiren, Doğu'daki emperyalist programın en büyük engeli olan[4] Sultan II. Abdülhamid tahtından indiriliyor. II. Meşrûtiyet'le hızla tatbikat sahasına konan emperyalist plan şöyle devam ediyor: 1910 yılında Arnavutluk isyânı başlıyor ve 1911'de bu bölgeye imtiyâz veriliyor. 1912 yılında, Trablusgarp, İtalya tarafından ilhâk ediliyor. Aynı yıl bir müddet önce Mâliyesi'nde reform yapılmak üzere Shuster'e teslim edilen İran'da krizler bitmiyor, Millî Meclis kapatılıyor ve Rusya Kuzey İran'ı işgâl ediyor. 1912'de I. ve 1913'de II. Balkan savaşları ile Osmanlı

---

[1] Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 152.

[2] Landau, *a.g.e.*, s. 153.

[3] Bölgelere ve savundukları fikirlere göre bu neşriyat için bkz.: Nâdir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara, T.K.A.E., 1985),

[4] Bu tespitler için "Pan-Islamism and the Caliphate" adlı makalenin tercümesine bkz., EK III.

asker, mühimmat ve mâlî kaynak bakımından iyice zayıflatılıyor. Bu arada Arnavutluk bağımsızlığını ilan ediyor. 1914 yılı, 2 Ağustos'ta Türkiye'nin Almanya ile ittifak yapması ile "Türk ve İslâm dünyasının tek hâmisi" olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun başlangıcı programı uygulamaya konuluyor.[1]

Bu arada bölgede, askerî ve ekonomik bakımdan, sömürgeci ülkelerle bağlantısını kolaylaştıracak ve hızlandıracak yeni projeler tatbikat sahasına konuluyor. Geçen yüzyılda tamamlanan Türkistan demiryolları ve telgraf şebekesine ilâveten, yeni yüzyılda havayolu ulaşımı da bölgeye giriyor. İngiltere Hindistan ile Irak-Halep veya Bakü-Odesa güzergahları üzerinden havayolu köprüsü kurarken, Almanlar da, daha 1911 yılında Moskova'dan Bakü ve Batum'a uzanan bir hat kurmaya teşebbüs etmişler, fakat Rusya buna yanaşmamıştır.[2]

1900'lerin başından itibaren, ayaklanmalar, iç ve dış meseleler sebebiyle iyice zayıflayan Çarlık rejimi, bu dönemde, sindiremediği Müslümanlara bazı haklar vermek zorunda kalmıştır. Ancak "yetersiz hürriyet, tatmin etmez tahrik eder" gerçeği, kitleye mal olacak «Basmacı isyânları» istikâmetinde gelişmeler ve oluşumları başlatıyor.

Kendi ülkelerinde ikinci sınıf, hatta köle durumuna düşen Türk halklarının bağımsızlık ve hak arama yönünde şuurlanmaları için bundan daha uygun bir zemin olamazdı.[3] Türkistan halkları arasında başlayan siyâsî gelişmeler, ayaklanmalar, hak arama mücadelelerinde belli bir İran etkisi de sözkonusudur.

Gerçekten de Türkistan'ın İran'la paylaştığı coğrafî yapı sebebiyle tarih boyunca kültürel, ticarî ve siyâsî konumlarında yakın ilişkiler olmuştur. Hatta Türkistan'ı İran platosunun bir uzantısı olarak görenler vardır.[4] İslâmiyetten önce birçok kere ve İslâmiyetin bölgede yayıldığı ilk dönemlerde Türkistan İran'ın tımar sahalarını oluştururken, 12. ve 14. yüzyıllarda İran Türkistan'ın tımar bölgeleri durumuna geliyor. Eski ticaret yollarından İpek Yolu'nun en önemli kısımlarının bu iki bölgeden geçmesi, şüphesiz bu ilişkinin temel sosyal ve ekonomik boyutunu oluşturmuştur. Bu yakın ilişkiler, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Türkistan'ın da kültür hayatında ve dilinde Farsça'nın son derece etkili olması sonucunu doğurmuştur. Batı'ya yönelen Türklerin, birçok devletler ve beylikler kurarak Anadolu'ya gelmelerine kadar, asırlarca süren bu yolculuklarının en önemli mola yerleri İran veya Fârisî kültürünün etkili olduğu bölgeler olmuştur. Bu sebeple

---

[1] Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını hazırlayan sebepler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya tarafında savaşa girmesi ile ilgili bkz.: Rudolf Henneberg. "The Lure of Pan-Germanism", *Source Records of the Great War* (U.S.A., National Alumni, 1923).

[2] Air Vice-Marshall Sir Sefton Brancker, "Air Routes in Asia", *J.R.C.A.S.*, XII, 1925, s. 263.

[3] Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", s. 126. Bu dönemde bölgenin sosyal ve ekonomik özellikleri ile ilgili bkz.: Helen Varnec, "The Land of The Sun", *ASIA The American Magazine on he Orient*, August 1920, ss. 677-682.

[4] Elizabeth Bacon, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (January 1947), ss. 386-400. Bacon, bu makalesinde Türkistan'ın İran'la olan ve tarihten gelen siyasal içerikli kültür alışverişi ilişkilerinden başlayarak, Rus istilası, 1905 devrimi ve 1917 ihtilalindeki gelişmelerle beraber II. Dünya savaşına kadar inceler.

Farsça Türklerin sanat ve edebiyat dili olduğu kadar, birçok dönemlerde resmî dil seviyesinde devlet dili haline gelmiştir. Bütün Osmanlı döneminde ve Türkistan tarihinde etkisini gösteren İran kültürü ve Farsçanın modern zamanlarda da kendisini gösterdiği iddiaları vardır. Buna örnek olarak 1906 İran Anayasa devrimi ile aynı yıllarda Türkistan'daki demokratik hareketlerin başlaması gösterilir.[1] Şüphesiz her iki ülkenin sosyal ve siyâsî hayatları arasında etkileşim her dönemde olduğu gibi bu dönemde de sözkonusudur. Ancak verilen örneklerin üçüncü ülkelerle olan ilişkileri ve etkilenmeleri çok daha ağır basmaktadır.

Osmanlı'nın coğrafî bakımdan, aydın kesiminin yapısı ve gelişen fikir akımları ile Batı'ya daha yakın olması sebebiyle, doğusunda kalan bölgeler üzerinde son derece önemli etkisi vardır. İran'ın kendisi birçok sosyal ve ekonomik gelişmeyi ancak Osmanlı sayesinde veya Osmanlı vâsıtasıyla inceleyebiliyordu. Bu dönemde Trabzon veya Erzurum'a giden bir İranlı'ya Batı medeniyeti hakkında çok şeyler görmüş biri olarak bakılırdı.[2] Meselâ, Rus istilâsından kısa bir müddet sonra Hîve'de 1877 yılında bir litoğrafya açılmış, burada birçok kitaplar basılmıştır. İstanbul'dan gelen seyyah Mehmed Emin Efendi de bir müddet burada çalışmıştır.[3]

İktisadî baskılara karşı isyanla karşılık gösteren Türkistanlılar, siyâsî ve dînî baskılara karşı Rusya hükümetine temsilciler ve dilekçeler göndererek hükûmet politikasını etkilemeye ve Rusya'nın iç ve dış sıkıntılarından istifâde ederek, haklarını geri almaya çalışmışlardır. Bu hareketlerinde, Rusya'da veya Rusların yoğun olduğu bölgelerde yetişen aydınlar ve zenginler; Rus'tan zarar gören ve her fırsatta horlanan yerli ahâli, nihâyet halk içinde yetişen ve içinden çıktığı geleneksel toplumun medenî seviyesinin yükseltilmesi zarûretine inanan münevverler önemli rol oynamışlardır.[4]

Rusya Müslümanlarının 1905'te yapılan ilk toplantısından sonra 1906 yılının Ocak ve Ağustos aylarında ikinci ve üçüncü toplantıları yapılıyor. Bu toplantıların en büyük semeresi olarak Duma'ya (Rus Meclisi) Türk temsilci gönderme başarısını elde ediyorlar.[5] Bu toplantılarda, Duma'ya temsilci göndermekten başka kararlaştırılan hususları şöyle özetleyebiliriz:

Din hürriyeti, Türklerin toprağa mâlik olma hakları, damga usûlüne tâbi göl ve ırmaklardan balık avlama hakkı, otlaklara ait sınırlandırmaların kaldırılması, aile işlerine nezâret etmek için kadılar tâyini, Rus göçünü durdurmak ve yerlilere toprak temin etmek.[6]

---

[1] Bacon, a.g.m.., s. 388. Bacon, iki ülkedeki siyâsî gelişmelerle ilgili ilginç bir örnek verir: Türkistan'daki liberal veya milliyetçi hareketler en büyük yardımı göçebe Türkmen kabilelerden alırlar. İran'daki Anayasa devrimcileri ise yine göçebe Bahtiyarîlerle desteklenir, s. 387.

[2] Meryem Bahtiyar'ın bu konuda New York University'de vermiş olduğu konferans, Mayıs 1994.

[3] Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, s. 154; Karş. Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 212.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 346.

[5] Nâdir Devlet, a.g.e, ss. 95-112.

[6] Togan, *a.g.e.*, s. 348.

1906 seçimlerinde Duma'ya 36 Türk temsilci gönderildi.[1] 1907'de Çar Duma'yı lağvederek, Türkistanlıların seçmenlik hukukunu daraltan bir kânûn çıkartıp yeni seçim yaptırdı.[2] Bu arada çeşitli engellerle seçilmesini istemediği Türkleri Meclis dışında tuttu. Bununla beraber İkinci Duma'ya da 39 Müslüman girebildi.[3] Aynı yıl yenilenen seçimler ile, Türklerin seçmenlik haklarının son derece kısıtlanması sonucu III. Duma'ya 8 Türk girebildi.[4] 1914'de yapılan 4. ve son Duma'ya ise ancak 6 Türk girebildi.[5]

Birinci ve İkinci Duma'da belli bir sayıya ulaşan Türkler, Müslümanların eğitim, toprak ve diğer vatandaşlık hakları ile ilgili meseleleri Duma'ya getirmeleri sebebiyle, 3. ve 4. Duma'ya Türklerin girememeleri için bir çok engeller konmuştur. Bu arada çıkan kânûn ile bütün okullarda Rusça eğitim kabul edilmiştir. Türklerin toprak ve diğer ekonomik meselelerinin hiçbirinin çözümüne yanaşılmamış, durumları daha da kötüleşmiştir.

Rus devlet meclisi Duma'da haklarını dile getirebilecek bir zemin bulamayan Türkistan aydını ve ileri gelenlerinin mücadelesi meclis dışına taştı. Zaman zaman toplantılar yapıldıysa da Türk aydınının etkili olabileceği zeminler ortadan kaldırılmıştı. Bu şartlar altında, her türlü zulme ve haksızlığa muhatap olan kitleler olarak uzun yıllar ses getirecek olan mücadeleyi başlatacak bir şuur demlenmesi dönemini yaşadı. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra da Türkistan aydını kitlenin heyecanına tercüman olamadı ve askere alınma konusunda yapılan haksızlıklar sebebiyle çıkan 1916 ayaklanmasında da münevverler kendilerini gösteremediler.[6] Türkistan'da münevver-halk kopukluğunun yaşandığı şartlar altında Rusya'da 1917 İhtilali gerçekleşti.

1917 Sonrası Türkistan Halklarının Millî Mücadelesi

İhtilalin Rusya'da yerleşme dönemi, aynı zamanda Türkistan'da Rus idaresinin zayıfladığı, bölgenin boşlukta kaldığı devredir. Türkistan'ın yıllarca beklediği bir fırsat ortaya çıkmış, şimdi aydınlar ve ileri gelenler bundan sonra nasıl bir siyâsî yapılanmanın Müslümanlar için daha faydalı olacağını tartışmaktaydılar. İlginçtir, devrimin ilk yıllarında Sovyet hükümeti, "Pan-İslamik Demokratik Birliği"ne beş milyon ruble yardımda bulunarak bu yöndeki faaliyetleri destekliyor.[7]

---

[1] Devlet, *a.g.e.*, s. 113.
[2] Togan, *a.g.e.*, s. 351.
[3] Devlet, *a.g.e.*, s. 114.
[4] *Aynı yer*, s. 116.
[5] *Aynı yer*, s. 118.
[6] Togan, *a.g.e.*, s. 356. 1916 olayları için bakınız, Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Baltimore, 1954). Eserin Orhan Türköz tarafından yapılmış olan Türkçe'ye tercümesi baskı safhasındadır.
[7] Paul S. Reinsch, "Bolshevism in Asia" *ASIA American Magazin on the Orient,* April 1920, s. 313.

Gerçekten de Lenin, Pan-İslâmizm'e husûsî bir ehemmiyet atfetti.[1] Enver Paşa ile Moskova'da görüşmesinden sonra kendisine bu maksatla bir teşkilat kurduttu, bina ve araba tahsis etti.[2] Stalin ise 1921 yılı başında Müslüman komünistlere hitâben yaptığı bir konuşmada, Pan-Türkizm ile birlikte Pan-İslâmizm'i mahkûm etti.[3] Mart 1921'de toplanan Komünist Partisi kongresinde Pan-İslâm ve Pan-Türkizm, komünizmden burjuvacı demokratik milliyetçiliğe sapma olarak kabul edildi ve bu hüküm sık sık tekrarlandı. Bu tür bir sapma suçlaması Pan-İslâmistlerin cezâlandırılmasının gerektiği demekti. Suçlamalar her fırsatta tekrarlandı ve Pan-İslâmistlerin Bacmacıları, Sultan Galiyev'i nihâyet Nazileri desteklediği şeklinde sürüp gitti. [4]

Lenin'in ve Bolşevik yönetiminin Müslümanlara karşı gerçek tutumu daha sonra ortaya çıkmakla beraber, Müslüman halkları kontrol altına alıp Sovyet yönetimine bağlamak için kurduğu örgüt için "Pan-İslamik" adını kullanması, bu ismin câzibesi ve doğurduğu karışıklık ortamından sömürgeleşmeye geçişin, verimli bir metod olduğunun işaretidir. Bununla beraber, daha sonraki olayların gösterdiği gibi, iktidarın yerleşmesinden hemen sonra ilk cezalandırılacakları tesbit etmek, bundan sonraki yönetimin güvenliğini sağlamak için iyi bir tuzaktı. Çarlık döneminde bir çok hak arama hareketleri «pan»lı kelimelerle cezalandırıldığı gibi, Bolşevik döneminin de ilk sarsıntıları geçtikten sonra, hapishanelerde ömürlerini dolduran veya idam edilenlerin ortak suçları "Pan-İslamist" veya "Pan-Türkist" olmalarıydı.

Sovyet Rusya 1918'den itibaren Buhâra Emirliği'ni hâkimiyeti altına alma yolunda teşebbüslere başladı. Bunun için Bolşevik hükümet, Buhâra Emirliği'nden kaçarak Semerkant, Çarçuy ve Taşkent şehirlerinde yaşamakta olan Buhâra Ceditçileri ile işbirliği yapdı. Buhâra'yı işgâl, "Buhâra ihtilaline yardım etmek" şeklinde gerçekleştirilmeliydi. Buhâralı bir grubun "İhtilal başladı, yardım ediniz" çağrısı ile Rus ordusu buraya girecekti. Yaklaşık sayıları 15-20 civarındaki ceditçinin Rusya'nın bu plânına yardımcı olmaları neticesinde, Rusya, 10 bin asker, 53 tank ve diğer ağır silahlarla Buhâra'yı işgâl ediyor. Bu işgâl dünyaya Buhâra ihtilali olarak takdim ediliyor.[5]

Türkistan'ın mahalli liderlerinin çoğu, Ekim İhtilali'ne destek vermişlerdir. Çünkü yeni rejim, her milleti kendi kaderini seçmekte serbest bırakacak, isteyen

---

[1] Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 166.
[2] Baymirza Hayit ile görüşme, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 14.9.1994.
[3] Sovyet kaynakları veya buna dayanan batılı araştırmacılar, Pan-İslâmizm veya Pan-Türkizmle ilgili Stalin'in bu konuşmasına atıfta bulunurlar. Landau, *a.g.e.*, s. 167.
[4] Landau, *a.g.e.*, s. 168.
[5] Baymirza Hayit, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD*, 51, ss. 130.

bağımsız bir devlet haline gelecek isteyen yeni Sovyetler Birliği'ni oluşturacaktı.[1] Halk ise, gelecek rejimden ziyâde Çarlık rejiminin devrilmesinin mutluluğunu paylaşıyordu. Pazar yerleri, Çarlık rejiminin yıkılmasında, Osmanlıların Rusya'nın karşısındaki ittifakta yer almasının büyük rolü olduğuna inananlar, Müslümanların tekrar hürriyetine kavuştuğunu biribirlerine haykıranlar, Türkistan'ın artık bağımsız bir devlet olduğunu söyleyenlerle doluydu.[2] İhtilalden sonra her ülkenin halkı toplanıp kendi kaderlerini belirleyecek, eşit şartlar altında yönetimde söz sahibi olacak, devletin nimetlerinden herkes eşitçe faydalancaktı. Bu gibi vaadlere ihtilalin oturmasına kadar inanıldı.[3] Ancak ihtilal yerleşmeye başlayınca bunun Çarlık Rusya'sının bir devamı olduğu, hatta sosyal düzeni hedef alan çağrılarıyla daha tehlikeli olduğu görüldü. 1918'den itibaren yer yer millî kurtuluş hareketleri başladı.[4]

Türkistan'da millî mücadelenin ortaya çıkması, gelişmesi, yaygınlaşması ve 1917 İhtilalinin yerleşmesinden sonra 1930'lara kadar sürmesi ile ilgili yeterli çalışma, daha doğrusu değerlendirmeler yapıldığı söylenemez.[5] Bolşevik rejiminin yerleşmesi için ideolojik doğrultudaki bazı yayınların, batılı ciddî araştırmacılar tarafından bu konuda da kaynak olarak kullanıldığı, genellikle değerlendirmeleri etkilediği görülmektedir. Bu hareketin temel sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:[6]

1. Rusya'nın askerî ve ekonomik istilâsı karşısında yerli ekonominin ve sosyal düzenin çökmesi üzerine, Ruslara ve onlara yardımcı olanlara karşı yapılan düzensiz ve disiplinsiz saldırı ve baskın şeklinde görülmaktedir. Bu hareketin başında olanların eski geleneksel yapı içerisinde ekonomik durumu güçlü olduğu halde, Rus mallarının istilâsı sonucu eski güçlerini kaybetmeleri gerçeğine

---

[1] Mustafa Chokayev, "Turkestan and the Soviet Regime", *J.R.C.A.S.*, 18, 1931, s. 403. Çokayev'in bu makalesi, Sovyet rejimini kuranların ihtilal öncesi vaadleri ile iktidara geldikten sonra, Müslümanların desteğini ve Türkistan'ı ele geçirmelerini safha safha özetler; 403-420.

[2] Sir George Macartney, "Bolshevism as I Saw it at Tashkent in 1918", *J.R.C.A.S.*, vol. VII, 1920, ss. 42-58.

[3] Bu ümitlere rağmen, Türkistan'daki Bolşeviklerin miktarı % 5 civarında olup bunlar da Müslüman değillerdi. Çünkü Bolşevikler, Müslümanlara karşı idiler. Şurası önemle belirtilmelidir ki, Bolşevikler Hıristiyan din adamlarına olduğu kadar Müslüman din adamlarına da son derece düşman idiler, ancak bunu Hıristiyanlara olan muhâlefetleri gibi açıkça söylemiyorlardı; Major F.M. Bailey, "In Russian Turkestan under the Bolsheviks", *J.R.C.AS.*, vol. XVIII, 1921, s. 51..

[4] Kendileriyle görüştüğümüz New York ve New Jersey'de ikâmet eden Türkistanlılar bu hareketin bir millî mücadele veya kurtuluş hareketi olduğunu, "basmacı" tâbirinden rahatsız olduklarını bildirdiler. Gerçek baskıncı, yankesicinin Ruslar olduğunu, çünkü kendi öz vatanlarında kendilerini sömürdüğünü, ürünlerini Moskova'ya taşıdığını, mallarını, servetlerini ülkelerinden aşırdığını, dolayısıyla bu tâbirin Ruslar için kulalnılması gerektiğini söylediler. Bu çıkışlarını son derece haklı buldum. Mecbur kalmadıkça bu kelimeyi Türkistanlılar için kullanmamaya özen gösterdim.

[5] Bu konudaki belli başlı kaynakları şöyle sıralayabiliriz: Zeki Veli Togan'ın *Bugünkü Türkili* ve *Hâtıralar*'ına ilâve olarak *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksûdî Bey* (İstanbul, 1934) ile *Türkili Haritası ve Ona Ait İzahlar* (İstanbul, 1943); 1917 İhtilali sonrası mücadelenin temelini veya kuluçka dönemini teşkil eden olaylar dizisi için bkz.: Nâdir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*; Ali Bademci, *1917-1934, Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa* (İstanbul, 1975); Bu konudaki olayların, kişilerin ve kaynakların kısa bir değerlendirmesi için bkz.: Marie Broxup, *Basmacılar*, Çev. Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat (Ankara, ODTÜ, 1984).

[6] Marie Broxup, *Basmacılar*, s. 2-7.

dayanarak, iktisadî çıkarlara indirgeme yorumu, yetesiz kalır. Çünkü birçok mahallî liderlere teklif edilen çok daha iyi ekonomik imkânlar kabul edilmemiş, onlar Rus askeri ve istilâsı devam ettiği müddetçe her türlü işbirliği ve anlaşmayı reddetmişlerdir.

2. 1916 yılında Rus birliklerinin Fergana bölgesindeki Kazak, Kırgız ve Özbek göçebelerinin isyanını bastıramayışının verdiği cesâret ve ilhâm.

3. Nakşibendîlerin önderliğinde 1896'da başlayan Andican ayaklanmasına karşı Rusların misillemesinin halk içinde büyük bir nefrete dönüşmesi.

4. Hoçend'e verilen özerkliğin Taşkent'ten gelen Rus taburları tarafından kaldırılması ve bu arbedede sivil halktan yaklaşık 50.000 kişinin öldürülmesi.

5. Gerek kentlere, gerekse kırsal bölgelere yerleşmiş olan Rus göçmenlere karşı biriken nefret. Zira, Rus idarecileri, göçmenleri ve askerleri; halkın gözünde kâfir, sömürgeci ve zengindirler.

6. Müslüman Türk halkının, yalnız Ruslar tarafından değil, aynı zamanda Ceditçiler tarafından da tehdit edildiğini gördükleri kendi geleneksel yaşam biçimlerini koruma arzuları.[1]

Hareketin en etkili olduğu yer Fergana bölgesiydi. Mücadelenin temelini teşkil eden Müslüman Türklerin sosyal, ekonomik ve kültürel ezilmişliğine tercüman olan hissî manzarayı Togan'dan nakledelim:

"..Hokand hükümetinin Rusça tahsil gören münevver âzâlarının, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir... İrgeş ve Mehmed Emin Beklerin şiarları, Fergane basmacılığının tarihini yazan Gensber'e göre, «Türkistan, Türkistanlılarındır; Türkistan'dan ecnebi

[1] *Aynı yer*, s. 6. Türkistan ve Rusya'daki reform hareketlerini önyargılı biçimde destekleyen ve buna karşı çıkanları da aynı biçimde suçlayan tarzdaki bazı araştırmacılar veya bunların etkisinde kalanlar basmacı hareketini Ceditçiliğin tabiî bir başarısı veya sonucu olarak görmektedir. Zeki Velidi Togan'ın bu hareketin içinde yer alması da buna delil olarak gösterilmektedir. Burada Ceditcilik hareketinin tarifi ile ilgili mesele vardır. Bu hareket sadece Rusya ile bir müddet te olsa işbirliği yapmak ise, Togan'ı ceditçilerden sayabiliriz. Fakat başta yazı sitili olmak üzere, Türkistan'da hâkim olan eğitim-öğretim, tekke-tarikat ile başlayan sosyal yapıya karşı olmak, yani reformist görüşlere sahip olmak ise Togan'ı cedidcilerden saymak mümkün değildir. Togan'ın Rus hükümeti ile işbirliği, benzeri işbirlikçilerden daha farklı ve ihtiyatlı bir manzara arzetmektedir. Togan, 1917 sonrası şekillenecek olan Türk siyasal sistemi ile ilgili muhtar idare kurulmasına taraftar olanlarla birlikte hareket etmiştir. (Prof., Dr. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı, 1989; Ruslarla işbirliği hususunda bkz. Togan, *Hatıralar*, IV. Bölüm). Togan'ın Ceditçilere en yakın olduğu dönem olan, 1920-22 arasındaki siyâsî ve fikrî platformlarda dâimâ ceditçilerin karşısında yer almıştır (Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 407-409, 415-416 ve diğer yerler; konuyla ilgili düşüncelerinin anahatları için, Baykara, ss. 66-70). Togan, bu gibi siyâsî ve fikrî bölünmelerde genellikle îtidâli tercih etmişse de temas ettiği veya ilgilendiği Cedit gruplarının ve hareketlerinin karşısında yer almıştır. Öte yandan eğer Cedit hareketi ile basmacılar arasında bir ilişki kurulacaksa, ki vardır, Türkistan ulemâsı, halkı, geleneksel düzene sahip çıkanlar, bu hareketleriyle Ceditçilerin tehdidini kırmaya çalışmışlardır. Nitekim Ceditçiler Rusların taşeronu olarak Buhâra ihtilalini gerçekleştirip, Rus askerlerini yardıma çağırarak, istilâya meşrûiyet verme fonksiyonunu icrâ ederken, Millî Mücadeleciler (Basmacılar) Ruslara karşı savaşıyordu. Togan ise, Ceditçilerin bu hareketi karşısında şunları yazmışdır: "Buhâra'da emir rejimi ne kadar menfur idiyse de bu rejimin, Ruslar tarafından er geç yapılacağı mukarrer olan kaldırılması işine ora Türklerinin [Ceditçilerin] silâhlı olarak iştiraki hiç de matlûp değildi"; (*Bugünkü Türkili*, s. 405). Bu arada Togan, Ceditçilerin en büyük hedefi durumundaki olan eski düzenin tarikatları, özellikle de Nakşibendileri sempati ile karşılar; Baykara, *a.g.e.*, s. 163.

boyunduruğunu defedeceğiz», «fakir ahalinin en son entarisini soyan Rus ile harb» idi. Bunların işleri Fergana vilâyetindeki Rus köylülerine taarruz oldu. 1918 yılı Sonteşrininde Khalkhoca 700 kadar asker ile Celâlâbâd yanındaki Blagoveşçensk ve Spask adlı Rus kasabalarını bastı. Rusların kadınları bile müsellah idi. Ellerinde üç top da vardı..."[1]

Basmacı isyanındaki İngilizlerin rolüne gelince, kaynaklar bu dönemde İngilizlerin tüccar zihniyetinden öteye, güç şartlar altındaki Türklerden bir şeyler kapmak için baskıncı gibi davrandıklarını naklederler. Türkistan'a silah göndermek vaadiyle yüklü altın ve ipek götürüp, va'dedilen silahları ise teslim etmiyorlar. Sovyet propagandacılarının yeni ideoloji doğrultusunda Basmacı hareketini tel'în için bunun kapitalist İngiltere'nin güdümünde gelişen bir hareket olduğunu söylerler. Halbuki, İngiltere'nin bu isyânla ilişkisi ise silah gönderme va'diyle "Hîve hanlığının tüm altın ve gümüş birikimi, İngiliz emperyalistlerinin dibi olmayan ceplerine akmıştır"[2] gerçeğidir. Kendileriyle görüştüğümüz basmacıların yaşayan çocukları ve mûteber kaynaklar İngiliz yardımının gelmediğinden, parası ödenen silahların dahi teslim edilmediğinden özellikle yakındılar.[3] Şir Mehmed[4] diğer kardeşi Taş Mehmed'i 300 kişi ile Afganistan'a silah almak için gönderiyor. Bir miktar eski silah ile beş tane top alabiliyor. 1925'te mücadele bittikten sonra, dağlarda birçok Türkün harekete hazır bulunduğu ve yeni hareketin planlandığı dönemde, Şir Mehmed, Abdüsselâm Kârı ile beraber Peşaver'de İngiliz yetkilileriyle görüşüp yardım istemiştir. Burada da soğuk bir yardım va'di yapılmış, hareketlerinin desteklendiği söylenmiş, fakat herhangi birşey verilmemiştir.[5] Bununla beraber, İngiltere, hareketle çok yakından ilgilenmiş, Simla'da bulunan Mareşal Sir Wilfrid Malleson'u husûsî görevle ve sınırsız mâlî kaynaklarla Türkistan'a göndermiştir. Malleson, bu seyahatten yaklaşık iki sene sonra, görevinin İngiltere lehine veya menfaatine olabilecek gelişmelerle ilgilenmek olduğunu söyler. [6]

Basmacı hareketinin önemli liderlerinden Fergana vâdisindeki isyanı yöneten Şir Mehmed Beg'in yanında 300 kadar Osmanlı subayı bulunmaktaydı. İsyan

---

[1] Togan, *Türkili*, s. 389.

[2] İu Aleksreov, *Orta Asya'daki İç Savaşın Tarihi* (Taşkent, 1959); zikreden Marie Mroxup, *Basmacılar*, s.9.

[3] Meselâ, Şir Mehmed Bek, 1921'de Muhiddin beyi 40 yük ipekle Doğu Türkistan'a gönderiyor. Burada ipekleri, Çinliler vâsıtasıyla İngilizlere verecek karşılığında önceden anlaşılmış olan silahları alacaklardır. Çin yetkililer ipeği teslim alıyorlar. Silahlarla ilgili bir müddet oyalama taktiğinden sonra, teslimi belirsiz bir tarihe bırakıyorlar. Daha sonra Şir Mehmed'in para olarak ipeğin karşılığını istemesine de bir cevap verilmiyor. *Enver Bek ile yapılan görüşme*, 25 Mayıs 1994, New York. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi sipariş ettiğimiz ve parası ödenmiş olan drednotların teslimini bir kaç sene oyaladıktan sonra, savaş çıktığı ve Osmanlı'nın karşı tarafta olduğu bahanesiyle bundan vazgeçtiği, barıştan sonraki yıllarda da ne gemileri ne de gemiler için ödenen parayı vermediği ilginç bir benzerliktir.

[4] 10 Mart 1970'de Adana'da vefat etmiştir; Baykara, *Zeki Velidi Togan*, s. 155.

[5] Enver Bek ile görüşme.

[6] Sir Wilfrid Malleson, "The Bitish Military Mission to Turkestan, 1918-1920", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies*, vol. IX, 1922, ss. 96-110.

başlamadan önce, 1920 senesinde Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı için Türkistan'da yardım kampanyası başlatılıyor. Ve toplanan yardımlar Moskova'da Lenin'in de yardımıyla sikke haline getiriliyor. 15 milyon altın olarak Anadolu'ya gönderiliyor.[1] Lenin, bu kritik dönemde altınların transferine yardımcı oluyor. Kurtuluş Savaşı esnasında Rusya'nın yapmış olduğu söylenen yardımın aslı, Türkistan halkının gönderdiği altınlardı. Zirâ Rusya böyle bir dönemde yardım yapacak durumda değildi. Daha sonra Lozan'a gözlemci olarak gelen Rus temsilcisi, bu altınların borç olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürüyor. Şir Mehmed'in yeğenine göre, kaderin bir cilvesi olarak, Türkiye'de resmî literatürden ve ders kitaplarından Türkistan kelimesinin çıkarılması onun yerine 'Orta Asya'nın kullanılması şartıyla bu «Rus borcu» hibeye dönüştürülüyor.[2]

Türkistan Müslümanlarının millî mücadelesinde, sömürgeci literatürün can simidi gibi sarıldığı, hatta bütün bu mücadelenin kendisi etrafında açıklanmak istendiği bir şahıs vardır: Enver Paşa, Turan hayalini gerçekleştirmek için Türkistan'a gitmiş ve orada şehid olmuştur. Onun ölümü ile varmış gibi gösterilen Pan-İslâmizm de gömülmek istenmiştir.[3] Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmesinin asıl sebebinin, Mustafa Kemal'in önderliğindeki bir mücadelede yerinin olmaması olduğuna, yukarıda işaret ettik. Yakınlarına yazdığı mektuplarda, millî mücadelenin muvaffakıyyeti için duâ ettiğini yazması, bu gerçeği değiştirmez.

Bilindiği gibi, Harbiye Nâzırı Enver beyin tâlimatıyla iki Alman gemisi, Yavuz ve Midilli isimlerini alarak Türk bayrakları çekip Karadeniz'deki Rus hedeflerini bombaladığı ve böylece Osmanlı İmparatorluğu resmen Birinci Dünya Savaşına girdiği zaman Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın bundan haberi yoktu. Türk bayraklı gemilerin Rus gemilerini batırdığı haberi geldikten sonra, birinci derecede yetkili olan ve Enver Paşa'nın en yakın adamı olan Cemal Paşa'nın henüz haberi olmuştu.[4] Bütün kabine karşı olmasına rağmen, habersiz olarak ülkeyi harbe sokan Enver Paşa'nın faturası bütün bir imparatorluğa ve milyonlara çıkarıldığı gibi, Batıdan empoze edilen ve Enver Paşa'ya inandırılan pan rüyalarının faturası da Türkistan halklarına çıkarılmıştır.[5] Nitekim Enver Paşa, Basmacı hareketine katılmak istediği zaman, bunun mahzurlu olacağını söyleyen Zeki Velidi (Togan) bu mahzurları 14

---

[1] Enver Bek ile yapılan görüşme, 25 Mayıs 1994, New York. Enver Bek, Şir Mehmed'in yeğeni olup, Şir Mehmed'in baş kumandanı olan Nur Mehmed Bek'in oğludur. Enver Bek, yardım konusunu şöyle özetliyor: "Biz gelinlerimizin, kızlarımızın küpelerini, bileziklerini vererek Türkistan adımızın soydaşlarımız tarafından kullanılmasını yasaklattık!" Ruslara esir düştükten sonra bir müddet Türkistan'da kalan Osmanlı subayı Râci Çakıröz, kendisi Taşkent'te iken Buhâralıların yardım toplayıp Anadolu İstiklal Savaşı için gönderdiklerini; fakat bunun maalesef Türkiye'de Rus yardımı olarak öğretildiğini söyler; yazan, Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları (1914-1923)", *TDTD*, sayı: 1-11, 8. bölüm.

[2] Aynı görüşme.

[3] "Türkistan'da yıllarca yaşayıp orasını iyi bilen mösyö I. Castagne de, Enver Paşa'nın şehit oluşunu, Pan-İslamizmin iflâsı gibi gösteriyor"; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 457.

[4] Theron J. Damon, "Turk–and Turks", *ASIA The American Magazine on the Orient*, January 1920, s. 96.

[5] Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 434-435.

kadar madde halinde sayar. Bunların birinde Enver Paşa'ya "bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir Pan-İslamizm hareketi ve Rus milletinin umumi cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistan'daki Rusların milli gayeleri yolunda Bolşevikler etarfında birleşmelerine sebep olabilir" der.[1]

1917 İhtilali ile, Sömürgecilik—Pan-İslamism ekseninde önemli bir isim karşımıza çıkıyor: Sultan Galiyev (1880-1940?). Ancak Sultan Galiyev, bu eksen içerisinde tersine bir gelişme izliyor, yani başta sosyalizme taraftar görünüyor, bunun aslında Ruslaştırma olduğunu anlayınca kendisi Müslümanların haklarını savunmaya, sömürgeci literatüre göre 'Pan-İslamizm'e veya 'Pan-Türkizm'e yöneliyor ve bunu hayatıyla ödüyor.

İhtilalde, Bolşeviklerle birlikte olan Galiyev, hızla yükselerek 1918'de Milliyetler Komiseri Stalin'in yardımcısı olur. Bütün halkların eşit haklara sahip olacağı bir düzeni düşünürken, rejimin Müslümanlar aleyhine Rusçu tutumlarına daha fazla tahammül edemiyor. Müslüman Bolşevik Partisini oluşturarak Rusya Müslümanlarını federatif bir yapı içinde toplamayı tasarlıyor. Rejim aleyhindeki eleştirileri sebebiyle gittikçe gözden düşüyor ve partiden atılıyor. Gazetecilik yıllarında «Sömürgeler Enternasyonali» tezini gündeme getiriyor.[2]

Sömürgeci yönetimle belli bir döneme kadar işbirliği yaparak daha sonra asıl hedefi 'Hür-İslâm'ı sağlamak, Müslümanların siyâsî, sosyal ve ekonomik haklarını teminat altına almak olan Galiyev'in hayat çizgisi bir dereceye kadar Zeki Velidi Togan'a benzetilebilir. Togan, zamanında, Bolşeviklerin gerçek yönünü ve niyetini anlayıp Türkistan'a gittiği halde, Galiyev'in daha fazla yeni rejim ve yöneticiler hakkında iyimser kanaate sahip olduğunu tahmin edebiliriz. Aleyhindeki Turan suçlamaları, Komünist rejimin Çarlık döneminden mîrâs aldığı Müslümanların her türlü hak arama faaliyetlerini Pan-İslamist veya Pan-Türkist suçlamalarla bastırma geleneğine dayanmaktadır.

Galiyev'e göre Haçlı seferleri ve 20. yy. Avrupa emperyalizmi tarafından Doğu'da sürdürülen sonu gelmez savaşlar, Doğu'yu ekonomik yönden Batı Avrupa feodallerine ve onların çocuklarına kul köle edebilmek için düzenlenmiş ince, politik hesapların birer parçasıdır. Bu politika, sonunda mutlak denilebilecek bir başarıyla taçlanmaktadır.[3] Sömürgeci Batı'nın oryantalist zihniyetinin Marksist literatürde de aynen devam ettiğini öne süren Galiyev şöyle demektedir:

"Sorunu 'gelişmiş toplumlar' ile 'gelişmemiş toplumlar' olarak ikiye ayıran klasik Batı düşüncesi ile Doğu toplumlarını 'tarih dışı' sayan Çağdaş Marksist görüş arasında pek fark yoktur. Bu ayırım, sömürgeciliğin temel felsefesini meydana getiren, 'yönetmeye layık Batılılar' ile 'yönetilmeye layık

---

[1] *Aynı eser*.
[2] Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali* (İstanbu, İrfan Yayınevi, 1993).
[3] *Aynı eser*, s. 33.

Doğulular' tanımlamasına uygun düşer ki, doğal olarak, Batı'nın, sömürü ve sömürgeciliğine meşru zemin hazırlar."[1]

Gerçekten de Ekim devrimi sonrası yönetimi ele geçiren kadro ile Müslüman temsilcileri arasındaki uzlaşmaz çelişkinin temelinde, sosyalizmin kuramsal yönü değil, büyük bir coğrafyada yerleşmiş bulunan halkların, sosyalizm adına 'Marksist Haçlılık' denilen Slav-Rus grubu tarafından sömürülmesi ve üzerlerine hâkimiyet kurma mücadelesi yatıyordu. Sömürgeci Rus şövenizmi, üstünlüğünü devam ettirmek için, sömürge bölgelerinin yerli Türk kültürünü yok etmesini ise kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görmektedir. Bunun adı yeni bir Sovyet insanı yaratma olarak takdim edildiği halde, özellikle Müslümanlar üzerinde tatbik edilen bir Ruslaştırma politikası ile karşılaşıyoruz.[2] Öte yandan yeni Sovyet hükûmeti, Türk halkları arasında, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Başkır, Azerî, Karakalpak... gibi farklı boyları farklı millet haline getirerek etnik gruplar yaratmakla herhangi bir mahzur görmezken, bu grupların güçlenmesini ise şövenlikle suçlayarak, âcilen önlenmesi gereken "Pan-Türkist" bir tehlike olarak görmektedir.[3]

---

[1] *Aynı eser*, s. 38

[2] II. Dünya Savaşı esnâsında, ABD hükümetinden görevli olarak Afganistan, İran ve Sovyetler Birliği'nde incelemelerde bulunan Elizabeth Bacon, Rusya'nın ihtilalden sonra Türkistan ve Rusya'da uyguladığı, merkezden kontrollü, "önceden kararlaştırılmamış Ruslaştırma" politikası örnek alınarak, Ortadoğu ülkelerinde de uygulanabileceğini söyler, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (January 1947), ss. 386-400. Gerçekten de II. Dünya Savaşı sonrası Suriye ve Irak'ta meydana gelen ihtillaller, katliamlar ile özellikle Türk ve Sünnî nüfusa karşı uygulanan eritme ve dinsizleştirme porgramının bu ve benzeri görüşlerle ilişkili olduğunu düşünebiliriz.

[3] E. Kaymak, *a.g.e.*, ss. 237-238.

YEDİNCİ BÖLÜM:

TÜRKİSTAN'LA İLGİLİ İNGİLTERE-RUSYA-ÇİN MÜNASEBETLERİ

Türkistan'ın işgâli ile ilgilenen yerli ve yabancı kaynakların büyük çoğunluğu, buranın işgâlinin İngiltere-Rusya-Çin rekâbeti sonucu gerçekleşen yani biraz hesapta olmayan bir vâkıa olarak yazar. Bu durumda bir Afrika atasözünde ifâdesini bulan gerçekle karşı karşıyayız: "İki fil kavga eder, ezilen çayır olur". Ancak burada Rusya ile Çin'i fil, Doğu Türkistan'ı da «ölü çayır» kabul edersek, bu vecizedeki ifâde doğrulanmış olabilir. Veya aynı durumu İngiltere ve Rusya filleri arasında Hîve, Hokand, Buhâra ve Türkmenistan çayırları şeklinde de düşünebiliriz.

Evvela, büyük devletler arasında ölü çayır olarak kabul edebileceğimiz ülke veya halkın olmadığını belirtelim. Her ne kadar emperyalist ülkelere göre sanayi devrimini yapmamış ülkeler sözkonusu ise de bunların herbirerinin hiçbir zaman gözardı edilemeyecek savunma güçleri ve kendi içlerinde etnik ve asabiyet bağları sözkonusudur. Kendi ülkelerini savunmada veya Kaşgar devleti örneğinde görüldüğü gibi birliği temin etmede düşmanları ile rahatlıkla mukâyese edilebilecek güçleri sözkonusudur. Dolayısıyla iki rakibin arasında boş, sahipsiz bir bölge yoktur; fakat rekâbetin cereyan ettiği ortamda, eşit şartlara sahip bir varlık ortadadır.

Rekâbet sözkonusu olduğunda, eşit veya benzeri şartlara sahip olanların bundan yararlanması sözkonusu olmalıdır. İki firma rekâbet ettiğinde bundan halkın kârlı çıkması beklenir. Konumuz olan alanda, eğer gerçekten bir İngiltere-Rusya-Çin rekâbeti sözkonusu olsaydı, değişik vesilelerle bu ülkelerin Türkistan emirliklerine yardım etmeleri gerekirdi. Halbuki özellikle her fırsatta Türkistan'ın işgâli karşısındaki güç olarak zikredilen İngiltere'nin bütün tavassutlara, yardım taleplerine rağmen herhangi bir yardımda bulunduğu görülmemiş, bilakis Osmanlı devletinin yapmak istediği yardımları da elinden geldiği kadar engellemeye çalışmış olduğu bir gerçektir.[1]

Rusya'nın Çin ile rekâbeti veya düşmanlığı sonucu Türkistan'ın özellikle Doğu Türkistan'ın istilâ edildiği şeklindeki görüşlerin hiçbir tutar tarafı yoktur. İgnatiyev misyonu ile hukûkî ve ticarî temellere oturtulan dostluğun temel hedefi Türkistan'daki her türlü Türk dayanışmasını önlemek olmuştur.[2]

---

[1] Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, 1987, ss. 521-550.

[2] Yakın dönemde de bir Rus-Çin düşmanlığı veya savaşı, her iki ülkenin uluslararası politik manevraları olarak telakkî edilmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken ve her iki ülke savaşın eşiğine gelirken, her ikisinde de önemli sosyal ve ekonomik olaylar cereyan ediyor. Savaş bahanesiyle Türk yoğun bölgeler istilâcı ülkeler tarafından, gayet mantıkî sebeplerle boşaltılıyor, buralarda her türlü

Konumuzun esasını teşkil eden İngiltere'nin politikalarını iki sınıfta mütâlaa etmemiz gerekmektedir. Belki her ülkenin izlediği politikanın böyle bir tasnife ihtiyacı varsa da modern çağların sömürgeci ülkeleri, bilhassa İngiltere için bu daha büyük zarûrettir: Birincisi, genel, uzun vâdeli, kapsayıcı, sonuçlar doğuran politikalardır; ikincisi ise, özel, yerel, sonuçlara etkisi olmayan, piyon görevlilerin veya organların politikalarıdır. Olayları yaşarken, atılan adımın, uygulanan politikanın, gönderilen protesto mektubunun hangi sınıfta olduğunu tesbit etmek zor olabilir. Ancak aradan bir asır geçtikten sonra birbirine zıt politikaların sonuçlarına bakarak hangilerinin gerçek, hangilerinin günü kurtarma veya piyon politikalar olduğunu tesbit etmek zor olmasa gerek. İngiltere'nin Türkistan politikası, İran, Afganistan, Hindistan, Çin ve diğer civar ülkelerle olan menafaatleri ve ilişkileri ile bir bütün oluşturmaktadır.

19. yüzyıl boyunca İran görünüşte bağımsız olduğu halde, gerçekte Rusya ile İngiltere arasında yarı sömürge dönemi yaşamıştır. Osmanlı ile ilişkilerini daima soğuk tutan, daha önceki dönemlerde de her fırsatta Osmanlı'yı arkadan vuran İran'ın, sömürgecilik döneminde de bu huyundan vazgeçmediği, ülkesini İran ve Rusya'nın her türlü isteklerine açtığı halde Osmanlı ile bir antlaşma yapmadığını görmekteyiz.[1]

Öte yandan İran, Rus ekonomisi için de çok önemlidir. Nâsıruddin Şah, Rusların Türkmenlerin topraklarını istilâda kararlı olduklarını, İngilizlerin de buna engel olmayacaklarının anlaşıldığını söyler.[2]

Rusya-İngiltere ilişkilerinin başlangıcı, Moskova prensinin Orta Asya istikâmetindeki Kazan ve Astrahan hanlıklarını aldığı yıllarda (1552, 1556) tesis edilmeye başlar. Bu yıllarda kurulan ticaret şirketinin konusu ise yine Osmanlı'nın en büyük başağrısı olan Safavî devletinin ülkesi İran'dan yapılan baharat ve ipek ticaretidir.[3] Osmanlının bu yıllardaki Kafkas politikasının temelinde de Rus-İngiliz işbirliği ile yapılan silah kaçakçılığı olduğu yönünde görüşler vardır.[4]

Osmanlı'nın gerileme döneminde, Rusya'nın Osmanlı ülkesinden daha fazla toprak taleplerinin genellikle İngiltere tarafından engellendiği zikredilir. Hasta adamın mirasını el koymak isteyen Rusya'ya karşı İngiltere'nin "hastayı niçin

---

muhtemel tehlike veya başkaldırıyı önleyecek uzun vadeli tedbirler alınıyordu. Nitekim 1968 yılında bütün dünya heyecanla bir Rus-Çin harbi beklerken ve bu yönde dünya kamuoyu inandırılmış iken, böyle manevraları çok izlemiş olan Togan bunun imkânsızlığını dile getirmiştir ve zaman da onu haklı çıkarmıştır; Baykara, *a.g.e.*, s. 164.

[1] II. Abdülhamid, İran'la ilişkilerin geliştirilmesi için daha önceden bir antlaşma yapılmamış olmasını teessüfle karşılamakla birlikte bundan daha çok İranlıları sorumlu tutmakta ve bu girdâba düşmemek için İran'ın Osmanlı'ya gelmesi gerektiğini söylemektedir; BOE, YEE, I-156-XXV–156-3; A. Çetin ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*; BOE, YEE, 8-2625-77; M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, s. 83.

[2] Cezmi Eraslan, "İslâm Birliği Siyâseti Çerçevesinde ..", s. 232.

[3] Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, Nisan-Haziran 1966, s. 95.

[4] *Aynı yer*.

tedavi etmeyelim" cevabı, bu dönemlerdeki İngiltere'nin Osmanlı politikasını izah eden formül olmaktan uzaktır. Kırım Savaşı'nda Osmanlıyı desteklemekle beraber, savaş esnasındaki ve savaşın sonunda yapılan barış antlaşmasında Kafkasya ile ilgili tutumları ve daha sonraki gelişmeler bu konuda çok soru işaretleri bırakmaktadır.

Kırım Savaşının hemen akâbinde, hatta Marks'ın yazdıklarına göre daha savaş devam ederken, İngiltere; İran'ın, Asya'nın ve Hindistan'ın önemli bir kapısı durumunda olan Kafkasları Rusya'ya bırakmıştır.[1]

Lord Palmerston'ın, hükümetten istifâsını yorumlayan Marks, onun temel görevinin Rusya'nın mütemâdiyen ilerlemesini temin etmek olduğunu ve bu maksat için İngiltere'yi kullandığını iddiâ ediyor.[2] Böylece başarılı ve hırslı aktörün bütün dünyayı aldattığını belrtiyor. İlginçtir, Marks bu yazısında İngiliz hükümetini, Batı Karadeniz'de Tuna ve Doğu Karadeniz'de Kafkasları Rusya'ya bırakmakla uyguladığı yanlış politikasını acımasızca eleştirdikten kısa bir müddet sonra, İngiltere Osmanlı'nın yanında Rusya'ya karşı Kırım'da savaşa girdi. Rusya, savaştan maglûb çıktığı halde, Kafkaslarda serbest bırakıldı ve barış antlaşması gereği olarak Osmanlı'nın Kafkaslara yardımı da engellendi. Paris Antlaşması'ndan bir müddet önce ise, Marks "Rusya'nın Borcu"[3] adlı bir yazısında Rusya'ya verilen borcun kaynağı olan Yahudi organizasyonunu, bu cemaatin aldıkları faizi nasıl taksim ettiklerini, başta İngiltere olmak üzere Almanya, Hollanda, Fransa, Belçika, Avusturya ülkelerinde hükümete nüfuz edip, genel politikaları nasıl etkilediklerini ve verilen borcun Rusya tarafını idâre eden Çar'ın yakın danışmanının da bir Musevi olmasına dikkat çekmektedir. Rusya'ya açılan kredinin, geri ödenme sürecinin doğudaki Müslümanların kanlarıyla irtibatlı olduğunu, Rusya'nın bundan sonra daha hızlı bir şekilde Müslümanlara saldırarak zengin ülkeler zaptetmesi, buraları vergiye bağlaması gerektiğini yazar.

Kırım savaşı öncesinde, İngiltere'nin Türkistan'la ilgili planlarının henüz vuzûha kavuşmadığını görmekteyiz. 1846 yılında İstanbul'a gelen Hokand hanı ile ilgili sadâret tezkiresindeki şu ifâdeler bu durumu göstermektedir:

---

[1] Aynı zamanda yakın tarih ve günümüz Kafkasya uzmanı olan Paul Henze de bu tespite katılmıştır; 4 Mayıs 1994'te Washington'da yapılan görüşme.

[2] Karl Marx, *New York Tribune,* 11 Ocak 1854, LEADER sütununda yayınlanmıştır. *The Eastern Question*, ss. 201-210'da yeniden yayınlanmıştır.

[3] Karl Marx, *New York Tribune,* 4 Ocak 1856, mezkûr sütûnda yayınlanmıştır. *The Eastern Question*, ss. 600-606'da yeniden yayınlanmıştır; Makalenin tercümesi için bkz. EK I. Bu makaleden çıkarılması gereken hususların başında, Siyonizmin sâbıkasından çok Avrupa sermayesi ile Rus sömürgeciliği arasındaki münasebetleri tesbit olmalıdır. Makaleyi sadece Yahudi düşmanlığı şeklinde görenler ve bu yüzden itibar etmeyenler, bu sermayenin biriktirilip, Doğu toplumları aleyhinde kullanıldığı Batı Avrupa sömürgeciliğinin önemli bir kesitini ihmal etmiş olurlar.

"İngiliz seyyahlarının müşâhade eyledikleri ifâdâta bakılır ise Buhâra Emirleri bu havaliyi ve Rusya'dan meydan bulduklarında giderek Hîve ve Ürgenç memleketlerini yakında tamamen teshîr edip bütün Türkistan'a mutasarrıf olmaları agleb-i ihtimaldir [en kuvvetli ihtimâl]."[1]

Taşkent'in işgâlinden sonra Petersburg'daki İngiliz temsilcisinin Prens Gorçakof'la yaptığı görüşmede, Prens, Kraliçelerinin hükûmetinin kendi askerlerinin Asya'daki ilerleyişini hoş karşılamalarından büyük bir memnûniyet duyduğunu söyler ve bu iki dost ülkenin her gün biribirlerine daha yaklaşmasının sevindirici bir gelişme olduğunu belirtir. Bununla beraber, İngiltere'nin son gelişmeler üzerine teâti ettiği deklerasyondaki İran-Türkistan ilişkisini anlayamadığını belirtir.[2] Çünkü Çar'ın Orta Asya politikası ile ilgili gereken açıklamaların yapılıp yayınlandığını, bundan sonra daha fazla ilerlemeyi düşünmediklerini, sadece kendi sınırlarında barışı ve güvenliği sağlamanın gereklerini yerine getireceklerini belirtir. Gorçakof, bu taahhüdüyle bundan sonraki ilerlemeleri için gereken zemini hazırladıktan sonra, İngiltere için önemli olan rüşvetini de açıklar:

"... Rusya'nın arzusu, Türkistan'da barış ve emniyet içerisinde bir devlet düzeni tesis ettikten sonra, sadece Rusya için değil fakat bütün dünya ticareti için Kaşgar'a uzanan güvenli yolu açmaktır"[3]

Bu arada Hindistan Ofisi'nden istenilen raporda[4], Rusya'nın ilerlemesinden ve Hindistan'a yaklaşmasının kamuoyundaki menfi tesirlerinden bahsedildikten sonra, iki ülkenin temsilcilerinin bundan sonraki programı tesbit etmesi ve birlikte Orta Asya'yı şekillendirmelerinin uygun olacağını yazar.

Buhâra'nın işgâlinden sonra İngiltere'nin temsilcisi, söz dinlemeyen komutanların Petersburg'da krallar gibi karşılandığını bildirerek, Gorçakof'a bu ilerlemenin nerede duracağını sorduğunda, Gorçakof'un güvenli sınırlar, İngiltere ve Hindistan'la barış içinde ilişkilerden bahsetmesine rağmen, kendisine, açık bir cevap vermediğini bildirir.[5] Temsilci, Gorçakof'a aslında, Rusya'nın ilerlemesinin İngiltere için bir mesele olmadığını, bununla beraber İngiltere'deki bir kaç ukelânın, Rusya'dan Hindistan'a gelen ciddî tehlikeye karşı tedbir alınması, daha çok asker bulundurulması ve kuzey-batı sınırlarını tahkîm edilmesi gerektiği şeklindeki çıkışlarının söz konusu olduğunu söyler.

---

[1] B.O.A., *İrâde, Hâriciye*, 2206-1; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 50-52. Bu ifâdelerden uzun vadeli İngiliz politikasının izlerini de görmek mümkündür: Çünkü, evvela, İngiliz seyyahlar, bu sözleriyle Hokand hanlığı ile Buhâra arasında husûmet tohumları ekmektedir. İkinci olarak ta Hokand'a bölgenin patronu olarak Rusya'yı işaret etmektedir.

[2] Rusya'nın anlamak istemediği husus, Türkistan'da İngiltere'nin Rusya'yı serbest bırakmasına karşılık, İngiltere'de aynı şeyi İran için istemektedir. Parlamento tartışmalarında da bu karşılıklılığın gerçekleşmesi zaman zaman dile getirilmekle beraber, İran üzerindeki Rusya ve İngiltere'nin eşite yakın hakları, İngiltere lehine daha fazla olduğu ileri sürülmüş ve bu politika uygulanmıştır.

[3] PRO, F.O., 65-868.

[4] 29 Temmuz 1865, PRO, F.O., 65-868, Confidential, India Office.

[5] PRO, F.O., 65-869, 2 Temmuz 1866.

Rusya, Buhâra'yı tehdit ederken, İngiltere için önemli bir fırsat(!) doğuyor. Buhâra Emiri, İngiltere'den Rusya'ya karşı yardım talep ediyor. Ancak bu talep bir müddet oyalandıktan sonra reddediliyor. Durum, İngiliz Parlamentosu'nda her zaman olduğu gibi geçiştiriliyor. 28 Mayıs 1868'de İngiltere Avam Kamarası'nda Henry Rawlinson dışişleri bakanına Rusya'nın Buhâra'ya düşmanca saldırıları ve bunun sebepleri hakkında bilgileri olup olmadığını soruyor. Lord Stanley bu soruya cevâben yaptığı konuşmada, *Journel St. Pètersbourg*'un 22 Nisan tarihli haberini doğru kabul ederek aynen naklediyor. Bu habere göre Buhâra–Rus sınırındaki bazı Buhâralı kabileler Rus bölgesine sıkıntı ve rahatsızlık çıkardığından bunların te'dîp edilmesi gerekmekteydi. Bunun haricinde herhangi bir askerî operasyon sözkonusu değildir.[1]

İngiltere'nin Rusya'nın işgâlinin ilk yıllarında zor kabullenebildiği önemli nokta, kendi tüccarlarına bu bölgelerde serbest ticaret hakkı tanınmaması, büyük merkezlerde temsilci bulunduramama ve vatandaşlarına seyehat hakkı tanınmaması gibi hususlardır. Nitekim Orta Asya seyehatinden Petersburg'a dönen Forsyth, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, bölgenin tamamen Rus mallarıyla dolduğu halde, ticarî konularda İngilizlere gereken kolaylığın sağlanmadığından şikayet eder.[2] Gorçakof, bu hususta acele edilmemesi gerektiğine işaret ederek dış politikada karşılıklılık ilkesini öne sürüyor ve İngiliz temsilcisine, İngiltere'nin Hindistan'da sömürge kurmasının hemen ertesinde burada bir başka ülkenin temsilcinin bulunmasına ve ülkede bir yabancının seyahat etmesine izin verilip verilmediğini soruyor.[3]

Rusya'nın ilerlemesi İngiliz parlamentosunda sık sık gündeme geliyor. 18 Nisan 1871'de Avam Kamarası'nda Mr. Eastwick, Devlet Bakanı'na Rus birliklerinin Hîve'ye karşı saldırıya geçip geçmediği hakkında mâlumâtı olup olmadığını soruyor. Ve böyle bir işgâlin geçici mi kalıcı mı olduğunu öğrenmek istiyor. Viscount Enfield ise cevabında, Odesa konsolosluğundan bu konuda bir mektup alındığını, Orenburg steplerine doğru keşif ve tâtbikât yapmak üzere beş müfrezelik birlik gönderildiğini bildiriyor.[4]

Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Hisar'a bir keşif heyeti gönderip göndermediği hakkında Dışişleri bakanına sorusu üzerine ise, Mr. Burke, *The Turkestan Gazette*'de bir Rus ilmî araştırma ekibinin Hisar'a gönderildiğini haber aldığı cevabını verir. Burke, bu heyete askerî birliklerin iştirak edip etmediğini bilmediğini, bununla beraber eğer askerî birlikler de iştirak etmişse bu bölge

---

[1] *Parliamentary Debates*, 28 Mayıs 1868, III-192, s. 955.

[2] PRO, F.O. 65-871, 5 Kasım 1869.

[3] PRO, F.O. 65-870. 11 Ağustos'ta konuyla ilgili Gorçakof'la görüşmesinden sonra İngiliz elçisine, İngiltere ve Rusya arasında, Orta Asya konularında mevcut uzlaşmanın memnuniyet verici olduğu bildirilir. Eğer Orta Asya'da ticaret sözkonusu ise Çar'ın bu meselede, Rusya'nın çıkarları doğrultusunda bir politika tâkip ettiği hatırlatılır.

[4] Parliamentary Debates, III–205, 18 Nisan 1871, s. 1241.

insanının son derece saldırgan ve barbar olduğu için desteklenmiş olabileceği cevabını veriyor.[1]

Mr. C.B. Denison, Rusya'nın Taşkent'e, Pamir bölgesinde operasyon yapmak üzere asker topladığını, bu bölgenin ise Amu Derya ve kollarının kaynağını oluşturduğunu söyler.[2]

Lord De Mauley, mecliste Rus tehdidi karşısında alınması gereken tedbirlerle ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyor:[3]

"...Rusya'nın ilerleyişi ağır, sessiz ve emin adımlarla gerçekleşmiştir. Stratejik önemi olan yerleri zaptederek, vaziyetlerini sağlamlaştırıyorlar ve bizim sınırımıza doğru ihtiyatlı bir şekilde ilerliyorlar. Eğer bu hususu doğrulayan rapor istiyorlarsa son zamanlarda yayınlanmış olan dikkate değer bir kitabı, Colonel Burnaby'nin yazdığı *The Ride to Khiva*'ya bakabilir.... Bu kitapta... Hindistan'ın Rusya'nın asıl hedefi olduğu görülür. Şurası önemli bir gerçektir ki Rusya'nın politikası asla değişmez. Deli Petro Orta Asya'yı ülkesine katmak istedi.... Şimdiki imparator Turkistan'ın Hokand ve Hîve bölgelerini aldı; Hazar denizini Aral gölüne demiryolu ile birleştirdi veya birleştirmek üzeredir.... Amu Derya üzerinde gemiciliği geliştirerek iki haftada Hindistan'a gelebilirler. Bize, imparatorun kendi ülkesinde sosyal reformlar yaptığı ve şimdiki savaşın [Türkistan halklarına karşı] din ve insanlık için bir haçlı seferi olduğuna inandığını söyledi. Yapılanların ticaret hatırı için olduğu iddia edilemez. Basit ihtiyaçlarla tatmin olan milletlerle ticaret bir hîledir. Rusya'nın büyük askerî gücü düzensiz barbarların istikrarsız saldırılarından korkamaz. Onu anlamanın tek yolu vardır: Hindistan'a gitmek. Şu husus iyi bilinen bir gerçek ki, Napoleon Bonaparte'ın Rusya'yı istilâsındaki maksatlarından birisi, o zamanki Çar'ı, birlikte Hindistan'a saldırmak için iknâ etmekti. Bu tehlikeyi yaşamışız.... Hindistan'daki bizim durumumuz, Kırım Savaşı'nda Rusya'nınki gibi savunmada yardım alamaz durumda olacaktır. Hazar bir Rus gölü, Astrabad bir ikmâl merkezi, Herat bir Rus şehri, Amu Derya askerî önemi olan bir nehir, birleşerek aynı hazineye ulaşmaya doğru giden demiryolu şebekesi. Biz orduyu harekete geçiremeden, Kazaklar [Rus] gürûhu, Hindistan kaynaklarımızı yemek ve semirmek üzere çekirge sürüsü gibi yanıbaşımızda toplaşacak. İki ülke arasındaki doğal engeller kalkmıştır. Bölgedeki bütün milletler Rus kuvvetinin girdabına düşmüştür. Medeniyete, sınırın öte tarafında yaşayan, dostluk ve saldırmazlıktan bîhaber barbarizmin son kalıntılarını süpüren milletler tarafından en iyi şekilde hizmet edildiğine inanan nice insanlar var. Eğer tartışma bir Avrupa kavramı üzerinde ise, onun geçerliliğini kabullenmelidir. Devletlerin sınırlarının dikkatle ve menfaatler karşısında garanti altına alınarak tesbit edildiği yerde böyle bir düzenleme iyi olacaktır. Fakat bizim Hindistan imparatorluğumuzun bilindiği kadarıyla sınırları yoktur ve Rus bölgesinin de sınırı olmadığı takdir edilir. İki devlet bir müddet sonra eski zamanın monarkları gibi birbirlerinin yüzüne bakacaklar. Neticeyi söylemek için vahiy gücüne sahip olmaya gerek yok. Onlar benzer silahlarla da

---

[1] Parliamentary Debates, III-225, s.249, 21 Haziran 1875.

[2] Parliamentary Debates, III- 234, ss. 991-992. Bu sorunun sebebi, uzaktan bölgeye ilgi duyan kişinin kendi bilgisine dayanarak bölge açısından önemli olan ırmaklar olduğu halde, -ki bu önem, Afganistan ve Hindistan için de sözkonusudur- Mr. Burke cevabında bu konuda bir bilgileri olmadığını, çünkü bu bölgelerde temsilcilerinin bulunmadığını söyleyerek geçiştirir.

[3] *Parliamentary Debates*, III-206, 11 Haziran 1877, ss. 1561-4.

savaşmayacak. Bizim Hindistan'daki yönetimimiz baskıcı, bâzen insafsız fakat dâimâ açık bir rejimdir. Tehdidi, saldırı izleyecektir. Taleplerimizin yerine getirilmesi için zaman ve fırsat vardır...."

Bu teklif ve görüşlere cevap vermek mevkiinde olan Salisbury şöyle diyor:[1]

"..... Lord hazretleri Deli Petro'dan beri Rusya'nın politikalarının hiç değişmediğini söyler. Fakat, Lord hazretlerinin tamamen Rusya'ya mal ettiği hususlarda Rusya'yı itham etmeyi düşünmüyorum.... Lord hazretleri Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi ile ilgili korkunç bir tablo çizdi. Demiryolunun Hazar denizinden Aral gölüne nasıl birleştirildiğini ve bunun dikkat çekici bir şekilde Rusya'nın Merv ve Herat istikâmetindeki ilerleyişini kolaylaştırdığını buyurdular. Fakat göründüğü kadarıyle Lord hazretlerinin hesaba katmadığı aşılması gereken çöller var ve bu belki iki hafta veya üç haftadır, fakat kesinlikle 10 günden az değildir, ki bu süre iki bölgenin ulaşılabilir en yakın noktaları arasındaki yolculuk için gereklidir. Lord hazretlerini temin ederim ki Rusya'nın, bu mesâfeyi katederek İngiliz Hindistanı sınırına yönelik saldırı tehlikesi onun düşünüyor göründüğü gibi gerçekçi değildir. Rusya'nın ikmâl yapabileceği Hazar'daki en yakın nokta Hindistan sınırımızdan bin milden fazla uzaklıktadır. Lord hazretlerinin atıfta bulunduğu dikkate değer tehlike muhtemelen gelecek nesil devlet adamlarını ilgilendirir. Lord hazretlerinin başka tarafa çektiği görülen tasarı için böyle bir felâketin gerçekleşme ihtimali yoktur. Coğrafî şartlar üzerinde daha fazla durmayacağım, sadece Lord hazretlerinin İngiliz Hindistan imparatorluğunun bilinen bir sınırı olmadığı beyânına itiraz etmek üzere açıklamada bulunacağım. Lordum, bu imparatorluğun sınırları bilhassa kuzey-batıda çok dakik bir şekilde belirlenmiştir. Şüphesiz İngiliz Hindistanı'nın sınırlarının durumu her ne ise Rusya imparatorluğununki de muhtemelen öyledir. Bu husus böyle bilinmelidir. Küçük ölçekte bir alan için normal haritaların kullanılmasından ortaya çıkan büyük anlaşmazlık tartışmalarına katılamam. Böyle bir harita ile başparmağınızı Hindistan üzerine ve diğer bir parmağınızı Rusya üzerina koyabilirsiniz. Böylece bazı kişiler siyâsî durumun tehlikeli bir hal aldığı ve Hindistan'ın dikkat etmesi gerektiğini düşünebilir. Eğer Lord hazretleri daha büyük bir harita kullansaydı, meselâ İngiltere'nin Ordnance (savaş) haritası çapında bir harita, Rusya ile İngiliz Hindistan'ı arasındaki mesâfenin parmaklarla değil de yollarla ölçülebileceğini anlardı. Aralarında çöller, sıradağlar var ki bunlar binlerce mil olarak ölçülür ve bunlar herhangi bir Rus ilerlemesi için ciddî engellerdir, bununla beraber iyi planlanmış böyle bir ilerleme mümkündür. Lord hazretleri, İngiliz Hindistanı'nın ticarî ve bölgesel menfaatlerini gözetlemek üzere Orta Asya'ya bir temsilci tâyin edilmesini ister. Şimdi, bu menfaatlerin Orta Asya'dan değil de Hindistan'dan gözetlenmesinin gerektiğini Lord hazretlerinin farkedeceğini zannediyorum. Bu menfaatler de gözetlenmektedir, bir temsilci tarafından ve Orta Asya'da değil de Hindistan'da resmen ikâmet eden bir vâli tarafından. Konunun ehemmiyeti ve Lord hazretlerinin görüşleri şüphesiz faydalıdır. Orta Asya'ya temsilciler tâyini teklifi son derece yerindedir, yalnız bu Rusya'yı kontrol altında tutmak için değil de ticaretin geliştirilmesi için olacaktır. Biz her zaman Büyük Britanya ile hilesiz ticaretin yapıldığı yerler tesbitini iştiyakla gerçekleştirmek isteriz. Fakat böyle tâyinlerin çift yönlü oluşu akıldan çıkarılmamalıdır. Önce ülke yöneticisinin tam muvafakatını

[1] *Aynı yer*, ss. 1564-1566.

almak gereklidir, aksi takdirde tâyinin bir anlamı kalmaz. İkinci olarak, ülkenin medenîleşmesi öyle bir seviyeye gelmeli ki böyle bir hareketin mâliyetini ödeyerek herhangi bir sıkıntıya mârûz kalmayalım. Böyle bir tecrübe Habeşistan'da yaşandı. Orada İngiliz temsilcisinin sıkıntıları, vergisini ödeyen İngiliz vatandaşlarının 9.000.000 Sterlinine mal oldu.[1] Bununla beraber, Kaşgar yöneticisi ile yakında bir antlaşmanın sonuçlandığını, bu antlaşmanın kendisine bir hükümet temsilcisi isteme hakkını verdiğini belirteyim. Bu haktan istifâde edeceği arzusunu ifâde etmişler ve Mr. Shaw temsilci olarak tâyin edilmiştir. Bu anlaşmanın ne kadar yürüyebileceği, tabiî ki, o ülkenin durumuna bağlı. Majestelerinin hükümeti böyle anlaşmaların faydaları hususunda kör değildir. Ve tehlikeli ve masraflı durumlar ortaya çıktığı zaman gerekli değişiklikleri yapacaktır."[2]

Türkistan'ın işgâl yıllarında İngiltere'nin Rus yanlısı ve genel olarak Müslüman-Türk aleyhtarı politikanın muşahhas örnekleri başka yerlerde de görülebilir. Rusya ile 93 harbinde İngiltere'nin Osmanlı'yı desteklemesi beklenmekteydi. Fakat İngiltere, Osmanlı'nın kendi ülkesi içinde dahi yardım toplama faaliyetlerini engellemek istemiştir.[3] Harp öncesinde toplanan konferansta ise İngiltere murahhası Lord Salisbury, Rus sefiri General İgnatiyev ile aynı ağzı kullanmıştır.[4]

Rusya ile İngiltere'nin Orta Asya'daki mücadelelerinin merkezini Afganistan oluşturur. İngiliz Avam Kamarası tartışmalarının bir çok yerinde naklettiğimiz gibi, iktidarıyla, muhalefetiyle İngiltere hiç bir zaman Afganistan'ın Rusya'ya bırakılmasını istememiştir. Aynı bölgede Rusya'nın da büyük ilgisi olmakla beraber, Afganistan her iki güçle yıllarca çarpışmış, zaman zaman bölge ile ilgili anlaşmazlıklar doruğa çıkmış, İngiltere ve Rusya savaşın eşiğine gelmiş, fakat bu iki ülke arasında bir savaş gerçekleşmemiştir. Afganistan ile İngiltere arasında, 1840, 1842 ve 1878 yıllarında üç önemli savaş meydana gelmiştir. Bu durumda Rusya'nın Afganistan'a yardım etmesi gerekmekteydi. Halbuki her seferinde, bu savaşlardan önce ve sonra Rusya'nın Afganistan'a saldırıları sözkonusudur. Bütün doğu politikalarında olduğu gibi, burada da önce protestolar, Rusya aleyhindeki kamuoyu ve genellikle muhalefet sesleri duyulmuş ve Rusya ile İngiltere savaşın eşiğinden dönmüşlerdir. Bazı kaynaklarda bu durum İngiltere-Rus savaşı başlığı

---

[1] Salisbury, bu görüşleriyle, Rusya'nın Türkistan'da istikrarlı bir şekilde yerleşmesini, yönetimini kurmasını, şartlar yerine geldikten sonra da İngiltere'nin de rahat ticaret yapabileceği ortamın oluşmasını beklediğini ifâde etmektedir. Orta Asya'da, bir İngiliz görevlinin ağzında bölge ile ilgili benzer çıkar birliği ve entrikalar hakkında bkz.: Wilhelm Filchner, "A Story of Struggle and Intrigue in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, 1927, ss. 359-368.

[2] Kaşgar bahsinde de konuya temas ettiğim gibi, Salisbury, antlaşmanın bozulmasına gerekçe olabilecek herhangi bir olaydan bahsetmeden, böyle bir işbirliğinin faydaları veya sonuçları ile ilgili bilgi vereceğine, kamuoyunu ve üyeleri bunun bozulması istikâmetinde hazırlamaktadır.

[3] Tunus Beyi'nin Osmanlı'ya yardım toplama faaliyetlerinin buradaki İngiliz sefirinini diğer konsolosları etkileyerek önleme çabaları için bkz.: Eraslan, *İkinci Abdülhamid ve İslâm Birliği*, ss. 139-142. 93 Harbi ile İngiltere'nin Rus yanlısı politikaları daha çok su yüzüne çıkmıştır. Artık İngiltere, Osmanlı toprakları üzerinde kendisine bağlı devletçikler kurarak Hindistan yolunu güvenlik altına almak istemektedir; (ss. 153, 161). Kıbrıs, Mısır veya Doğu Anadolu'da İngiltere'ye bağlı birimlerin tesisini meşru kılmak için, Rusya'nın Hindistan veya kutsal yerlere yönelik tehditleri uzun vadeli politik manevralar olduğu görülmüştür.

[4] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 98.

altında zikredilir. Bu gibi başlıkların altındaki yazılar okunduğunda İngiltere-Rusya savaşı görülemez. Her zamanki protestolar, tehditlerle üçüncü ülkenin kamuoyu veya yönetimi bir müddet idare edilir, kaybeden üçüncü ülke, yani örneğimizdeki Afganistan olur.

İngiltere'nin Afganistan politikasının ana hatlarını Sir Campbell'in şu sözlerinde görmek mümkündür:[1]

"Semerkant'ta ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde İngiliz şöhreti Ruslarınki kadar büyüktür. 1842'de Afganistan'a talihsiz bir saldırıda bulunmuştuk. İşte Rusların Türkistan'daki durumu daha çok buna benzemektedir. Onların İngiltere ile anlaşabilecekleri ümidinin kendilerine mânevî bir destek olacağına inanırlar. Onlara daha fazla mânevî destek veremeyiz, fakat kendimizi bu gelişmelerin uzağında tutabiliriz. Rusya ile anlaşma istikâmetinde yeteri kadar mesâfe kat'etmiş durumdayız. Ve beyefendinin dikkat çektiği gibi mevcut anlaşmanın temeli, Afganistan'ı Rus etkisi ve saldırısından korumaktır. Eğer böyle bir temele dayanan anlaşma yapmak imkânsız hâle gelirse, artık o zaman ne yapacağımızı araştırırız. Fakat bütün bunların ötesinde, Afganlıları düşmanımızın veya bizim ilerlememizden korkacak hâle getirme budalalığından sakınmalıyız. Bizim Afganistan'da yapacağımız bir şey olmadığı hissini onların arasında yaymamız daha iyi olurdu. Bir kere daha ağzımız yandı, tekrar aynı şeye teşebbüs etmeyelim. Eğer gerekli olursa, Afganları Rus ilerlemesine karşı korumaktan daha ileri gitmemeliyiz. Askerî bir mesele olarak, o zaman bizim Hindistan'daki hâkimiyetimize yönelen tehlike Rusya idi, beyefendi artık bunun gerçek dışı olduğuna ve 20-30 sene de böyle bir tehlikenin gerçek dışı olacağına inanmıştır."

Rusya ile İngiltere arasında Afganistan'ın tarafsız bir bölge olarak tutulması konusu, Avam Kamarası'nda sık sık gündeme gelmiş ve bu hususda belli bir ilerleme sağlanmıştır.[2] Campbell, yukarıdaki konuşmasında Rusya ile bir problemin kalmadığı, Afganistan'la her hâlükârda problemin çıkabileceğini, fakat bunun için Afganistan'ın hazırlıksız yakalanması gerektiğini açıkça ilan eder. Bütün sömürgelerde uygulanan bu politika, ilgili ülkeye dâimâ dost görünmek, çeşitli vesilelerle bunu izhâr etmek ve zamanı gelince, dostluğundan şüphe etmediği bu yüzden de bütün sırlarına sahip olduğu ülkeye saldırmak şeklinde özetlenebilir.

Sahtekâr dostluğa dayalı ve geri kalmış ülkelerin hakları söz konusu olunca batılı değer yargılarının sözkonusu olmadığı politikayı Marks da eleştirir. Daha 1850'lerde İngiltere'nin Rusya'nın Kafkaslardaki yayılmacı hareketlerini müsâmahayla karşılaması, bu yönde destek olmasının Batı'nın değerleriyle ve İngiltere'nin menfaatleriyle çeliştiğini savunur.[3]

---

[1] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, s. 127. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metninin tamamı için bakınız: "*Orta Asya-Hokand Hanlığı*", EK V.

[2] "Central Asia-Reported Russian Advance-Observations", *Parliamentary Debates*, III-242, 13 Ağustos 1878, ss. 1927-1943.

[3] Marx, "England and Russia"*The Eastern Question*,, ss. 201-210.

Rusya-İngiltere ilişkilerinde görülen büyük dayanışmanın suyüzüne çıkan bir parçası da Afganistan-Hindistan-Türkistan arasında kalan ve büyük kısmı Buhâra emirliği bölgesinde bulunan alanın paylaşılmasında görülür. Martin Greenwald Associates tarafından hazırlanan *Historical Maps On File*'ın[1] 8.025 numaralı haritasına düşülen notta bu bölgenin "1869 yılında İngiltere ile Rusya arasında gizlice bölündüğü" belirtilmektedir. Yaptığımız araştırmalarda bu "gizlice" bölünmenin dayandığı antlaşma ile ilgili metinlere ulaşamadık. Ancak bu konuda herhangi bir belgeyi bulma zorunluluğu olmadığı açıktır. Olayların akışını göz önünde bulundurmak ve objektif ilişkileri ve sonuçları dikkate almak belge kadar önemlidir. Aslında bu bölgeyi ilgilendiren en büyük hata -ki bu emperyalist güçlerin bir bakıma tuzağı olmaktadır- muşahhas olayları hesaba katmadan, belgelere, antlaşmalara, notalara, protestolara aldanmak olmuştur.

İngiltere'nin bu dönem Türkistan politikasının temelini, hemen bütün kaynakların tartışmasız kabul ettiği Hindistan'daki menfaatleri ile Hindistan kadar fazla zikredilmeyen Çin'deki menfaati oluşturmaktadır. Bu dönemde veya herhangi bir dönemde İngiltere'nin Türkistan'da sömürge edinme gibi bir arzusuna veya teşebbüsüne rastlanmamıştır. Bunun görünüşteki temeli çalışmamızın bütününden çıkan zımnî veya Gorçakof deklarasyonuyla başlayan açık taksimdeki rızâdır.

Avam Kamarası'ndaki oturumda Lord George Hamilton bu konuda şöyle diyor:

"..Ben hiç bir zaman Rusya'nın Orta Asya'daki ilerlemesine büyük kıskançlık veya şüphe ile bakmadım. İnanıyorum ki Rusya bizim Asya'daki misyonumuzun aynısını yerine getirmektedir ve Asya her iki imparatorluğun menfaatlerini karşılayacak genişliğe sahiptir. Fakat Asya'da mutlaka Rusya'nın nüfûz alanı dışında kalması icap eden bir durak varsa orası Tibet'tir..."[2]

Türkistan Rusya'nın, Hindistan İngiltere'nindir. Ayrıca Türkistan İngiltere için câzip gelmemektedir. Sert mîzaçlı, karasal iklîm tabiatlı ve Müslüman Türklerle başının derde gireceğini hesap etmektedir. Tibet veya Çin ise gayet uygundur. Çinlilerin İngiltere'nin boyunduruğuna girmiş olmasını Lord Curzon, cehâleti kırmak, medenîleşme yolunda ilerlemek olarak îzâh eder.[3] Tibetlilerin dinî ise İslâm gibi sosyal hayata veya bağımsızlığa pek karışmaz. Budist dini "baskıcı" değildir. Tibetliler kolay yönetilirler.[4] Zaman zaman bu ülkelerde İngiliz vatandaşlarının mârûz kaldığı işkence veya öldürülmeler müsâmaha ile karşılanır.[5]

---

[1] New York, Facts On File Publications, 1984.

[2] "East Indian-Russia", *Parliamentary Debates*, 4-133, 13 Nisan 1904, s. 108; 1900'lere gelindiğinde, Hamilton'un kendisini temize çıkarırken Rusya'nın Türkistan'ı işgaline daha önce kesinlikle karşı çıkmadığını belirtme ihtiyacı duyduğu ve burasını kendisinin de rızâsı ile, kutsal medenî bir taksim sonucu Rusya'ya bırakıldığını itiraf ettiği görülmektedir.

[3] *Aynı yer*

[4] *Aynı yer*, s. 109.

[5] *Aynı yer*, s. 101. Buhâra emirinin idam ettirdiği iki İngilizle ilgili İngiltere'ni katı tutumu yarım asra yakın devam etmiş ve son Rus istîlâsında yardım isteyen Buhâra elçilerinin isteği reddedilirken 40 sene önceki, eski emirin icrâatı sebep gösterilmiştir. Çin ve Tibet'teki bu gibi olaylar, münferid addedilir.

Hindistan'ın güvenliği ile ilgili «İleri Politika» (forward policay)[1] diye adlandırılan ve Hindistan'ın güvenliğini sınırların ötesinde aramak demek olan ve genel vali John Lawrance (1864-69) ile zikredilen bu politikanın muhatabı sadece Ruslar olarak görülür. Hindistan'ın güvenliği Afganistan, İran, Türkistan ve Tibet'teki olaylarla yakından ilgilidir. Bu bölgelerde meydana gelen olaylar yakından izlenmeli ve gereken tedbirler alınmalıdır. Bu tesbitten hareketle hemen bütün araştırmacılar, Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesinin İngiliz Hindistan'ı için bir tehdit oluşturduğunu, bu yüzden İngiltere'nin kesinlikle Rusya'nın Türkistan işgâline karşı olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Halbuki «ileri politika»ya konu olan sınır İndus nehridir. Politikanın adı radikal olmakla beraber, İndus nehrinin ötesindeki olaylar karşısında pasif kalmak esasını getirir.[2] Türkistan'ın işgâli esnasındaki uygulamada, görüldüğü gibi. Öte yandan yine bu politikaya konu olan, yani Hindistan'ın kendilerinden korunması gereken bir unsur daha vardır ki bölge kabilelerinin baskınlarıdır. İlgili bahiste de anlattığımız gibi, «ileri politikanın» gereği olarak, "gayr–i medenî topluluklara» karşı Hindistan'ı korumak için «yarı medenî Rusya»nın Türkistan'ı işgâl etmesi iktidarlar ve bilhassa Lawrance dönemindeki Hindistan yönetimi için zarûrî görülmüştür. İleri tarihlerde İngiltere'nin Türkistan'la güvenli ve kârlı ticaret yapması için de Rusya'nın bölgede sağlam bir idâre kurması gerektiğine inanılmıştır.[3] Bu «ileri politika»nın sınırları ile ilgili daha radikal bir ekol ise "Kabil'den Gazne yoluyla Kandahar'a uzanan bilimsel bir hat" çizer. Bu düşüncenin sonucu olarak İkinci İngiliz-Afgan (1878-80) savaşı çıkmıştır ve bunun üzerine bu politika terkedilmiştir. Daha sonra Frederick Sleigh (sonradan Earl) Roberts tarafından tutulan orta bir yol ile Afganistan ile Hindistan arasındaki kabileler bölgesi kontrol altında tutulmaya bakıldı. 1893'te bu bölge Afganistan ile İngiltere arasında bir hatla bölündü.[4] Görüldüğü gibi «aktif politika»nın hiç bir safhasında Rus ilerlemesine karşı Türkistan'ın tutulması söz konusu olmamaktadır.

İngiltere'nin Çin politikasının belirleyicisi ise yine bu ülke ile ticaret yapan büyük küçük şirketlerdi. Hükümetin Çin politikasının tamamen tüccarların elinde olması zaman zaman Avam kamarasında eleştirilere yol açmıştır.[5]

Parlamento konuşmalarından naklettiklerimize ilâveten İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan'ı işgâl politikası ile ilgili diğer bir tesbitimiz var: İngiltere, Hindistan'daki

---

[1] "Forward Policy", Encyclopaedia Britannica, vol. 4, s. 896.

[2] *Aynı yer*.

[3] *Parliamentary Debates*, III-206, 11 Haziran 1877, s. 1562; Salisbury'nin cevâbî konuşması.

[4] "Forward Policy".

[5] "China Resolution", *Parliamentary Debates*, III-230, 27 Haziran 1876, ss. 536-569. Mr. Richard şöyle diyor: "Ben ticareti, insanlığın medenîleşmesinde, cehâletin giderilmesinde Hıristiyanlıktan sonra ikinci ajan olarak kabul ediyorum...Diyorum ki, biz Çin politikamızı tüccarların eline bırakmışız, fakat İngiliz hükümeti, parlamentosu ve halkı kendi sorumluluğuna sahip çıkmalı, politikasının gereklerini kendi eliyle yerine getirmeli ve kendi prensipleriyle politikasını yönlendirmelidir; ss. 538, 542.

idâresini güven altına almak, muhtemel tehlikeleri önlemek, kendi sömürge yönetimini halka hiç olmazsa "ehven-i şer" kâbilinden kabul ettirmek için, Rusya'nın sınırlarına yaklaşmasını arzu etmekte ve Rusya'nın Türkistan'daki zâlim, baskıcı, vahşi ve kan dökücü icraatlarını için için desteklemektedir. Bu vahşet haberleriyle beraber, Hindistan'ın Rusya tarafından işgâli korkusu halk arasında ne kadar yayılırsa, halk İngiliz yönetimine o kadar fazla bağlanır.[1]

"İngiltere niçin kendiliğinden, sürekli olarak Rus korkusu veya diğer bir yabancı istilâsıyla ürkütülmelerine müsâade eder? Eğer Hindistan halkı memnun olursa, eğer onların kalpleri ve elleri İngiltere ile olursa, bu metodu zaten Rusya'yı yenebilir."[2]

1870'lerin sonunda, Mısır'daki İngiliz yönetimini tenkid eden ve halkı isyâna teşvik eden makalesinde Efgânî, Rusların işgâl ettikleri ülkeler halkına çok iyi davrandıklarından bahsederek bunu bilen Hindistanlıların harâretle Rus işgâlini beklediklerini iddiâ eder. Efgânî'nin bu iddiâsının gerçeklerle alâkası olmamakla beraber, üstelik galeyana getirilen Mısırlıların İngiliz idâresinden ziyâde Osmanlı'nın hükümrânlık haklarına zarar verdikleri halde, Hindistanlılar arasında Rusların kan dökücülüğü haberlerinin yayılmasının İngiliz sömürge idâresi açısından ne derece zarûrî olduğu hakkında tersinden işleyen bir delildir.[3]

Türkistan'ın işgâlinde gerek İngiltere gerek Rusya ticaretinde, dolayısıyla her iki ülkenin iç ve dış politikasında önemli bir yeri olan Yahudilerin rolü araştırılmaya değer bir konudur.

Yaşlı ve tecrübeli bir Kazak göçmenle sohbetimizde, Rusların tek başlarına ailelerini dahi idâre edecek kâbiliyetleri olmadığını, Çinlilerin ise kendiliklerinden içlerinde birliklerini sağlayıp Kaşgar'ı ortadan kaldırmasının imkansız olduğunu söyledi. Rusları ve Çin'i yönlendirenlerin, Rus ticaretinde hergün nüfûzu artan yerli Yahudiler ile İngiliz müşâvirler şeklinde Çin saraylarında ikâmet eden, İngiliz

---

[1] D. Naoroji, İngiltere'nin Hindistan'da sürekli olarak sun'î bir Rus korkusu oluşturma politikası izlediğini bildirir; "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", s. 367. Naoroji'nin bu tesbitine paralel bir ilâvede bulunalım: Yalta konferansından sonra, dünyanın bir bölgesinde Rusya tarafından sürekli kapitalizm korkusu işlenirken, diğer kısmında ABD, İngiltere ve Batılı ülkeler tarafından komünizm korkusu işlenmiştir. Bugün de SSCB'yi diriltmek, hiç olmazsa yerine sağlıklı bir Commonwealth kurmak politikasının temelinde bu korkunun getirdiği çekim beklentisi olduğunu tahmin ediyoruz. Türkistan cumuhriyetlerinin ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan gelişmeleri yönündeki, özellikle Türkiye ile ilişkilerini köstekleme, hiç olmazsa asgariye indirme politikaları da zikrettiğimiz hedefe ulaşmak için zarûrî olup, bu hususlar bundan sonraki çalışmamın konusudur.

[2] *Aynı yer*. Asya politikasında, İngiltere'nin Rusların yanında olması ve Türkiye, Ortadoğu, Afganistan, Türkistan ve hatta Hindistan'daki Müslümanların düşmanlıklarının kazanmasının yanlış olduğunu söyleyen Moore, bölgede iktidara gelenlerin halktan kopuk olduklarını belirterek şöyle der: "Zannediyorum Şerif âilesine yapılabilecek en büyük iyiliği yaptık. Onlar için üç tane taç hazırladık ve bölgeyi onlara verdik. Sir Valentine, İngiliz süngüsüyle onları orada tutmamız gerektiği kanaatindedir. Fakat, ben derim ki, eğer onlar Arab'ı temsil ederlerse bırakalım ortaya çıksınlar ve güçleri yeterse kalsınlar"; Major Arthur Moore, "Britain and Islamic Asia, *J.R.C.A.S.*, vol. X, 1923, ss. 8-24.

[3] *The Bee/en-Nahle* (Londra), 15 Aralık 1878; Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal al-Din al-Afgânî,* ss. 102-103.

hükümetinde önemli mevkilere gelmeye başlayan ve dış ticarette büyük başarılar gösteren Musevilerdir, demişti.[1]

Vambéry, Buhâra'da birçok Yahudi bulunduğunu ve bunların el sanatlarından çok ticaretle uğraştığını haber veriyor.[2] Buhâra'nın ve diğer bölgelerin alınmasındaki ticarî sebepler, bahâneler ve bazı tüccarların oynadığı roller çeşitli vesilelerle zikredildi. Rus Çarlarına ucuz kredi açan Yahudi bankerleri eleştirirken, daha önceki Çarlara benzer şekilde yardım edildiğinden şikayetle Marks şu hükme varır: "Böylece her zâlimin (tyrant=müstebit çar) arkasında bir Yahudi görüyoruz, tıpkı her papanın arkasında bir Cizvit (Jesuit=entrikacı) olduğu gibi."[3]

Mustafa Çokay, 1917 ihtilalinden sonra, Taşkent'te, «vilâyet şûraları ve Türkistan'ın tüm derneklerinin kongresine» katıldığında, eski vilâyet binasında toplantıya katılanları şöyle saymaktadır: "Büyük salon karışık oturmuş Ruslar ve Türkistanlıların mümessilleri ile dolu idi. Uzun ziyaret heyeti masasının çevresine Ruslar, kendilerini Rus olarak tanıtan Yahudiler yerleşmişti..."[4]

Marks'ın "Lehren ailesinin Amsterdam'daki Amstel'e yakın merkezi, hayal edilebilecek en şatafatlı yerlerden birisidir. Diğer Yahudi acentaları her gün Yahudi din adamları ile orada toplanırlar, kapalı kapılar arkasında bir araya gelerek her meseleyi görüşürler. Ermeni, Kudüs, Barbaresqe, uzun etekli Polonya dilencileri, doğuluların giydiği turban gibi kendilerini ilgilendiren ilgilendirmeyen her mesele burada görüşülür. Konuşulan meselelerde derin bir Babil havası var ve katılanların şu veya bu şekilde gündemi değiştirmeleri düşünülemez;" dediği bu kuruluşun, Türkistan meselesinde bîgâne kalmadığını tahmin ediyoruz. Çeşitli örneklerde de görüldüğü gibi her fırsatta, bu işgâlin gerçekleşmesi yönünde etkileri olduğu kanaatindeyiz. Zaten bu makalenin yazılış sebebi, Yahudi organizasyonunun Rusya'ya kredi vererek, onu doğuyu işghale, sömürmeye mecbur kılmasıdır.

Bu konuda bir hüküm vermek için, bu yılların beynelmilel siyonizmin oluştuğu ve geliştiği yıllar olduğu hesaba katılarak, çoğu belgelere ve bilgilere ulaşmanın zorlukları dikkate alınarak geniş çaplı bir çalışma gerekmektedir. Her yönüyle müstakil bir çalışma konusudur. Bununla beraber yukarıda bahsettiğim katı

---

[1] 1993 ortalarında katıldığım bir Kazak toplantısında duyduğum bu sözleri o zaman dikkate almadığımdan görüşlerin sahibi hakkında daha fazla bilgi yazamıyorum. Ancak araştırmam ilerledikçe, bu görüşlerin hiç te yabana atılmaması gereken tarafları olduğunu gördüm.

[2] Orta Asya Gezisi, s. 154.

[3] *The Eastern Question*, New York Times'da yayınlanan 4 Ocak 1856 tarihli "The Russian Loan" başlıklı makalesi, ss. 600-606. Marks'ın kendisinin de Yahudi olduğu unutulmamalıdır. Makaleye konu olan 50 milyon rubleyi yüzde dört faizle veren kişi ise farmason Alman Yahudisi Stieglitz'dir ki, diğer ülkelerdeki ve Rusya'daki dindaşlarıyla temastan sonra bu para varilmiştir; s. 601. Marks, Ruslara para temin eden diğer Yahudi kuruluşları ile bankerlerin, birçok devlette ve önemli şehirlerdeki durumlarını anlattıktan sonra, "bu Yahudi banker organizasyonu, halk için aristokrat toprak sahipleri organizasyonu kadar tehlikelidir" der; s. 604.

[4] Mustafa Çokay, *1917 yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neşriyat, 1988), s. 21.

görüşün de halkın derinliklerinde kalmış mâsûm bir düşünce olması sebebiyle, kamuoyu değerlendirmeleri açısından önemi vardır.[1]

Uzun yıllar, Halîfe-Sultan — Türkistan yardımlışmalarının Pan-İslam suçlamasıyla engellenmesinden sonra, Mustafa Kemal'in programında olmadığı halde, hilâfeti kaldırma yönünde İngiltere'nin baskıları esnasında dikkat çekici bir isim görmekteyiz: Hahambaşı Hayim Naum Efendi. Musevilerin dinî lideri Naum'un, hilâfetin ilgâsı husûsunda Lord Curzon ile İsmet Paşa arasındaki görüşmelerde önemli etkisi vardır. Naum Efendi, kendisini halîfe ilan etme isteğini bildiği Mustafa Kemal'i iknâ için İzmir İktisad Kongresi'nin hemen öncesinde, Lozan'dan İzmir'e giderek, kongrede hilâfeti ilgâ istikâmetindeki işaretlerin verilmesinin sağlamıştır.[2] Yahudi cemaatinin bu gayretinin temelinde, halîfe gölgesi olmayan Filistin'de devlet kurma şartlarını kolaylaştırmak olmakla beraber, aynı gölgenin Türkistan ve Rusya Müslümanları üzerinden de kaldırıldığı hatırlanmalıdır.

Mr. Forsyth'in Avam Kamarası'ndaki şu sözleriyle bu bölümü özetleyelim:[3]

"İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o bir Asyalı devletti ve doğuya doğru daha fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı. Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 Kasım deklerasyonunda gâyet güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına hitâp eden bu deklerasyon, bütün medenî devletlerin yarı medenî ve göçebe halklarla temâsa geçmesi yönünde, Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha medenî ülke, sınırlarının güvenliği için daha az medenîleşmiş olan üzerinde nüfûz kurması için zorlanır."

---

[1] Günümüz Türkistan ve Türk meselelerinde, açıkça organize olmamakla beraber, değişik olaylar ve vesilelerle Yahudi gruplarının veya şahısların, genellikle Türklerle ilgili belirli bir politikaları olduğu veya politikaların oluşumuna zemin hazırladığı görülmektedir. Konunun İsrail-Siyonizm-Rusya vechesini, konuyla ilgilenen her araştırmacının cesâretle tahlîl etmesi gerektiği, bu konuda Türk dostu Musevilerden samîmi yardımlar alınabileceği kanaatindeyim. Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, Kafkas halklarının bağımsızlık mücadelesinin bastırılması için İsrail'in mâlî ve askerî yardımı tahlil edilmesi, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir konudur.

[2] Mustafa Kemal'in İzmir yolunda muhtelif yerlerde yaptığı konuşmalar ile İktisat Kongresi'nde tamamen aksi bir lisan kullanmasıyla ilgili zabıtlar ve konuşma metinlerinin yer aldığı kaynaklar ve Hahambaşı Hayim Naum efendinin rolü için bkz.: Kadir Mısırlı, *a.g.e.*, ss. 256-260.

[3] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, s. 117.

EK V

ORTA ASYA-HOKAND HANLIĞ[1]

BELGELER ÜZERİNE AÇIKLAMA

Avam Kamarası, 5 mayıs 1876.

MR. BAILLIC COCHRANE, ayağa kalkarak söz aldı: Rusların Hokand Hanlığı'nı işgâli hakkında meclisin dikkatini çekti. Ve bu işgâlle ilgili, Rusya ile İngiltere arasındaki yazışmalara dayanarak açıklamalarda bulundu. Rusların işgâl ettiği bölgelere en yakın İngiliz kolonilerinde görevli olan Yüzbaşı Napier ve diğer subayların raporları şunu gösteriyor ki, Hindistan'ın ve İngiltere'nin menfaatleri aynıdır. Bu yüzden Hindistan'daki nüfuzumuzu zayıflatacak her şey dikkatle tâkip edilmelidir. Meclis şu hususta mutâbıktır ki, Hindistan sözkonusu olduğunda, dikkat edeceğimiz bir devlet var. Almanya ve Fransa'nın Hindistan'da bir hesabı yoktur. İran ve Afganistan'ın ilgisi, bizimle olan münasebetlerine bağlıdır. Bu durumda dikkat etmemiz gereken tek devlet var: Rusya. Türkistan ve civârındaki ilkel, göçebe kabileler, kuzeye baktıklarında, güneye doğru ilerleyen bir askerî gücün kendi bağımsızlıklarını ellerinden aldığını görüyorlar. Bu askerî güç, bâzen 1836'da olduğu gibi yavaş, bâzen 1875-76'da olduğu gibi çok hızlı, fakat dâimâ ilerlemekte. Bu kabileler, güneye baktıklarında ise başka bir büyük devlet gördüler. Bu devletin öyle pek askerî gücü olduğu bilinmiyor, fakat denizlerde etkilidir. Bu devlet İndus vâdisi ve himalaya eteklerine kadar uzanmış. Bu sırada Türkistan kabileleri, büyük bir heyecan ve şevkle, bu iki gücün karşılaşmasını beklemişler.

İngiltere'de Rusya'nın ilerleyeceğinden şüphe eden yok, fakat bu ilerleyiş ile ilgili iki farklı görüş var. Bu görüşlerden biri, Kirkcaldy temsilcisi beyefendi hazretleri (Sir George Campbell) ile Hindistan hakkında en çok vukuf ve bilgi sahibi olanlar tarafından savunuldu. Bu kişiler, Rusya'nın ilerlemesinden endişe edilecek bir şey olmadığı kanaatindeler. Rusya'nın Himalaya önlerine kadar gelmesinde bir problem yoktur. Onlar Rusya'yı medenî bir devlet olarak görürler ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgâl edilmesini iyi bir gelişme olarak karşılarlar. Ve bu iki ülke, sınır komşusu olduklarında, aralarında bir anlaşmazlık olacağı ihtimalini zayıf görüyorlar.

Bununla beraber bir başka görüş vardır ki bu farklıdır. [109] Bunlar Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesini büyük bir endişeyle izlerler. Zaman tâyin etmeksizin er geç Hindistan'ı da işgâl etmeye kalkışacağı, böyle bir tehlikenin yaklaşmakda olduğu kanaatindeler. Rusya ve İngiltere müşterek sınıra sahip olduklarında, iki taraf ta savunma gâyesiyle silahlanma yarışına girecekler. Büyük çöl, Rusya ile bizim Hindistan arasında en güzel muhâfaza idi. Bu çöl İngiltere ile kıta arasındaki kanala

---

[1] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 107-144. Muhtemelen zabıt kâtiplerinin tuttuğu kayıtları aynen yayınlayan kaynakta, söz alan şahıslar ve zamanla ilgili bazı problemler söz konusu oldu. Meclis'teki tartışmalar esnâsında söz alan şahıslar konuşurken, genellikle konuşmanın başında, III. tekil şahıs olarak sözleri nakledilirken, ilerleyen cümleleri, herhangi bir işaret olmadan bâzen konuştuğu gibi, yâni I. şahıs olarak, bazen III. şahıs olarak aktarılmıştır. Bu uzun oturumu tercüme ederken, daha anlaşılır olması için bazı III. şahısları birinci şahıs olarak verdim. Parlamento kayıtlarındaki bu tutarsızlık, muhtemelen belli aralıklarla değişen kâtiplerden de kaynaklanabilir, tercümemizde de bu tutarsızlık kendisini göstermekle beraber, şahıs ve konunun özü kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Büyük harfle yazılan isimlerden sonra, bir dahaki büyük harflere kadar konuşan kişi aynı şahıstır. Zabıtların yayınlandığı kaynağın sayfa numaralarını köşeli parantez içinde yazıyorum.

[Manş denizi] benzemektedir. Ve bu çöl sâyesinde 200.000.000 nüfuslu Hindistan'ı 60.000 askerle kontrol edebildik. Bu görüşte olan politikacılar, Rusya daha fazla ilerlerse, bir zaman gelecek, Hindistan'daki bugünkü durumumuzu muhâfaza edebilmek için bugünkününün üç katı asker istihdam etmek mecbûriyetinde kalacağımızı sezerler. Bu görüşte de doğruluk payı olduğu kabul edilmelidir. Ancak, bu kişiler, Rusya'nın bir anda Hindistan'ı işgâle kalkışmasının mümkün olmadığını düşünemiyorlar. Fakat bir Avrupa savaşı durumunda bu ülkeye saldıracak muazzam güce karşı koymak için askerini geri çekmek zorunda mı kalacaktı? 1869'dan beri bir değişikli var mı? Ki Rusya o zamandan beri bizim Hindistan sınırına doğru 1.000 mil yaklaştı. Ve Rusya'nın bu ilerlemesi Avrupa tarafından çok yakından tâkip edildiği halde birşey değişmedi. Nitekim Clarenden, 27 Mart'ta, Sir Andrew Buchanan'a yazdığı mektupta şöyle der:

"Bazı zor tedbirler alınmazsa, olacak olan şudur: Bazı muhteris Rus generaller, İngiliz yönetiminden memnun olmayan ve kendi başına buyruk olmak isteyen Hint prensleriyle temâsa geçecekler. Ve ortam müsâit olduğu takdirde, Majestenin hükümetinin Rusya'ya karşı kullanabileceği hususlarda, sınırdaki Hint halkının zihnini karıştıracaklar. Sadece Hindistan'daki değil, fakat tüm konularda aramızdaki iyi münasebetleri tehlikeye sokacak bu gibi durumları önlemek için, İngiltere'ye ait bölge ile Rusya arasında, iki devlet tarafından da tanınacak nötr bir bölge kurulmasını teklif ederim. Baron Brunnow, bu fikri çok iyi buldu ve bu hususta kendi hükümetine bir rapor vermeyi taahhüt etti. Onun üstündeki makam bu sabah beni çağırdı ve bana Prens Gorçakof tarafından yazılmış bir mektubun nüshasını verdi. Bu mektupta Afganistan'ın tamamen Rusya'nın ilgi alanı dışında kalacağına dâir müsbet bir garanti vardır. [110] Prens Gorçakof'un cevabı şu ki: "Lord Clarendon'ın üzerinde durduğu gibi Asya'daki iki imparatorun toprakları arasında bir bölge bulunmalı. Bu bölge iki devleti yakın temastan muhafaza etmelidir. Clarendon'ın bu fikri bizim üstümüzdeki makam [Çar] tarafından da paylaşılır."

Lord Clarendon, derhal Mr. Rubbold'a yazarak şöyle dedi:

"Buhâra'nın güneyi olan Oxus'un üst tarafının iki devletin de karşı tarafa geçmemesi gereken sınır olmasını teklif etmek uygundur. Bahsettiğim bu bölge, büyük bir çöl olup, bizden önce Hîve hanlığına ait olduğu bilinirdi ki burası Afganistan ve bugün Rusya'nın işgâl ettiği topraklar arasındadır. Eğer umduğumuz gibi anlaşma yapılabilirse, ilerde muhtemel korkuları bertaraf eder."

Sir Andrew Buchanan, 1869'da Rus Çarı ile yaptığı görüşmesini yazmış ve Majeste'ye sunmuştur. Bu görüşme, eğer Hindistan ve Rusya, şu andaki iyi münasebetlerini muhâfaza ederlerse bir karışıklık olmayacağı hakkındadır. Fakat İngiltere'de, Hindistan'la işi veya menfaati olan bir çok kişi vardır. Rusya ve Afganistan arasında bir çatışma olur veya Rusya birlikleri Hindistan'ın sınır bölgelerine girerse kamuoyunun heyecanı o kadar yükselir ki Majeste'nin hükümeti bu heyecanı yatıştırmak için bazı şeyler yapmak zorunda kalacaktır. Bu işler yukarıda sunduğumuz görüşlere terstir. [Sir Andrew mektubunda şöyle devam eder:]

"Çar bu meseleyi hakkıyla anladığı cevabını verdi ve bu hususları anlayışla karşıladı. Fakat endişeye sebep olacak bir olayın vuku bulma ihtimâlinin olmadığını söyledi. Ve böyle bir düşüncesinin olmadığının bilinmesini de istedi. Ve istemediği halde bazı şartlardan dolayı istediğinden daha fazla Orta Asya'da ilerlenmiş olduğunu bildirdi."

Lord Clarendon 3 Eylül 1869'da Sir Andrew Buchanan'e yazdığı mektupta şöyle der:

"Prens Gorçakof, Çar'ın, Majeste'nin fikrini bütünüyle paylaştığını söyler. Ne kadar çok genişlenirse o kadar zayıflanır. Rusya'nın daha fazla ilerlemeye niyeti yoktur. Ben, cevâben, Rus Çarı'nın böyle akıllı sonuca varmasını öğrenmemizden dolayı memnun olduğumu söyledim. Ve bu karar Rusya'nın da menfaatinedir. Fakat Rusya'nın hızlı ilerlemesine ve büyük toprakları ele geçirmesine atf-ı nazar ettiğimde düşündüm ki, ordunun ilerlemesi için emirler ya doğrudan Petersburg'dan Çar tarafından verilmiştir veya Çar'ı dikkate almayan muhteris generallere aittir. Zaten Çar'ın fikrini pasif buluyorlar." [111]

Bu yüzden, onlar sadece Çar'ı değil, fakat askeri de dikkate alırlar ve gelen bütün emir ve tâlimatlarda Çar'ın ilerlemeye ve işgâle karşı olduğunu görürler. Fakat ondan sonra bu generaller, imparatora rağmen ve böyle bir yetkileri olmadığı halde ilerlediler. Ve şu da görüldü ki bu generaller Petersburg'a geldiği zaman büyük bir coşkuyla karşılanmış ve madalyalarla taltif edilmişlerdir. Bu durum, yapılanların tasvîb edildiğini gösterir. Bunları dâimâ gözönünde tutmamız gerekmektedir. İmparator, görüşlerinin icrâsında çok pasiftir. 1869'dan beri Çar kendi fikirlerini savunmaktan, uygulamaktan âcizdir. Lord Clarendon aynı mektupta devamla der ki:

"Rusya'nın bir çok kabahatlerine ve bunların yapıldığı tarihlere temas ettim ve şunu da ekledim ki, Rusya şu anda Semerkand ve Buhâra'nın sahibi olarak, ekselanslarıyla da anlaştığımız gibi bu bölgelerde hâkimdir. Bunun bir adım sonrası muhtemelen Belh olacaktır, ki burası Rusya'nın yeni saldırılar hariç hiç işine yarayamayacaktır. Ve Simplon'ın zirvesindeki bir seyyah olarak görebileceğimiz Hindikuş'taki İngiliz tasarrufu, İtalya'nın planlarını gözden geçirmesine sebep olabilirdi. Bizim tek korkumuz, devamlı söylediğim gibi, Rusya'nın bize daha yaklaşması ve yerli Ruslarla birlikte çevirdiği entrikalarıdır. Bu durum, Hindistan yerlilerini heyecanlı bir bekleyişe sürükler ve bize oldukça büyük mesele çıkarabilirdi. Bütün bunların, Rus hükümetiyle açıkça konuşulup anlaşılarak önüne geçmek mümkün olabilecekti. Bunun da yolu iki ülkenin toprakları arasında kurulabilecek tarafsız bir bölgeydi. Prens Gorçakof, bilâ-istisnâ söylediklerimi dikkate alacağına dâir bana cevap verdi. Bilhassa yeni madalya almak hevesiyle yetkilerini aşan komutanlarla ilgili söylediklerimi kabul etti. Komutanlardan birisini geri çağırdıktan sonra geriye bir tane kaldığını ilâve etti ve General Kaufmann ile ilgili korkulacak bir şey olmadığını söyledi. Çünkü o bir Rus generalinin elde edebileceği bütün şerefleri kazanmış ve hükümetinden husûsî tâlimat almıştır."

Şimdi, meclis, 1869'dan beri Rus ilerlemesine bir göz atsın. O yıl General Forsyth Rusya'ya gönderildi ve Rusya'nın Orta Asya'da daha fazla ilerlemeyeceğine dâir en sağlam teminâtlar kendisine verildi. Fakat izleyen iki yıl, Semerkand işgâl edildiği zaman, Rusya tarafından, orayı terketmeği tercih ettiğine dâir açık beyânâtta bulunuldu. 1873'de, tekrar o zamanki Rus büyükelçisi özel bir misyon için gönderilmişti ve bu misyon Hîve'nin işgâli gibi bir niyetleri olmadığı, maksadın sadece bazı problem çıkaran kabileleri cezalandırmak olduğu beyânıydı, fakat sonuç ne oldu? [112] Bu tarihten sonra Hîve işgâl edildi ve hâlen işgâl altındadır. Ve bu hadiseden yıllar sonra, Rusya Hokand Hanlığı'nı işgâl etti ve burayı kendi ülkesine ilhâk etti. Bu kadar çok sözler ve taahhütler, tarafsız bir bölge için de verilmektedir. Meclise şunu sormak lâzım: Bizim Hindistan'daki tasarrfumuzun bir prestij meselesi olduğu, onları ilgilendirdi mi, ilgilendirmedi mi? Son zamanlarda yayınlanan Lord Macaulay'ın şâhâne biyografisinde, Macaulay, Hindistan'a gittiğinde ilk tesbitinin

gittiği o ülkedeki gücümüzün savaşçı bir millet olarak prestijimize dayandığı gerçeğini söylemesiydi. Bizim Hindistan'da prestij kaybettiğimiz gerçek miydi, değil miydi? Orta Asya'dan henüz dönmüş olanlar da şunları duydu ve yazabildiler ki, İngiltere'nin nüfûzunu ve gücünü kaybettiği ve tek gücün açıkça ilerleyen Rusya olduğu kanaati gittikçe yaygınlaşıyordu. Büyük yetkileri bulunan Lord Paier ve Ettrick "diğer bir yer" hakkında dedikleri ile ilgili şöyle yazdı:

"Bu hususta bir Rus diplomat ve devlet adamından bir zamanlar duymuş olduğu talihsiz intibayı asla unutmayacaktı. Onunla muhtemel gelişmeler hakkında yapılan sohbette, o (Lord Napier ve Ettrick) bu gelişmeler karşısında İngiliz Hükümeti'nin direnebileceğini söyledi. Rus devlet adamı endişe içerisinde ve şaşkın bir şekilde karşılık verdi -'direnmek, bu İngiltere'nin siyâsî literatüründe artık yeri olmayan bir kelimedir, efendim.' Eğer Rus devlet adamının zihninde böyle bir baskı mevcut olursa, bizim Hindli tebaamız içerisinde tefrika çıkarttığına dâir diğer Avrupalıların zihinlerinde çok azı doğru birmâlûmâta dayanıp, çoğunluğu kolayca elde edilen sağlıksız bilgilere dayanan bir zihniyetin ortaya çıkması ihtimâli yok muydu? Birçok Rus gazetelerinden ve diğer belgelerden bize alıntılar verebilirdi, fakat halkın İngiltere'ye karşı olan düşmanlık hislerini göstermek için bir iki seçme sözle kendisini tatmin etti. Bir Rus makalesi Orta Asya'nın fakir ve tenhâ olduğunu, buranın fiyatını ödemenin mümkün olamayacağını, fakat dinlendiği ve güç topladığı gösterişli istasyonlarla Rusları ihyâ ettiğini yazdı. Moscow Gazette'nin bir sayısında, Gassar'ın ve Hokand'ın güney sınırını oluşturan dağların güney kısmında kalan bölgelerin Hokand'ın hâkimiyeti altına geçtiğini belirtti. [113] M. Terentyeff şöyle dedi:

"Bizim Orta Asya'daki topraklarımız, daha ilerlere gitmek üzere, dinlenip güçlenebileceğimiz mola yeri olmak için sadece bir basamak hizmeti görmektedir... Rusya'nın çok daha fazla ileriye gitmesine izin verilmiştir ve muhtemelen fırsatların getirdiği istifâdeyi kaçırmayacaktır."

M. Ferrier ise şöyle yazar:

"Daha önce Rusların elinde olan Herat ve Kandahar, Orta Asya ile ilgili büyük ve zıt menfaatler için hakem olabilirdi ve bütün buraları kendi lehine birleştirebilirdi. Rusya'nın bu ülkede hissedilir varlığı derhal yerli halkın husûmetini çekecekti."

Onlar Rusya'nın dört sene içerisinde aldığı büyük merhaleleri gördüler. Bu ilerleyişle ülkelerinin mutlu olacağını düşündüler mi? Onlar Rusya'nın Buhâra ve Hokand'ı işgâline izin verdiler mi vermediler mi? Daha o zamandan bir genişleme Merv'in işgâli için hazırlık demekti. Bu konuda, Orta Asya'daki Rusya'nın durumu hakkında yazmış olan M. Frederick ve Hellward şöyle der:

"İngiltere'nin etkisinin azaldığı ve İngiltere bölgede sessizce devre dışı kalmaya başladığı Rusya'nın etkisinin günden güne arttığı bu şartların yakın gelecekte bizim için ciddî sonuçlar doğuracağı görülmektedir. İngiliz devlet adamları bu tehlikeyi görmek, Rusya'nın ilerlemesini engellemek zorundadır ve çok daha başlarda Rus nüfûzunun doğuda artmasına karşı koyabilecek durumdadır."

Yine, Vambéry der ki:

"Eğer Rus diplomatlar İngilter'yi, Hîve'nin mülkiyetinin sadece bir anlaşma konusu olduğuna dâir iknâ edebilirlerse, Büyük Britanya'nın hazırlıksız olduğu bir anda Rus ordusu için Afganistan'a yürümek çok kolay olacaktır. Rusya'nın beklenmedik bir hîleye başvurduğunu ve İngiltere'nin böyle

bir saldırıdan korkması gerektiğini söylemek istemiyorum. Hayır, bu hamlenin sonucu şu olacak ki, Rusya izleyen gelişmelerle derhal gerçek sahneye çıkacaktır. Rusya'nın bu üstünlüğüne İngiltere tarafından izin verilmemelidir. Ve tekrar edeyim ki Avrupa'nın iki büyük devletinin, Asya'da sadece coğrafî keşif, ticaret ve Batı kültürü alanında rakip oldukları daha fazla iddia edilmemelidir. Şu ortaya çıkmıştır ki üstünlük mücadelesi gündeme gelmiş ve bu hayatî mesele şansa bırakılmıştır."

Aynı yazarın eseri olan *Clouds in the East*'ta, Aliyar Han ile yapılan mülâkât nakledilir. Orada şöyle der:

"On sene önce Ruslar çok uzaktaydılar, şimdi neredeler? Semerkant'talar, Hokand'dalar ve şu gerçek ki onlar ne zaman harekete geçseler Buhâra'yı alabilecek durumdadır. [114] İngiliz [yazar?] onlara Hîve'yi alacak durumda olmadıklarını söyledi ve onlar aldılar. Ve şimdi Maverâünnehir'deler. Merv'e gelecekler, Herat'ta olacaklar. Ve siz, Ruslar Herat'ta olduğu zaman Hindistan'da yönettiğiniz halkın şimdiki gibi sâkin olacağını mı zannediyorsunuz?"

Şu husus akıldan çıkarılmamalıdır ki, Merv'den Herat'a su nakliyesi vardır ve üstelik iki nokta arasında posta yolu mevcuttur ki bu yol boyunca, askerler, birinden diğerine dörd günden daha az zamanda yolculuk yaparlar. Bu yüzden, eğer daha önce Rusların gelmelerine izin verildi ise onların Herat'a gideceği açık ve kesindir. Bir seyyahın, bu konuda Hîve hanıyla yaptığı görüşme çok eski değildir. Ve Han'a, İngiliz sınırına doğru yapılan ilerlemelere atıfta bulunarak, İngiliz hükümetinin kayıtsızlığı hususunda endişesini te'yîd ettiği ve onun kanaati de İngiliz halkı için nâhoş olabilecek bu durum karşısında eğer devletin varlığı devam edecekse derhal savaş açılmasıdır. Bu hususta Lord Palmerston'ın görüşü Avam Kamarası'nca dikkate alınmalıdır ve bununla ilgili 1847'de asil bir Lord'dan Lord Russel'e hitâben yazılan mektubun bir bölümünü nakleder:

"Afganistan'ı işgâl eden bir Rus gücünün Kalküta'ya yürüyebilecek kudreti yoktur, fakat orası Rusya'nın daha önce işgâl ettiği bölgelere katılabilir ve Hardinge'in geri kalan sınırımızın güvenliği için söylediğini, bu şartlar altında göreceksiniz. Bu gelişmeler, Burmalılar tarafından, Nepalliler tarafından ve Hindistan bölgemizin her tarafına yayılmış olan bize katılmamış devletler tarafından, yorgun hâlet-i rûhiyeniz içerisinde gerçekleştirilecektir. Bu hadise pahalıya mal olacak, büyük masraf gerektirecek ve büyük felâkete sebep olabilecek. Avrupa'da olduğu gibi Asya'da dahi Hindistan'ı savunmak durumunda kalacağız."

Zât-ı âlileri Elgin Burghs temsilci (Mr. Grant Duff), Kirkcaldy temsilcisi beyefendinin (Sir George Cambell) daha önce savunduğu görüşü kabul edenlerdi. Halbuki o zamandan beri vakitlerini seyehatle geçirdi ve artık her hâlükârda Rusya'nın bizim sınırımıza doğru ilerleyeceğine dâir karamsar görüşü benimsedi. Henüz yayınlanmış olan ilginç seyehatnâmesinde, daha önceki görüşlerinden farklı şeyler anlatır. Der ki: [115]

"Diplomasi Rusları Merv'den uzak tutmadıkça, bu ülkelerde hiç bir varlığımız olmaz, ancak biri hariç;" ve ekler: "Şir Ali'nin hâkimiyeti altında olduğu bilinen yerlere bir saldırı İngiltere ile savaş demektir."

Aynı konuda Lord Derby 1874'de Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada derki:

"Bize göre, Afganistan'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak... İngiliz politikası için en önemli hususdur ve Majestelerinin hükümetinin Afganistan'ın millî bağımsızlığını zedeleyecek bir müdâhalesi çok vahim bir durum olur ki bu da onların en ciddî ve dikkatli oldukları bir konudur. Ve

bu durum Hindistan'daki sükûneti tehlikeye sokabilecek bir husustur. Zannederim, eğer böyle bir karışıklık vukûbulursa, meseleyi usûlüne göre halletmek için büyük bir ihtimalle müdâhale edilecektir." –[3 Hansard, ccxviii. 1916]

Daha önce Meclis'te bahsettiği konuda ülkemiz ile başka devletler arasında bir çatışma veya anlaşmazlığın ortaya çıkmasını kimse istemez ve ülkemizin üstesinden gelmesini istediği bu meseleden dolayı her hangi bir olayın çıkması ihtimali bırakılmamalıdır. Rus hükûmeti, konuyu ne kadar çok müzâkere edersek o kadar çok anlaşabileceğimizi söyledi. Bununla beraber kendisi bu ülke halkının bu meselede görüşlerini şu veya bu şekilde oluşturmaları gerektiğini düşünür. Eğer Rus hükûmetine şunu dersek: "Sizin Hindistan'ı almak istediğinize inanmıyoruz. Sizin medeniyet götürme hususundaki misyonunuza inanıyoruz. Fakat gereksiz olduğu halde bizim sınırımıza yönelirseniz bu bizim de masrafa girmemize yol açar ve sizden, barışı korumak için daha fazla ilerlememenizi, Kaşgar'ı işgâl istikâmetindeki genişlemeyi durdurmanızı ve bütün bunlarla beraber Merv'i işgâl etmek için Oxus'u geçmemenizi isteriz." Bunları söylediğimizde, herkesi memnun eden sonucun gerçekleşmesi istikâmetindeki düşüncesine yardım etmez. Bununla beraber eğer böyle birşey olmadıysa, gelecekte bazı problemler çıkacağına inanmış demektir. Geçenlerde bir Rus gazetesinde yayınlanmış olan tuhaf bir makale okudu. O makalede şöyle yazar: "Rusya'nın ilerleyişi ile ilgili bütün bu tartışmalar neyin nesidir? Bırakın ilerleyelim ve sınırın öbür tarafında elinizi sıkalım?" Bu sözler kesinlikle meselenin gidişinin acayip olduğunu gösteriyordu. Ve kısaca demek istediler ki Rusya, bütün ülkeyi ve İngiltere'nin Hindistan imparatorluğu için koruyucu olarak gördüğü önemli noktaları işgâl edecekti. Eğer bu hareket devam ediyorsa, biz Hindistan'ı korumak için çok büyük bir orduya sahip olmaya mecburuz. [116] O, Rusya'nın son hedefinin bize saldırmak olduğunu söylemedi, fakat genel kanaat, Rusya'nın bu ilerleyişini doğuya doğru yaptığıydı ve bu sebeple eğer bu ilerlemenin İngiliz Hindistan'ı istikâmetine yönelirse, getireceği tepkilerin son derece önemli olduğu kanaatindeydi. Herhangi bir dış meselenin meclis'te olgunlaşmasının ne kadar zor olduğu bilinir; fakat daha fazla dikkat etmediğimiz bir hususta pişman olduğumuz ve yıllar sonra birçok hileleri göze aldığımız zaman bu işi halletmek bir gün alır. Kendisi, meselenin, ülkenin ve hükümetin en fazla önem atfettiği bir konu olduğuna inanır. Ve bu sebeple bunu tartışmanın gereğini takdir etti. Çok ilginç olmayan bu konuda sabırla onu dinlemek hususunda ittifak eden meclis'e teşekkür ederek, sonunda, bize zarar veren ve bölgemizde karışıklar çıkarmaya sebep olan Rusya ile karşılaşacağımıza inandığını söylemeli veya bütün olaylardan sonra bu büyük meseleyi bütün yönleriyle müzâkereye hazır olmalıyız. Önem verdiği belgelere geçmeyi talep etti.

MR. FORSYTH: değerli arkadaşım *the Isle of Wight* temsilcisinin (Mr. Baillie Cochrane) teklifini ikinci defa gündeme getiriyorum. Fakat bu davranışımla onun bütün görüşlerini kabul etmem gerekmez. Bu sadece karar aşamasında bir tekliftir ve aynı konuda başka konuşmacılar farklı görüşlere sahip olabilirler. Herhangi bir saldırı politikasına veya Rusya'yı Orta Asya'da ilerletecek hareketten sorumlu olmaya bütünüyle karşıyım. Hindistan'da İngiltere'yi tehdit edecek bir pozisyona gelmedikçe ve güvenliği tehlikeye sokacak bir his oluşturmadıkça, müdâhale hakkımız yoktur. Barbarlık üzerine medeniyetin ilerlediği itiraf edildi ve barbar kabilelerin çapul ve saldırılarına karşı hayat hakkını ve mülkiyeti teminât altına alan kanunlar âcilen insanlığın hizmetine sunulmalıdır. İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o bir Asyalı devletti ve doğuya doğru daha

fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı. Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 kasım deklerasyonunda gâyet güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına hitâp eden bu deklerasyon, bütün medenî devletlerin yarı medenî ve göçebe halklarla temâsa geçmesi yönünde Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha medenî ülke, sınırlarının güvenliği için daha az medenîleşmiş olan üzerinde nüfûz kurması için zorlanır. [117] Şahsen şuna inanıyorum ki, Rusya'nın arzusu Orta Asya istikâmetinde daha fazla ilerlemek değildir, fakat kendisini savunmak için bunu yapmağa mecbur kaldı. 1869'da Rusya imparatoru ile biraderim sir Douglas Forsyth'in yakın bir akrabası arasında geçen sohbette imparator demiş ki, Rusya'nın Orta Asya'daki topraklarını genişletme niyeti yoktur, fakat şurası iyi bilinmektedir ki Rus hükûmetinin istediği zaman istediği yerde durması imkânsızdır. Şunu itiraf edebilirim ki Rusya'nın Hîve ile ilgili tutumu her an bir krize dönüşebilir; çünkü bu ülkeyle savaşın başındayken, Rusya'nın Hîve'yi işgâl etme niyeti Kont Schouvaloff'a rapor edildiği gerçeğine rağmen, şu anda Oxus'un sağ kıyısında kalan toprakların tamamı Rusya'ya ilhâk edilmiş durumdadır. Bundan dolayı eğer Kont Schouvaloff bu sözü vermiş olsa bile hiç şüphesiz bu sözden dönülmüştür. Fakat Rus büyükelçisi tarafından, Hîve'nin elde tutulmayacağına dâir niyet ile ilgili verilen teminâtta hîle olduğunu bile itiraf ederek şikayet etmemiz için çok fazla sebep olduğunu zannetmiyorum. Rusya, bizim Habeşistan'da savaşa gittiğimiz kadar, Rus esirlerini kurtarmak için Hîve'ye saldırmakta haklıdır. Bu konuda güzel bir örnek vereyim. Biliyoruz ki Kaşgar, doğuda Rusya'nın daha fazla ilreleyeceği bir istikâmette yer almaktadır. Kaşgar büyüyen ve müreffeh bir ülke olup İngiltere ile dostça ilişkiler kurmak için son derece istekli olan ve desteğine büyük ehemmiyet atfedilen enerjik bir lider tarafından yönetilmektedir. Bu konuda en yetkililerden aldığım haberlere dayanarak biliyorum ki bu lider Rusya'dan son derece korkmaktadır. Biliyor ki onun ilerlemesi durumunda yönetimi altındaki bölgeler elinden çıkacaktır. Peki, bizim Kaşgar emiri ile yapmış olduğumuz bir savunma ittifakı olmadığı halde, eğer Rusya mâkûl bir bahâneyle veya sebepsiz olarak onunla anlaşmazlığa düşer ve askerlerini onun bölgesine gönderirse, ne hakla müdâhale edebileceğiz? [118] Kaşgar bizim sınırımızdan çok uzaktır. Çöllerle ve aşılmaz dağlarla Hindistan'dan ayrılmıştır. Ve Kaşgar ülkesinin bizim Hindistan imparatorluğunun güvenliğini tehdit edeceğini söylemek mümkün değildir. Rusya, Hokand'ı da yeni vilâyetleri arasına katmıştır, fakat onunla güney sınırlarını Hindistan'la öncekinden bir mil bile daha fazla yaklaştırmadı; çünkü bir kaç yıldan beri hâkim olduğu Semerkand, Hokand'dan daha güneydedir. Üstelik Hokand Himalayaların kuzeyinde değildir ki doğuda Rusya'nın güçlenmesinden dolayı endişeye düşmemize sebep olsun. Kuzeyden Hindistan'a ulaşmak için ordunun üç geçidin biriyle koca dağlara doğru yürümesi gerekir. Bunlar ya Karakurum, ya Chang-nemmo veyahutta Baroghil geçididir. Karakurum yolu ile 11 dağı geçmesi gerekir ki her biri 118.000 fit yükseklikte olup ne insan ne hayvan için yiyecek içecek bir şeyi olmayıp levâzım nakliyeti mümkün değildir ve dondurucu soğuk hüküm sürmektedir. Chang-nemmo geçidinin meyli daha düşüktür; fakat yüksekliği yine de fazladır ve kanaatimce oranın yolu Karakurum'dan bile elverişsizdir. Baroghil geçidi 100 milden 150 mile kadar genişleyen dağların eteğinden geçer. Kafiristan'daki Chitral vâdisinin tepesindedir ve Simplon'dan 500 mil yüksektedir. Rus ordusunun bu geçitlerin aşılmaz zorluklarını hesâba katarak, Hindistan'daki bizim askerî gücümüzle savaşmak için Keşmir yolu ile Pencap'a yürüyeceğini zannetmek, böylece bizi

yeneceğini düşünebilmek, boş ve hayalî bir fikirdir. Hayır! Sir, Hindistan'a yönelen gerçek tehlike - eğer bir tehlike sözkonusu ise- kuzeyden değil, fakat batıdan ve kuzeybatıdandır. Ve bu Meclis'in dikkatini çekmek istediğim meselenin bir parçasıdır. Pencap'a uzanan iki ilerleme hattı vardır ki ikisi de Afganistan'dadır. Güneyde olanı Kandahar ve Bolan geçidi yolu iledir, diğeri kuzeyde olanı Kabil ve Hayber geçidi tarîkıyledir. Şüphesiz ki, eğer Afganistan ilerleyenlere dostça davransaydı ve düşman direnme ile karşılaşmadan bu geçitlerden birinden geçebilseydi bizim için bir tehlikeden korkulabilirdi ve bana öyle geliyor ki bizim politikamız, Afganistan'daki nüfuzumuzu mümkün olduğu kadar arttırmaktır. Ve Rus saldırısına karşı aşılmaz bir engel olarak bu ülkeye itimat edebilmeliyiz. [119] Afganistan'a, şimdiki Rus Türkistanı'nın merkezi olan ve Hîve'yi vuran iki hareketin yapıldığı yer olan Taşkent'ten saldırılabilir. Taşkent Merv'den 300 veya 400 mil uzaklıktadır ve uzun bir savunma hattı ile Orenburg'a bağlanır. Merv, hâlen anahtar durumunda olan Herat'tan 250 mil mesâfededir. İran'ın bir nev'î hâkimiyet iddiâsında bulunmasına rağmen, Merv fiilen bağımsızdır. Orası 100 millik bir dâire şeklinde çölün ortasında bir vahadır ve aslında kendilerini Hîve'den ayıran çöl boyunca avare dolaşan Türkmenlere aittir. Rusya'nın Afganistan'a saldırabileceği diğer bir hat ise Etrek vadisi ve Herat'a doğru Meşhed yoluyla Hazar denizinin güney doğu bölgesidir; fakat bunu gerçekleştirmesi için dayanağı olmalı veya İran'ın mukâvemetini yenmelidir. İran ve Afganistan'a giden bütün bu noktalar, Hindistan imparatorluğumuzun dış siperleridir ve bizim politikamız onlarla doğrudan dostça ilişkiler kurmak olmalı ve tehlike anında onların ittifak ve desteğine güvenmeliyiz. İran ile ilgili bir şey söylemeye lüzûm yok. O bizim müttefikimizdir ve Tahran'da bir elçimiz vardır. Fakat Afganistan'la münasebetimiz ne durumdadır? Böyle çok az bilgimiz olan başka bir ülke zor bulunabilir. Bir çok defa bu ülkenin yöneticisi Şir Ali'ye para verdik ve öyle zannediyorum ki onu güçlendirdik; fakat bizim Peşaver'deki komiserimize göre Afganistan defteri kapatılmıştır. Kabil'de yerli halktan bir ajanımız var, fakat ondan güvenilir bir haber gelmez. Bize her ne söylemek durumunda kaldı ise önce emire arzedildi ve onun tercih ettiği dolambaçlı şekliyle bize bildirildi. Bu bölgede bir İngilizin bulunabilmesine müsâade edilmez. Ülkeye giren İngiliz tüccarı ağır bir şekilde vergilendirilmiştir. Afanistan'ın kuzeyine doğru Oxus üzerinde Hazar İranı adlı bir yer vardır ki orada büyük bir pazar kurulur, zannederim doğunun en büyük pazarıdır. Rus tüccarları kuzeyde Taşkent'ten oraya gidebilirler ve Rus ürünlerini Kaşgar'daki Yarkent'e Pamir stepleri yoluyla oradan getirirler; fakat bizim tüccarlarımız tamamen dışarıda tutulurlar ve bu biraz Afganistan'a ulaşan yol seyahatinin emniyetsizliği ve kısmen de emirin getirdiği ağır yükümlülükler sebebiyledir. [120] Üstelik Oxus küçük tüccarlar için nakliyeye elverişlidir. Ve Ruslar yavaş yavaş çaktırmadan nehire yaklaşıyorlar, Böylece bizim fiilen dışında tutulduğumuz pazara bir çift geçit elde ediyorlar. Gayet tabi böyle şeylerin olmasına göz yumulmamalı. Afganistan'ın bizim ticaretimize açık olması gerektiği husûsunda ısrar etmek

hakkımızdır ve Kabil veya Herat'ta bir görevli bulundurarak emirle doğrudan münasebet kurmalıyız. Şuna kâniyim ki İran'ın Horasan sınırında Herat'ın batısındaki ülkenin henüz haritası bile çıkarılmamıştır, bundan dolayı orası hakkında gerçekten birşey bilmiyoruz. Değişik şekillerde Afganistan meselesi ile ilgili teklifte bulunan politikacılar üç grupta toplanırlar. Birincisi ana hatlarıyla aktif olmayan bir politika teklif ederler ki bu hiç bir şey yapmamaktır. İkincisi, Afganistan üzerinde askerî bir koruma kurmamız gerektiğini söyler. Üçüncüsü ise Kabil veya Herat'ta bir görevli bulundurarak Afganistan üzerindeki ağırlığımızı yoklamamız gerektiğini söyler. Üzerinde durduğumuz husus şudur ki, Afganistan defteri dürülmüş veya kapanmış bir ülke olarak görülmemeli ve biz onun kaynakları ve sınırının keşfi ile ilgili doğrusunu tahkik etmek durumunda olmalıyız. Tekrar ediyorum, Afganistan'la ve İran'la dostça ilişkiler kurmalıyız ve tehlike anında Afganistan'ın bizim tarafımıza koşacağından emin olmalıyız. Böylece batı bütünüyle korunduğu zaman, tepemizdeki Rus istilâsı korkusuna gülebiliriz ve Orta Asya'daki Rus ilerlemesini bizimle alakası olmayan bir hadise olarak seyredebiliriz. Ve artık ikide birde korkuya kapılmayacağız, çünkü Rusya Himalayaların kuzeyindeki bölgede hâkimiyet kuracaktır.

Teklif edilen değişiklik,

Soru'nun sonundaki "Şu [that]" kelimesini atmak, böylece şu sözleri ilâve etmek üzere "Majestelerine hürmetle şu arzedildi ki, O |Kraliçe] usûlüne uygun olarak bu Meclis'ten önce, Majestelerinin hükûmeti ile Rus hükûmeti arasında Rusya'nın Hokand hanlığını işgâli ile ilgili bütün yazışmaların nüshalarının takdîm edilmesi husûsunda emir verilmesinden dolayı memnun olmuştur ve Binbaşı Napier'in ve sınır devletlerindeki diğer görevlilerinki de (yazışmalarının) verilmesinden dolayı hoşnut olmuştur." -(Mr. Maillie Cochrane),

Bu sebeple değiştirilmesi. [121]

SİR GEORGE CAMBELL dedi ki, Başbakan hazretleri farklı bir tarzda meselenin üzerinde durduğu ve kendisi [Sir George Campbell] dahi kamuoyunun dikkatini çekici bir üslûpla Ruslardan korktuğunu ilân ettiği için, çok ciddî bir şekilde fikrini değiştirmiş görünüyor. Konu *the Isle of Wight* temsilcisinin [Mr. Maillie Cochrane] tuhaf görüşleri istikâmetinde değerlendirildiği müddetçe öyle pek bir sonuç elde edemeyiz; fakat beyefendinin haklı olarak Majestelerinin hükûmetinin başının ilân ettiği gibi Rusya'nın Asya'da durdurulması gerekli olduğu için, en ciddî ve önemli meselenin bu olduğu itiraf edilmelidir. Beyefendinin, belki, kendisinin [Sir George Campbell] lüzûmsuz şeyleri sıralayarak karşılaştırmalı konuşması ile ilgili olarak, politikasının ileri safhalarına atıfta bulunan ifâdeler kullanması bekleniyordu; bununla beraber, beyefendi, deklerasyonun durdurmadığı istilâ husûsundaki endişesinde haklıdır. Bütün bunlardan anladığı, bu deklerasyonun arkasında, Hindistan'ın kuzey-batı sınırı ile ilgili hükûmet cânibinden önemli bir politika değişikliği olduğu kanaatidir. Kendisi de biliyor ki, Majestelerinin hükûmeti şimdi bu sınırlarla ilgili nasıl bir politika tâkip etmesi gerektiğini araştırmaktadır. Eğer hatalı ise, şüphesiz hatasını düzeltecektir; onun husûsi haber kaynakları yoktu, çünkü bütün bunların Hindistan Bürosu'nun veya Dışişleri Bakanlığı'nın gizli servisi tarafından halledildiğini zannetti. Bununla beraber bu ülke [İngiltere] ve Hindistan ile ilgili derlediği bilgilerden anladığı, Başbakan tarafından ifâde edilen görüşler münasebetiyle Majestelerinin hükûmetinde ifâde ettiği gibi, ileri politikaya teşebbüs etmenin gerekli olduğu idi ve meseleyi daha ciddî hale getiren ise Hindistan hükûmetininkine son derece karşı olan

Majestelerinin hükûmetinin görüşleridir. Bir kaç yıl Hindistan valiliği ve temsilciliğinde bulunan beyefendi ile ilgili mahallî görevliler, bilinen bazı sebeplerden dolayı, İngiltere'deki hükûmetine muhalefet ettiler ve o zaman Majestelerinin hükûmeti sınır meselesi ile ilgili daha ileri bir politika için bu konudaki isteksiz görevlilere baskı yapıyordu. [122] Kendileri de bunu bilmektedirler. Şu bir gerçek ki Hindistan'daki en tecrübeli kişiler onun açıkça söylediği görüşü paylaşırlar ki bu politika, Hindistan'ın kuzey-batısına daha fazla baskı yapmaktan iyidir. Eğer bu politika uygulansaydı mesele her yönüyle değişecekti. Avam Kamarası'ndan çıkan ilerleme politikasının kabul edilmeyeceğini ümit etti ve hükûmete bir ihtâr görevini yaptı. Şöyle ki, bu konuda ihtiyatlı davranmaları ve meseleyi Hindistan sınırlarını yakînen bilenlere bırakmaları daha iyi olurdu. O zannetti ki, Hindistan'da aynı tecrübeyi edinenlerle âhenkli olmamakla beraber, bu meselede çok kararlı görüşleri olan, muktedir bir şahıs olan Sir Henry Rawlinson tarafından, hükûmet, bu konuda oldukça fazla yönlendirilmektedir. Onun farkettiği gibi, hükûmetin politikasının riskli olduğuna delâlet eden diğer bir husûs var. Majesteleri geçende büyük kâbiliyeti ve diplomatik tecrübesi olan birini yeni vâli olarak tâyin ettiler. Ve şunu farkettiler ki, Lord hazretlerinin bu ülkeden ayrıldığı gece, ileri ve aktif politika tâkip edilmesine taraftar bir beyefendi olan Sir Lewis Pelly'den, Hindistan'daki Lord Lytton ile birlikte hareket etmesi istendi. Sir Lewis Pelly'nin sınır meselelerinde valinin danışmanı olarak Hindistan'a gittiği şeklindeki genel kanaate inandı. Öyle ki, şimdi o ciddî bir konudur ve meclisin o gece konuyu halledeceğini, sonucun muhtemelen Hindistan sınırlarıyla ilgili tâkip edilecek tehlikeli politika olacağını tahmin etti. Majestelerinin hükûmetinin başı olan beyefendi hazretleri şu anda atıfta bulunduğumuz deklerasyonu gönderdiği zaman, bu münasebetle, doğuda Rusya'nın vaziyetini, bizim şimdiki Hindistan sınırlarından bir kaç konak mesâfede olarak tarif ettiler. İki ülkenin vaziyetini "bir kaç konak mesâfede" olarak beyefendi hazretlerinin bölgeyi tarif eden konuşması, konuya son derece müsâmahalı yaklaşımdı. [123] Tasarıyı daha ileriye götürmüş olan temsilci hazretlerinin [Baillie Cocharane], kullanıldığı müddetçe fevkalâde faydalı olacak bir harita ile görüşlerini desteklemesi yerinde bir hareket olurdu; fakat bu karmaşık ülkenin fizikî özelliklerinden bahsedilmedi. Halbuki bu özellikler arasında dünyanın en büyük dağlarına sahip olması durumu vardır. Temsilci hazretleri bazı rakamlar da verdi ve sınırlar arasındaki mesâfeyi söyledi. Semerkant'tan Rusya'nın sınırı ile bizim İndus arası 1.260 mildir. Bu mesâfe dünyanın en çetin bölgesinden geçmektedir. Bu rakam sadece sınırlar arasındaki mesâfedir. Bu husûsta hükûmetin eksikleri daha büyüktür.

MR. BAILLIE COCHRANE: Bu İndus'a olan mesâfedir, Afganistan sınırına değil.

SIR GEORGE CAMPBELL: Aynen Hindistan sınırına olan mesâfe gibidir. Majesteleri şimdi Hindistan imparatorudur. Muhteris bir adam olan Keşmir Rajası ise geride kalan ülke için feodal haklarıyla ilgili şüpheli şeyler yaptı, ülke gerisindeki bölgesini genişletmek için gayret sarfetti. Rusya tarafında ise koruyuculuk iddiaları vardı ki bu bir bakıma iki sınırın daha yaklaşması demektir. Uzakta bulunan kendisine bağlı kabileleri hesaba katarak bunu yapmaktaydı, onların toprakları tabiî sınırlar dizisinin üzerinde bulunmaktadır, ki beyefendi hazretlerinin sadece "bir kaç konaklık" mesâfe olarak tarif ettiği zaman Meclis'e verilen tahminî rakam doğru sayılabilir. Bununla beraber gerekli işler bakımından bu konu mesele değildir. Sınırları ayrılmış olan topraklar, Asyalıların yerinde adlandırdığı dünyanın damında, ortalama 18.000 veya 19.000 fite yükselen bazı

yerlerde 20.000 fit kadar olan geniş dağ dizilerinden oluşmaktadır. Bu topraklar bittabiî, askerler için geçilmesi imkânsızdır ve bu husûsta biraz önce konuşmuş olan asil ve bilgili üye ile tamamen mutâbıktır. Bir ordunun geçmesi kesinlikle imkânsızdır; hatta barış içinde dolaşmak üzere gezmeğe alışık bir seyyah için bile son derece zordur. Muhtemelen, dağları aşabilecek hava makineleri [uçaklar] yapıldığı zaman, o dağlar askerî operasyonlar için ciddî engeller olarak sayılmayacaktır. Fakat o gün gelinceye kadar onun bahsettiği dağlar, çok sayıda insanın ve levâzımatın ilerlemesi için aşılmaz engel olarak kalacaktır. [124] O [Sir George Campbell] inanıyor ki, tehlikeden korkmanız için bir sebep yok, çünkü Rusya Hokand'a doğru ilerledi ve Hokand ise Hindistan sınırımıza Rusya'nın daha önce işgâl ettiği yerlerden bir inç bile daha yakın değildir. Hokand'a doğru ilerlerken, Rusya Hindistan'a doğru değil, fakat

Çin'e doğru bir yol tâkip etti. Semerkand'ın gerisi ve Orenburg'a uzanarak, 1.500 mil genişliğinde elverişsiz bir ülkeye sahip oldular. Asil ve bilgili üye dedi ki, Ruslar Orenburg'dan Semerkand'a demiryollarını kurmaya başladılar. O (Sir George Campbell) gerçeğin farkında değildi; fakat bunun doğru olduğu kabul edilse bile hâlen iki devletin toprakları arasında uzanan elcerişsiz ve verimsiz 3.000 millik bir arazi vardır. Bu mesâfe demiryolu ağlarıyla bağlanırsa, Rusya Hindistan'a bazı problemler çıkarabilir, fakat bundan önce değil. *The Isle of Wight* temsilcisi beyefendi dedi ki Rusya'nın bizim Hindistan imparatorluğumuza, öyle büyük askerî güç gönderebilecek kadar sınırımıza yakın olmadığı gerçeğine rağmen, Hindistan'daki tebaamızının zihninde bu yüzden henüz bir endişe görülmemiştir. Sayın başbakan hazretleri bir başka gece dediler ki:

"Hindistan'ın nüfusu, 1958 tasarısını kabul ettiğimiz zamanki nüfus değildir. Halkın tutumları arasında büyük değişiklik oldu. Basının yapamadığını, bizim halkımızın yapmakta başarısız kaldığını, demiryollarıyla tanışma gerçekleştirdi. Ve Hindistan halkı daha önce hiç görülmeyen bir tarzda hareket ediyor ve daha önce hiç ulaşıp temas kurmadığı fikirler ve bilgilerden etkileniyor. Pazarlarda yapılan dedikodular şimdi köy sohbetlerine konu olmaktadır."

MR. BECKETT-DENISON, ayağa kalktı. beyefendi hazretleri bu dönem yapılan bir tartışmadaki konuşmaları nakletti:

SÖZCÜ: Bu sezon yapılan bir konuşmayı nakletmek açıkca usûle aykırıdır.

SIR GEORGE CAMPBELL, tecrübelerine dayanarak Meclis'in kendisini affetmesini bekledi. Meclis'in usûlüne aykırı hareket ettiği için üzgün olmalıydı; fakat beyefendi hazretlerinin gözlemleri hakkında kelimesi kelimesine olmasa bile özetle aktarılmasına müsâade edilebilirdi. [125] Bu konu şahsî olarak oldukça fazla bilgi sahibi olduğu bir meseleydi ve görüldüğü gibi bu meselede beyefendi hazretlerinin beyânâtına karşı gelmeyi kendisine vazife edinmeliydi. Hindistan'da köylülerin zihinleri Rusya'nın ilerlemesiyle hiç te karışmamıştır, onlar bu gerçekle ilgili herhangi dikkate değer bir bilgiye de sahip değiller. Orta Asya meselesi, Avrupa'daki Doğu sorunu ile aynı tarzda Hindistan'da problem olmadı. Hindistan köylüleri kendiliklerinden bu konuyla ilgilenmezler. O konuda her ne biliyorlarsa o bildikleri dahi bizim gazetelerimizden öğrenilenlerdir. Hindistan halkı genellikle bu meselede tamamen ilgisizdir. Beyefendi hazretleri dahi dedi ki, Rusya imparatorunun şöhreti Hindistan halkı tarafından çok iyi bilinir. Bu husûsu tekrar tekzîp etmelidir. Biliyor ki, imparatordan nâdiren bahsedilir, bütün bilinen "Şâh–ı Rus" veya Rusya'nın kralıdır. Kısaca, bu konuda dile getirilen endişeler çok yersizdir ve Hindistan'daki durumumuzun son derece

güçlü olduğunu bilmektedir. Başka bir yöntem bulunmazsa gümrük ve iç düzenle daha da sağlamlaştırılabilir. Halk, Orta Asya'dan gelecek saldırganlara kucak açmaya meyilli değildir. Fakat gelenekler ve hâtıralardan dolayı kuzey-doğu sınırındaki ilerleme sebebiyle korku ve endişeye kapılmışlardır. Aslında o bölgeyi kan dökücü, çapulcu ve en korkunç saldırıların gerçekleştirildiği bölge olarak görmektedirler.

Daha sonra, Meclis'te Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'dan bahsedildi, fakat bu konuda büyük bir yanlış anlama göze çarpmaktadır. Din açısından bakıldığında güney Asya Müslümanları ile Türkler arasında büyük bir uçurum var. Araplar, İranlılar, Afganlar ve Türkler arasında müşterek bir his yoktu. Hepsinin dînlerinin ve medeniyetlerinin kaynağı Türkçe'den başka bir dile dayanmaktadır ve bu kaynak son derece farklıdır. Bu ülkede [İngiltere'de] zannedilir ki, İstanbul'daki Sultan'ın Hindistan'da büyük bir ağırlığı var. Bundan daha büyük bir kuruntu düşünülemez. Hindistan'da onu ne dînî ne de siyâsî bir lider olarak gören bir kimse yoktur. Hindistan Müslümanlarının İstanbul'daki Sultan'la her hangi bir ilgileri yoktur. Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'ın 20.000.000'u doğu bölgesinde bulunan Bengal'dedir. [126] Onlar bizim en sâdık ve en iyi tebaamızdır. Nisbeten zengin ve çalışkandırlar. Ve onları sadece bir yerli alayın bulunduğu garnizonla yönettik. Sofu Müslümanlar diye zikredilenler, kesinlikle Doğu Bengal'de bilinmezler. Ve biz onlara toprak kiralama husûsunda çok fazla baskı yaparsak muhtemelen bir müddet sonra biza karşı ayaklanabilecekler. Eğer bunlar arasında bir isyân çıkarsa, politik değil fakat tarla meselelerinden kaynaklanan bir isyân olacaktır. Hindistan'ın diğer önemli bölgesinde, Pencap'ta 10.000.000 veya mukîm halkın yarısı kadar Müslüman vardır, fakat onlar bizim Sih yönetiminin zorbasından kurtardığımız halktır. Sâdık ve çalışkan olup bizim en iyi çiftçilerimiz ve askerlerimizdir. Ve bize karşı minnettar olmaları için çok sebep vardır ve onlar da öyle oldular. 40.000.000 Müslüman'ın kalanı Hindistan'ın her tarafına dağılmıştır. Eğer biz sadece tarım meseleleriyle alâkalı, Hükûmet istihdamının dağılımı ve eğitim konularında bu insanlara âdil bir düzen getirirsek onların problemli tebaa olmaları için bir sebep kalmayacaktır.

Belki, "Rus fobisi"ne karşı olmasına rağmen, şunu itiraf ettiler ki, Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmasından endişe etmek için bir sebep yoktur. Bir müddet sonra, bizim için belki problemli komşu olabilirler; fakat böyle olacağını düşünerek, onları nasıl engelleyebilirdik? Bu teklifi destekleyen asîl ve bilgili beyefendinin (Mr. Forsyth) önerisini kabul etti, şöyle ki, Ruslar ile temasta kazançlı çıkacak durumda değiliz, çünkü onlar antlaşmalarına bağlı değillerdir. Yaptıkları taahhütler, Orta Asya'da vazgeçemedikleri ilerlemelerini devam ettirmek içindi. Üstelik, Kırım Savaşı'ndan sonra Karadeniz'de riâyet edilmesi gereken hususlarla ilgili yapılan antlaşmadan geri dönmesinden edinilen tecrübe şunu gösterdi ki, onlarla yapılan antlaşmalar işlerine geldiği müddetçe yürürlükte kalacaktır, daha fazla değil. Ruslar, şimdi Orta Asya'nın Müslüman devletlerini işgâl edip, halkını eziyor. Böyle yapmaları bizim için çok daha iyidir. 'Ustaca pasif kalarak' bu Müslümanları Ruslara korkuyla bakacakları bir vaziyette bırakarak, gelişmeleri kendi haline terketmeliyiz. [127] Ruslar, bizimle iyi geçinmenin gereklerini yapmışlar ve kendi işlerini kendileri halletmişlerdir. Şimdi Orta Asya'yı ellerinde tutmak için bizim mânevi desteğimizi istemektedirler. Semerkant'ta ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde İngiliz şöhreti Ruslarınki kadar büyüktür. 1842'de Afganistan'a talihsiz bir saldırıda bulunmuştuk. İşte Rusların Türkistan'daki

durumu daha çok buna benzemektedir. Onlar, İngiltere ile anlaşabilecekleri ümidinin kendilerine mânevî bir destek olacağına inanırlar. Onlara daha fazla mânevî destek veremeyiz, fakat kendimizi bu gelişmelerin uzağında tutabiliriz. Rusya ile anlaşma istikâmetinde yeteri kadar mesâfe kat'etmiş durumdayız. Ve beyefendinin dikkat çektiği gibi mevcut anlaşmanın temeli, Afganistan'ı Rus etkisi ve saldırısından korumaktır. Eğer böyle bir temele dayanan anlaşma yapmak imkânsız hâle gelirse, artık o zaman ne yapacağımızı araştırırız. Fakat bütün bunların ötesinde, Afganlıları düşmanımızın veya bizim ilerleyeceğimizden korkacak hâle getirme budalalığından sakınmalıyız. Bizim Afganistan'da yapacağımız bir şey olmadığı hissini onların arasında yaymamız daha iyi olurdu. Bir kere daha ağzımız yandı, tekrar aynı şeye teşebbüs etmeyelim. Eğer gerekli olursa, Afganlıları Rus ilerlemesine karşı korumaktan daha ileri gitmemeliyiz. Askerî bir mesele olarak, o zaman bizim Hindistan'daki hâkimiyetimize yönelen tehlike Rusya idi. Beyefendi artık bunun gerçek dışı olduğuna ve 20-30 sene de böyle bir tehlikenin gerçek dışı olacağına inanmıştır. Mâlî hususta konuyu ele alınca, bu tehlikenin gerçek olduğu görülür. Bizim Hindistan'daki mâlî ve askerî vaziyetimiz, öyle bir durumdadır ki, eğer Rusya ile askerî rekâbete girersek, mâlî durumumuz çökecektir ve artık Hindistan'daki iktidarımızı koruyamayacak hâle gelecektir. Geleceğin büyük savaşları her şeyden önce paraya bağlıdır ve zamanı gelmeden önce Ruslarla savaşarak kaynaklarımızı terketmeyelim. Bizim Hindistan'da uygulayabileceğimiz doğru politika, onun gelirini idâreli kullanmak ve barutumuzu ıslatmamak olmalıdır. Daha sonra Ruslarla karşılaştığımızda, bu buluşmamızın dostça olacağı kanaati hâsıl oldu, fakat her hâlükârda onlarla en iyi şartlarda buluşmamız gerekirdi. Sözlerini şunu söyleyerek tamamlar: Bahsedilen sebeplerden dolayı Majestelerinin hükümeti ileri politika için Hindistan hükûmetine baskı yapmamalıdır. [128]

MR. BUTLER-JOHNSTONE dedi ki, eğer samîmî konuşmacılardan sonuncusunun dediklerine bakılırsa gerçekten yanlış yoldayız. Beyefendi hazretleri (Sir George Campbell) içinde bulunduğumuz duruma endişeyle nazar ettiler. Kendilerinin henüz açık bir politikası yok, fakat birşey yapmama politikası vardır. Ve bize Rus demiryolu tamamlanıncaya kadar beklememizi tavsiye edecektir. Karşılaşmak üzere olduğumuz tehlike yakındır. Eğer bu görüş kabul edilseydi, yapabileceğimiz en iyi şey pılımızı pırtımızı toplamak, bu sûrette her an bu imparatorluğu terkedecek zamanımızı beklemektir. Eğer hâlihazırda Rus ilerlemesinde bir tehlike varsa ve bu hususta bir şey yapılmamışsa, tehlikenin yıkıcı bir hal alacağı zaman yakın demektir. Beyefendi hazretleri Majestelerinin hükûmetinin Afganistanla ilişkileri hakkındaki politikasını daha ileri götürmeyi kendisine görev edindi. Kendileri (Mr. Butler-Johnstone) şu neticeye vardı ki, hiç bir hükûmet Afganlılara saldırma politikasının doğru olduğunu kabul edemezdi, çünkü Rusya ile bizim aramızda mâkûl şartlar altında yer almasının akıllı bir politika olduğu tabiî idi. Hükûmetin anavatandaki politikasının Hindistan hükûmetininkinden farklı olduğu farzedildiği zaman Hindistan'da uzlaşma fikrinin bulunduğu ifâde edilmek istendi. Bütün bunlardan sonra, sorumlu olan İngiltere'deki hükûmettir ve gerçek bir tehlike zuhûr ettiği zaman harekete geçilmelidir; çünkü yetki ve sorumluluk birlikte olmalıdır. Bu sebeplerden dolayı, ülkemizde, sorumluluğu kabul eden ve tehlikeye karşı koyabilecek olan bir hükûmetin mevcut olduğunun bilinmesi memnûniyet verici olmuştur. Majestelerinin hükûmetinin politikasının ne olduğu bilinmeden onu eleştirmek imkânsızdır. Hindistan imparatorluğumuzun tehlikede olduğuna dâir yaygın bir kanaat

sözkonusudur ve onun görüşüne göre bunun iki safhası vardır: Birincisi İngiltere geçmişte ve onun kanaatine göre gelecekte kesinlikle bir askerî güç olmamıştır, olmayacaktır ve sınırımızda bir askerî güç bulunduğu zaman askerî bir problem veya Commonwealth'e yönelen bir tehlike sözkonusu olacaktır. Ancak, bizim karşılaşacağımız tehlike, sadece Hindistan imparatorluğumuzun istilâsı tehlikesinden ibâret değildir. İkincisi ise birinci tehlikenin parçası veya devamı sayılır. Çünkü normal olarak ister Müslüman ister diğerleri olsun, 60-70 binin 200 milyonu yönettiği yerde, yaygın bir memnuniyetsizliğin bulunması kaçınılmazdır. Bu dağınık halkların yoğunlaşmasıyla ve bir Avrupa milleti olma şuurunun artmasıyla, belki bir gün bu gayr-i memnun kitlenin arkasında bir düşmanın önderliği ile tehlikemiz artacaktır. [129] Beyefendi ile teklifi destekleyen diğer asil ve bilgili beyefendi anlaşmış durumdadır. Şöyle ki biz, Ruslara, "Orta Asya'ya gitmeyeceksiniz" deme hakkına sahip değiliz. Çünkü dünya ve hatta Orta Asya, Rusya için de İngiltere için de yeterinden fazla büyüktür. Şüphesiz eğer Hindistan imparatorluğumuz su ve çöl ile çevrili ise heyecan azalacaktır. Fakat komşumuz olarak Rusya açısından bakınca, gerçeği kabul etmeliyiz. Aramızda büyük samîmiyet vardır ve bunun devam edip gitmesini ümid ederim. Çünkü hiç bir şeyin böyle iki büyük devletin anlamsız çatışmasından daha korkunç olduğunu düşünemem ve şimdiki İmparatorumuzun ömrü boyunca hiç böyle bir tehlike ile karşılaşmadığımıza inanırım. Fakat bir milletin ömrü ile karşılaştırıldığında insanın ömrü kısadır ve Rus demiryolları tamamlandığı zaman, ilişkilerimizin nasıl olması gerektiğini söylemek mümkün değildir. Bu büyük tehlikeyi görerek, Hindistan'da bundan sonra çıkabilecek bir isyânı bastırmak için 100.000 kişiyi sefere çıkaracak gücümüzün olmadığının bilinmesi gerektiğini belirtmek biraz tatsız olmuştur; fakat bu kadar insana ihtiyaç ta yoktur. Yapılması gereken şey, Başbakanın kalem oynatmasıyla hallolacak türdendir. Hindistan'daki bizim iki büyük ve yetkili adamımız ne diyorlar? Sir John M'neil şöyle der: «Denetleme hakkı», Hindistan'ın savunulması için İngiltere'nin elinde bulunan vehbî bir silahtır. Cracow'un hür şehri hürriyetini kaybettiği zaman, Lord Palmerston dedi ki, ne yazık ki Vistula savaş eri olarak dolaşamayacaktır. Fakat bunun mesele yapılması gereksizdir. İngiltere'nin deniz gücü, eğer bu yönde tercih yapılsaydı, Cracow'u savunabilecekti. Lord Palmerstone, İngiliz İmparatorluğu'nun sadece Avrupa'da değil fakat Asya'da da korunmak veya savunulmak durumunda olduğunu söyledi. O (Mr. Butler-Johnstone) bir açıklamada bulunuyor ve büyük Hindistan İmparatorluğu'nun sadece Asya'da değil, fakat Avrupa'da da savunulmak durumunda bulunduğunu söylerler. Eğer Kraliçe'nin bakanları ülkenin bir müddet sonra talep edeceği şeyi yapmak husûsunda hassâsiyet gösterdilerse, -meselâ, İngiltere'nin deniz haklarını tekrar elde etmesi gibi- Hindistan için Rusya cânibinden korku yoktur. [130]

SIR HENRY HAVELOCK, son konuşmacıyla büyük çapta mutâbık olduğunu söyledi. Fakat bir önceki konuşmadan oldukça fazla endişelenmişler. Hiç bir kişi yoktur ki, Kirkcaldy temsilcisi arkadaşımız (Sir George Campbell) beyefendiden daha fazla bu ülkeye vâkıf ve doğru olarak konuşabilsinler. Fakat eğer o (Sir Henry Havelock), arkadaşın görüşlerini bütünüyle kabul ederse bu durum onu daha huzurlu kılmayacaktır. Beyefendi arkadaş 30 yıl beklemekten bahsetti; fakat kendisi, mîras yoluyla edindiği bilgiler gibi meselenin üzerinde çalışmanın avantajlarına sahip biri olarak, harekete geçmeden önce beş yıl beklemek zorunda kalsaydık, şaşıracaktı. O [Sir Havelock], Ruslardan korkanlardan (Russophobist) değildir; ne Rusya'dan ne de başka bir ülkeden

korkmamıştır. O, Rusya'nın ve İngiltere'nin menfaatlerinin, öyle bazılarının zannettiği gibi birbirine zıt olduğuna inanmaz; fakat şuna inanır ki, basiretli ve dostça bir hareketle karşılıklı görüşme, işbirliği ve anlaşma ile muhtemel bütün hâsmâne çatışmalardan kaçınılabilinecektir ve şu gösterilebilecek ki dünya her ikisinin menfaatlerine cevap verecek kadar geniştir. Rusya'nın ilerlemesinden doğan tehlikenin kuzey-batı sınırı için de sözkonusu olduğu genellikle zannedilir; fakat halk, sınırın öbür tarafında, batı istikâmetine Rusya'nın ilerleyişini ve bunun Asya'da ve Avrupa'da hâiz olduğu büyük etkiyi göremeyecek kadar zayıftır. Rusya'nın durumu geçen bir kaç yıl içerisinde tamamen değişmiştir. Kırım Savaşı esnasında sadece bir kullanılabilir demiryoluna sahipti. Halbuki geçen 20 sene zarfında Rusya, bizim verdiğimiz borç parayla 12 ayrı demiryolu ağı inşâ etti. Bunlar ticarî maksatla değil, fakat tamamen askerî ve stratejik maksatlar içindir. Ve onların bazıları Orta Asya'ya uzanmaktadırlar. Önemli olan husûs, Rusya'nın sadece Avrupa'nın her ülkesine demiryolu hatları olmadığı fakat Asya ile günden güne artan kısmî bir demiryolu ağına sahip olduğudur. Kırım Savaşı esnasında, Kafkaslar Rusya için bir başağrısı idi, şimdi ise müstahkem bir kalesidir ve muhtemelen bir müddet sonra askerlerini Baltık'tan Hazar'a taşıyacaktır. Burada onun denizde 250 mil yapabilen dikkate değer bir filosu vardır. Bu filo, askerlerini Hazar Denizi'nin kuzey-doğu bölgesine taşımaya yetecektir. [131] Buradan Tahran'a, doğrudan ulaşılabilecek, kolayca gidilebilecek ve açık olan 20 günlük yolu vardır. Rusya'nın en çok korkulması gereken yer, kuzey-batı veya kuzey sınırı değildir, fakat Rusya Oxus üzerinde yerleşmiştir ve o noktadan Merv'e olan mesâfe 180 mildir ve oradan Herat'a sadece 250 mil vardır veya beyefendi arkadaşın dediği gibi 13 günlük yoldur. O [Sir Havelock] felâket tellalı değildir. Mâlî açıdan Rusya'nın durumuna bakıldığında, Türkiye gibi iflâs derecesinde sayılabilir. Büyük nüfusuyla Rusya kaynaklarını, ticaretini geliştirmeye değil, fakat daha çok ve öncelikli olarak askerî gücünü artırmaya tahsîs etmiştir. Bazı suları kolayca geçmek Rusya için bir ticarî zarûrettir. Ve bu İngiltere'nin iştiyakla yardım edemeyeceği bir konudur. Bununla beraber bu arzunun gerçekleşmesi iki istikâmette olur: Birisi İran Körfezi'nin başına doğru kuzey-doğu istikâmeti ve diğeri Karadeniz ve Çanakkale boğazı yolu ile Akdeniz istikâmetidir. Rusya'nın şu andaki ilerlemesi ise iki yöndedir. Biri Hokand noktası, diğeri Karadeniz bölgesi olarak yengecin koluna benzetilebilir. Bu durumda Rusya iki cepheden saldırabilecektir ve bu saldırı bizim hazırlığımızdan çok önce olabilir. İngiltere ve Rusya'nın menfaatine olan barışın korunmasını ümit eder, fakat mühim olan neticedir. Neticeler ise işte bu manzara içinde şekillenecektir. Rusya diyebilir ki: "Benim Türkiye hakkında olduğu gibi Akdeniz'e çıkmak husûsunda da bazı hedeflerim var. Eğer bu konuda bir itirazınız olursa, ki bu bizi üzecektir, bu takdirde kendi istikâmetimizi belirlemek mecbûriyetinde kalacağız." Böyle bir şey yapacak olursa, ona karşı koymak bizim için zor olacaktır. *The Isle of Wight* temsilcisi beyefendinin (Mr. Baillie Cochrane) meseleye dikkat çekmesi iyi oldu. Çok az kişi bunun farkındadır ve bir bakıma bu iyi bir fırsattır, diğer taraftan bütün olarak işimize yarayacak şekilde faydalı olmasından çok korku ve endişeye sevkedecektir. Temsilci beyefendi sadece belirli belgelere atıfta bulundu ve o (Sir Hanry Havelock) hükûmetin onlara karşı nasıl fedâkârlıkta bulunabileceğini görmedi. Meseleye bakışı öyle bir safhaya ulaştı ki gerçekler her İngiliz'in de ilgisini çekmelidir. [132] Hindistan'daki Müslüman nüfusuna atıfta bulunulduğu için, onlar hakkında bilgisi olduğunu iddia edebilir, Kirkcaldy temsilcisi beyefendi arkadışın (Sir George Campbell) söylediklerini bütünüyle

tasdik edebilir. Biz Hindistan'da adâlet, insanlık ve yönetimimizin cömertliği ile daha önce yapılandan fazlasını yapmış bulunmaktayız. Fakat Hindistan'da bu tebaadan başka Müslüman topluluklar vardır ki biribirleriyle aynı görüşü paylaşırlar. Rusya'nın hâlen daha büyük bir askerî güç haline gelmesi onun tabiî kaderidir ve biz bundan şikayet edemeyiz. Çünkü 600 veya 700 bin asker çıkarmak yerine, Rusya 1.500.000 kişiyi bir müddet sonra silah altına alabilecektir. Eğer askerî düzeni böyle giderse, oldukça büyük olan bu miktar üçte bire kadar artabilecektir. Bu durum ihtimal dışı tutulmaması gereken, beklenilebilen bir hadisedir. Hindistan ordusu, şu anda, bizim için güvenilebilir durumdadır ve onun savunma maksatları için kâfî gelmesinden şüphe edilmesine sebep yoktur. Fakat, Hindistan'da şimdiki yerli ordu düzeninin tepeden tırnağa bozulduğu hakkında Meclis'e bilgi verilmelidir. Yerli ordudan bahsetti ve onun asla daha vahim halde bulunmadığını söyledi. (SIR GEORGE CAMPBELL: Hayır, hayır!) Meclis, Hindistan vâsıtasıyla gelişme ile ilgili Wales prensinin yazdığı mektuptan şüphesiz haberdardır. Mektup, Hindistan ordusunun en yüksek etkinlik ve disiplin altında olduğunu söyler ve bu durum onun söyledikleriyle tezat teşkil edebilir. Bununla beraber belki de iki şey birlikte ortaya çıktı. Hindistan ordusu, normal barış maksatları için, gösteri ve resm-i geçit için fevkalâde güzel bir ordu olarak görülebilir velâkin kuruluşun temelindeki bazı eksiklikleri sebebiyle savaş denemesine teşebbüs edemez. Gerçekten yerli ordu tamamen yanlış usûllerle idâre edilmektedir. Bu yeterince temas edilmeyen bir husustur. Bu ordu 140 tabur piyade ve 40 alay süvâriden oluşur. Yanlış uygulamalardan biri olarak, bu orduya sadece beş Avrupalı subay tarafından kumanda edilir. [Bir temsilci beyefendi: Ve yerli subaylar tarafından] Eğer beyefendi hazretleri yerli subayların Avrupalı subayların yerini tutabileceğini zannediyorsa, [Sir Havelock,] onun bu fikrine katılmaz. Bu yanlış esaslar üzerine kurulmuş olan bir yerli ordu, sıkıntılı bir an geldiğinde disiplinsiz ve kalabalık yığın olarak büyük tehlike arzeder. [133]

En büyük ehemmiyet arzeden tarafı şu ki Afganistanla anlaşma safhasına gelmek üzereyiz. Sir Lewis Relly'nin Kabil'e temsilci olarak gönderilmeyeceği söylenmiştir; fakat o bizimle Afganistan arasında böyle bir dostluğun olabileceğini ümit etti ve Afganların onu veya gönderebileceğimiz herhangi birini en iyi ve sıcak dost olarak kabul edebileceklerini bekledi. Şu gerçek ki biz anlamsız bir Afganistan korkusu ve 1838-39 Afgan savaşının sebep olduğu geçitlerinin korkusu altındayız. Fakat bu dönemde olanlardan bahsedilmemeye başlanmıştır ve eğer biz Afganistan'la hasmâne bir tutum içerisine girsek bile, geçitler bize herhangi bir zorluk vermez. Çünkü biz en zor tepelerde bile hafif topçu birliklerini kallanabilmekteyiz. Belki şu mümkündür ki, şimdiye kadar yaptığımız gibi açık olmayan bir politika ile Afganistan'ı idâre edersek, bize bağlı olmak yerine kendisini Rusya'nın kucağına atabilir. Netice olarak, [Sir Havelock] şu andaki durumumuz ile ilgili görüşünü söyleyecek. Şöyleki, Asya'da doğuya ve kuzeye gidecek olan Rus medeniyeti ve ticaretinin genişlemesini bizim imkânımız dâhilinde olan her vâsıtayla selamlamak ve teşvik etmek mecburiyetindeyiz, fakat güneye ve kuzeybatıya doğru herhangi bir ilerleme ile ilgili şunu söylemek durumunda kalacağız: "Şu mesâfeye kadar geleceksin, daha ilerisine değil." Kararların çıkması için teklifi destekledi ve daha fazla itiraz olmayacağını ümid etti.

MR. DISRAELİ: Kıymetli arkadaşım *the Isle of Wight* temsilcisi Sir (Mr. Baillic Cochrane), bu seneki ilginç tekliflerinin birini, hâlen Meclis'in dikkatini çeken Hindistan İmparatorluğumuza kadar getirdi. Her sene bazı benzer yeni olayların buna ilâve edilmesi, tabiî ki beyefendi arkadaşımın

beyânlarına ve spekülasyonlarına ilginin artacağı da söylenebilir. Bizim bu akşam dikkatimizin Hindistan meselesine çekilmesi son zamanlarda Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı işgâl etmesi sebebiyledir. Şimdi, zannediyorum bu konuya oldukça fazla önem vermiş olanlarca beklenmeyen bir durum sözkonusu değildir. Şuna inanıyorum ki, Taşkent'in işgâlinden sonra, yani yaklaşık 10 yıl önce herkesin, bütün bu hanlıkların kaçınılmaz olarak Rusya tarafından zaptedileceğini hissetmiş olması lâzımdı. Ve bu zaman meselesiydi ki bu ülke halklarının tutumuna bağlıydı. [134] Zannediyorum bu halklar şimdi Rusya'ya karşı mücadeleye başvurarak ecellerinin gelmesini hızlandırıyorlar -Bu çabalarının neticesiz kalacağını söyleyemem, çünkü onlar belki onurlarını ve vatanlarına bağlılıklarını arttıracaktır- fakat ne yazık ki siyâsî bağımsızlıklarına gelince bir süre sonra sona ermesi mümkündür. Bütün bunlardan sonra bu hadise beklenmektedir ve husûsiyle bizim dikkatimizi celbedecek kadar imparatorluk menfaatlerimizi tehdit eden bir istikâmette değildir. Beyefendi arkadaşım, bu olayın ciddî sonuçlarının olabileceğini ve benzeri bir tehdidin Hindistan'daki varlığımıza yöneleceğine dikkatimizi çekti. Kıymetli arkadaşım, şüphesiz bilgi ve tecrübe sahibi olduğu bilinen bazı kişilerin görüşlerini naklederek kendisine zemîn hazırladı, fakat sonuç itibariyle onlardan nakledilen görüşlerde sorumluluk yoktur. Onların birisi oldukça yaygın olup ve zannediyorum kıymetli arkadaşımın büyük heyecana kapılmasına sebep olan görüştür. Beyefendinin görüşü, Rusya'nın Orta Asya'ya doğru ilerlemesi başlangıçta durdurulmalıdır. Şimdi, başlangıçta durdurmak demek ingiliz kuvvetlerinin Hindistan sınırının ötesine gitmeleri, bildiğimiz bazı çölleri geçmeleri ve en tehlikeli bölgelere uzanmamız, hekesin kabul edebileceği en akılsız savaşlara girmemiz gerektiği demektir. Bir de kıymetli arkadaşım o zaman Rusya ile bazı "anlaşmalar" yapmamız gerektiğini söyler. Bu çok muğlak bir ifâdedir, bilmiyorum, zaman zaman kesinlikle taahhütlerini yerine getirmeyen Rusya ile "anlaşmalarımız"ın olduğunun henüz farkına varılmadı mı. Kıymetli arkadaşım konuşmasında iki büyük devlet Rusya ve Büyük Britanya tarafından tanınacak ve tatbikat sahasına konulacak bir tarafsız bölge tasarısından bahsetti. [135] Fakat gerçek şu ki, tarafsız bölge diplomatik literatürde spekülasyondan başka bir şey değildir. Kesinlikle ne bir konferans veya kongrede kabul edilmiştir ne de bir protokol veya antlaşmada zikredilmiştir. Büyük Britanya ve Rusya'nın imparatorlukları arasında tarafsız bir bölge kurmak için anlaşmaları ve Rusya'nın dâima sistematik bir şekilde üzerinde mutabakata varılan tarafsız bölgeyi ihlâl ettiği fikri, kuruntulardan biridir ki bir kere halkın zihnine yerleşince bunu gidermek çok zordur. Gerçek şu ki iki ülkenin devlet adamlarının üzerinde anlaştığı tarafsız bir bölge yoktur. Anlaşmalara gelince, Hîve ile ilgili bir anlaşma vardır, fakat şunu itiraf etmeliyiz ki, bu çok talihsiz bir anlaşmaydı, çünkü anlaşmanın mâhiyeti hakkında hemfikir olan iki kişi bile yoktur. Bu yüzden son zamanlarda çokça hissettiğimiz ve işaret etmeye çalıştığım bu korku ve endişeleri önlemek için Rusya ile herhangi bir anlaşma teşebbüsü arzusunda değilim. Kıymetli arkadaşımın teklifini destekleyen ilginç bir konuşma yapan asil ve bilgili beyefendinin tartışmaya çok katkılarda bulunduğu açıktır. Fakat özellikle kıymetli arkadaşımın görüşlerini te'yîd etmedi. Şunu söylemeliyim ki, aslında uygun şartlarda tasarının destekçisi olarak asil ve bilgili Marylebone temsilcisini desteklemekten onur duyacağım. Bu akşam hitap ettiği gibi güzel bir konuşmadan sonra, onun bu akşam Meclis'e tavsiye ettiğim Hokand'ın zaptının bütünüyle savunulabilir ve en azından zararlı olmadığının ve Kaşgar'ın zaptının da memnûniyetle karşılanacağını söylemek yerine,

benim teklif ettiğim politikayı desteklemesi daha uygun olurdu. Bu destek, *the Isle of Wight* temsilcisi arkadaşımın ümit ettiği türden bir destek değildir. Henüz oturmuş olan asil ve kibâr beyefendi (Sir Henry Havelock) Afganistan devletinin büyük sınırına karşı ikinci bir sınır kurmanın önemini te'yîd eder. Majestelerinin hükûmetinin Afganistan'la kurulan ve muhâfaza edilen en iyi ilişkinin ne olduğunun kesinlikle farkında olduğuna inanıyorum; fakat biz refah ve barış içerisinde, Afganistan'ın güçlü bir devlet olması için çok istekli olmamıza rağmen, mevcut hükûmetinin son derece isteksiz beyânı karşısında kör olamayız. [136] Biliyoruz ki yönetici olmak isteyen çok kişi var -küçümsenmeyecek kadar çok– ve iktidarın bir sürü tâlipleri var. Fakat bu bize göre, ıslâh edilemez işlerden olduğu söylenemez. Dostça ilişkiler kurularak, istediğimizden daha seyrek olan fakat arttığını ümit ettiğim münasebetleri destekleyerek olabilir. Ve büyük miktarda ticarî ilişkilerin etkisi ile Afganistan'da tedrîcen ulaşacağımız duruma gelinmelidir. İnanıyorum ki, her iki ülke bu ilişkilere yön veren bağımsızlık, güvenlik ve barışın farkında olurlarsa, bu ticarî ilişkiler bizim için tabiî bir pozisyon olur. *The Isle of Wight* temsilcisi değerli arkadaşım, belgelere dayanan açıklamayı hazırlayıp hazırlamadığımı soruyor. Şimdi bu belgeler iki çeşittir. Majestelerinin hükûmeti ile Rus hükûmeti arasında Hokand'ın işgâliyle ilgili bütün yazışmaların birer nüshasını istemektedir. Daha sonra Yüzbaşı Napier ile sınır devletlerindeki diğer subayların raporlarını ister. İyi de yalnız bunlar Hindistan Hükûmeti'ne ait gizli raporlardır. Bu tür belgeleri çoğaltmak usûlsüzdür ve zannederim mantıksızdır. Belgelerle ilgili teklifinde ısrar etmemenizi istirhâm ediyorum, ki onların çoğu burada değildir ve takdir edileceği gibi bunları, büyük bir akılsızlık yapmadığımız müddetçe meclis masasına yayamayacağız. Bu sebeplerle zannederim kıymetli arkadaşım gücenmeyecektir. Üzerinde durduğumuz ve saygıyla karşıladığımız, gündeme getirdiği konuya ilgisiz ve önemsiz bakıldığı zehâbına da kapılmayacaktır. Söyleyeceğim bir kaç hususla da Meclis'i rahatsız etmeyeceğimi zannederim. Dışişleri ile ilgili Devlet Bakanlığı koltuğundaki kıymetli arkadaşım bu konuda çok güzel açıklamalarda bulundu. Bu hususlar, Kirkcaldy temsilcisi beyefendi (Sir George Campbell) tarafından tartışmanın ilk safhasında yapılan konuşmada gündeme gelmedi. Bu konuda onu dikkatle dinledim. Hatta bu akşam tarafımdan bazı hiç bilinmeyen şeyler söylediği zaman bile bu hususlara temas edilmedi. Beyefendi, bana öyle geliyor ki mevcut teklifin başlıbaşına bir önemi olmadığı kanatinde ve bu konuyla ilgili bir tartışmada bulunacağından emin değilim. Bu, tarafımdan hazırlandığını söylediği mâlûm deklerasyon için değildir. [137] Konu hakkında beyefendi hazretlerinin görüşünden şu ortaya çıkıyor ki ben Ruslardan korkan birisiyim ve başka bir gün Rusya'yla ilgili tehlike hakkında feryat etme fırsatını kullanarak meclis'i aldattım. Şimdi başka bir gün söylediğim şeylerden hemen bahsedeyim; fakat o zaman söylediğim şeylerin böyle ters yoruma konu olacağının farkında değildim. Çünkü onlar bir taraftan oldukça boşboğazlık ve ancak acele ile söylenmiş şeyler olarak vasıflandırılmış; diğer taraftan bu gece Avam Kamarası'na indiğimde, yüksek mevkideki birisinin, gevezelik ve gelişigüzel söylenmiş laflar yerine, bizim politikamızda bir değişikliğe işaret eden gözlemler olarak atıfta bulunduğunu işitiyorum. Beyefendi hazretlerine göre bizim gelecekteki doğu politikamız onun atıfta bulunduğu sebeple, benim müşâhadelerim tarafından gölgelenmiştir. Beyefendi hazretleri üstelik son zamanlarda Hilat'ta olan, bilinen hadiseleri îmâ etmek istemiştir. Hindistan politikamızda büyük bir değişiklik ve inkılap yolunu göstererek, Meclis'in dikkatini bu yöne çekmiştir. Beyefendi hazretlerini sadece şu hususta temin

edebilirim ki, Hilat'ta alınan yer tam ve gerçek anlamıyla steptir. Ve bütünüyle Lord Northbrook'un yönetiminin sorumlu olduğu bir yerdir. Ve eğer beyefendi hazretleri Hindistan politikamızla ilgili bu büyük ve tehlikeli değişiklik hakkında delil elde etmek istiyorsa ki daha önce pek bu husûsu îmâ etmemiştir, sadece bu akşam îmâ etmiştir, ne yazık ki bu hususta delil yoktur. Kendisi, son zamanlarda Hilat'ta alınan yerlerle ilgili söylenenlere inanmamalıdır. İngiltere ile Rusya ilişkileri arasında bilhassa Hindistan ile ilgili olarak böyle çok farklı bir görüşün sahibiyim, ki bu hususta beyefendi hazretleri bize yüklenmektedir. Bu sözleri cidden utanarak dinlediğimi belirtmeliyim. Geçen akşam söylediklerimin, bu konudaki sözlü deklerasyonla bir ilgisi yoktu. Zannederim sayın başkan, Meclis'in bir üyesine, bu dönem yaptığı konuşmasını usûlüne göre nakletmesine müsâde edilmiştir ve bundan dolayı bu cümleyi naklediyorum: [138]

"Ben, Rusya'nın Asya'daki ilerlemesini büyük bir endişe ile karşılayanlardan değilim. Asya'nın hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin kısmetleri için yeteri kadar büyük olduğu kanaatindeyim."

Şimdi, bana öyle geliyor ki, böyle bir deklerasyon yayınlaması için insanın biraz Russophobist (Rus'tan korkan) olması gerekir. Bu Meclis'te daha önce yaptığım konuşmada şöyle demiştim:

"Ben her neyi gizlediysem bu İngiltere'nin menfaatinedir. Biliyorum ki imparatorluklar ancak teyakkuz haliyle, disiplinle, cesâretle, zamanın şartlarını anlayabilmekle ve kolayca izlenebilecek belli işaretleri tâkip etmekle ayakta durabilirler."

Bunlar gelişigüzel sözler olarak telakkî edilebilir; bunlar, aramıza katılalı fazla zaman geçmemiş olduğu halde, hepimizin onu aramızda görmekten memnun olduğumuz beyefendi tarafından Rusya'ya tehdit olarak yorumlanabilir; fakat her halde şunu söylememe müsaade edilir: Toplumu ilgilendiren işler üzerinde belli bir kontrolümüz olduğu için, ki bu çeyrek asırdan beri mevcuttur, Dışişlerini ve temsilcilik görevini yapan büyük partiyi ilgilendirdiği müddetçe, bunlar hakkında söylediğim görüşlerimi hiç değiştirmeden ifâde ettim. Bunlar Rus Hükûmeti için sır değildir. Rus hükûmeti bunları parlamentoda arasıra değil fakat bizim ofislerimizde ve salonlarımızda defaatle söylemişlerdir. Ve Rus Hükûmeti hâlen bunları beyefendi hazretlerinin anladığından tamamen farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Rus Hükûmeti bunlara bir tehdit olarak bakmadı, fakat aksine iki ülkenin içinde bulunduğu şartlara uygun olarak akl-ı selîmin gerektirdiği üslûp olarak telâkkî etti. Şöyle ki Asya'da Rusya ve İngiltere için geniş alan var ve aramızda herhangi bir anlaşmanın olmaması için de sebep yoktu. Bu anlaşma tarafsız bölge kurulması ile ilgili değil, fakat samîmiyetin ve sebâtın sonucu olan anlaşmadır. Rusya gâyet iyi bir şekilde bilmektedir ki, onun imparatorluğunun, Asya'da, normal seyri içindeki gelişmesini kıskançlıkla karşılamamız için bir sebep yoktur. Ta ki bu ülkenin hükûmeti, açıkca, Hindistan İmparatorluğumuzu hem maddî hem de mânevî olarak güçlendirip yürütmek, fakat bununla beraber doğudaki hakkımız olan nüfûzumuzu da muhâfaza etmek husûsunda kararlı olduğumuzu farkettiği müddetçe. Bizim kendi meselelerimizle ilgili ağırlığımızı muhâfaza ettiğimiz müddetçe, Rusya, bunun şuurunda olmuştur ve ayrıca bunların iki ülke arasında iyi bir anlaşma ile de tutarlı olduğunu düşünmüştür. [139] Aslında şuna inanıyorum ki, St. James ve St. Petersburg heyetlerinin aralarındaki diyalog, hiç bir zaman şimdikinden daha iyi olmamıştır. Ve bu güzel diyalog, bizim politikamızın açık ve samîmi olması sebebiyle vardır. Geçen gece yaptığım açıklamaları Gotham'ın bazı akıllı adamları sadece gevezelik olarak niteleldiler, bu gece daha akıllı bir adam ise

açıklamamla ilgili olarak Rusya'ya yönelik bir tehdit olduğunu söyler; fakat bu açıklamalar birleşik kabinenin ortak görüşlerini beyân eder ve bu görüşler bir müddet önce devlet bakanı asîl arkadaşım tarafından Rusya'nın buradaki temsilcisine açık bir dille nakledildi. Tereddüt etmeksizin, düşüncemi kibârca şöyle belirteyim ki, iki imparatorluk arasında bir anlaşmanın yapılması mümkündür. Fakat bizim dışişlerimizin uygulayabileceği diğer bir yol daha vardır. Diğer bir yol, Rusya'nın Asya'da her yaptığını inceden inceye gözden geçirmektir. Sessiz bir şüphe ile onu izleyebiliriz. Ve eğer bizimle anlaşmazlık durumu ortaya çıkarsa, muhtemelen bilfiil harekete geçmeksizin, iyi bir homurdanma ve söylenme fırsatı olacaktır. Ülke birden Rusya'yı tehlikeli ve benzeri görülmemiş bir şekilde karşısında görünce muhtemelen şaşıracaktır. Çünkü, karşılıklı ilişkilerin yürütülmesindeki üslûp ve yola gelince, iki imparatorluk arasında politik bir muhâbere olmamıştır. Şimdi, Rusya'nın Orta Asya'daki nüfûzunun artmasına tehlike nazarımızla bakmaksızın, ben İngiltere'nin Hindistan'ı zaptetmemesi için düşünülebilecek sebeplerden daha farklı bir sebebin, Rusya'nın Türkistan'ı zaptetmemesi için olmadığı kanaatindeyim. Sadece şunu arzu ederim ki Hindistan halkının bizim tarafımızdan fethedildiği için bundan kazançlı çıktığı gibi, Tatar ülkesinin halkının da Rusya tarafından fethedildiği için bundan istifâde etsin. Hükûmete böyle çok yönlü saldırıda bulunan beyefendi hazretlerine bu vesîleyle konuşma fırsatı vermeliyim, çünkü geçenlerde, başında benim fikirlerimin yer aldığı bizden sudûr eden açıklamalar bütün bu sebeplerden dolayı tamamen yanlış anlaşılmasına sebep oldu, sanki ben onlara karşı şiddet düşünüyormuşum. Benim açıklamalarımdan, söylememiş olduğum halde atıfta bulunduğu hususların anlaşılması için hiç bir sebep yoktur [140]. Bunlar mevcut hükûmetin Hindistan konusunda Rusya ile ilişkileri konusundaki tutumunu doğru olarak tarif ettiğini zannettiğim açıklamalardır. Ve zannediyorum, iki ülke arasında bulunan mükemmel bir anlaşmayı korumak ta hesaba katılmıştır. Beyefendi hazretlerinin açıklamalarım hakkında gösterişten ibâret olduğunu söylemesine gelince, ona şunu bildirmeme müsaade ediniz: Benim düşündüğümü onun yapma hakkı yoktur. Beyefendi hazretlerinin bizzat kendi yazdığı kitaplardan, bütün tecübelerinin derin etkisi altında olduğu hakkındaki, Majestelerinin Hindistan'da deruhte edeceği ünvanın önemi ile ilgili pasajları nakledebilirim. Şunun farkında olmalıdır ki, Rus İmparatoru ile ilgili, Hindistan'a saldırısına karşı koymak için, akılsızca hareketlerde bulunmaktan bahsetmenin zamanı olmasına rağmen, yarım hükümrânlık, bilhassa doğu insanını etkileyen bir kavramdır. Ve eğer ülkemizi büyük ölçüde ilgilendiren Hindistan'daki bütün ırklara hitâp etme fırsatı elde edebilse bile, bu durumdan biz istifâde ederiz: Ve biz sorumluluğumuz sebebiyle her zaman hitâp ettiğimiz gibi Rusya ile ilişkilerimizi samîmî ve açık bir dille yürüttüğümüz zaman, Hindistan İmparatorluğumuzu yürütme işini halletmişiz demektir.

MR. GRANT DUFF dedi ki, yanında oturan arkadaşları muhalefette kaldıkları zaman, bir kereden fazla sözlerini söylemek ve bütün detayıyla görüşlerini ve Orta Asya'da Rus ilerlemesi meselesini anlatmak durumunda kaldı. Hal böyle olduğu için ve onların ve kendisinin görüşleri olduğu gibi kaldığı için, akşamın bu özel saatinde, genel konuyla ilgili bir tartışmaya girmekten Meclis'i alıkoymanın affolunmaz bir davranış olabileceğini düşündü. Fakat asil ve kibâr arkadaşın (Sir Henry Havelock) Hindistan ordusunun durumu ile ilgili yaptığı yorumları o kadar çok utançla dinledi ki, bu durumda tartışmaya müsaade edemezdi. Böylece Hindistan'la İlgili Devlet Bakanı, muhâlif Lord'a bu konuda bir soru sorulmaksızın toplantıyı kapatsın. O (Mr. Grant Duff) ve

arkadaşları iki yıl kadar önce, ofisten ayrıldıkları zaman Hindistan ordusu, tarihinin diğer dönemlerinde olduğu gibi veya daha iyi bir şekilde kendisini savunmak üzere verilebilecek görevini yapacak bir durumdaydı. [141] Son zamanlarda vukû bulan fevkalâde olayları dahi normal haber kaynaklarından başka yerlerden istihbâr edebileceği bir vâsıtaya sahip değildir ve Hindistan'la İlgili Devlet bakanı Lord'a, Hindistan Ofisi'nden herhangi bir yazı veya haberin ulaşıp ulaşmadığını sordu. Asil ve kibâr beyefendinin açıkça beyân ettiği alarm verici ve şaşırtıcı hesaplar ne ile îzâh edilebilir? Meselenin bunlardan ibâret olduğunu öğrenince çok şaşırmış olmalıdır. Onun daha önce olduğu gibi, çok sert üslûp kullanmayı reddederek, asil ve kibâr arkadaşın zaman zaman bıkkınlık verici bir istekle bazı düzenlemelere karşı olduğuna inanmıştır.

GENERAL SIR GEORGE BALFOUR dedi ki, Elgin temsilcisi ve son olarak Hindistan'la İlgili Devlet Bakanı ve ondan sonra asil ve kibâr Sunderland temsilcisi (Sir Henry Havelock) tarafından, Hindistan'daki yerli ordumuzun durumuyla ilgili yapılmış olan açıklamalara bütünüyle katılmaktan başka çare yoktur. Şüphe yoktur ki yerli ordu şu anda hizmet verdiğinden, barış zamanı oldukça etkili görülmektedir. Fakat savaş durumunda şu andaki subay miktarı yerli piyade taburlarına katıldığında elde edilen miktar, tahmin edilebilecek tehlikelere karşı koyması için yetersiz kalacaktır. Bunlar bir tehlike ortaya çıktığında, sıkıntı başladığında, bütün savaş tecrübemizin gösterdiği gibi, yeteri kadar subayı olmayan birliklerini terkedeceklerdir. Savaşta, yerli askerlerin etkinliği ile ilgili olan bu husus önemlidir. Şu soruyu sorma fırsatından yararlanmak istedi: Devlet Bakanı ne zaman Hindistan Ordusu'nun etkinliği ile ilgili büyük tereddüdü olan ve Avrupalı subayların dikkatini çekecek kadar fazla sayıda subayların varlığından haberdar oldu? Yerli askerlerin savaşta etkili olması Avrupalı subayların önderliğinde mi oluyordu? İsyân sırasındaki çatışmalarda Hindistan'daki bir alaya üç kere komuta edildi. Bereket versin onların ihtiyât subayları vardı. Aksi takdirde o isyân bizim Hindistan İmparatorluğumuzu tehlikeye sokacak hâle gelebilecekti. Yerli ordularımıza asker olarak hizmet eden yerliler sınıfına gelince, o, askerlik için uygunluğun temelde üstün vasıflı ve çok sayıda Avrupalı subaylara bağlı olduğuna inanır. [142] Bengladeş'te sık sık yerlilerin hizmet sınıfına yüksek sesle iltifâtlar yağdırılırdı. İsyândan önce Bengal Pandy sınıfı aşırı bir şekilde övülürdü, şimdi iltifât edilen Sihlerdir. Pencap'taki Sih ordusuna Avrupalı subayların önderliğindeki Sihler tarafından saldırıldığında isyâncı askerlerin korkutulduğu gibi, Avrupalı subayların önderliğindeki Bengal askerleri tarafından saldırıldığı zamanki kadar çok korkacaklarını zannediyor. Geçmişte edindikleri tecrübeyle, yerli orduyu şimdi olduğu gibi müsaade edilen bu kadar az subayla yerli birliklere kumanda edilerek Hindistan'ın güvenliğini tehlikeye atmak onlar için bir bakıma intihâr olarak görülmektedir. Aslında, teşkilâtın planı bütünüyle, Hindistan'la ilgili en büyük gaflarından biriydi. O (Sir George Balfour) şundan dolayı üzülmektedir ki, ne bu tasarıyı daha ileri götüren beyefendi hazretleri ne de diğer herhangi bir konuşmacı Rus tecâvüzünün diğer bir cephesine atıfta bulunmuş değil, halbuki Rusların bu tehlikeli saldırısı Çin'e yönelmiş durumdadır. Rus tecâvüzünün Çin'e dayanacağına inandı ve Rusya Çin'de Hindistan İmparatorluğumuza yönelen tehlikeli bir pozisyona geçme imkânını bulacaktı. Ve er geç Kore Yarımadası'na kadar Tataristan çevresindeki tecâvüzleriyle Rusya, Japonya ve Çin'in deniz kıyıları üzerinde öyle bir güçlü nüfuz elde edecek ki onların bu denizlerdeki ticaretini tehdit hatta tahrîp edebilecektir.

LORD GEORGE HAMİLTON dedi ki, Hindistan Yerli Ordusu'nun tamamen çürüdüğüne dâir söylediklerine muhâlif kibâr beyefendinin (Sir Henry Havelock) müşâhadelerini esefle dinlemiş ve bu beyânâtın Kincardineshire temsilci kibâr beyefendi (Sir George Balfour) tarafından tasdik edildiğini görünce çok şaşırmış. Şundan dolayı ki kibâr beyefendi hazretlerinin raporuna dayanarak yeni bir teşkilat kurmuş olan bir komisyonda bulunmuştur.

GENERAL SIR GEORGE BALFOUR şunları anlattı: Hindistan Ordusu'nda, 1861'de yapılan değişkilikle alâkalı bütün sorumlulukları reddetti; bu değişikliklerin yapılması Sir Charles Wood tarafından emredildi. O zaman bu zat, şimdiki Tuğgeneral Norman olan binbaşının danışmanlığı ile Hindistan'la İlgili Devlet Sekreteri idi. Ve bütün sorumluluğun kendisinden (Sir George Balfour) kaynaklandığını reddetti. Çünkü Sir Charles Wood'un tahkikâtını etkilemek için düzenlemeleri ve planları çizerek yardım etmiştir. [143]

LORD GEORGE HAMILTON: Bu Meclis'te, muhâlif kibâr beyefendi hazretleri (Sir Henry Havelock) tarafından verilen herhangi bir beyânât, İngiltere halkı gibi tabiatıyla Hindistan halkının da dikkatini son derece çekecektir. Geçen bir kaç hafta zarfında Hindistan'dan bir sürü belge geldi ve onlar şu veya bu şekilde, söylenenleri teyit etmediklerini belirtmekten memnun oldular. Onlar açık bir şekilde, kibâr beyefendi hazretlerini tekzip etmektedirler. Gerçek bu idi. İki sınıf subay vardı. Onlar, yerli Hint alaylarına en iyi kumanda edecek tarzda olmaları sebebiyle farklıdırlar. Bazıları bunun ancak çok fazla miktarda Avrupalı subay istihdâmıyla olabileceğini düşündü. Ve diğer bazı kimseler ise, yerli subayların ilâve edildiği belirli bir miktar Avrupalı subayın bulunması gerektiği kanaatindeler. Tatbik edilen sistem bu idi ve bilindiği kadarıyla son derece başarılıdır. Hindistan Devleti Ordusu, hükûmetin gözetimi altında bulundurulmuştur; Lord Northbrook konuyla ilgili Lord Napier'in tavsiyelerini alma imkânına sahip olmuştur ve onlar organik değişikliklere lüzûm kalmadığına karar vermişlerdir. Yerli ordunun durumu ile ilgili yetkili birisinin sözlerini naklederek sözlerini bitirecektir: "Yerli Alaylar, göründüğü kadarıyla, levâzım ve birlik rûhu bakımından fevalâde denilebilecek seviyededirler."

SIR HENRY HAVELOCK, şunları anlattı: Kendisi söylediklerinin ileride yanlış anlaşımasından kaçınmak istiyordu. Hindistan ordusunun subaylarının kendi meslekleri ile ilgili itibar ve etkinlikleri bâbında ithâmda bulunmak gibi en ufak bir niyeti yoktu. Bu itibar, kendi itibarı gibi ona aziz gelmektedir. Ve hemen şunu beyân etti ki, yerli ordu barış zamanında gerekli her maksat için yeterli olduğuna inanıyor, fakat savaş zamanının zorlukları aynı değil ve Lord hazretlerinin dediğinin kendi iddiasını te'yîd ettiğini ve onunla bir anlaşmazlığı olmadığını kabul etti.

MR. BAILLİE COCHRANE, başbakandan sudûr eden açık cevaptan sonra, tasarısını geri almaya hazır olduğunu söyledi.

N E T İ C E

Sovyetler Birliği, 1980'lerin sonunda, son Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'un Glasnost (açıklık) ve Perestroika (yeniden yapılanma) girişimleri ile beraber bütün çabalara rağmen ayakta duramaz hale gelmiş ve 1990 başında dağılmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılma sürecinin başlangıcı olarak, Afganistan bozgunu veya Polonya'da Walesa'nın çıkışını durduramaması kabul edilebilir. Bu dağılma sürecinde hemen hiç aktif rol oynamamasına rağmen, Asya'daki Türk cumhuriyetleri de kendilerini bağımsızlığın kucağında bulmuşlardır. Hazırlıksız belki de istenmeden gelinen bu durum karşısında, bu devletlerin karşısına çok tercihli denilebilecek dış politika çıkmıştır. Bu tercihler, yeni cumhuriyetlerin zengin kaynaklarını hangi gelişmiş ülkelerle işbirliği yaparak ve nasıl değerlendireceklerine göredir. Bütün tercihlerin Türkiye ile ilişkiler açısından değerlendirmeleri sözkonusudur. Bu ortamda sağlıklı bir değerlendirmeye ulaşmak, mevcut yapının temel taşlarını bulmak için en az bir veya bir buçuk asır geriye gitmek gerekmektedir.

Birinci dünya savaşı esnasında ve hemen sonrasında, Rus İmparatorluğu'nun dağılmasıyla beraber Batı'da hızla gündeme gelen Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm senaryoları ile bütün Asya Türkleri asrın sonuna kadar kurtulamayacakları bir "demirperde dönemi"ne girmiştir. II. Rus İmparatorluğu olarak ta kabul gören SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yine pan iddialarına benzer görüşler gündeme gelmiştir.[1] Genellikle Türk hükümetleri bu konularda daha ölçülü ve ihtiyatlı hareket etmektedirler. Özellikle Turgut Özal'ın başlattığı hamleye baktığımızda Türk cumhuriyetleri ile kurulan iktisadi, toplumsal ve kültürel ilişkiler aslında diğer ülkelerle kurulmak istenenden daha farklı değildir. Tek farkla ki bu ülkelerle olan kültürel münasebetlerin daha geniş alanı ve tabiî bir zemini sözkonusudur.

Türkiye dışındaki Türk cumhuriyetleri ile ilgili çalışmalar, teoriler, teklifler, kamuoyu beklentileri ve Türk dış politikasının hızını ve kapasitesini oldukça aşan gelişmeler, uluslararası ilişkilere çok değişik boyutlar ve canlılıklar getirmiştir. Türkiye'nin laik ve demokratik kimliği ile Batı destekli olarak bölge yatırımları

---

[1] Graham E. Fuller and Lesser Ian O. with Paul B. Henze and J.F., Brown *Turkey's New Geopolitics,* (Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1993). Önemli bir araştırma kurumu olan RAND'ın mensupları olan yazarlar, 1980'lerden sonra hızla büyüyen ve serbest pazar istikâmetinde, bölge ülkelerinin hiçbirinde görülemeyen bir şekilde sağlıklı gelişen ekonomiye sahip olan Türkiye ile SSCB'nin dağılmasından sonra Balkanlardan Çin'e kadar uzanan Türk dünyası karşısında Türkiye'nin Orta Doğu, Orta Asya, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkilerini inceler. Kitabın yayına hazırlandığı dönemde A.B.D.'nin Türkiye büyükelçisi olan Morton Abramowitz'de kitaba yazdığı önsözde, bu çalışmadan Türkiye'nin bölgesel lider olabilecek güçte bulunduğunun anlaşıldığını söyler: "Bazı dahilî problemlerine rağmen, Türkiye artık bölgenin en güçlü ülkesidir" der. s. vii-viii.

konusunda pastadan büyük pay beklentisi[1] biraz hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bununla beraber açılan sınır kapıları, düzenli uçak seferleri ve diğer ulaşım vâsıtaları ile küçük müteşebbislerin kurduğu ilişkiler sağlam bir zemin üzerinde gelişmektedir.

Rus yöneticilerinin asırlar boyu, Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma, Ortodokslaştırma nihayet Soyetleştirme gibi politikaları, değişik dozlarda, baskıyla veya mükâfatla tatbik etmelerine rağmen İslâmiyet Türkler arasında muzaffer bir şekilde hayatiyetini devam ettirmiş, bütün baskılara direnmiştir. Müslüman aile kapalı bir dünya olarak kalmış ve devlet gücünü elinde bulunduranlar ne kadar çok saldırıya geçmiş ve Müslüman aile bağlarını suçlayarak yıkmak istemişse, Müslüman aile sistemine olan ilgi ve bağlılık o kadar daha fazla artmıştır.[2] Bununla beraber, 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan modern işgal döneminin gerçekleşmesinde, bölge halkının, toplumsal, kültürel ve siyâsî bakımdan geri kalmışlığı bir yana İslâmî geleneğin îcâplarından da uzaklaşmasının büyük rolü olduğunu İsmail Hakkı Bey'in şu sözlerinden anlıyoruz: "Asyâ ehl-i İslâmının tashîh-i ahlâk etmesi asırlara muhtaçdır. Bu münâza'ât-ı düveliyye arasında kendi başlarına iş görebilmesi nasıl mümkün değil ise bir tarafın icrâ'âtına âlet olmadan kendilerini kurtarması dahi o kadar muhaldir."[3]

Türkistan konusundaki araştırmalar, bütün Şarkiyat araştırmalarında olduğu gibi, ayrı bir kültüre mensup olan Batılı araştırmacıların önyargılarının güdümünde kalmaktadır. Birçok hatalı veya yanlış görüş, olayların içinde bulunduğu şartlar, sosyal ve ekonomik düzen dikkate alınmadan veya daha da yanlışı sadece Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış rapor veya araştırmalara bağlı kalınarak değerlendirilmektedir. Ekonomik bakımdan olduğu gibi ilmî çalışmalar bakımından da geri kalmış bulunan Doğulu araştırmacılar ise Batılı araştırmacıların ulaştıkları bu sonuçları genellikle doğru ve güvenilir kaynak kabul etmektedirler. Aynı konuda bir Batılı araştırmacı kuvvetli delillerle ortaya çıkmadan, Doğulular fikirlerini değiştirmemektedirler.[4] Uluslararası Şarkiyat ve Türkoloji araştırmalarında Rusların etkisi, Türk ilim adamlarının susturulması, bu alanda Rus ideolojisine uygun fikir sahibi olanların desteklenmesi, diğerlerinin

---

[1] 1992 ortalarında o zamanın devlet bakanı Tansu Çiller ABD'ye gidip bu hususta proje ve işbirliği tekliflerini uzun uzun anlattıktan sonra Amerikan heyetinin başkanı cevabî konuşmasında, bu ilgi ve ortaklık teklifinden dolayı teşekkür ettikten sonra, bu bölgeyi Rusya'nın nüfuz alanına bıraktıkları için her hangi bir işbirliğine gidemeyeceğini belirtmiştir. Bu raporun aslına ulaşamamış olmamla beraber, ABD için çok cazip olabilecek işbirliği tekliflerine beklenen ilgi gösterilmediği gerçektir. Ayrıca bkz. Erol Mütercimler, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Model Olma Gereklilik ve Gerçekliği*, İstanbul, 1993.

[2] Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 50-51.

[3] Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", s. 541.

[4] Zeki Velidi Togan, "The Organization of Western and Central Asian Studies, Both in the Occident and in the Orient", Colombia Üniversity, 8 Ocak 1958. Bu konferans metninin fotoğraflarını veren New York'ta mukîm Kenan Yusuf Bal beyefendiye teşekkür ederim.

dışlanması, konuyla ilgili araştırmaları ve yayınları önemli ölçüde yanlış yollara sevketmiştir.[1]

Türkistan'da ilerleyen Rusya'nın Hindistan'a dönük bir hesabı İngiltere açısından kesinlikle sözkonusu değildir. Bu konudaki tartışmalar, İngiltere'nin iktidarıyla muhalefetiyle Türkistan'daki Rus ilerlemesini desteklediğini göstermektedir. Çünkü her iki ülke de birbirlerini büyük Avrupa ailesinin üyeleri olarak görmeyi tercih ediyorlar. Bunlar birlikte çalışarak dünyanın medenileşmesi ve mânen terakkî etmesi için daha çok ilerleyeceklerini hesaplıyorlar.[2] Muhalefetin sık sık üzerinde durduğu nokta, gerek Hindistan yerlileri ve gerekse İngiltere kamuoyu açısından, Rusya ile İngiltere'nin bir an önce Afganistan'ın tarafsızlaştırılması husûsunda anlaşmaları gereğidir.

Öte yandan, zaman zaman İran ve Afganistan meselelerinde olduğu gibi ciddî boyutlara varan İngiltere ve Rusya'nın menfaat çatışmalarının sonucu gibi görünen anlaşmazlıklar, bilhassa Afganistan meselesinde iki ülkenin savaşın eşiğinden dönmüş olmalarının önemli bir politik nedeni vardır. Shower'in sadece belli yerlere dağıtılan kitapçığında böyle bir zıtlaşmanın zarûretine işaret edilir. Böyle bir zıtlaşma ile meydana gelecek «Politik Çekim Kanunu» sonucu bölge ülkeleri çok daha kolay kontrol altına alınabilecektir. Kavga iki büyük devlet arasında olurken, iki devletin büyüklüğü de diğer bölge ülkeleri nezdinde te'yîd edilmiş olacak ve her bireri bu iki devletten birinin yanında veya nüfûzu altında yer almaya mecbur kalacaktır.[3]

---

[1] Türk Kültürü ve tarihi ile ilgili temel bilgileri ihtiva etmesi için oluşturulan "Fundemante Komitesi"nin Bazin ile beraber Pertev Boratav ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın kontrolüne girdikten sonra belli başlı temel konularda, Togan ile Mansuroğlu'yu dışlayarak bilhassa Rus mahkûmu Türklerin tarihi hiç hesaba katılmadan gerçeklere aykırı ve tamamen o günkü Rus ideolojisi istikâmetinde program ve yayın yapması ile ilgili gelişmeler hakkında bkz. Zeki Velidi Togan, "Türk Kavimleri Tarihine Dair Milletlerarası Bir Teşebbüse Gösterilmekte Olan Yanlış İstikamet", yay.: Prof. Dr. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* (Kültür Bakanlığı, 1989), ss. 134-154. Togan, bu makalesinde Bazin, Boratav ve Gölpınarlı'nın konularıyla ilgili yetersizliklerinin yanında temel hususlarda gerçeklere aykırı görüşlerini sıralar; ayrıca Bazin ve Boratav'ın yaptığı işbölümünde, konularında ilmî bakımdan otoriter olan ve dürüstlüklerinden şüphe edilmeyen batılılar varken özellikle Rus âlimlerine yetki vermesinden esefle bahseder.

[2] Showers, C.L., Col, *Central Asian Question* , 17, 24. 3; PRO, F.O. 65-870.

[3] *Aynı yer*, s. 27; PRO, F.O. 65-870. «Politik Çekim Kânûnu»nun yüzyılımızda önemli bir uygulamasına şâhit olmaktayız. Her iki dünya savaşında da aynı safta bulunan ABD ve Rusya, II. Dünya savaşından sonra iki süper düşman haline gelerek, iki süper güç olduklarını bütün dünyaya kabul ettirdiler. Bu kânunun bir gereği olarak, birinin nüfûz bölgesini muhâfaza etmesi, diğerinin potansiyel tehdidine bağlıydı. Bu tehdidin varlığını ispat etmek için her iki ülkede hiç bir masraftan kaçınmadı. Çalışmamızın devamı olacak Türkistan'ın bugünkü durumu açısından, ABD soğuk savaş döneminde Türkistan halklarının bağımsızlığı yönünde büyük yatırımlar ve faaliyetler içerisindeymiş gibi göründü. Fakat bütün eski Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlığını ilân ettikten sonra, Türk cumhuriyetleri de mecbûren bağımsızlığını ilan ettiler. Ve bunda ABD'nin veya batılı müttefiklerinin bir rolü olmadı. Daha önemlisi, soğuk savaş döneminde Türkistan halklarının bağımsızlığı için çalışıyormuş gibi görünen ABD ve müttefikleri, bugün Rusya'yı Türkistan'ı nüfuzu altında tutması için zorlamakta ve tıpkı 1860'ların başında İngiltere'nin yaptığı gibi kredi açmaktadırlar; Henry Kamm, "Turks Fear Russia Role In Ex-States", *New York Times*, 19 Haziran 1994. Bu makaleyi bana gönderen Dr. Turan Kalelioğlu'na teşekkürler.

Türkistan hanlıklarına gönderilen İngiliz Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conelly'nin Buhâra Emiri Nasrullah Han (1826-1860) tarafından 1841'de îdâmı, İngiltere'de Türkistan Müslümanları aleyhinde propagandaya veya Ruslara karşı yardım taleplerinin reddine sebep olmuştur. İngiliz hükümetinin Türkistan cihetinde ilerleyen Ruslara karşı baskısını hafifletmesine ve Rusların rahatça Türkistan'a girmelerine yol açmıştır.[1] Halbuki aynı olayda İngiliz görevlilerine Hokand emiri çok yardımcı olmuş ve Buhâra emirinin bunları idam etmemesi için çok uğraşmıştır. Fakat Hokand hanlığı işgâl edilirken, İngiliz politikacılar veya kamuoyu oluşturucular bunu hatırlamamışlardır.

İngiltere'nin bu işgâlde Rusya'ya karşı çıkmayarak destek olmasındaki en büylük etken, yarı medenî devlet kabul edilen Rusya'nın bölgeyi medenileştirme fonksiyonunu yerine getireceğine inanılmasıdır. Zikrettiğimiz birçok kaynaklar, bu tezde haklılık payı bulurlar. Bu tezin de kesinlikle doğru olmadığına dair bir çok örneğe ilgili bölümlerde temas ettik. Meselâ Kaşgar'ın «yutulması» meselesini hatırlatalım. Eğer bu tez doğru olsaydı, İngiltere, Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin yaşamaması yönünde bu derece gayret göstermezdi. Çünkü kuruluş dönemi olması sebebiyle bazı problemleri olmakla birlikte bu devletin, tam anlamıyla medenî, şehirlerde ve dağlarda güvenliği, barışı ve kamu düzenini sağlamış, insanların şehir dışında bile silahsız dolaştığı, ülkenin yollarının ve köprülerinin hızla îmar edildiği, her türlü ticarî ve diplomatik ilişkilere hazır olup doğunun Hollanda'sı haline geldiğini İngiliz belgelerinden öğreniyoruz.[2] Fakat İngiltere, nüfûzu altında bulunan Çin prensliklerinde gereken askerî hazırlığı yaptırıp, Rusya'nın askerî yardımını da Çin'e verdikten sonra kendisi de Çin'e kredi açmış ve medenî seviyesinden gıptayla bahsedilen bu ülkeyi benzeri görülmemiş bir ittifakla ezmiştir. Şüphesiz bunun gerçek sebebi, ticarî menfaatler değil, doğuya özellikle İslâm ülkelerine uygulanan çifte standarttır. Kaşgar emiri, İngiltere ile ticarî ilişkiler kurmak, ülkesinin İngiltere'nin tüccar ve yatırımcılarına açmak için çok uğraşmıştır. Ancak İngiltere, belki diğer sömürgelere de örnek olur diye bir Müslüman ülkeye bağımsızlık, hele hele kendi imkânları ile gelişme ve kalkınma hakkı tanımamaktadır.[3]

"Batının doğu politikasının ahlaken iflası" bâbında Ahmed Rızâ'nın Batı-Rusya ilişkilerinde Türkiye ile ilgili tesbitleri Kırım Savaşı'ndan günümüze değişmemiştir. Şöyle der: "Aslında Avrupa devletleri, Rusya dahil, tarihin hiçbir devrinde Osmanlı İmparatorluğu ile samimi bir dostluk tesis etmemişlerdir. Bazan

---

[1] Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)* (İstanbul, 1984), ss. 43-44.

[2] Showers, C.L., Col, *Central Asian Question* , s. 3; PRO, F.O. 65-870; F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

[3] Yeni Afgan emirinin tanınmasıyla ilgili olarak, *de facto* politikasının zararları îzah edilirken, İngiltere'nin kontrolü dışındaki gelişmeler olduğu gibi kabullendiğinde, yarın Afganistan'da ikinci bir Kaşgar örneği görünce şaşırmamak gerektiği söylenir; Shower, *a.g.e.*, s. 14, PRO, F.O. 65-870.

aralarından birkaçı bizim yardımımıza gelmişlerse ... bize yardım etmekten ziyade kandi rakiplerini izâle etmek için yapmışlardır."[1] Bu tesbitlerin 19. ve 20. yüzyılda, batının bütün Türkistan devletleri ile olan ilişkeleri için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kaşgar bahsinde ele aldığımız, İngiltere'nin bu yeni ülkeyle ticarî ve dostluk ilişkilerini geliştirmek üzere elçi gönderirken, Avam Kamarası'nda aynı devleti ortadan kaldırmaya zemîn hazırlanması benzerlerine çok rastlanılan bir örnektir.

İngiltere, Rusya'nın ilerlemesine ve burada Müslüman nüfusu ezmesine karşı çıkmayıp, "ustaca pasif kalma" yolunu tercih eder.[2] Böyle bir politikadan da Hindistan'daki Müslümanlara gözdağı vererek, bir bakıma kendilerini «ehven-i şer» olarak takdîm ederek pay çıkarmayı düşünür. Rusya'nın bu ilerlemesi esnasında «belli bir noktaya kadar» mânevî desteği de verir.[3] Bu destek gerek uluslararası ilişkilerde ve gerekse Hindistan Müslümanları nezdinde sorumluluk taşıyacak kadar açık olmamıştır ve bir çok çevrede, Rusya'nın ilerlemesine karşı olduğu intibâını ustaca verebilmiştir. Birçok kaynaklarda, İngiltere'de Türkistan'ın işgâline karşı olan güçlü bir muhalefet bulunduğu ididiasına, muhalefet temsilcisi Sir Henry Havelock'un Hokand'ın işgâlinden sonra, parlamentoda yaptığı konuşmada şu sözleri cevap verir:[4]

".. Asya'da doğuya ve kuzeye gidecek olan Rus medeniyeti ve ticaretinin genişlemesini bizim imkânımız dâhilinde olan her vâsıtayla selamlamak ve teşvik etmek mecburiyetindeyiz, fakat güneye ve kuzeybatıya doğru herhangi bir ilerleme ile ilgili şunu söylemek durumunda kalacağız: 'Şu mesâfeye kadar geleceksin, daha ilerisine değil.'.."

Aynı oturumda Disraeli ise yaptığı konuşmada, Rusya'nın işgâllerini, imparatorluğun normal seyri içinde bir gelişme olarak telakkî ederek, "Asya'da Rusya ve İngiltere için geniş alan var.. Rusya gâyet iyi bir şekilde bilmektedir ki, onun imparatorluğunun, Asya'da, normal seyri içinde, gelişmesini kıskançlıkla karşılamamız için bir sebep yoktur" [5] der.

Türk ve İslâm ülkelerinin, İngiltere ve sömürgeci ülkeler açısından diğer bir problemi afyon, uyuşturucu ve alkol kullanmayı, yaygınlaştırmayı engelleyen inanç ve değerler sistemidir. Gayr-i Müslim Asya'da meselâ Çin'de böyle bir engel olmadığı için, İngiltere, Çin'i afyonla sömürgesi altına alabilmiştir.[6] Sömürge sonrası Commonwealth döneminde genel politika ve menfaatleri ile çelişmeyen bir yönetim kurulabilmiştir. Bu yüzden, Çin kadınının kocasına «ilah» nazarıyla bakmasını, Batılı araştırmacılar oryantalist bir zenginlik veya ilgili toplumun saygı

---

[1] Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası*.

[2] *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229, s. 126. Türkistan'la ilgili bu oturum metninin tamamı için bakınız: "*Orta Asya-Hokand Hanlığı*", EK V.

[3] *Aynı yer*, s. 127.

[4] *Aynı yer,* ss. 130-133.

[5] *Aynı yer;* s. 138.

[6] Turan Yazgan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDTD*, 29, Mayıs 1989, s. 16.

duyulması gereken bir inancı olarak telakkî ettikleri halde, sömürgeleşmeye engel İslâm ve Türk toplumlarındaki aile yapısı, özellikle Türkistan'ın işgâlinden itibaren örneklerini zikrettiğimiz gibi, yıkılması gereken çağdışı bir ucûbe olarak görülüyor. Daha Çarlık Rusyası'nda Müslümanların çocuklarını istedikleri gibi, istedikleri eğitim kurumlarında yetiştirmeleri engelleniyor. Bu yöndeki baskıya bazı Rus gazeteleri dahi tahammül edemiyor.[1]

Kendilerine atıfta bulunduğumuz birçok Batılı araştırmalar sık sık Pan-İslam tehlikesinden söz etmektedir. Bunların bir kısmı, diğerleri için de kaynak teşkil etmekte ve yönlendirici olmaktadır ve asıl hedef planlanan baskılara zemin hazırlamak, Orta Doğu'nun ekonomik yönden olduğu gibi kültürel bakımdan da her türlü gelişmesini kontrol altında bulundurmak, Batıya bağımlılığını teminat altına almaktır. Her ülkenin kendi menfaati doğrultusunda her türlü vâsıtayı kullanarak dış politika yapması ve bunu ilmî metotlarla, araştırma kılıflarıyla süslemesi normal karşılanabilir (ahlâkî ve hukûkî olmasa bile). Ancak bir ülkenin menfaati, diğer ülkenin açıkça sömürülmesi, baskı altında tutulması, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmesinin, kalkınmasının önlenmesi ile gerçekleşiyorsa, bunun önüne geçmek, yapılan baskıların ve oynanan oyunların arkasındaki menfaat sistemini ortaya koymak gerekmektedir. İslâm ve Türk dünyasındaki pan hareketleri veya fundamentalizm iddialarının ne derece yapay, tutarsız olduğu, ülkelerin içinde bulunduğu şartların böyle hayâlî hedefleri imkansız kıldığı açıkça görüldüğü halde, bu ülkelerin halkları ve yöneticilerinin bağımsızlıklarını veya işgâl altında iseler asgari insan hak ve hürriyetlerini elde etme mücadeleleri pan hareketi suçlamasıyla bastırılmıştır.

Bununla beraber, Ali Fuat Başgil konuya daha değişik bir açıdan yaklaşmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hür dünyayı saran komünizm korkusu atmosferi içerisinde, batılı devlet adamlarına değil de kamuoyuna hitap eden sözleri, soğuk savaş dönemi bittikten sonra da Rusya'daki çıkışlar dikkate alındığında geçerliliğini koruyacaktır. Başgil şöyle demektedir:

"İçinde yaşadığımız İkinci Dünya Harbi sonu devrinin Milletlerarası siyaset bakımından, en açık vasfı, bunun, bir bloklaşma devri olmasıdır. Bütün milletler, haldeki menfaatlerine, tarihî ve siyâsî yakınlıklarına göre birleşmekte ve istikbâl için, birer blok teşkil etmeye çalışmaktadır. Slav peykleri bloku karşısında Anglo-Amerikan mihveri etrafındaki bloklaşmanın mânası budur.

Bu arada Müslüman milletler niçin birleşmesin ve altıyüz milyonluk bir insan ve îmân bloku vücuda getirmesin? Bunda yalnız Müslüman milletler için değil, dünya sulhü için de fayda vardır. Bugünkü İslâm dünyası için sadece varlığı muhafazadan başka ne bir ideoloji harbi, ne de bir toprak kavgası bahis mevzuu değildir. Binâenaleyh Müslüman milletlerin birleşmesi sulh için ve insanlığın selâmeti için bir teminattan başka bir şey olamaz.

[1] *Novesty* gazetesindeki makaleler için bkz.: EK IV.

Bugün bloklaşan milletlerden bir çoklarını geçici tehlike hisleri ve menfaatleri birleştirmiştir. Halbuki İslâm dünyasında birlik ve beraberlik zaten mevcuttur. Bu babda bizim yapacağımız şey, aramızdaki tarihî ve manevî bağları kuvvetlendirmek; ırk, lisan, millî menfaat ayrılıklarının üstünde ve bu ayrılıkların menfî tesirlerini bertaraf etmek üzere, müşterek bir şuur yaratmaktadır... İslâmiyet düşmanları bir İslâm birliğinden bahsetmeyi tehlikeli görüyor ve böyle bir teşebbüsün dünya Hıristiyanlarını aleyhimize çevireceğini ve yeni bir Ehl-i Salip ruhu yaratacağını ileri sürüyor; ortalığa böyle bir vehim ve endişe salarak bir taraftan cesaretleri kırmağa, bir taraftan da resmî ve mes'ul makamları aleyhe kışkırtmağa çalışıyor. Diğer Müslüman milletleri bilmiyorum amma, Türkiye'de iki de bir bu ağzı kullanan bazı gazeteciler var. Fakat temin ederim ki, bu bir manevradır ve sadece bazı merdudların aklından geçen bir şeytanlıktır. Hıristiyan Avrupa birleşti, federasyon kurdu, Amerika ile el ele verdi. Bu teşebbüsleri biz Müslümanlar sevinçle karşıladık. Zira bunda sulhun bir teminatını gördük. Bu teşebbüslerden gocunarak aklımızdan, uzak bir mazinin Ehl-i Salip hikâyeleri geçmedi ve geçemez. Din kavgaları çoktandır tarihe intikal etti. Bugün, hakikatte, ne İslâm dünyasının düşmanı Hıristiyan garptır; ne de Hıristiyan garbın düşmanı İslâm dünyasıdır. Düşman başkadır ve garp ile aramızda müşterektir. Bunu herkes biliyor. Bunu yalnız İslâm dünyasını kundaklamak isteyenler bilmez görünüyor.

Emin olunuz ki, bir İslâm birliği teşebbüsünden, ilk memnun olup sevinç duyacak olan Avrupa ve Amerika'dır. Gün geçtikçe biraz daha kabaran İslav kini ve silâhlı kuvvetleri karşısında, canlı ve îmânlı yüreklerden örülmüş, bir İslâm birliği kalesi önünde, muhakkak ki, hürmetle ilk eğilecek olan Avrupa ve Amerika'dır. Çünkü İslâv kininin tuğyanından Avrupa ve Amerika'yı ve dolayısiyle bütün medenî dünyayı -eğer kurtulmaları mukadder ise- yalnız ve yalnız maneviyat kuvveti kurtaracaktır..»[1]

Yaklaşık iki asırdan beri Batı'nın emperyalist siyaseti, İslâmiyeti bir medeniyet ve din olarak yok etmek istemesi, Müslümanlar arasında birlik fikrini doğurmuş ve dinî şuurun siyâsî şuur şekline dönüşmesini sağlamıştır.[2] Temelinde, dünyada savunma, âhirette ecir alabilme[3] olan böyle bir fikrin aksiyona dönüşmesini önlemek için emperyalist çağrışımları olan ve her hâlükârda ithâm paketi olarak kullanılabilen tâbirler uydurulmuştur.

Pan-İslamist veya Pan-Türkist ithamları bırakmayan çevreler, bu yöndeki hedeflerine ulaşmak için, milyarlık İslâm dünyası içinde çok küçük bir azınlık durumunda kalan çıkışları ustaca kullanmakta, meselâ bir Salman Rüşdü fetvası

---

[1] Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, 4. Baskı (İstanbul, Yağmur Yay., 1979); s. 122-124, n. 66. Başgil'ın bahsettiği dünyayı tehdit eden Slav tehlikesinin bugün için sözkonusu olmadığını düşünebiliriz. Bugünün tehlikesi bütün dünyayı tehdit eden terör, uyuşturucu ve silah kaçakçılığıdır. Bunun da temelinde Orta Doğu İslâm ülkelerinin ısrarla korunmak istenen dağınıklığı ve birbirine düşmanlığını görmekteyiz.

[2] Kemal Karpat, *Pan-İslamizm*, s. 37, n. 8.

[3] Rus istîlâsına mârûz kalan Buhâra Hanı Osmanlıdan alacağı yardım karşılığı olarak siyâsî bir vaadde bulunamaz, esâsen böyle bir şey düşünülemez de. Sadece "..Çaresiz kalmış bu Müslümanlar Halîfe'nin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır.." der. Özcan Mert, "Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri", ss., 99-100.

aylarca hatta yıllarca İslâma ve bütün Müslümanlara mal edilerek dünya kamuoyunda İslâmiyet ve Müslümanlar aleyhine olumsuz etkiler bırakılmaktadır.

Eğer çağımızda devletler arası bir Pan hareketinden söz etmek gerekirse, gerçek anlamda bir Pan-Hıristiyan veya Pan-Katolik hareketlerinden çok rahat söz etmek mümkündür. Pan-İslâm'ın gümünüzdeki örnekleri olarak gösterilen, nüfûzu, askerî ve ekonomik gücü kabile seviyesini aşamamış bazı Arap liderlerinin akşamdan sabaha değişen görüşleri ciddî ciddî tahlil edilerek sonuçlar çıkarılırken, batı Avrupa ülkelerince kurulan ve bugün bütün üyeleri Hıristiyan olan, Türkiye'nin de Hıristiyan olmadığı için kabul edilmesinin mümkün olmadığı açıkça teleffuz edilen Avrupa Topluluğu ile Kuzey Amerika'nın üç Hıristiyan ülkesinin oluşturduğu birliğin dinî özelliklerinden söz edilmemektedir. Halbuki bu birliklerin oluşmasında savunma veya sömürge olmaktan kurtulma gibi bir duygu da yoktur.

Sömürgeci zihniyetin, diğer dikkat çeken bir metodu, politikalarına aykırı bir gelişmeye «ilk» vasfını ekleyerek, bu gelişmenin önlenmesinde ilgili toplumları da yönlendirme metodlarıdır. Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizmle ilgili ilklerin aslında 1400 senelik İslâm'da yer alan ve birçok devlet adamının uyguladığı vecibeler olduğuna temas ettik. Bir Rus mecmuasındaki yazıyı Togan şöyle nakleder:[1]

"O zamanki Rusyanın en mühim fikir ve siyaset mecmuası olan «Moskovitianin» 1843 senesine Buhâra ve Hîve meselelerine ait şu satırları yazar: 'Hîve'de şimdi Rahim Han hükümdar oldu. Buhâra emirinin (Nasrullah'ın) planı Buhâra, Hoçend, Taşkent, Türkistan, Hîve, Şehrisebz, Belh, Feyzâbâd ve Yarkend (yani Doğu Türkistan) ülkelerini birleştirmektir. Buna muvaffak olursa, o, Kâbil, Herat, Kandahar ve Pişaver ülkelerini de ele geçirmek fikrindedir. Eğer bu zat bu planlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak olursa, Ortaasya'da büyük bir devlet kurmuş olurdu. O uzağı gören ve işgüzar bir hükümdardır..."

Burada görüldüğü gibi, Emir Nasrullah'ın birleştirmek istediği ülkelerin hemen hepsi Türk ve Müslüman. Böyle bir teşebbüs, tarihin her devrinde, her hükümdarın mevcut şartları ve geleceği düşünerek yapabileceği cinstendir. 19. ve 20. yüzyılda hızlanan sömürgecilik hareketleri ise ülkesine toprak katmak, devletinin sınırlarını genişletmekten öteye, ana ülkeye ürün ve hammadde akıtacak ülkeler edinmek şeklindedir. Böyle bir teşebbüse karşı Nasrullah Han'ın fikirlerinin Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm olarak nitelenmemesi dikkat çekmektedir.

İlgili kaynaklar, II. Abdülhamid'in has danışmanları olarak çevresine topladığı Mekke'den Şeydilî Şeyh Muhammed Zafir, Hadramut'dan Şeyh Fazl, Rifâî tarikâtına mensup şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyadî gibi isimleri sıralayarak, bunları Pan-İslam kadrosunun ispatı olarak gösterirler.[2] Şüphesiz bunların mensup oldukları bölge halkı üzerinde nüfuzları sözkonusudur. Bu kişilerin dinî itibârları

---

[1] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 226.
[2] Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989*, s. 107.

da herkesin takdir ettiği bir hususdur. Aynı II. Abdülhamid'in para, emlâk gibi hususlarda sahalarında uzman olan gayr-i Müslimleri yüksek maaşla istihdâm ettiği, böylece hem yapılması gereken işi uzmanına havale ettiğini hem de istihdâm edilen kişilerin mensubu olduğu cemaatle ünsiyet kurulduğu dikkate alınırsa, Sultan'ın sıkıntılı zamandaki başarılı sayılabilecek siyasetinin temelleri görülür, fakat bunu «pan»lı bir isimle açıklamak yetersiz kalır. Tâkib edilen siyâsetin, emperyalist bir pan hareketiyle alâkalı olmayıp, fakat emperyalist güçlere karşı direnme dayanışması olduğunu, Pan-İslâm suçlamasını ilk defa ortaya atanlardan dahi duyabilmekteyiz:

"Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabileleri Fransa'ya karşı silahlandırmış ve sonuna kadar mücadele için onlara cesâret vermiştir."[1]

Ortadoğu'daki İngilizlerin Lawrencelerine karşı casusluk, onların gerilla hareketlerine aynı yöntemle karşı koymak gerekmekteydi. Enver Paşa Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu nedenle Orta Doğu dışına çıkmasında, Pakistan, Endonezya, Afganistan, Hindistan hatta Afrika gibi alanlara yayılmasında mahzur görmemişti.[2] Bu icraatın dahi, Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm olmadığı, fakat Türklerin ve Müslümanların hak ve hürriyetlerini savunma yolunda bir adım olduğu açıktır. Bu ve benzeri hareketlere bir isim vermek mecburiyetinde kalırsak bunlara «pan»lı isimler değil, fakat «Hür-Türk, Hür-İslâm» gibi «hür»lü isimler vermek gerekmektedir.

1990'larla beraber Türkistan cumhuriyetleri isteksizce bağımsızlık[3] kazanmışlardır veya kendilerine bağımsızlık verilmiştir. Başta ABD olmak üzere Batılı kuruluşların Türkistan halklarına yönelik, komünizm rejimi aleyhtarı ve bağımsızlık istikâmetindeki faaliyetlerinin bu sonuçta bir katkısı olmamıştır. Yıllarca kadro ve para harcanarak, zaman zaman diplomatik skandallara, casusluk olaylarına sahne olan bu propagandanın Sovyetlerin çöküş döneminde dahi etkisizliği ilginçtir. Sovyetlerdeki ekonomik çöküntünün getirdiği siyasal ve sosyal bunalımlar Rusya'yı kabuğuna çekilmeye mecbur ederken ve eski SSCB mensubu Hıristiyan ülkeler tek tek bağımsızlığıklarını ilan ederken, Türkistan cumhuriyetleri bu çıkışta sona kalmışlardı. Ve günümüzde Sovyet döneminden kalan lider kadrosunun hemen hemen değişmediği bu ülkelerin, Rus nüfûzunda kalmaları için

---

[1] "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*. Makalenin tamamı için EK III'e bakınız.

[2] Ergün Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 103.

[3] Bu tâbir «reluctantly independent» Paul B. Henze'ye aittir, *Whither Turkestan* (Santa Monica, Rand, 1992), s. 8. Nitekim, Özbekistan muhalefet «Erk Partisi» lideri Muhammed Salih yönetim için şöyle demektedir: "Birbuçuk asırdır ülkemizin elini kolunu bağlayan müstemleke zincirlerinden kurtulduk. Ne yazık ki, Özbekler bu şansa sizin yardımınızla değil, bilâkis sizin isteğinize karşı olarak ulaştılar. Zira siz ve sizin gibi komünist yöneticiler Sovyet İmparatorluğu'nu son ana kadar sürdürmek için uğraştınız..; A. Ahat Andican, "Sovyetler'den Sonra Özbekistan", *Tercüman*, 22.3.1994.

hür Batı'nın büyük desteği hatta baskısı vardır. Bunun îzâhı aslında pek te zor değildir. Bu zihniyetin altında Ortaçağdan kalma haçlı taassubu veya Pan-İslamizm, Pan-Türkizm gibi ürkütücü isimlerle terörist imajı giydirilerek oluşturulmak istenen İslâm veya Müslüman düşmanlığı olmakla beraber, bütün bunların asıl temeli ekonomik ve askerî üstünlüğün oluşturduğu siyasal rakipsizlik (veya çift kutuplu görünümündeki tek güç) ortamının getirdiği çıkarlardır. Olayların tahlili yapıldığında Batının Orta Doğu veya Türkistan'a yaklaşımındaki çıkarlarının neler olduğu, bunları nasıl korumayı amaçladığını anlamak, belki birçok kimseler tarafından da haklılık payı görmek mümkündür.

Çalışmamızın bu safhasında Türkistan işgâlinde Batının (buna Çin'i de kattık) tek bir merkezden yönetilircesine birlikte harekete ettiğini, en başta karşı çıkması gereken İngiltere'nin bu işgâlde Rusya kadar sorumlu veya etkili olduğunu ortaya koyduk. Bundan sonraki safhasında ise soğuk savaş döneminin, özellikle İkinci Dünya Savaşı gâliplerinin bu üstünlüklerini devam ettirme politikası yönündeki uzlaşma tezâhürlerini ele alacağım. Soğuk savaşın bittiği günümüzde, geçen dönemin hasretini çeken Batı'nın, gerçek Batı felsefesi ve değerleri olarak takdîm edilen ilkelerle çelişen tutumunun altındaki çıkarlarını belirlemeye çalışacağım. Bu konulara ilgi duyan herkesin kolaylıkla kabul edebileceği ve Körfez, Bosna ve Azerbaycan olaylarından sonra en Batı hayranı veya savunucusu Türk aydınının bile varlığını kabul ettiği çifte standardı, bunun altında yatan menfaatleri ortaya koymak zor olmayacaktır; esâsen bu yönde birçok çalışmalar var. Bu konuda yapılması gereken en önemli hususun, ahlâkî, dinî, vicdânî veya Batı'nın çağdaş düşünce sisteminin getirdiği ölçüleri bir yana; Batı'nın menfaati gerçekten Türkistan'ın esir ve geri kalmasında, Doğu Türkistan neslinin atom denemeleri bahanesiyle kurutulmasında, halkın yoksul düşmesi için iç göllerin ve vahaların çölleştirilmesinde, petrol denizi üzerindeki halkın yakacaksızlıktan dağlardaki son ağaçları kurban etmesinde midir; yoksa hızla kalkınan, çevreyi koruyan bir sanayileşme, medenîleşme, demokratikleşme süreci içerisinde, Batı'dan daha çok yatırımcı çeken, Batıya daha çok öğrenci gönderen, gerçek hoşgörü ve demokratik düzen ortamında başkalarının inançlarına saygı duyan, kendi inancını ve kültürünü geliştirebilen, yaşatabilen toplulukların ortaya çıkmasında mıdır?

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında gayr-i medenî oldukları ileri sürülerek, medenîleştirilmek üzere Rusya ve Çin nüfuz alanına terkedilen Türkistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bocalama döneminde iken, fundamentalist gelişmeler olacağı ileri sürülerek yeniden, ABD ve Batı tarafından Rusya'nın nüfuz alanına terkedilmekte, bu yönde Rusya'ya, özellikle Yeltsin'e açık çek, hukûkî hareket kâbiliyeti sağlanmaktadır. Batı, Kafkasya ve Türkistan'da özellikle İran menşeli akımların gelişmesini önlemek için burasını Rusya'nın nüfûz alanına bırakırken, Rusya'nın, Batı tarafından birinci

derecede terörist ve fundemantalist ülke ilan ettiği İran'a çok büyük miktarlarda silah ve techizât satmasına ses çıkarmamaktadır.[1]

19. yüzyılın Pan-İslamizmi, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası her fırsatta kullanılan Pan-Türkizm'i ile günümüzün fundamentalizmi arasında mâhiyet itibâriyle bir fark yoktur. Yine bu tehlikeler karşısında oluşturulan Türkistan'daki Sovyet Cumhuriyetleri ile 1991'de şekillenen Bağımsız Devletler Topluluğu (Commonwealth of Independent States, CIS, BDT) sömürge, manda veya işgâl rejimlerinin uluslararası platformda makyajlanmış şekilleridir.

Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Türk halkları için doğan ümit fazla uzun ömürlü olmadı ve Vambéry'nin, "..Ruslar, rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar, şeklen sulhsever olacaklar, gerektiği zaman ırklarının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun şekli olan zulmü ve istibdadı bütün dehşetiyle tatbik edecekler, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüpheniz olmasın ki, muvaffak olacaklardır.."[2] sözleri haklı çıktı. Günümüzde Rusya, yeni bir rejimle kucaklaşmak istemektedir. İç problemleri yüzünden Türkistan cumhuriyetleri «istemeden» bağımsızlıkları ile karşılaşmışlardır. Rusya'nın bu bölgeye olan ihtiyacı her zamankinden fazladır. Üstelik başta A.B.D. olmak üzere batılı ülkeler Rusya'nın yeniden buranın patronu olmasını istemektedirler.[3] Türkistan'ın bugünkü manzarasına bakıp, 1917 ihtilâli sonrasına atıfta bulunmanın ve iki dönem arasında benzerlik kurmanın doğru olmadığı kanaatindeyim. Rusya'nın "şeklen sulhsever" bir isim olan «Bağımsız Devletler Topluluğu (Commonwealth)» adı altındaki yeni sömürge düzeninin muvaffak olmasını imkân hârici görüyorum. Bu kanaatimin dayanağı, Türkistan halklarını eskisinden çok daha güçlü, şuurlu ve dayanışma ruhuna sahip olması değil, fakat Rusya'nın her yönüyle ayağa kalkamayacak derecede hasta, geri sanayii, yetersiz kaynak ve yaşlı nüfusu ile beraber her türlü ümit ve değerini tüketmiş toplumsal dinamizmden mahrûmiyetidir.

Türkistan'da hiçbir ciddî taraftar bulamayan siyâsî mânâdaki Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm ile günümüzde bunun diğer muâdili olan fundamentalizm, Türkistan halklarının başta kültürel, ekonomik ve sosyal olmak üzere her türlü maddî ve mânevî gelişmelerini önlemek için kullanılmış olan, kullanılmaya devam edilen ve edilecek olan ve en önemlisi her safhadaki sorumluluğu Avrupalı emperyalistlere ait olan vehimlerden ibârettir.[4] Malik bin Nebi'nin tesbit ettiği

---

[1] Bu konudaki bir haber makale için bkz. Henry Kamm, "Turks Fear Russia Role in Ex-States", *New York Times*, 19 Haziran 1994. Yanlış olan husûsun, bağımsız bir ülke olan İran'a silah satılması değil, fakat İran'dan gelecek fundamentalist akımları önlemesi için Türkistan'ın Rusya'ya bırakılması olduğunu tasrîh edeyim.

[2] Vambéry, *Orta Asya Gezisi*, s. 16.

[3] Henry Kamm, "Turks Fear Russia Role in Ex-States".

[4] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, 561.

Cezayir sokaklarındaki Fransız sömürge idaresi tarafından tatbik edilen usûller, sömürgeci zihniyetin her yerde görülebilen temel karakterlerinden birini verir: 1. Portakal satan çocuklar kovalanır, 2. Dilenen serbest, 3. Fal bakan serbest.[1] İslam veya Türk dünyası arasında ticarî, ekonomik işbirliği, portakal satmak seviyesinde mütevâzi bile olsa, kovalanmayı, Pan'lı suçlamalara hedef olmayı gerektirir. Bunun engellenmesi için her türlü metod kullanılır. Gerekirse, Galiyev'in belirttiği gibi sun'î savaşlar çıkarılır.[2]

Türkistan'da, Kafkasya'da, Balkanlarda, Orta Doğu'da ve diğer Müslüman ülkelerde, en az İngiltere ve Rusya'nınki kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ilgisi, maddî ve mânevî menfaatleri veya hakları sözkonusu olmuştur. Bugün için de aynı ilgi, menfaat ve haklar, Rusya, ABD, İngiltere veya İsrail kadar Türkiye için gündemdedir. Osmanlı İmparatorluğu ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bunlara gerektiği şekilde sahip çıkıp değerlendiremediği söylenebilir. Bu politikaları bir pan hareketi, Turancılık veya günümüzde iddia edilen şekliyle fundamentalizm olarak görmek, emperyalizmin, sömürgeciliğin programı içerisindedir. 1994 Ekim'inde İstanbul'da ikincisi toplanan Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirvesinin konusu, bağımsızlığını kazanan bu ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyâsî bağımsızlıklarını sağlamaları ve güçlendirmeleri, bu yönde işbirliği yapmalarıdır. Bunu Pan-Türkist bir toplantı olarak görmek, Rusya'nın veya genel olarak Batı'nın sömürgeci alışkanlığındaki ısrarı, bu işbirliği sonucu Türk halklarının ekonomik ve sosyal bakımdan gelişme endişesidir. Biz bu işbirliğinin, Batı'nın ekonomik çıkarlarını olumsuz yönde etkilemeyeceğini bundan sonraki çalışmamızda ele alacağız. Bu zirve ve benzeri toplantılar için bir isim bulma durumunda kalırsak bunun adı da «Hür-Türk» zirvesi olmalıdır.

---

[1] Malik Binnebi, Malik, *İslâm Dâvası*, s. 100.
[2] Erol Kaymak, *Sultan Galiyev*, s. 33.

Türkistan ve Dönemle İlgili Önemli Olaylar Kronolojisi*

1500	Buhâra Devleti'nin kuruluşu
1511	Hîve Hanlığı'nın kuruluşu
1514	Türkistan Üzerinde Nüfuzu Olan Şâh İsmail'in Yavuz'a Yenilmesi
1540	Buhâra hükümdârının İranlılara Karşı Kânûnîden Yardım İstemesi
1552	Kazan Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi
1556	Astrahan Hanlığının Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi
1569	Osmanlı Devletinin Rusları Astrahan'dan Çıkartma Teşebbüsü
1588	Osmanlı'nın İran'a Karşı Buhâra İle İttifak Teklifinin Kabulü
1599	Buhâra Hükümdarının İran'a Karşı Osmanlıdan Yardım Talebinin Kabulü
1649	Oğlu İle İhtilafa Düşen Buhâra Hükümdarının Osmanlı Sultanından İhtilafın Hallini İstemesi
1690	Kalmuk Hânı'nın Osmanlı Hâkimiyetine Girdiğini İstanbul'a Bildirmesi
1700	Hokand Hanlığı'nın Kuruluşu
1709	Yeni Buhâra Hükümdarı Ubeydullah Han'ın Pâdişâha Bağlılığını Bildirmesi
1717	Hîve'yi İstilâya Giden Rus Ordusunun Mağlup Olması
1719	Yeni Buhâra Hükümdarı Ebu'l-Feyz'in İstanbul'a Elçi Göndererek Bağlılığını Beyan Etmesi
1721	Ebu'l-Feyz'in Kızılbaşlara Karşı Mücadelesi İçin Osmanlı'nın Kendisine Silâh Yardımında Bulunması
1735	Hîve Hanı'nın Şiilere Karşı Mücadelede Osmanlıdan Yardım Talebi
1735	Ruslar Tarafından Kazakistan'da Orenburg Kalesinin İnşâsı
1742	Sibirya'nın Ruslar Tarafından İşgâli
1774	Küçük Kaynarca Antlaşması
1783	Ruslar'ın Kırım'ı İşgâli
1786	Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı Rus İşgâlinden Kurtarmak İçin Türkistan Müslümanlarına Mektup Yazması
1787	Osmanlının Buhâra Hanlığı'ndan Ruslara Karşı İkinci Bir Cephenin Açılması Talebi ve Bunun Kabulü
1792	Osmanlı ile Rusya Arasında Yaş Antlaşması
1795	İran'ın Gürcistan'ı İşgâli
1798	Hîve Hânı Bahadır Hânın Pâdişâha Bağlılığını Bildirmesi
1800	Buhâra Hakimi Haydar Şâh'ın Pâdişâha Bağlılığını Bildirmesi
1813	Buhâra Hakimi Haydar Şâh'ın Osmanlı Sultanı'ndan Kendisinin Türkistan'ın Tek Hâkimi Olarak Tanınmasını Talep Etmesi

* 1500-1877 arası ayrıntılı îzahlı Türkistan kronolojisi için bkz. Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münâsebetler*, ss. 145-150.

1813	Ruslar'ın İran'ı Yenmesi ve Gülistan Antlaşması
1819	Rusların Hîve'ye Askerî Ajan Göndermeleri
1819	Buhâra Hâkimi Haydar Şâh'ın Pâdişâh'a Biât Ettiğini Bildirmesi
1820	Hokand Hanı Seyyid Muhammed Ömer Hân'ın Pâdişâh'a Biatını Arzı
1828	Rusya'ya Tekrar Yenilen İran'ın Ruslarla Türkmençay Muâhedesi
1831	İngiliz Dr. Wolf'un Merv ve Buhâra'yı Ziyareti
1832	İngiliz A. Burnes'in Kâbil, Buhâra ve Merv'i Ziyareti
1834	Rusların Hazar'ın Doğu Sahillerini İşgali
1834	Ruslar'ın Buhâra Hanını Hokand ve Hîve Hanlıklarına Karşı Kışkırtması
1837	Rusların Teşviki İle İran'ın Herat'ı Kuşatması
1838	İngilizlerin Albay Stoddart'ı Buhâra'ya Elçi Olarak Göndermesi
1839	Hîve Hanlığını İşgâle Giden Rus Ordusunun Mağlup Olması
1840	Afgan Emîri Dost Muhammed Han'ın İngilizlere Yenilmesi
1840	Rusya-Hîve Anlaşmazlığının Halli İçin İngilizlerin Yüzbaşı Abbot, Shakespear ve Conolly'yi Hîve'ye göndermesi
1840	Hîve Hanının Rus Saldırılarına Karşı Osmanlıdan Yardım Talebi
1841	Hîve, Hokand ve Buhâra Arasındaki İhtilafların Halli İçin, İngilizlerin Yüzbaşı Conolly'yi Bu Ülkelere Göndermeleri
1841	Buhâra Hâkimi Nasrullah Hân'ın Casusluk Yaptıkları Gerekçesiyle Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'yi İdam Ettirmesi
1842	Afganistan'da Mağlup Olan İngilizlerin Geri Çekilmesi
1843	İngiltere'nin İran Konsolosu Taylor Thomson'un Hîve'yi Ziyareti
1844	Yeni Hokand Hanının Buhâra Hânını Osmanlıya Şikâyeti
1846	Kazakistan'ı Ruslara Karşı Savunan Kinesarı'nın Öldürülmesi
1847	Hîve Hükümdarının Ruslara Karşı Osmanlıdan Yardım Talebi
1848	Avrupa'da İhtilaller
1848	Rusların Aral Gölü Civarına Üs Kurarak Hîve'ye Saldırmaları
1853	Türk-Rus Savaşı Başlıyor
1854	İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın Yanında Savaşa Griyor.
1855	Türkmenlerin Hîve Ordusunu Yenmesi
1856, 18 Şubat	Islahat Fermanı
1856, 30 Mart	Paris Antlaşması
1856, 25 Ekim	İran'ın Herat'ı alması
1856, Kasım	İngiltere'nin İran'a Harp İlan Etmesi
1857, 26 Ocak	İngiliz-Afgan İttifakı
1857, 4 Mart	İngiliz-İran Barışı
1857, Ağustos	Moldovya ve Eflak üzerinde Fransız-İngiliz Anlaşması
1858, 15 Mayıs	Rusların Türkistan'ı İşgâl İçin İgnatiyev Başkanlığındaki Heyeti Bölgeye Göndermeleri
1859, 29 Nisan	Süveyş Kanalı İle İlgili Çalışmalar Başladı

1859, 5 Eylül	Kafkasya'da Mücadele Eden Şeyh Şâmil'in Rusların Eline Düşmesi
1860, 3 Ağustos	Avrupa Lübnan'a Müdâhale İçin Anlaştı
1860, Eylül	Sırbistan'da Mişel Obranoviç, Miloş'un Yerine Geçti
1861	Rusya'da Serfliğin Kaldırılması ve Bu Köylülerin Kazakistan'a Yerleştirilmelerinin Başlanması
1861	İranlıların Türkmenler Karşısında Mağlûbiyetleri ve Türkmenistan Devletinin Kuruluşu
1861, 9 Haziran	Lübnan'da Yeniden Yapılanma
1863, Mayıs	Dost Muhammed'in Ordusu Herat'ı Aldı; Dost Muhammed'in Ölümü, Şir Ali'nin Afgan Emiri Olması
1864	Rusya'nın Hokand'a Ait Evliya-Ata, Türkistan ve Çimkent Kalelerini İşgâli
1864, 21 Kasım	Orta Asya'nın İşgali İle İlgili Gorçakof Deklarasyonu
1865,17 Haziran	Rusya, Taşkent'i Zaptediyor
1865	Hokand Hânının İstanbul'dan Askeri Yardım İstemesi
1866	Buhâra Ordusuna Saldıran Rus Ordusunun Yenilmesi., Çernayev'in Yerine Gelen Romanovski Kumandasındaki Rus Ordusunun Buhâra Ordusunu Yenmesi
1866, 23 Eylül	Sırp-Karadağ İttifakı
1866, Eylül	Bağımsızlık Talebi İle Hırvat Ayaklanması
1867, Nisan	Türk Askerleri Sırbistan'ı Boşaltıyor
1867, 26 Mayıs	Sırp-Romen İttifakı
1867	Rusya'nın Türkistan Genel Valiliği'ni Kurması
1867, 26 Ağustos	Sırp-Yunan İttifakı
1868, 14 Mayıs	Rusya, Semerkant'ı Zaptediyor
1868, 10 Haziran	Sırbistan'da Mişel'e Suikast
1868, 30 Haziran	Rusya'nın Buhâra Ordusunu Yenerek, Ağır Tazminatla Barış Antlaşması Yapması
1869, 17 Kasım	Süveyş Kanalı'nın Açılışı
1870, 11 Mart	Bulgar Eksarhlığı'nın Kurulması
1870, 31 Ekim	Rusya, Karadenizle İlgili Sınırlamaları Tanımadığını İlan Ediyor
1871, 13 Mart	Rusya, Londra Konferansı Kararlarını Tanımadığını İlan Ediyor
1872, 25 Temmuz	İran'ın Reuter'a Yarı İmtiyaz Vermesi
1873,24 Ağustos	Rusya Hîve'yi Hâkimiyeti Altına Alıyor
1873, 28 Eylül	Rusya Buhâra'yı Hâkimiyeti Altına Alıyor
1873	Kaşgar Emirinin Osmanlıdan Silâh ve Askeri Yardım Talebi
1874	Osmanlının Kaşgara Askeri Yardımı ve Kaşgar Emîrinin Osmanlı Hâkimiyeti Altına Girdiğini ilân Etmesi
1874, Haziran	Rusya'nın İran'da Demiyolu İmtiyazı Teklifi
1875, Temmuz	Hersek İsyânı
1875, Ekim	İngiltere, Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı Hisselerini Satın Alıyor
1876, 2 Mart	Rusya'nın Hokand'ı İlhakı

		Bulgar İsyanı
	13 Mayıs	Berlin Memorandumu
	30 Mayıs	Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi
	30 Haziran	Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaş İlan Ediyor
	31 Ağustos	Sultan V. Murad'ın Tahttan İndirilmesi, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı
	18 Kasım	Mısır Mâliyesine İngiliz ve Fransız Kontrolörlerinin Tâyini
	12 Aralık	İstanbul Konferansı Başlıyor
	23 Aralık	Birinci Meşrûtiyetin İlânı
1877,	15 Ocak	Budapeşte Sözleşmesi
	18 Ocak	Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul Konferansı Kararlarını Reddetmesi
	5 Şubat	Mithat Paşa'nın Sadâret'ten Azledilmesi
	19 Mart	Meclis-i Mebûsân'ın Açılışı
	24 Nisan	Rusya'nan Osmanlı'ya Karşı Savaş İlanı
1877		Osmanlı Hükümeti'nin Afganistan'dan Ruslara Karşı Türkistan Cephesini Açmasını İstemesi
	10 Aralık	Plevne'nin Düşmesi
1877		Kaşgar Birlikleri Karşısında Çin Ordularına Karşı Savaşan Yâkub Hân'ın Ölümü, Çin'in Doğu Türkistan'ı İşgâli
1878	3 Mart	Ayastafenos Antlaşması
	4 Haziran	Kıbrıs Sözleşmesi
	1 Temmuz	Arnavutluk Birliği
	13 Temmuz	Berlin Antlaşması
	Kasım	İngiltere'nin Afganistan'a Saldırması
1879, Ocak		Rusya İran'a Rus Kazaklarından Askerî Birlik Gönderiyor
	29 Nisan	Tırnova'da Bulgar Anayasası İlan Ediliyor
	26 Haziran	Hidiv İsmail'in Tahttan İnmesi
1880, 17 Temmuz		Mısır'ın Borçları ve Maliyesi Hakkında Tasfiye Kanunu
1881, 1 Şubat		Arabî Paşa'nın Mısır'da Askerî Gösterisi
	12 Mayıs	Fransa'nın Tunus'u Hâkimiyeti Altına Alması (Bardo Antlaşması)
	18 Haziran	Üç İmparatorlar İttifakı
1882	Mart	Rusya'nın Türkmenistan'ı İşgâli ve Aşkabad'ı Merkez Yapması
	11 Temmuz	İskenderiye'nin İngilizler Tarafından Bombalanması
		5 Eylül Sudan'da Mehdi'nin Zaferi (Ubeyd Savaşı)
1884	Şubat	Rusya'nın Merv'i İlhâkı
1885	26 Ocak	Hartum'un Düşmesi ve Gordon Paşa'nın Öldürülmesi
	30 Mart	Pencap'da Rus-Afgan Çatışması
	18 Eylül	İki Bulgaristan'ın Birleşmesinin İlânı
	13 Kasım	Sırbistan'ın Bulgaristan'a Savaş İlânı
	17 Kasım	Sırpların Slivnitza'da Mağlûp Olmaları

1887 4 Temmuz Ferdinand'ın Bulgar Prensi Seçilmesi

1888, 29 Ekim Süveyş Kanalı Mukâvelesi

30 Ekim İran Şahı, Karun Nehrini Ticarete Açıyor

1889, 30 Ocak Reuter, İran İmperial Bank İmtiyâzını Elde Ediyor

1890, 8 Mart Talbot İran'da İmparatorluk Tütün Şirketi İmtiyazını Alıyor

1891, 28 Aralık İran'daki Olaylar Üzerine Tütün İmtiyâzından Vazgeçiliyor

1894, Haziran Bulgaristan'da Stambulov'un Düşmesi

Ağus.-Eylül Anadolu'da Ermeni Olayları

1895, 11 Mart Pamirler Hududu hakkında Rus-İngiliz Anlaşması

15 Temmuz Bulgaristan'da Stambulov'un Öldürülmesi

Ekim Ermeni Olayları

1896, Şubat Girit İsyânı Başlıyor

Rusya-Bulgaristan Uzlaşması

1 Mayıs İran Şâhı'nın Öldürülmesi

Eylül Girit İçin Reform Programı Üzerinde Anlaşma

1897, Şubat Girit İsyânı Tekrar Başladı

17 Nisan Osmanlı-Yunan Savaşı Başladı

1898, 2 Eylül Ombdurman Savaşı

Ekim Alman İmparatoru'nun İstanbul ve Filistin Ziyareti

Kasım Türk Birliklerinin Girit'i Tahliyesi

1899, 19 Ocak Sudan Üzerinde İngiliz-Mısır Müşterek Hâkimiyeti

21 Mart Nil Vadisi Hakkında Fransız-İngiliz Sözleşmesi

Kasım Bağdat Demiryolu İmtiyazı

1900, Ocak Rusya'nın İran'a Borç Vermesi

1901, Mayıs İran'da D'Arcy'nin Petrol İmtiyâzı

Eylül Afgan Emiri Abdurrahman'ın Ölümü; Habibullah Afgan Emiri Olması

1902, Aralık Asvan Barajı'nın Açılışı

1903, Ağustos Makedonya İsyanı

Ekim Makedonya İçin Mürzsteg Reform Programı

1904, 8 Nisan Fransız-İngiliz Sözleşmesi

1904-5 Rus-Japon Savaşı ve Rusların Yenilmesi

1906, 5 Ağustos İran Şâhı Anayasayı Kabul Ediyor

1907, 31 Ağustos Rus-İngiliz Sözleşmesi

Aralık Birinci Mısır Milliyetçi Kongresi

1908, 23 Haziran Şâh İran Anayasa'sını Yürürlükten Kaldırıyor

Temmuz Osmanlı Devleti'nde İhtilal; İkinci Meşrûtiyetin İlânı

5 Ekim Bulgaristan'ın Bağımsızlığını İlân Etmesi

6 Ekim Avusturya'nın Bosna Hersek'i İlhâkı

7 Ekim Girit'in Yunanistan'la Birleşmesinin İlânı

1909, 27 NisanAbdülhamid'in Tahttan İndirilmesi
10 Mayıs İran'da Anayasa'nın Yeniden Yürürlüğe Konması
16 Temmuz İran'da Şâh'ın Tahttan İndirilmesi
Ağustos Kânûn-i Esâsî'nin Değiştirilmesi
1910, Nisan Arnavutluk İsyânı
1911, Mayıs İran Mâliyesi Reformu İçin Shuster Tahran'a Gidiyor
Haziran Osmanlı Devleti'nin Arnavutlara İmtiyazlar Vermesi
Eylül İtalya-Türk Savaşı; Trablusgarp'ın İlhâkı
Kasım Rusya'nın Kuzey İran'ı İşgali
Aralık İran Millî Meclisi Kapatıldı; Shuster Azledildi
1912, Nisan İtalyanların Şam'ı Bombalaması
Mayıs İtalya'nın Rodos'u İşgâli
18 Ekim Birinci Balkan Savaşı Başladı
28 Kasım Arnavutluk'un Bağımsızlık İlânı
17 Aralık Londra Konferansı Başlıyor
1913, 30 Mayıs Londra Antlaşması
29 Haziran İkinci Balkan Savaşı Başlıyor
21 Temmuz Mısır'da Yeni Anayasa
11 Ağustos Bükreş Antlaşması
1914, 15 Haziran Bağdat Demiryolu Hakkındaki İngiliz-Alman Kavgası Sâkinleşiyor
2 Ağustos Türkiye'nin Almanya İle İttifâkı
4-5 Kasım Rusya, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye Savaş İlan Ediyor
18 Aralık Mısır'da İngiliz Hâkimiyeti
1917, Ekim Rusya'da Bolşevik İhtilali
1918 Türkistan'da Millî Mücadele (Basmacı Hareketleri)
1920, Eylül 14 Rus Kuvvetlerinin Desteğinde Buhâra Ceditçilerinin İhtilâli
Buhâra Emirliğinin Sonu, Fi'len Rus İdâresinin Teşekkülü
1920, Eylül Bakü Doğu Milletleri Şûrâsı
1922, Ocak Enver Paşa'nın Fergana'da Kurduğu Yönetimin Tanınması İçin Rus Hükûmeti'ne Nota Vermesi
8 Mayıs Rusların Türkistan'da Enver Paşa Kuvvetlerine Karşı Taarruza Geçmesi
21 Temmuz Cemal Paşa'nın Tiflis'te Öldürülmesi.
4 Ağustos Enver Paşa'nın Ruslar Tarafından Öldürülmesi

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:
Yıldız Esas Evrâkı
Yıldız Sadâret Resmî Mârûzât Evrâkı
Yıldız Husûsî Mârûzât Evrâkı
İrâdeler Tasnifi

Public Record Office:
F.O. 17
F.O. 65
F.O. 97
F.O. 371
F.O. 1873
F.O. 4341
India Office Records
Parliamentary Debates

National Archives
Despatches

KAYNAK ESERLER, KİTAPLAR, MAKALELER

Abbott, James, Captain, "How Sir Richmond Shakespear Set Free the Russian Slaves at Khiva; Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg", *J.R.C.A.S*., 8, 1921, ss. 121-124.

Adeeb, Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 26 (1994), ss. 187-200.

Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası* , (çev. Ziyad Ebuzziya) (Ankara 1988). [*La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient* (Paris, 1922)].

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı 73 (Ankara, 1976).

Akçuraoğlu, Yusuf, "Cingiz Han", *Türk Yurdu*, c. 1, (1327-28) 1-11 sayılar, ss. 17-330.

Akçuraoğlu, Yusuf, "Tarihî Mevzimizde", *Türk Yurdu*, c. 2 (1328), ss. 766-772.

Akçuraoğlu, Yusuf, "Türkler ve Tatarlar Birdir ve Medeniyete Hizmet Etmişlerdir", *Türk Yurdu*, Altun Armağan (1328), 24. sayıya ilâve, ss. 37-59.

Akçuraoğlu, Yusuf, "Türklerin Büyük Muallimi ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, c. 2, (1328), ss. 690-695.

Akgündüz, Hasan, *İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim Geleneğinin Tarihi Temelleri*, TDAD, 77, ss. 137-155.

Algar, Hamid, "Shaykh Zaynullah Resulev, the Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham and London, Duke University, 1992), ss. 112-133.

Ali, Shaukat, *Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabizm, Pan-Africanism, Pan-İslamizm* (Lahore, Publishers United Ltd., t.y., [1974]).

Alkan, Mehmet Ö., "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* (İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1992), ss. 377-407.

Alptekin, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Hatıraları* (İstanbul, 1985).

Anderson, Matthew Smith, *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* (Londra, Edward Arnold, 1970).

Arsharuni, A . and Kh. Gabudullin, "The Asian Circle: 2. Panislamism", *Asiatic Review* (London), 23/73-6 (1927), 209-15.

Mehmed Âtıf, *Kaşgar Tarihi* (İstanbul, 1300)

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*.

Bacon, Elizabeth, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (January 1947), ss. 386-400.

Bademci, Ali, *1917-1934, Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa* (İstanbul, 1975)
Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, (İstanbul, Yağmur Yay., 1979).
Bailey, F.M., Major, "In Russian Turkestan under the Bolsheviks", *J.R.C.AS*., v. XVIII, 1921, ss. 49-69.
Barthold, W, "Turan" EI, VIII, ss. 878-884.
Barthold, W, "Turkistan" EI, VIII, ss. 895
Baykara, Tuncer, Prof. Dr., *Zeki Velidi Togan* (Kültür Bakanlığı, 1989).
Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, c. III (Ankara, 1950).
Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkilap Tarihi* (Ankara, 1952).
Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1984.
Ben Nabi, Malik, *Fikrat* Commonwealth *Islâmî* (Cairo, 1391/1971).
Bennigsen, Alexandre and Chantal Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union* (London, 1967).
Bennigsen, Alexandre "Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler" (çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç) *TDAD*, 41, ss. 159-181.
Bennigsen, Alexandre, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985).
Bennigsen, Alexandre and Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983).
Bennigsen, Alexandre and Marie Broxup "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asia Survey*, 3/3 (1985), 39-68.
Bennigsen, Alexandre ve Lemercier C. Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, (çev. Nezih Uzel) (İstanbul, 1980).
Bennigsen, Alexandre, "Marxism or Pan-Islamism", *Central Asian Survey* (Oxford), 6/2 (1987), 55-66.
Bennigsen, Alexandre, "Islamic or Local Consciousness among Soviet Nationalities?", in: Edward Allworth, ed., *Soviet Nationality Problems* (New York, 1971), 168-82.
Bennigsen, Alexandre, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects* (Ankara, Middle East Technical University, 1986).
Bennigsen, Alexandre, "Sovyet Müslümanlarında Dinî İnanç: Bugünkü Durum, (çev.: Hakan Kırımlı) *TDAD*, 20, ss. 178-184.
Bergel, Yuri, "Barthold and Modern Orientel Studies", *International Journal of the Middle East Studies*, 12 (1980), ss. 385-403.
Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *Middle East Journal*, Vol. 8, No.4 (Autumn, 1954), ss. 375-390.
Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi*, (çev. M. Şükrü Akkaya) (İstanbul, 1936).
Binnebi, Malik, *İslâm Dâvası (Vocation de L'Islam*, 1954), çev. Ergun Göze (İstanbul, 1967).
Birinci, Ali, "Dr. Orhan Koloğlu'nun II. Abdülhamid Hakkındaki Kitabı Münasebetiyle", *TDTD*, 14, ss.42-46.
Birinci, Ali, "Müsteâr Çıkmazında Bir Kitap: Turan", *Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, (İstanbul, 1992), ss. 17-22.
Bobrovnikoff, Sophy, "Muslims in Russia", *The Muslim World*, 1/1, Jan. 1911, ss. 5-31.
Bosshard, W., "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 432-457.
Bozdağ, İsmet (Yay.), Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, No: 23, İstanbul, 1985.
Brancker, Sefton, Sir, "Air Routes in Asia", *J.R.C.A.S*., 12, ss. 251-274.
Browne, E.G., "Pan-Islamism", in F.A. Kirkpatrick, ed., *Lectures on the History of the Nineteeth Century* (Cambridge, UK, 1902).
Broxup, Marie, *Basmacılar*, Çev. Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat (Ankara, ODTÜ, 1984).
Bury, G.W., Pan-Islam (London, 1919)
Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan* (İstanbul, Güven Basımevi, 1952).
Caroe, Olaf, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967).
Chokayev, Mustafa, "The Bacmachi Movement in Turkestan", *Asiatic Review*, Vol. XXIV, s. 273.
Chokayev, Mustafa, "Turkestan and the Soviet Regime", *J.R.C.A.S*., 18, 1931, ss. 403-420.
Curtes, William Eleroy, *Turkestan "The Heart of Asia"* (Londra, Hodder & Stoughton, 1911).
Czaplicka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, Curzon Press, 1973).
Çatıkkaş, Ata, "Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler", *TDAD*, 41, Nisan 86.
Çetin, A. ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul, 1976).
Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında "İslâm Birliği" Hareketi (1876-1878)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara, 1988).
Çokay, Mustafa, *1917 yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neşriyat, 1988).

D'encausse, Hélène Carrère, *İslam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley Los Angeles London, University of California Press, 1988).
Damon, Theron J, "Turk–And Turks", *ASİA The American Magazine on the Orient*, January 1920, ss. 95-99.
Devlet, Nâdir, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985).
Devlet, Nadir, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul, M.Ü. Yay., 1989)
Devlet, Nâdir, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *TDAD*, 21, ss. 87-95.
Devlet, Nâdir, *Rusya Türklerinin Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi*, TDAD, 14, ss. 148-160.
Devlet, Nâdir, "İdil Boyunda İslâmiyetin Kabulunün 1100. Yılı", *TDTD*, 32, Ağustos 1989, ss. 42-45.
Devlet, Nâdir, "İdil-Ural'da İslâmiyetin Durumu", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, 1987 (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı), 13, 1987, ss. 109-122.
Donelly, A., *The Russian Conquest of Baskiria*, 1552-1740 (London, 1968)
Duman, Hasan, Türk Dünyası Enformasyon Programı.
Durand, Mortimer. Sir H., "Sir Alfred Lyall and the Understanding with Russia", *J.R.C.A.S.*, 1, 1914, ss. 20-45.
Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Hanlıklarının Medeniyeti", *Türkiyât Mecmuası*, c. 7 (Ankara, 1942).
Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları* (Ankara, 1942).
Engin, Osman, Türk Maarif Tarihi (İstanbul, 1941).
Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992).
Eraslan, Cezmi, "İslâm Birliği Siyâseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında İran Münasebetleri (1878-1882)", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan (İstanbul, 1991), ss. 226-227.
Esad Efendi, *İttihad-ı İslâm* (İstanbul, t.y. [1873]).
Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled* (Cambridge, Harvard University Press, 1956).
Şeyh Süleyman Efendi, Buhâralı, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmanî* (İstanbul, Mihran Matbaası, 1298).
Filchner, Wilhelm, "A Story of Struggle and Intrigue in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, 1927, ss. 359-368.
Frechtling, Louis E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkestan, 1863 to 1881", *Journal Royal Central Asian Society*, XXVI, July, 1939.
Fuller, Graham E. and Lesser Ian O. with Henze, Paul B. and Brown, J.F., *Turkey's New Geopolitics*, (Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1993)
Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, -Yusuf Akçura- (1876-1935)* (Ankara, 1986), çev. Alev Erk. [*Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Editions ADPF (Paris, 1980)]
Gillard, David, Ed., *British Documents on Foreign Affairs*; general editors Kenneth Boune and D. Cameron Watt, Volume 11; *Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878.*
Gökalp, Ziya, *Kızıl Elma* (İstanbul, 1941).
Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul, 1970).
Goosh, G.P. and Temperley, Harold, ed., *British Documents on the Origins of the War (1898-1914)*, Vol. X, The Near and Middle East on the Eve of War (London, H.M.S.O., 1936).
Great Britain, Foreign Office Handbook, *The Rise of the Turks, The Pan-Turanian Movement* (London, H.M.S.O., February,1919).
Great Britain, Foreign Office, *Anatolia*, Handbook prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office (London, H.M.S.O., 1920)
Great Britain, Foreign Office, *Syria and Palestine* (London, H.M.S.O., 1920)
Gürün, Kamuran *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, 1984)
Haddad, Mahmoud, "The Rıse of Arab Nationalism, Reconsidered", *International Journal of the Middle Eastern Studies*, 26 (1994), ss. 201-222.
Halaçoğlu, Yusuf, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, 1987 (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Özel Sayısı), ss. 521-550.
Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* (İstanbul, İletişim Yayınları, 1986).
Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989* (London, Toronto, Oxford University Press, 1962).
Hayit, Baymirza, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD*, 51, ss. 129-141.
Hayit, Baymirza, "Çağdaş Özbek-Türk Edebiyatının Zirvede İki Şairi: Kadirî ve Çolpan, terc. Hüseyin Zamantılı, *TDAD*, 15, ss. 5-17.

Hayit, Baymirza, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *TDAD*, 21, ss. 78-86.
Hayit, Baymirza, "Sovyetler Birliği'nde İslâm Araştırmalarının Temâyülleri", *TDAD*, 41, ss. 183-200.
Hayit, Baymirza, "Türk Dünyası'nın Bazı İktisadi Meseleleri", *TDAD*, 46, ss. 129-147.
Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (İstanbul, 1975).
Hayit, Baymirza, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, 53, ss. 23-34.
Henneberg, Rudolf, "The Lure of Pan-Germenism", Source Records of the Great War (U.S.A., National Alumni, 1923).
Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (çev. Akın Kösetorunu) (ODTÜ, 1985).
Henze, Paul B., "Kaşgariya'daki Büyük Oyun, Yakup Beg Nezdindeki İngiliz ve Rus Temsilcileri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V-19, Sonbahar 1988, ss.14-35.
Henze, Paul B., *Marks'ın Ruslar ve Müslümanlar Hakkında Yazdıklarından Seçmeler*, (çev. Yuluğ Tekin Kırat) (Ankara, ODTÜ, 1984).
Henze, Paul B., *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians* (The Rand Corporation, 1990).
Henze, Paul B., *Whither Turkestan* (Santa Monica, Rand, 1992)
Heyd, Uriel, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri* (Ankara, 1979) çev. Kültür Bakanlığı. [*Fondations of Turkish Nationalism*, (London, 1950)].
Hocaoğlu, M., *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, (İstanbul, t.y.).
Hostler, Charles Warren, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives* (London, 1957).
Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs*, LXXII/3, Summer 1993, ss. 22-49.
Hülagü, Metin, *Pan-İslâmist Faaliyetler* (İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1994)
İleri, Celal Nuri, *İttihad-ı İslâm'ın Mazisi, Hâli, İstikbâli* (İstanbul, Yeni Osmanlı Matbaası, 1331 [1912]).
Janowsky, Oscar I, *Nationalities and National Minorities* (New York, Macmillan Co., 1945).
Kamm, Henry, "Turks Fear Russia Role in Ex-States", *New York Times*, 19 Halziran 1994.
Kandemir, Feridun, *Şehit Enver Paşa Türkistan'da* (İstanbul, Barıman Yayınevi,1946)
Karpat, Kemal H., "The Turkic Nationalities: Turkish-Soviet and Turkish-Chinese Relations", *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, W.O. McCagg and B.D. Silver, eds. (New York, 1979), ss. 117-144.
Karpat, Kemal, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.*, Haziran 1987, ss. 13-37.
Kassof, Allen (ed.), *Prospects for Soviet Society* (New York, Washington, London, Frederick A. Praeger, 1968).
Kayayerli, Müjdat, "Anadil Türkçe'nin Asya Kültür Tarihindeki Yerine Lenguistik Açıdan Bir Bakış", *TDAD*, 65, Nisan 1990, ss. 329-339.
Kaymak, Erol, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali* (İstanbul, İrfan Yayınevi, 1993).
Kazemzade, F., "Pan-Movements" *International Encyclopaedia of the Social Sciences* (1968), XI, 365-70.
Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperialism* (Berkeley, Los Angeles, 1968).
Keddie, Nikki R., "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, XLI (March, 1969), ss. 17-28.
Keddie, Nikki R., *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972)
Kidwai, Shaykh Mushir Hosain, *Pan-İslamism and Bolshevism* (London, n.d. [1919]).
Kinder, Hermann and Hilgemann, Werner, *The Anchor Atlas of World History*, II (New York, Anchor Press, 1978)
Knight, E.F., *The Awakening of Turkey* (London, John Milne, 1809).
Kocabaş, Süleyman, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar, Türkiye ve İngiltere* (İstanbul, 1985).
Kocabaş, Süleyman, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası, *TDTD*, 21, ss. 12-18.
Kocabaş, Süleyman, "Rusya'nın Osmanlı Sefiri General İgnatiyev'in Entrikaları", *TDTD*, 29, Mayıs 1989, ss. 17-23.
Kocaoğlu, Timur, "Moskova'nın Onayını Bekleyen Yasaklanmış Türkçe Eserler", *TDTD*, 13, ss. 23-29.
Kocaoğlu, Timur, "Türkistan'da Türk Subayları (1914-1923)", anlatan, Râci Çakıröz, *TDTD*, sayı: 1-11, Ocak 1987.
Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the East* (New York, Harcourt, Brace and Company, 1929).

Kohn, Hans, "General Characteristics of Nationalism in the Middle East", *Nationalism in the Middle East* (Washington, D.C., Middle East Institute, 1952).
Kohn, Hans, "Pan-Movements", *Encyclopaedia of Social Sciences*, XI, s. 544-554.
Kohn, Hans, *Pan-İslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (çev. Agâh Oktay Güner) (İstanbul, 1983).
Kolarz, Walter, *Russia and Her Colonies* (London, George Phillip and Son, 1953).
Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987).
Kortepeter, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, April-June 1966, ss. 86-113.
Kunter, Halim Baki, "Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, VI, (İstanbul, 1965).
Kuran, Ahmed Bedevî, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945).
Kuran, Ahmed Bedevî, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki* (İstanbul, 1948).
Kuran, Ercümend, "Pan-Islamizmin Doğuşu ve Gelişmesi", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*i: Tebliğler, (İstanbul, 1986).
Kuran, Ercüment *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, (İstanbul, Yenilik Basımevi, 1957).
Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Ankara, 1948).
Kurat, Akdes Nimet, *Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara, 1972).
Kusher, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* [*The Rise of Turkish Nationalism* (London, 1977)] Çev.: Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, (İstanbul, 1979).
Kırımer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934).
Lal, Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of Asiatic Society of Pakistan*, 14/2 (Aug, 1969) 182-92.
Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism*, (London, C. Hurst and Company, 1981).
Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, 1990).
Lattimore, Owen, "The Chinese as a Dominant Race", *J.R.C.A.S.*, 15, 1928, ss. 278-300.
Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge University Press, 1905).
Lee, Dwight E., "Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review*, Jan. 1942.
Lee, Hee Soo, *İslam–Türk Kültürünün Uzakdoğu'da Yayılması* (Ankara, 1989).
Lee, Hee Soo ve İbrahim İlhan, *Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslâmiyet* (Ankara, 1989).
Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay) (İstanbul, 1970), 2 cilt.
Macartney, George, Sir, "Bolshevism as I Saw it at Tashkent in 1918", *J.R.C.A.S.*, 7, 1920, ss. 42-58.
MacGahan, Januarius Aloysius, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*, 1874 (Londra, 1876).
MacMunn, George, Sir, "The Tatar Domination of Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, ss. 318-331.
Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İ. Miroğlu) (İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979).
Malleson, Wilfrid, Sir, "The British Military Mission to Turkestan, 1918-1920", *J.R.C.A.S.*., v. IX, 1922, ss. 96-110.
Mardin, Ebu'l-Ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946).
Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji* (İstanbul, 1986).
Marriott, J.A.R., *The Eastern Question, an Historical Study* (Oxford, Clarendon Press, 1940).
Martin Greenwald Associates, *Historical Maps on File* (New York, Facts on File Publications, 1984).
Marx, Karl, *The Eastern Question*, yay. Eleanor Marx Aveling (Londra, S. Sonnenschein, 1897).
Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz. Rıza Akdemir (Ankara, Kültür ve Turizm Bak., 1986).
Menges, Karl H., "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları" (çev. Kemal Aytaç) *TDAD*, 18, ss. 74-102.
Meriç, Cemil, *Bu Ülke* (İstanbul, 1979).
Mert, Özcan, "Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.*, XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), ss. 93-107.
Mısıroğlu, Kadir, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet* (İstanbul, Sebil Yayınevi, 1993).
Montgomery, David C., *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahimerdan"*, (çev.: H. Canan Özkal) (Ankara, ODTÜ, 1985).
Moore, Arthur, Major, "Britain and Islamic Asia, *J.R.C.A.S.*, 10, 1923, ss. 8-24.
Muslems in China, Album edited by the China Islamic Association (Peking, Foreign Language Press, 1953).
Mütercimler, Erol, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Model Olma Gereklilik ve Gerçekliği*, İstanbul, 1992.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, (çev. Nurettin Bayburtlugil) (İstanbul, Dergâh Yay., 1981).
Norman, Henry, *All the Russias: Travel and Studies in Contemporary European Russia, Finland Siberia, the Caucasus, and the Central Asia* (New York, Charles Scribner's Sons, 1903
Nozoe, Shigetsugu, *Turanian Movements and the New Mission of Japan* (Tokyo, Nippon Korousha, 1934).
Öke, Mim Kemal, *Hilâfet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi* (Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1991).
Öke, Mim Kemal, *İngiliz Casusu A. Vambéry'nin Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi* (İstanbul, 1983).
Özcan, Azmi, "Özbekler Tekkesi Postnişini Buhâralı Şeyh Süleyman Efendi Bir 'Double Agent' mı İdi?", *Tarih ve Toplum*, 100, Nisan 1992, ss. 12-16.
Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992).
Palmer, R.R.; Colton, Joel, *A History of the World* (New York, Alfred A. Knopf, 1978).
"Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43 (Jan., 1883), 57-68.
"Pan-Islamism and the Caliphate", *The Times* (London), 19 Jan 1882, 2.
Pears, Sir Edwin, *Life of Abdul Hamid* (London, Constable and Co., 1917).
Pears, Sir Edwin, "Turkey, Islam and Turanism", *The Contamporary Review*, 114/534 (Oct. 1918), 371-9.
Pierce, Richard A., *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, Los Angeles, University of Cal. Press, 1960).
Quested, R.K.I., *The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860* (Kuala Lumpur, University of Malaya Press, 1968).
Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri, 11-12 Mart 1095 (Ankara, TKAE, 1987).
Redhose, J. W., A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph "Chewing its Antiquaty Validity and Universal Acceptance" (London, 1877).
Reid, Antony, "Nineteenth century Pan-Islam in Indenosia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI, February 1976.
Reinsch, Paul S., "Bolshevism in Asia" *ASIA American Magazin on the Orient*, April 1920, ss. 310-315.
"Results of the Soviet Census", *The American Quarterly on the Soviet Union*, (New York, American-Russian Institute, November, 1940).
Said, Edward, *Oryantalizm*, (çev. Nezih Uzel) (İstanbul, Pınar yay., 1981).
Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)* (İstanbul, 1984).
Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)* (Ankara, T.K.A.E., 1987).
Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekâbeti", *Tarih Dergisi*, M.C.Ş. Tekindağ Özel Sayı, 34 (1984).
Schuyler, Eugene, *Peter the Great, Emperor of Russia; a Study of Historical Biography* (New York, Russel & Russel, 1967).
Schuyler, Eugene, *Selected Essays with a Memoir* (New York, Charles Scriber's Sons, 1901).
Schuyler, Eugene, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966).
Sevinç, Necdet, *Ajan Okulları* (Oymak Yayınevi, İstanbul, 1977).
Sevinç, Necdet, "Türklerin İslâmiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler", *TDAD*, 4 (Şubat 1980) ss. 5-30.
Shirazi, Pari, "A Brief Survey of Central Asia", essay for *Islam in the Modern World*, in NYU,1993.
Showers, C.L., Col, *Central Asian Question* (London, Henry S. King, 1869).
Shukla, R.L., *Britain India and the Turkish Empire 1853-1882* (New Delhi, 1973).
Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 4. Baskı (İstanbul, Beyan Yay., 1990).
Sırma, İhsan Süreyya, "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak-Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair", *Birinci Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, (İstanbul, Kervan Yay., 1980), ss. 323-325.
Sirdar Ikbal Ali Shah, "The Federation of the Central Asian States under the Kabul Government", *J.R.C.A.S.*, 8, 1921, ss. 29-48.
Skrine, C.P., "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.*, 12, 1925, ss. 226-250.
Sokol, Edward Dennis, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Baltimore, 1954)
Spengler, Oswald, *Batının Çöküşü*, (terc. Giovanni Scognamıllo) (İstanbul, Dergâh Yayınları).
Spuler, Bertold, "Rusya'daki Müslümanların Durumu", (terc. Eşref Bengi Özbilen) *TDAD*, 63, Aralık 1989, ss. 207-211.

Stalin, Joseph, *Marxism and the National and Colonial Question*, Marx-Engels-Lenin Enstitüsü tarafından İngilizceye çevrilmiştir (London, Lawrence and Wishart, 1942).
Stephen, Graham, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S*., 2, 1915, ss. 113-126.
Stoddard, Lothrop, "Pan-Turanism", *American Political Science Review*, X', 1917, ss. 12-23.
Sümer, Faruk, Prof. Dr., "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski, En Zengin Kültür Merkezi", *TDTD*, I, Ocak 1987, ss. 31-34.
Tansel, Fevziye A., ed., *Ziya Gökalp Külliyatı*, I, Şiirler ve Halk Masalları (Ankara, TTK Yayınları, 1952).
Togan, Isenbike, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham and London, Duke University, 1992), ss. 134-148.
Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942).
Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar* (İstanbul, 1969).
Togan, Zeki Velidi, "The Organization of Western and Central Asian Studies, Both in the Occident and in the Orient", Colombia Üniversity, 8 Ocak 1958.
Togan, Zeki Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1970).
Toynbee, Arnold J., *A Study of History* (London, Oxford University Press, Vol. VI, 1939)
Toynbee, Arnold J., *An Historian's Approach to Religion* (Oxford, Oxford University Press, 1956).
Toynbee, Arnold J., *Civilization on Trial* (London, 1948).
Toynbee, Arnold J., "Islam in Russia since the Revolution", *J.R.C.A.S*., 5, 1918.
Toynbee, Arnold, "Pan-İslamizmin Başarısızlığı", terc. Ümit Özdağ, *TDAD*, 61, Ağustos 89, ss. 205-207.
Trotter, Henry, Sir Colonel, "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies*, v. IV, 1917, ss. 94-112.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1952).
Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı* (İstanbul, 1962).
Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990).
"Turkestan", *Great Soviet Encyclopaedia*, XXVI, Moscow, 1978 ss. 459-468.
Türköne, Mümtaz'er, *Cemaleddin Afgani* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994).
Türköne, Mümtaz'er, "Cemaleddin Afgânî Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet*, Bahar-1993/2, ss. 91-96.
Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)* (İstanbul, İletişim Yayınevi, 1991).
Vakar, Nicholas, "The Annexation of Chinese Turkestan", *Slavonic Review*, July, 1935.
Vambéry, Armenius, "Pan-Islamism", *Nineteenth Century* (1906).
Vambéry, Armenius, *Sketches of Central Asia* (New York, Arno Press, 1970).
Vambéry, Armenius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ'da Seyahati), Haz. N. Ahmet Özalp (İstanbul, Ses Yayınları, 1993).
Varnec, Helen, "The Land of the Sun", *ASIA The American Magazine on the Orient*, August 1920, ss. 677-682
Wheeler, G.E., "Culturel Development in Soviet Central Asia", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XLI/3-4 1954), 179-189.
Who is Who in America, Historical Volume, 1607-1896 (Illinous, Marquis. who's who, 1963).
Wint, Guy, *The British in Asia* (New York, Institute of Pacific Relations).
Yalçınkaya, Alâeddin, Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyâsî Hayatı Üzerindeki Etkileri (İstanbul, Osmanlı Yay., 1991).
Yalçınkaya Alâeddin, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum*, Eylül 1992, Sayı:105, ss.: 57-62
Yavuz, M. Hakan, "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı", *Türkiye Günlüğü*, 17, Kış 1991 (çev. Şenol Durgun), ss. 84-92.
Yazgan, Turan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDTD*, 29, Mayıs 1989, s.
Yerlikaya, İlhan, *Basiret Gazetesi* (Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994).
Young, George, "Pan-Islamism", *Encyclopaedia of the Social Sciences*, XI, ss. 542-544.
Yücel, Celâlettin, *Dış Türkler* (İstanbul, 1976).
Zengovski, A. Serge, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık* [*Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge Mass, 1960)], çev. İzzet Kantemir, (İstanbul, 1983) s.524, 50
Zonis, Marvin, "An Islamic Identity Crisis", *New York Times*, 30 January 1994.

TİMAŞ YAYINEVİNİN İLÂVESİ:[1]

SSCB Döneminde ve Gümünüzdeki Türkistan'ı Tanıyalım

Türkistan bugün bir siyasi birlik olmaktan uzaktır. 1990 öncesi bu ülke, S.S.C.B., Çin Halk Cumhuriyeti, Afganistan ve bir ölçüde İran tarafından paylaşılmış bulunmaktaydı. Türkistan'ın S.S.C.B.'nin hâkimiyeti altında kalan kesimi, Kazakistan, Özbekisitan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan adlarıyla beş ayrı birlik cumhuriyetine bölüştürülmüştür. Kaldı ki Kazakistan ve diğer dört birlik cumhuriyeti de Türkistan'ı tamamıyle kaplamamakta, Türkistan'ın bir bölümü Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu RSSCF (günümüzdeki Rusya Federasyonu) gibi S.S.C.B.'ni teşkil eden 15 birlik Cumhuriyeti'nden birisi olup kendisi de bir federasyon olan ve Belorusya'dan Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan bir Cumhuriyet içinde yer almaktadır.

Geçmişte bu bölgede kurulan devletlerin bazılarının Türkistan'ın tamamına hakim olamayışları, diğer bazılarının hâkimiyet sınırlarının Türkistan'ın çok ötelerine ulaşmış bulunmaları ve S.S.C.B.'inde Türkistan'a komşu ve ona yakın alanlarda -Başkurdistan, Kazan, Astrahan, Kafkasya ve Azebaycan gibi- başka Türk illerinin de bulunması Türkistan'ın tesbitini güçleştirmektedir.

Türkistan'ın Çin işgâli altında bulunan Doğu bölgesi 'Doğu Türkistan', Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ile Afganistan ve İran topraklarında bulunan kısmına 'Batı Türkistan' denir. Doğu Türkistan 1.503.563 kilometrekare olup, bunun 1.118.713 kilometre karelik kısmı Tarım Havzası'ndan ibaret olan 'Kaşgariya'yı, 384.850 kilometrekare de 'İli' vilhayeti ile 'Cungarya'ya aittir. Batı Türkistan ise 3.836.503 kilometrekare olup bunun 1.979.816 kilometrekaresi eski 'Türkistan Umumi Valiliği'ni teşkil eden vilâyetlerle, eski Buhara ve Hive hanlıklarına 1.856.687 kilometrekare de eski Rus idâri taksimatında 'Sahra Vilâyetleri' denilen Kazakistan'a aittir.[2]

Encyclopedia Britannica (Londra, 1977) Türkistan'ı teşkil eden bölge ve devletlerin alanını şöyle verir:

Kazakistan	2.717.000 Km^2
Türkmenistan	488.000 "
Özbekistan	447.000 "
Kırgızistan	198.000 "
Tacikistan	143.000 "

[1] TİMAŞ yayınevi yayın kurulu, Sovyetler Birliği ve günümüz Türkistan'ı ile ilgili belli başlı hadiseler, gelişmeler, siyâsî, iktisadî ve sosyal yapının arzettiği manzaraları ortaya koyan kısa bir metnin okuyucumuz için faydalı olduğuna karar vermiştir. Bu bölüm hazırlanırken önemli ölçüde, Prof. Dr. Mehmet Saray'ın *Kazak Türkleri Tarihi, Kırgız Türkleri Tarihi, ÖzebekTürkleri Tarihi ve Türkmen Tarihi* (İstanbul, 1993) adlarındaki eserleri ile "2000 Yılına Doğru Türkistan", İsmail Orhan Türköz tarafından hazırlanmış ve Mavera dergisinin 76, 77 ve 78 sayılı nüshalarında (Mart, Nisan, Mayıs 1983) yayınlanmış olan yazıdan istifade edilmiştir.

[2] Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (İstanbul, 1947), ss. 1-3.

Toplam Batı Türkistan 3.993.000 "

Doğu Türkistan 1.646.700 "

Toplam Türkistan 5.683.700 "

Bu alana, Afganistan'ın Hindikuş Dağlarının kuzeyinde kalan ve en az 300.000 kilometrekarelik bir büyüklüğe ulaşan Afgan Türkistanı'nı da eklediğimiz zaman Türkistan'ın alanının 6 milyon kilometrekareyi aştığını söylemek mümkün olabilecektir.

Türkistan'ın coğrafî yapısı esas itibariyle büyük çöller ve dağlarla bunların arasında kalan nehir vadilerinden oluşmaktadır. Nüfusun büyük bir bölümü nehir vadileriyle dağ eteklerinde meskûndur. Çöller hemen hemen boştur. Dolayısıyla ülkede nüfus yoğunluğu büyük bir değişiklik arzetmektedir.

Türkistan dağları esas itibariyle, 1200 km. kadar Doğu-Batı 1000 km kadar Doğu-Güney/Batı istikametinde uzanan ve Güney Batı ucunda dünyanın en yüksek düzlüğü Pamir düzlüklerini oluşturan Tanrı ve Pamir dağlarından ibaret bulunmaktadır. Bu dağların en yüksek bölgesi Han Tanrı (S.S.C.B. döneminde Lenin) tepesi 7315 m yüksekliğindedir. Batı Türkistan'ın yaklaşık olarak 400.000 kilometrekarelik bir bölümü dağlarla kaplıdır.

Türkistan'ın bu kısmının başlıca nehirleri: Aral Gölü'ne dökülen 1886 km uzunluğundaki Sır Derya ile 2350 km uzunluğundaki Amu Derya ve kolları; hiç bir göl ve denize ulaşmadan kaybolan Belkhab, Zerefşan, Kaşka Derya, Sokh; Kuzey Denizi'ne dökülen Yayık, Sakız, Cim; Bal Kaş Gölü'ne (Kökçe Deniz) dökülen Karatel ve Lapse.

Ülkenin başlıca iç deniz ve gölleri ise, Hazar Denizi, Aral, Balkaş, Teniz, Çalkar, Zaysan, Nor gölleri ile Ala Göl ve Tili Göl'dür.

Batı Türkistan'ın başlıca çölleri ise Kara ve Kızıl Kum çölleridir.

Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmı Takla Makan Çölü'nden oluşmakta ve bu çölün kenarlarında çeitli nehir ve akarsular yeralmaktadır.

Türkistan'ın doğu ve batı kanadı stratejik madenler ve özellikle enerji kaynakları bakımından zengindir ve çok büyük bir önemi haizdir.[1]

Türkistan'ın Sovyet Cumhuriyetleri Haline Gelmesi

Enver Paşa'nın 1922 yılında ölümü ile Türkistan halkı girişmiş olduğu hürriyet mücâdelesini kaybetmiştir. Bununla beraber, başta Basmacı hareketinin önderleri olmak üzere, gerek Türkistan'ın muhtelif yerlerinde gerekse bölge dışına, Afganistan'a, Hindistan'a, Türkiye'ye ve Avrupa ülkelerine giden bey, ulemâ ve aydın mensupları komünist rejime karşı mücadeleyi devam ettirmişlerdir. Türkistan'da mücâdeleyi sürdürmek isteyen birçok kişi Sibirya'ya sürülmüş, idam edilmiş veya zindanlarda çürümüştür. Birçoklarının da nerede ne zaman öldükleri bilinmemektedir.

---

[1] İsmail Orhan Türköz, "2000 Yılına Doğru Türkistan", *Mavera* 76 (Mart, 1983).

Sovyet yönetimi, Çarlık döneminde olduğu gibi, Türkistan'daki işgalini sürdürmek ve bölgeyi istediği gibi sömürmek için Türk boylarını birbirine düşürme ve birbirine düşman etme metodunu her fırsatta kullanmış ve bunu bir devlet politikası haline getirmiştir. Mart 1924'te Taşkent'te tertip edilen kongrede Sovyet hükümeti görevlileri, birlik aleyhtarı olan Kazak, Özbek ve Türkmen delegeleri kışkırtarak kongreyi tam bir çıkmaza sokmuşlardır. Kongreye birlik havasından ziyâde ayrılık havası hâkim olmuştur. Bu Sovyet oyunlarını iyi takip eden ve Türkistan'da mutlaka birliğin kurulmasını arzu eden üyelerden ve Türkistan ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine hitap ederek, "Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Halbuki 'Özbek', 'Türkmen' v.b. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına 'Özbek' ve 'Türkmen' sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak iteniyor" diye onları dönen dolaplara karşı dikkatli olmaya dâvet etmiş ise de, Sovyetler onu da tesirsiz hale getirmişlerdir. Bundan sonra Ruslar, ayrı cumhuriyetler fikrini daha önce kurdurmuş oldukları partiler içinde işlemeye başlamışlardır. Sovyet yöneticilerinin bu gayretleri kısa zamanda meyvelerini vermiştir. Türkistan'daki komünist partiler beraberce Rus Komünist Partisi'ne müracaat ederek ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirdiler. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi durumu görüşerek Türkistan'daki komünist partilerin istediklerini kabul ettiğini ve Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924). Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler oldu ise de, bunlar, kendilerini dinleyen bir merci bulamadılar.

Ayrı cumhuriyetlerin kurulması kabul edildikten sonra teşekkül eden "Merkezi Toprak Komitesi" bu cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak sınırlarını aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

1. Özbek Cumhuriyeti: Daha çok eski Buhâra Cumhuriyeti topraklarını (Buhâra, Kermin, Nur-Ata, Karşı, Şehribaz, Baysun ve Sarı Asi), Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2. Türkmen Cumhuriyeti: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhâra Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarcuy vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, ilyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaili'nin bir kısmını içine alıyordu.

3. Kazaka Cumhuriyeti (1936'ya kadar muhtar bölge): Akmescid, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirazçul, Çimkent, Alma-Ata, Carkent, Pişbek'in bir kısmı, Taldu Kurgan, ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu. Ayrıca Amu Derya ve Harezm yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelen Karakalpak Muhtar Bölgesi tesis edildi.

4. Tâcik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'ten sonra cumhuriyet): Kurgan-Tube, Kulyab, Duşenbe, Sır Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilâyeti ile Zerefşan bölgesi ve Batı Pamir bölgesi, Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu.

5. Kırgız Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'ten sonra cumhuriyet): Karakol bölgesi, Bişkek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Nemangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bazı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzeyini içine alıyordu.

Toprak Komitesi'nin bu taksimi Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her cumhuriyetin komünist partisi ileri gelenleri komiteler kurarak kendi idârî ve ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başladılar. Yapılan bütün programlarda Türk Cumhuriyetlerinin ve Türklerin isteyerek Ruslarla birleştikleri tezi ve teması iyi bir şekilde işlenecekti. Nihayet, bu çalışmalar Ekim 1924'de tamamlanarak Ruslara bağlı olarak Türkistan'da kurulan ve yukarıda adları zikredilen cumhuriyetlerin kuruluşu tamamlanmış oldu.

Türkistan'da Sovyetler Birliği'ne bağlı olarak kurulan Türk cumhuriyetlerinin ilk yıllarında Rus baskısı ve sömürüsü nispeten az idi. Fakat 1930'larla birlikte Türk cumhuriyetlerinde Rus baskısı ve sömürüsü artmış, bilhassa II. Dünya Harbi'nden sonra bu baskı ve sömürü daha da şiddetlenerek bir nevi bu Türk cumhuriyetlerinin sömürgeleştirilmesine gidilmiştir. 1980'ler yani Gorbaçov dönemi öncesine kadar bu cumhuriyetlerde gizli ve amansız bir savaş yaşanmıştır. Ruslar Türk memleketlerini tamamen sömürgeleştirmeye, Türkler ise buna mâni olmaya ve millî varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

Moskova'nın Türkleri Sovyetleştirme Çabaları

Sovyetler istedikleri sistemi kurduktan sonra, önce demokratça bir havaya girmeye çalışmışlardır. Dünyanın başka yerlerinde toplanan Müslüman kongrelerine, sözde muhtar olan Türkistan cumhuriyetlerinin de iştirak edebileceklerini göstermek için, kendi adamlarını göndermeye başladılar. Bu tip kongreler için kullandıkları bazı din adamlarını, yardım ettikleri Mısır ve Yemen gibi ülkelerde eğitiyorlardı. Maksatları diğer İslâm ülkelerine de açılmaktı. Esasında bunun için ellerine iyi bir fırsat geçmişti. İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki mücadelede Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'i tutması, bu ülke ile rekabet eden Sovyetler Birliği'ni de İslâm ülkelerini müdafaaya sevketmişti. İslâm ülkelerinde belirli bir nüfuz sahibi olan Sovyetler, Kafkasya ve Türkistan'daki Müslümanları, en azından din adamlarını, bu İslâm ülkelerine göndererek, gûya Sovyetler'de de İslâmiyetin serbest olduğunu göstermek istiyordu. Karşılıklı yapılan bu ziyaretlerde, Sovyetlerden destek görmüş olan bazı İslâm ülkeleri Türkistan Müslümanlarının çektikleri çileyi görmezlikten gelmişlerdir. Bu durum Sovyetler'i daha cesurca hareket etmeye sevketmiştir. Yine bu ziyaretler çerçevesinde Malezya ve Endonezya Müslüman heyetleri Türkistan'ı ziyaret ettikleri zaman karşılaştıkları inanılmaz durumdan son derece rahatsız olmuşlar ve

hatta Endonezya heyeti protesto mâhiyetinde Sovyetler Birliği'ni terketmiştir. Bununla da yetinmeyen Endonezya heyeti ülkelerine döndüklerinde "Encümen-i Azad-ı Türkistan" adlı bir cemiyet kurarak Türkistan Müslümanlarını kurtarma kampanyası başlatmışlar ise de beklenen ilgiyi uyandıramamışlardır.

Bundan başka Sovyetler, ikinci bir propaganda yolu tâkip etmişlerdi. Bu, neşriyat yolu idi. Sanki Türkistan Müslümanları, Sovyetlerdeki İslâmî hayattan memnunlarmış gibi kitaplar ve dergiler neşretmeye başladılar. Sadece dışa yönelik propaganda için çıkarılan bu kitap ve dergileri, Türkistan Müslümanları hiçbir zaman okuma şansı bulamamışlardır. "Sovyet Müslümanları" adlı dergi sırf bu maksatla yıllar yılı çıkarılmış ve Türkistan Müslümanları bu dergiyi hiç bir zaman görmemişlerdir.

Öte yandan, Sovyetlerin İslâm politikası gerçekte bambaşka idi. İslâmiyet her hali ile yasaklanmıştı. "İslâmiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturcu bir afyon gibidir" sloganları ile yazılı ve sözlü olarak İslâmiyete hücum ediyorlardı. İslâmı bu şekilde kötülemekle kalmayan Sovyetler, Müslüman ahaliye yönelik Ateistlik (Allah'a inanmama) dersleri ve konferansları tertip ediyorlar ve buna herkesi katılmaya zorluyorlardı.

Sovyetler, bütün dünya ve Türkleri aldatma yolunda, yalnız bu dinî propagandalar vasıtasıyla değil, aynı zamanda, dil, kültür ve milliyet mefhumlarını yok etme, tahrif etme siyasetelerini kullanmışlardır.

a. Dil Sahasında: Sovyetler, Türkistan cumhuriyetleri teşekkül ettikten sonra her Türk cumhuriyetine kendi lehçesini ayrı bir lisan gibi kullandırtmıştır. Böylece Türkler arasındaki dil ve kültür birliğini bozmak istemişlerdir.

Türk lehçelerini ayrı birer dil gibi kullandırma mecburiyetini getirdikten sonra, ikinci olarak alfabeye el atmışlardır. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Türkistan'da da Türkler, Arap alfabesiyle okuyup yazıyorlardı. Türkler arasında, bu harflerin kullanılmamasını isteyenler de vardı. Ruslar bundan istifade ederek 1924'de hazırlattıkları ve 1928'de Türkler için Rus Kril harfleriyle karışık bir Latin harfleri sistemini uygulamaya başladılar. Zaten daha önceleri Rusların büyük dil bilginleri Polevinov, 1927'de "Şark İnkılabı" mecmuasında Rusların ve Türklerin dilleri üzerinde ve bilhassa Türk dilinin Rusçanın tesirinde nasıl kalabileceği hakkında yazılar yazıyordu. Bu zatın ileri bir hedefe matuf olarak geliştirdiği çalışmalar son derece kasıtlı idi. Yeni alfabe alınırken, aynı Türk lehçelerine uygulanan alfabelerin bazı noktalarında birbirinden farklı olmasına dikkat edilmişti. Bu mesele üzerinde devam eden yabancı araştırıcıların tedkikleri, Rusların bu işi, siyâsî hedeflerine uygun bir şekilde tanzim ettiklerini ortaya koymuştur. Güdülen maksat âşikârdı: Türk lehçelerini alfabe bakımından da ayırmak, yeni yetişecek nesillerin Arap harfleriyle yazılan gayet zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamaktır. Ama Türkiye'de Latin harfleri devrinin başlamasından sonra, kendi idârelerindeki Türklerle Türkiye Türklerinin biraz

farklı da olsa müşterek alfabeye sahip olmaları Türkiye'nin Türkistan'da ve Kafkaslar'da nüfuzunun hızla artmasına sebep olmuş, bu ise Rusya'yı son derece tedirgin etmiştir. Neticede, Sovyetler, II. Dünya Harbi'nin başlaması ile birlikte Türkleri Latin alfabesini kullanmalarını yasaklamış ve her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kril alfabesi uygulamayı zorunlu hale getirmiştir.[1] Latin alfabesi ile yazılan bütün kitaplar toplatılarak imhâ edilmiştir.

Ruslar, Türk boylarının birbirleri ile kültür münasebetlerini koparabilmek için iki mütehassıs kullanmışlardır: Prof. Khun ve Prof. İlminski. İlminski'nin ölümünden sonra Khun, bu işi yürüten kişi idi. Sovyetler, Khun vasıtasıyla Türkler arasındaki birlik hissini yıkabilmek için yeni bir çalışma yürütmeye başlamışlardır. Khun'un önderliğinde teşkil edilen bir ilmî komisyon, Türk boylarının ayrı milletler ve bunların şîvelerinin de müstakil diller olduğunu gûya delilleri ile ortaya koymaya çalışmıştır.[2] Ayrıca Türk lehçelerini ayrı bir dil olarak kullanabilmeleri için Rusça ıstılahlar ve bazı teknik terimler de sokmuşlardır. Sovyetlerin bu faaliyetleri, çok geçmeden Türk aydınlarını Türkçe'yi müdafaaya sevketmiştir. Türkistanlı ve Azerbaycanlı dil bilginleri, edebiyatçılar ve şâirler tertip ettikleri ilmî kongrelerde, eski müşterek edebî dil an'anelerine yabancı kelimeler yerine Türkçe kelimeler kullanmak ve Türkçe terimler yaratmak suretiyle ortak ilim dili meydana getirmek istediklerini ortaya atmışlardır. Onların bu tabiî istekleri Sovyetlerce tepkiyle karşılanmış ve bu aydınlar "gerici, pantürkist, panturanist" damgalarıyla tasfiye edilmişlerdir.[3] Bununla da yetinmeyen Sovyetler bütün okullarda Rusça öğrenimini mecburî hale getirmiştir.[4]

Dil sahasında Türk cumhuriyetlerinin uğradığı bu baskıya karşı, bir müddet sonra, Türk aydınları bilinçi bir mücadele başlatmışlardır. Cengiz Aytmatov ve Olcas Süleymanov gibi edip ve şairlerini önderliğinde yapılan bu mücadele bugün iyi bir seviyeye ulaşmış, Türk dili üzerindeki çalışmaları hızlandırmıştır. Bununla beraber, Sovyetler'in Türk lehçeleri üzerinde yaptıkları tahribatın acı izlerinin kısa sürede kaybolması da mümkün değildir.

b. Kültür Sahasında: Ruslaştırma ve Sovyetleştirme gayretleri dil sahasında olduğu gibi, kültürde de görülmüştür. Edebiyatta millî ruhu aksettirecek eserler yasaklanmış ve Türk şîvelerinde, Sovyet ruhunda, proletarya ve kolhoz edebiyatı yaratılması, konu olarak "BÜYÜK KARDEŞ" Rus milletinin Rus olmayan

---

[1] *S. Ağaoğlu, Sovyet Rusya İmparatorluğu* (İstanbul, 1967), ss. 42-45; zikreden: Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, s. 55.

[2] *S. Ağaoğlu, Sovyet Rusya İmparatorluğu* (İstanbul, 1967), s. 48; Saray, a.g.e., s. 55.

[3] V. Musabay, "İdil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", *Dergi,* sayı: 15 (1959), s. 56; zikreden: Saray, a.g.e., s. 56.

[4] Ağaoğlu, a.g.e., s. 46; zikreden: Saray, a.g.e., s. 56.

milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nisbette Rus ediplerinden yapılacak tercümelerin yayınlanması yoluna gidilmiştir.[1]

Bunlara ilâveten İslâm dini aleyhindeki faaliyetleriyle, Türkleri eski İslâmî temele dayanan kültür an'anelerinden ayırarak Rus kültürünün tesirine daha kolay girebilecek hale getirmek için neşriyata girişmişlerdir. Bu hususta Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin XVIII. cildinin ikinci kısmında ilgili maddede şöyle denmektedir:

"Başka dinler gibi, İslâmiyet de daima sömürücü sınıfların elinde, emekçileri mânevî baskı altında bırakmak için bir âlet olarak kullanılmış ve Doğu ülkelerini (İslâm ülkelerini) istilâ gayesi ile yabancı sömürgecilerden de istifâde edilmek suretiyle, gerici bir rol oynamıştır". Yine aynı ansiklopediye göre, "Kur'ân, mürteci Müslüman rûhânîleri tarafından bir aldatma gibi kullanılmaktadır".[2] Bununla da yetinmeyen Sovyetler, sistematik bir şekilde önce câmi ve mescitleri tahrip etmiş, bu müesseselere ait vakıfların mallarını ve mülklerini devletleştirmiş, din adamı yetiştiren mektep ve medreseleri kapatmış, ileri gelen Müslüman din adamlarını toplu olarak hapis ve sürgün etmiştir.[3]

Türkistan, Azerbaycan, Kırım ve Tataristan'da bulunan 26.261 câmiin 26.000'i kapatılmış ya da yıkılmıştır. Geri kalan az sayıdaki câmiler ise göstermelik olarak açık tutulmuştur. Fakat bu câmilerin içine girip ibâdet etmek mümkün olmamıştır. Zirâ, dinî ibâdetle birlikte, dinî eğitim de yasaklanmıştır. İşi daha da ileri götüren Sovyetler verdikleri direktiflerle din adamlarını, İslâm'ı kötüleyen beyanat vermeye ve yazı yazmaya zorladılar. Meselâ, 7 Nisan 1960 tarihli *Sovyetskaya Kirgiziya* gazetesinde bir din adamı "Allah'a inanmayınız, bu bir aldatmadır" başlığını taşıyan yazılı açıklamada şunları söylüyordu: "Allah'a inanmayınız. Allah yoktur. Bu bir aldatmadır. Bu dalaletten kurtulunuz. Yeni mutlu hayatın, komünist hayatın şuurlu kurucularının saflarında yer alınız.[4] Bunun arkasından Sovyetler, çıkardıkları bir kanunla Müslüman halkın Ateistlik (Allah'a inanmama) eğitimi görmelerini emrettiler. Okul çağındaki çocuklar, okullarında; yetişmiş insanlar da konferans salonlarında verilen Ateist eğitimini tâkip etmek mecburiyetinde bırakıldılar.

Millî kültürün, genç Müslüman aydınlarının gelişmesi üzerindeki tesirini gevşetmek ve hatta ortadan kaldırmak için Sovyetlerin kullandığı metodlardan biri

---

[1] L. Tillet, *The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, N. Caroline 196; zikreden: Saray, a.g.e., s. 56.

[2] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 2. Baskı, c. XVIII (Moskova, 1957), s 516; zikreden: Saray, a.g.e., s. 56.

[3] G.A. Von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist emperyalizmi tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", *Dergi*, Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü, sayı 23-24 (1961), Münih, s. 84; zikreden: Saray, a.g.e., s. 57.

[4] N. Teodorowiç, "A Fresh Campaign Against Islâm in the USSR", *Religion in the USSR*, Institute for the Study of the USSR, Serie 1, No. 59 (1960, Münih), s. 226-236; A. Kunta, "Sovyetler Birliği'nde Müslümanlığın gerçek durumu", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 26-37; zikreden: Saray, a.g.e., s. 57.

de "şekilce millî, muhtevâca sosyalist" bir kültür yaratmak parolasıdır. Bu, şu demektir: Millî kültür, millî mâzi ile ilgiye dayanarak kendi başına gelişme imkânlarına yer vermemeli, Sovyet okullarının vermek istediği "millî" kültür muhtevası kayıtsız şartsız sosyalist, yani komünist ideolojisine tâbi bir kültür olmalıdır. Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan bütün halklarını bu kültür yoluyla birleştirme çabası, Stalin'den sonraki devirde daha fazla kuvvet bulmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki, Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halkların millî kültürlerini Ruslaştırma hareketi, Sovyetlerin "sosyalistçe" kültür vücuda getirme işinde en önemli yeri işgal etmiştir. Bu arada, uzun süre uygulanan bu gûya "şekilce millî" olma esasının, Sovyetleştirme meselesinin bir safhasını teşkil ettiğini görüyoruz. Nitekim, Sovyet Komünist Partisi, programında bu hususta şunları söylemektedir: "Sosyalist milletlerin gelişiminin tarihî tecrübesi gösteriyor ki, millî şekiller donmuş bir şekilde kalmamakta, eskimiş ve yeni hayat şartları ile tezat halinde bulunan hususlardan kurtularak şekil değiştirmekte, olgunlaşmakta ve birbirlerine yaklaşmaktadırlar.

Böylece bütün Sovyet milletleri için ortak enternasyonal bir kültür gelişimine oldukça önem veren parti, bu gelişmenin ileride karşılıklı olarak zenginleşmesine ve birbirleriyle kaynaşmasına, bu işin enternasyonal temellerini sağlamlaştırma teşebbüslerine yardımda bulunmaktan çekinmeyecektir."[1] Bu husus, uzun müddet Sovyet neşriyat vasıtaları tarafından işlenmiştir. Bunun neticesi olarak beklenen şudur: Sovyetler, yakın gelecekte, Sovyetler Birliği'nde "millî şekil"de, yani Rus olmayan milletlerin edebî eserlerini de ortadan kaldıracaklardır. Kısaca, kendi ana dilinde yazılmış olan bütün edebî eserler ortadan kalkacaktır.

Fakat Sovyetler, bütün zorlamalara rağmen bu arzularına ulaşamadılar. Dilde ve milliyette "Türk" adının yasaklandığı Azerbaycan ve Türkistan cumhuriyetlerinde, müşterek kültür adamları üzerine çalışmaları hızlı bir şekilde başlandı. Azerbaycan'da Dede Korkut, Kazaklarda Manas ve Türkistan'daki diğer Türk cumhuriyetlerinde Ali Şir Nevaî, Uluğ Bey, Ahmed Yesevî ve Mahdum Kulu gibi şahsiyetlerin hayat ve eserleri üzerinde sayısız araştırmalar yapılmaya başlandı.[2] Sovyetlerdeki Türk aydınlarının ve bilginlerinin bu cesurâne hareketi, çok geçmeden, Türk cumhuriyetlerinin başında bulunan yerli komünist idareciler tarafından da desteklenmeye başlandı. Nitekim Özbekistan Komünist Partisi başkanı Muhittinov, Özbekistan Aydınları Birinci Kongresi'nde (Ekim 1956) yaptığı konuşmada Türkistan'ın geçmiş kültür değerleri hakkında şunları söylüyordu:

---

[1] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü temelleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 74. zikreden: Saray, a.g.e., s. 58.

[2] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde millî-ideolojik eğilimler", *Dergi*, sayı: 23-24 (1961), s. 47; zikreden: Saray, a.g.e., s. 58.

"Özbek halkı kadîm milletlerden biridir. Bu millet, en iyi evlatlarının şahsında dünyanın bilim ve kültür hazinesine çok değerli eserler vermiştir. Orta Asya'nın bilim ve kültür alanında ün kazanmış Birûnî, İbn-i Sina, Harezmî, Farabî, Uluğ Bey ve başkaları sadece Doğu'da değil, dünyanın başka ülkelerinde de şöhret kazanmışlardır. Orta Asya, beşer kültürünün gelişmiş olduğu en kadîm merkezlerden biridir. Bu topraklarda kadîm devletler yaşamış, bugünkü Orta Asya halklarının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran ve başka milletlerin karşılıklı tesirleriyle gelişmiş ve kendi devirlerine göre çok yüksek bir değer taşımış bir kültür vücuda getirmişlerdir."[1] Bu düşünce ve davranışlar bütün Türkistan cumhuriyetlerinde gelişerek devam etmiş, Sovyetlerin arzusu hilâfına, Türkler, kültürlerinden ve eski geçmişlerinden tam olarak koparılamamıştır. Fakat, tâkip edilen Sovyet siyasetinin menfî izlerini Türk cumhuriyetlerinin kültürü tedkik edildiğinde görmemek ve müşahade etmemek de mümkün değil.

c. Milliyet Duygusunu Yok Etme Çalışmaları: Ruslar, Sovyet rejimini kurmadan önce de idareleri altındaki milletlerin milliyet duygularını yok etmek ve onları Ruslaştırmak için sistemli çalışmalar yapan bir millet idiler. Fakat Bolşevik İhtilali'nin Rus olmayan milletler tarafından benimsenebilmesi için bu rejimin başlangıcında oldukça toleranslı davranmışlardır. Ne var ki, Sovyet rejimini yerleştirdikten ve diğer milletleri de kontrolleri altına aldıktan sonra milliyet duygularını yok etmek için yeniden faaliyete geçmişlerdir. Sovyetler, bu işi önce nüfus müdahaleleri ile halletmek istemişlerdir. İktisadi kalkınmayı sağlamak iddiasıyla, yüzbinlerce Türk işçisini Azerbaycan ve Türkistan'dan alıp Sovyetlerin diğer bölgelerine, yine yüzbinlerce Rus ve Rus olmayan başka milliyetlere mensup kişileri, Azerbaycan'ın ve Türkistan'ın ekonomik ve endüstri yönünden kalkınmasını sağlamak için mütehassıs işçiler sıfatıyla bu ülkelere göndermişlerdir.[2] Senelerce devam ettirilen bu göç hareketinin maksadı Rus olmayan milliyetleri bir potada kaynaştırmak ve onların milliyet duygularını yok etmekti. Zira, böyle kozmopolitik insanların yaşadığı bölgelerde dil ve eğitim Rusça idi. Anayurdundan sürülen, ana dilindeki okulunu ve kendi millî çevresini kaybeden bu insanlar ister istemez yabancı bir kültürün tesiri ile milliyetini kaybedip Sovyetleştirilmişlerdir.

Millî hisler ve milliyetçilik hususları Sovyetler Birliği Komünist Partisi programında şöyle yorumlanmaktadır: "Milliyetçilik dar kafalılıktır. Meselâ bazı kimselerin müttefik cumhuriyetler arasında kadro mübâdelesinin genişletilmesinin ilerici önemini kavrayıp değerlendirmelerine nüfusun enternasyonal bir terkibe doğru derinleştirme lüzumunu kavramalarına engel olmaktır. Sovyet milletleri arasında kadro mübâdelesi, bu milletler arasında kaynaşmayı ve birbirlerine yardım

---

[1] Aynı yer.

[2] Caroe, Soviet Empire, s. 189 vd.; Moskova Radyosu'nun 22 ve 27 Mayıs 1956'daki neşriyatından naklen *Dergi*, sayı: 5 (1956), s. 123; zikreden: Saray, a.g.e., s. 59.

sağlayacak en yüksek şekillerden ve yollardan biridir. Her türlü millî özellik ve eğilim belirtilerine yer yoktur ve olamaz da".[1] 1961'de toplanan 22. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi'nde Kruşçev, Sovyet siyasetini şöyle anlatıyordu: Elbette millî ayrılıkların ortadan silinmesinden şikayetçi olan kimselere de rastlanmaktadır. Onlara cevabımız şudur: Komünistler millî ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedîleştirmeyeceklerdir. Hattâ millî kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü tam bir Bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulacaktır.[2]

Sovyetlerin milliyet duygusunu yok etmek için devam ettirdikleri bu sistemli program ve uygulamaya rağmen, milliyet duygularının bütün canlılığı ile yaşadığını görmekteyiz. Bu ise, Sovyetlerin bu sahada istedikleri neticeyi alamadıklarını göstermektedir.

d. Rus Olmayan Milletlerin Tarihî Geçmişlerini Tahrif Yolu: Sovyetler Bolşevik rejimini Rusya'ya hakim kıldıktan sonra, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşüncelerini telkine çalışmışlardır: Diğer milletlerin Rusya'ya veya Sovyetler Birliği'ne girişleri, tarihî bir zarûrettir, müsbet bir iştir; bu milletler için hayırlı ve faydalıdır. Bu meyanda Sovyet propogandasının bütün vasıtaları, Azerbaycan ve Türkistan Türklerine, Azerbaycan ve Türkistan'ın Rusya'ya ilhâkının, işgal ve emperyalistçe harpler neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulduğunu isbata gayret etmişlerdir.

Sovyetler, bu sahada da hızı tedrîcen artan bir program hazırlamışdır. 1929'da başlayan Sovyet kampanyası, II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar, yukarıda zikredilen görüşleri, Marksist-Leninist bir nokta-i nazarla devam ettirmişlerdir. Bu arada, Marksizm ve Leninizm görüşlerini benimsetebilmek için, Türk cumhuriyetlerine, biraz ılımlı davranılmış ve bu cumhuriyetlerin tarihçileri nisbeten kendi tarihlerini dile getirebilmişlerdir. Fakat, Kruşçev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'de toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansı'nda, özellikle Türklerden, daha önce millî tarihleri ile ilgili yazdıkları hususları inkâr etmeleri istenmiştir.[3] Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Reşidov, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir:

Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek kardeş âile halinde birleştiren kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını

---

[1] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, Sayı: 35-36 (1964), s. 76; zikreden: Saray, a.g.e., s. 59.

[2] Urban, a.g.e., s. 71; Saray, a.g.e., s. 59.

[3] M. Saray, "Rus tarih araştırmalarında Türkmenistan'ın işgali", *Dr. Emel Esin'e Armağan*, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, 1986, ss. 85-92; *Özbek Türkleri Tarihi,* s. 60.

kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar.[1] Reşidov sözüne devamla, "bilimsel eserlerde panislâmizm, pantürkizm, ceditçilik ve başka burjuva nasyonalizm ve ihtilâl aleyhtarı akımların irticâî mâhiyetini meydana koymak gerektir" demiştir.[2]

Sovyetler yukarıdaki baskının neticesini yeterince alamamış olacaklar ki, 10 ciltlik yeni bir Sovyet Birliği Tarihi yazdırma kararı almışlardır. Direktiflerini Komünist Partisi'nin hazırladığı bu yeni tarih yazımında şu hususlara dikkat edilecekti: Eserde Rus olmayan milletlerin tarihinden, bu milletlerin özel tarihî gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde "millî düşünce ve eğilimler"in canlanmasına yarayacak materyallere yer verilmeyecektir. Bu çok ciltli eserde tarihî vakıalar aydınlatılırken başlıca dikkat, geçmişte Sovyet halklarını "ayıran noktalar" üzerinde değil, aksine, bu milletleri Rus milletine "yaklaştıran" hususlar üzerinde toplanacaktır. Rusya imparatorluğunun sözde "ilericiliği", Rus milletinin "müstesnâ tarihî rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhâkının "ilerici mânâ ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecektir.[3]

Bu görüşler aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet Tarihçilerinin Birlik Toplantısı'nda Sovyetler Birliği Komünist Partisi sekreterlerinden ve aynı zamanda akademisyen olan B.N. Ponomaryov tarafından şu şekilde yeniden tarihçilere hatırlatıldı:

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri Tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhâdan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır."[4]

Artık Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk memleketlerinde kurulmuş olan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin tarihçileri, yukarıdaki direktifler çerçevesinde memleketlerinin Rusya tarafından ilhâk edilmelerinin onların ilerlemeleri için ayrı bir hâdise olduğunu, halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejimi altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların

---

[1] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 80; zikreden: Saray, a.g.e., s. 60.
[2] Aynı yer.
[3] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 78; zikreden: Saray, a.g.e., s. 61.
[4] P. Urban, a.g.e., s. 80; zikreden: Saray, a.g..e., s. 61.

"Büyük Birader" sıfatıyla o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdi.

Fakat, neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de tarih yazmak üstelik hakikatleri aksetetirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan Rus olmayan mililetlerin tarihçileri için muhakkak ki, yapılması son derece zor bir iş idi.

Fakat insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca, böyle işleri de yapmak pek âlâ mümkün idi. Nitekim, öyle de olmuştur.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbaçev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) hareketleri ile bunun böyle olmadığını herkes anlamıştır. Şimdi, Rus olmayan her millet kendi milliyetini, kültürünü, dinini ve dilini açıkça savunabilmektedir. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece mutlu bir hâdise olmuştur. İşte bundan sonra, Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milliyetlerin tarihi üzerinde gerçek araştırma bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet Arşivlerindeki belgeleri görme imkânının verilmesidir.

Diğer taraftan, Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler neticesinde, hem Moskova ve hem de birliğin üyeleri olan Türk cumhuriyetleri ile kültürel ve ticârî sahalarda kurulan iyi münâsebetler son derece memnûniyet verici bir hâdisedir. Bundan istifâde ile, daha önce politik sebeplerle koparılan kültür birliğini yeniden sağlamak için Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Tataristan ile kültürel ve ticarî andlaşmaların imzalanması, herşeyden evvel kültür adına büyük bir kazanç olmuştur.[1]

Türkistan'da Yaşayan Müslüman Türklerde Sosyalizm, Millî Benlik Duygusu ve İslâmî Uyanış

Sovyet yöneticilerinin tasarladıkları Sovyet vatandaşlarını yaratabilmek için Türkistan'ın; S.S.C.B., Çin, Afganistan ve İran arasında; bir ölçüde zaten bozulmuş olan millî bütünlüğünü biraz daha bozarak bu ülkeyi beş ayrı cumhuriyete ayırdıklarını; Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız kavimlerinin daha sonraki yıllarda dil, edebiyat, kültür, sanat v.s. dallarındaki gelişmelerini birbirinden ayırıp farklı istikametlere yöneltmek, nihâî olarak tesis ettikleri idari birimler içindeki sosyal dokuyu da tahrip edip Türkistan'da amorf (şekilsiz) bir kitle oluşturarak bu kitleyi kendi doktrinleri istikametinde yeni bir sosyal kristalizasyona tabi tutmak

[1] Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, ss. 51-62. Türkistan'ın Sovyetler Birliği dönemiyle ilgili genel bölgilerin yer aldığı bu bölümün büyük bir kısmı, Mehmet Saray'ın yukarıda adı geçen diğer eserlerinde de (1993) de mevcuttur.

istemişlerdir. Sovyetler kendi bünyeleri içinde aldıkları tedbirlerle yetinmemiş; ayrıca bir bütün olarak Sovyet Müslümanlarının dış dünyadaki soydaş ve dindaşlarıyla olan bütün iritbatlarını da kesmişlerdir. Bu cümleden olarak bu kavimlerin alfabelerini, dış dünyadaki soydaş veya dindaşlarıyla bir iştirak olmaması için sık sık değiştirmişlerdir.

Bununla beraber, Türkistan'daki eski düzeni, boy teşkilatını ve dinî müesseseleri tamamen tahrip ve ülkenin aydın sınıfını topyekün imhâ ederek ülkede bir süre için amorf bir sosyal yapının hâkim olmasını sağlayan Sovyetler, bu amorf kitlenin kendi istedikleri istikamette yeniden kristalize olmasını sağlayamamışlardır. Tam aksine, yeni oluşumun Sovyetlerin istediklerinin zıddı bir istikamette gelişmekte olduğunu gösteren kuvvetli deliller mevcuttur.

Ülkedeki geleneksel yapı ve boy teşekilâtının paraçalanması sonucu adeta küçük kompartımanlarda ayrı bir mensubiyet fikri içinde varalıklarını sürdüren Türkistanlılar, bu kompartımanların ortadan kaldırılmasıyla asgari müştereki, sosyalizm yerine, Türklük ve İslâmiyet olan daha büyük bir havuz veya potada buluşmuş ve yeni bir oluşum safhasını başlatmışlardır.

Bu hususu teyid eden delillerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

1970-71 yılları arasında *Christian Science Monitor* gazetesinin Türkistan'da geziye çıkan bir muhabirinin Alma-Ata'da Kazak gençleriyle yaptığı bir mülâkatta, söz Sovyet idealine gelince, bir Kazak genç kızı bu ideali, istihzalı bir tebessümle, «bütün milletleri kaynaştırıp bir Sovyet milleti yaratmak» şeklinde özetler. Muhabir, bu cevabı veren genç kızın bir Rus genciyle evlenip evlenemeyeceğini sorduğu zaman, Kazak kız bunun imkânsızlığını belirttikten sonra: «Olsa olsa bizim gençlerimiz Rus kızıyla evlenir» demektedir.

Bir başka zaman bir başka ülkede o ülkenin Sovyet sefaretinde görevli bir Türkle dostluk kurmuştuk.[1] Münasip bir zamanda kendilerinin komünizme inanıp inanmadıklarını sormuş ve : «Bir ara bizim ağalarımız -ağabey anlamında- komünist olmuştu, ama biz milliyetçiyiz. Bizim kocalarımız -ihtiyarlarımız- neye inanıp neye inanmayacağımızı bize iyice belletirler.» cevabını almıştım. Aynı kişiye Gök-tepe savunması hakkında bir bilgisi olup olmadığını sorduğum zaman, dedelerinden birinin orada şehit düştüğünü ve kendisinin orayı iki defa ziyaret ettiğini öğrenmiştim. Bu genç görevli, Göktepe konusunda yazılı Sovyet kaynaklarında hiç bir bilgi mevcut olmadığı halde, bütün çevre Türklerinin bu tarihî hâdiseyi ayrıntılarıyla bildiklerini; Türkistan'da kırlık yörelerde eski hayat tarzının büyük ölçüde sürdürülmekte olduğunu belirtmişti.

Bir başka hâdisede milletlerarası bir kuruluşta çalışan bir Sovyet Türkü de «Yazıklar olsun, üç buçuk milyonluk İsrail kadar olamadınız» şeklinde sitemde bulunmuştu.

---

[1] İsmail Orhan Türköz "2000 Yılına Doğru Türkistan", *Mavera* . 78, Mayıs 1983, ss. 28-35.

Sovyet yetkilileri, eğitimi, komünist ideolojiyi yaygınlaştırmanın vazgeçilmesi mümkün olmayan müessir bir aracı olarak gördükleri için bu konuya büyük bir ağırlık vermiş, okur-yazar oranlarını çok yüksek seviyelere ulaştırmış, bilhassa Azerbaycan ve Özbekistan'da çok sayıda teknisyen yetişitirmeyi başarmışlardır. Lâkin, eğitimin münhasıran Sovyet emellerine değil, bu arada belki de daha kuvvetli olarak, diğer emellere de hizme edebileceğini yeni yeni anlamaya başlamışlardır. Sovyet eğitim sisteminin büyük ölçüde maddî refahı sağlamaya yönelik, meslekî ve teknik eğitim temelli ilimlere yönelik olduğu için, kişiyi, insanın ve eşyanın tabiatını anlamaya ve doğru düşünmeyi öğrenmeye zorlamaktadır. Ne varki temel ve tecrübî ilimlerde doğru düşünmeyi öğrenen kişinin bu düşünce tarzını sosyal ve iktisadi ilimlere de uygulaması kaçınılmaz olmakta; sonuçta insan ve eşyanın tabiatına ters düşen komünist doktrinin temelleri sarsılmaktadır.

Uzun süre Sovyet emellerine hizmet ettikten ve hidrojen bombası gibi korkunç bir silahı bu ülkenin emrine verdikten sonra, daha mutedil bir yapıya kavuştuğu bir sırada, bu rejimin amansız bir muhâlifi olan Andrei Sakharov, Kızılordu'da generallik rütbesine kadar yükseldikten sonra 1961 yılında rejimin huzurunu kaçıracak bir muhalif olana ve mazlum Kırım Türklerinin haklarının başsavunucusu haline gelen ve sonunda bir deli muamelesine maruz bırakılarak psikiyatri kliniklerine hapsedilen Pyotr Grigoryevich Grigorenko, bunun sayısız misallerinden sadece birkaç tanesidir.

Sosyal yapı itibariyle bir süre amorf (şekilsiz) hale getirdikleri Sovyet Müslümanlarının, Sovyet ideolojisinin tayin ettiği istikamete yerine, İslâm-Türk kültürünün tayin ettiği istikamette şekillenme ihtimalini artıran bir başka Sovyet uygulaması da Kırım ve Karaçay-Balkar Türkleri ile Çeçen ve İnguşların Orta Asya'ya sürgün edilmeleri olmuştur. Bu uygulama sonucu Sovyetler Birliği'ndeki Doğu ve Batı Türkleri birbirleriyle kucaklaşmış, karşılıklı kültür alışverişinde bulunmuş ve birbirlerini güçlendirmişlerdir. Kırım ve Kafkasya'dan Türkistan'a sürgün edilen Müslümanların maruz akldıkları muamele bütün Türkistan halkları arasında, sanki bunlar da aynı muâmeyele tâbi tutulmuş gibi menfi bir tesir uyandırmıştır.

Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların kendi kültür ve benliklerine ne ölçüde bağlılık gösterdiklerini, Sovyet eğitiminin başarısızlığını Alexandre Bennigsen'in *Islam in the Soviet Union*[1] adlı eserinden izleyelim. Bennigsen eserinde, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanların hayatlarını çeşitli açılardan inceledikten sonra, onların her bakımdan millî benliklerini koruduğu kanaatine varmakta ve bu

[1] Aynı başlıklı bir konferansın yazılmasından oluşan eser daha sonra O.D.T.Ü. yayınları arasında çıkmıştır: *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985).

topluluğu gelecekte dünya politikasında büyük rol oynamaya nemzet bir topluluk olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Bennigsen, «Soviet Muslims and World of Islam» adlı makalesinde:

"Sovyetler Birliği'nde İslâmiyetin Taşkent, Ufa, Mahaçkale ve Bakü'de oturan dört heyet tarafından yönetildiğini; Taşkent'teki heyetin Orta Asya ve Kazakistan'a hizmet ettiğini ve diğerlerine nazaran daha önemli görüldüğü için başkanı Ziyaüddin Babahanov'un Büyük Müftü ünvanını taşıdığını; Ufa'daki heyetin Avrupa Rusyası'ndan; Mahaçkale'deki üçüncü heyetin, Krasnodor ve Stavropol bölgeleri de dahil olmak üzere Kafkasya'dan sorumlu olduğunu; Bakü'deki dördüncü heyetin Sovyetler Birliği'ndeki bütün Şiîlerle Kafkas dağlarının güneyinde kalan bütün Sünnîle hizmet ettiğini; bunlardan Taşkent ve Ufadakilerin Hanefi, Mahaçkale'dekinin Şafii mezheplerine mensup Sünnî olduğunu; Bakü'deki heyetin başkanının Şiî Müslümanların başkanı olup Şeyhülislâm ünvanını taşıdığını; yardımcısının da bir Sünnî Müslüman olduğunu belirttikten sonra: «... Sovyetler Birliği'nde yarım asırdan beri devam eden din aleyhtarı bir kampanya sonucu İslâmiyet, müntesiplerinin bir bölümünü kaybetemiş bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı İslâmiyeti umursamaz olmuş, daha nâdir olmakla beraber, bir bölümü de hakiki bir dinsiz olup çıkmıştır. İslâmiyet ayrıca, mü'min cemaatin iktisadi ve siyasi hayatındaki muteber mevkiini de hemen hemen yitirmiştir. Pekçok bakımdan İslâmiyet özel bir mesele haline gelmiş ve kendine has idari yapısı, Sovyet sisteminin gerçeklerine intibak ettirilmek için değiştirilmiştir,» demektedir. Bennigsen daha sonra:

«Bununla beraber ne Marksizm ne de lâiklik, hâdiselerin yeni seyrine uydurmak için zorlanan İslâmiyete, şu veya bu şekilde, nüfûz edebilmiş değildir. İslâm Hukuku ve teolojisi bakımından Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet, 1917 yılından önce de olduğu gibi, sâfiyetini aynen muhafaza edebilmektedir. İslâm dininin liderleri, resmen Allahsız Sovyet Devletine tâbi ve mûti olmalarına rağmen, dost veya düşman hiçbir kişi tarafından şirk, küfür ve hatta bid'atla ithâm edilmemişleredir. Biraz tuhaf gözükmekle beraber, bugünlerde [1970'lerde] Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet, Orta Doğu'nun pek çok Müslüman ülkelerinde hâlen yaşanmakta olandan veya ihtilâlden önceki Rusya'da hüküm süren ilerici İslâmiyetten çok daha muhâfazakâr ve an'anelere bağlıdır. Herşeye rağmen bir Sovyet Müslümanı ile herhangi bir ülkeden başka bir Müslüman nerede buluşurlarsa buluşsunlar derhal birbirleriyle kaynaşmakta ve kendilerini evlerindeymiş gibi rahat hissedebilmektedirler. Bunların her ikisi de aynı İslâm Milleti'ne, aynı Dârü'l-İslâm'a mensup ve hâlâ günlük hayatlarını düzenlemekte olan, aynı mânevî geçmişe sahip bulunmakta; aynı dînî merasim ve sosyal âdetlere riâyet etmektedirler. Kezâ aynı beslenme alışkanlığına sahip olup hemen hemen aynı elbiseleri giymekte; Orta Doğu'da Amerikalı ve Avrupalılar, Orta Asya'da Ruslar tarafından temsil edilen gayr-i Müslim Batı'ya karşı aynı köklü güvensizlik

duygusunu taşımaktadırlar. Kısaca bunlar düşman bir dünyaya birlikte karşı duran bir kardeşler grubunu teşkil etmektedirler.»

Aynı makalede Bennigsen Sovyet Müslümanlarının dışarıdaki Müslüman ülkelere karşı takındıkları tavır konusunda, «Müslüman Orta Doğu münevverleri İslâmiyetin Sovyetler Birliği'ndeki durumu hakkında çok az şey bildikleri halde, Müslüman Orta Asya münevverleri, genellikle, dışardaki İslâm dünyasında yeralan siyâsî gelişmelere karşı ayrı bir ilgi göstermekte ve dolayısıyla bunları çok iyi bir şekilde bilebilmektedirler» demekte ve «Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar, Araplar sözkonusu olduğu zaman... pek ilgi göstermedikleri halde, İran ve bilhassa Türkiye'ye karşı daha kuvvetli bir kavmî ve dinî yakınlık göstermektedirler» diye ilâve etmektedir.

Bennigsen, resmî İslâmî kadrolarıyla Sovyet yetkilileri arasındaki ilişki konusunda, «Sovyet Hükûmeti ile S.S.C.B.'ndeki Müslüman liderler arasındaki işbirliğinin birinciler lehine verimli ve yararlı sonuçlar verdiği açıkça ortadadır... Diğer yandan Sovyet rejimi, Müslüman liderler tarafından lehlerine yapılan her hareketin karşılığını; din aleyhtarı propagandanın yavaşlatılması, yeni câmilerin açılması gibi önemli tâvizlerle derhal ve peşin olarak ödemek mecbûriyetinde kalmaktadır» demektedir.

Bennigsen, *Change and Muslim World* adlı kitapta yer alan "Islam in the Soviet Union" adlı makalesinde Sovyet rejimi altında İslâmın mâruz kaldığı tahribata; câmilerin sayısının 25.000'den 300'e; dînî tedrîsât yapan okulların sayısının, o da göstermelik olmak üzere ikiye, resmî din adamlarının sayısının 1000'e indirildiğine temas ettikten sonra şöyle der: «... Buna rağmen son zamanlardaki çalışmalar, Sovyet Müslümanları arasında dindarlığın, bütün bu gerçeklere tam bir tezat teşkil edecek tarzda, yüksek olduğunu göstermektedir. Bu çalışmaların ortaya koyduğuna göre, Müslüman nüfusun % 80'i ya şahsî kanaati, ya geleneklerin bir gereği veya mâruz kaldığı çevre baskısının bir sonucu olarak inananlar grubuna dâhil bulunmaktadır.

... Fakat resmen Allahsız olarak kabul edilen Müslüman kökenli nüfusun %20'si bile... bazı dînî merasimlere katılmaktadır... Bu dînî merasimler sünnet olma, Müslüman mezarlığına gömülme... ve dînî nikâhla evlenmeleri içine almaktadır. Aslında Sovyet Müslümanları arasında, mutlak mânâda hiçbir Allahsız mevcut değildir. Sovyet kaynaklarının açıkladığına göre, Sovyet yetkililerinin bütün câmileri kapatarak İslâmiyetin kökünü kazımak istedikleri bölgelerde dînî tatbikat en yüksek seviyeye erişmiş bulunmaktadır. 1943 yılında bütün câmilerin kapatılmış olmasına rağmen, militan dînî muhâfazakârlığın bir kalesini teşkil eden Kafkasya'daki Çeçen-Inguş Cumhuriyeti'yle 1978 yılında sadece dört köy câmiinin açık bulunduğu Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki durum buna güzel bir misal teşkil etmektedir... Kafkasya ve Orta Asya'nın eski göçebelerin yaşadığı bölgelerinde Aksakallar Meclisi, kabile mahkemeleri ve kabile reisleri meclisi gibi an'anevî

müesseseler otorite ve itibarlarını koruyarak dînî inanç ve tatbikatların yüksek seviyede tutulmasını sağlayabilmişlerdir. Diğer yandan elli yıl öncesine nazaran daha müessir olan, çok iyi teşkilatlanmış, disiplinli ve yarı gizli dört dînî tarikat çok faal bir rol oynamaktadır. Bunlar; Kafkasya ve Orta Asya'nın bütününde faaliyet gösteren Nakşibendi; Kuzey ve Doğu Kafkasya'da yaygın olan ve İkinci Dünya Harbi'nden sonra Orta Asya'ya da sıçrayan Kâdirî; Türkistan'da hâkim olan Halvetî ve nihayet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da faal olan Yesevî tarikatlarıdır...»

«... Sovyet Hükûmeti'nin bütün gayretlerine rağmen İslâm, değişik Müslüman kavimler arasında birleştirici bir bağ olmaya devam etmektedir... Bugünkü Sovyet Müslümanlığı, ihtilal öncesi dönemlerin ilerici ve liberal ceditçilik hareketinden çok farklı bir yapıya sahip bulunmaktadır. Gelişmekte ve canlanmakta olan bu hareket, diğer pek çok Müslüman ülkelerde de görüldüğü gibi, gelenekçi bir inanç akımını temsil etmekte; ayrıca dış ülkelerden gelen hiçbir tesirin izini taşımayıp tamamen yerli bir karaktere sahip bulunmaktadır. ...Sovyetler Birliği'nde din aleyhtarı kampanyanın yürütüldüğü karanlık yıllarda İslâmiyeti tarikatların koruduğunu ileri sürmek yanlış bir iddia olmayacaktır.»

The Washington Quarterly adıyla A.B.D.'inde neşredilen derginin 1980 ilkbahar sayısında çıkan "Minareler ve Marks" adlı makalesinde James Chirtchlow, Orta Asya'daki Müslüman cemaatin geçirdiği tarihî safhalara temas ettikten sonra şöyle yazar: «Fakat şu anda hüküm sürmekte olan şartlar, unutulmuş bu Müslümanları tekrar önemli bir mevkie getirmiştir. Son yıllarda bu topluluklarda görülen; nüfus planlaması, ekonomik büyüme ve sosyal gelişmenin tesiri, bunların kendi ülkeleri ve milletlerarası sahnedeki nüfuzlarının artmasına yolaçmıştır. Orta Asya Müslümanlarının, 60 yıldan bu yana devam eden resmî asimilasyon baskısına karşı gösterdikleri inatçı direniş, mütecânis bir Sovyet toplumu kurma amacı güden Komünist doktrin karşısında aşılmaz bir engel teşkil etmiş ve sonunda beynelmilel akımın lideri olarak, Sovyetler Birliği'nin itibarını temelinden çökertmiştir.»

Chirtchlow, şöyle devam eder: «... Hâlen İslâm evliyalarının kabirleriyle her çeşitten türbelerin ziyaret edilmesi, basında muntazam bir şekilde takbih edilip teessüfle karşılanmaktadır. Buna rağmen hafta içinde bir gün, Semerkand'da açık bulunan Şah-ı Zinde'yi ziyaret ettiğim zaman bunların nasıl dolup taştığını bizzat müşahade ettim. Ayrıca esas kalabalığı ve trafikteki sıkışıklığı görmek üzere hafta sonunda, yani tatil günlerinde tekrar gelmeye teşvik ve dâvet edildim. Sovyet basınında, zaman zaman arkalarına bir taraftar kitlesi toplayan -dalâlet içindeki mollar-ın resmî İslâmî hiyerarşinin tasvibini almadan maskelerini indirdiklerine dâir şikayetlere rastladım. Daha önemlisi bundan iki yıl önce, resmî Sovyet müftülerinin, Hazar bölgesinde vecd içinde ibâdet eden ve tarikatlara mensup oldukları âşikâr olan kişileri, "ulumak" ve "dansa benzer hareketler yapmak"la itham ve takbih eden bir fetva çıkartmak mecburiyetinde kaldıklarını tesbit ettim.

... İslâmiyetin tesiri sadece sade vatandaş kitlelerine de inhisar etmemektedir. Nitekim Sovyet araştırmacıları tarafından yürütülüp basılan ve emsâline nâdir rastlanan bir çalışmada şu tesbitlere yer verilmektedir: İslâmî inançların câhil kişilere münhasır kalmaktan çok ötelere ulaştığı, Müslüman bölgelerinde yaşayan orta ve yüksek dereceli okul mezunlarının % 10-15'i tarafından da açıkça benimsendiği ortaya konmuş bulunmaktadır. Dîne riâyette ulaşılan bu oran, diğer dinlere mensup olan milletlerin yaşadığı bölgelerdekinden on kat daha yüksektir. ...İsrail'e göç etmiş eski Sovyet vatandaşları, ekseriyetle yüksek makamlar işgal eden Komünist Partisi üyelerinin, câmilerde kılınan normal namazlara gitmemelerine rağmen, önemli İslâmî merasimlere ihtiyatla katıldıklarına dâir misaller vermektedirler....

Günlük hayatta an'anevî İslâm anlayışıyla modernleştirici güçler arasında görülen çatışma, genç bir yazarın son günlerde meşhur bir Özbek dergisinde çıkan bir hikayesinde samîmi bir şekilde anlatılmaktadır. Bu hikayede, şehirli bir öğrenci grubu, bir dağ gölünü ziyareti sırasında, senelerdir orada inzivâya çekilmiş blunan yaşlı bir mollayla karşılaşır. Yaşlı adam, 12. asırda yaşayan ve bir tarikat kurucusu olan Ahmed Yesevî'nin muhâfazakâr bir müntesibidir. Hikâyede, Rus değerlerinin tesiri altında kalması dolayısıyla, menfî bir hava içinde, bir kız öğrenci, mollanın ibâdetiyle alay eder. Bunu gören başka bir genç, yaşlı kişiyi savunmak için gelir ve "hiç kimse anlamadığı bir konuda böylesine hafiften bir hüküm verme hakkını haiz değildir" der. Kur'ân'ı ve kendi kültürünün diğer unsurlarını bilmediği için kız öğrenci istihzâ ile karşılanır. Özellikle Fars şairi Lutfî'yi bilmediği halde Whitman'la âşina olduğu için takbîh edilir. Yazarın misalinin ağırlık merkezi, toplumu modernleştirmek isteyen kişilerin kendi dînî mhiraslarına karşı daha anlayışlı davranmak zorunda olduklarını göstermektedir. Bu tezin genç Sovyet Müslümanlarına cazip geldiğinin en güzel delili, bu hikâyenin Taşkent'teki talebeler arasında yapılan bir seçimde en iyi edebî eserler arasında kabul edilmiş olmasıdır.»

Chirtchlow, Türkistanlılar arasındaki dil birliği, fizikî benzerlik ve karışık evlenmeler konusunda da şunları yazmaktadır: «Yerli halk birbiriyle irtibatlı, fakat birbirinden biraz farklı bir Türkçe konuşmakta, ...ödünç alınmış bazı kelimeler bir yana bırakılacak olursa, bu dillerin hiç birisinin Rusça ile bir irtibatı bulunmamaktadır. (Ruslarla Türkler arasındaki) dil engeli fizikî görünümdeki farklılıklarla daha da kuvvetlenmektedir. ...Millî benliğe izâfe edilen bu tipik özelliklerin önemi, 1969 Taşkent ayaklanmasında tam anlamıyla su yüzüne çıkmış; Özbekler, otomobil ve otobüsleri durdurarak, herhangi bir soruya lüzum görmeksizin Rus görünümünde olan herkesi dövmeye başlamışlardır.

Sosyal farklılık resmî propagandacıların evlenmede etnik engelleri kırma konusundaki teşviklerine rağmen varlığını sürdüren, Müslümanlarla Avrupalılar arasındaki evlenmelere duyulan nefret dolayısıyla daha da derinleşmektedir. *World*

Politics adlı derginin Temmuz 1982 sayısında çıkan, «Sovyet Islam and World Revolation» adlı makalesinde, Sovyetler Birliği'nde İslâmiyetin yeni bir uyanış döneminde olduğunu kabul etmekle beraber, bu konuyla ilgilenen diğer uzmanlardan farklı olarak, bu uyanış hareketini fazla mübâlağa etmemek gerektiğini, 60 yıldan beri devam eden tahribat dolayısıyla İslâmiyetin büyük değişikliklere uğradığını ve bir bakıma Sovyet rejimiyle uzlaşmaya girdiğini belirten Martha Bril Olcott bu konuda şunları yazmaktadır:

«Rejim, dînî tatbikatı kontrol altına almayı ve sınırlandırmayı istemekle beraber, Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerindeki İslâmî merasimleri söküp atmanın hemen hemen imkânsız olduğunu anlamış bulunmaktadır. Müslümanların kendileri, İslâmî tatbikatı kültürlerinin bir parçası olarak kabul etemekte; mahallî parti görevlileri ise, dînî faaliyetleri tâkip ve takbîh etmek şöyle dursun, kendileri de bunlara inanmakta ve riâyet etmektedirler.»

«.. Şimdiki Komünist Partisi Türkmenistan Merkez Komitesi Birinci Sekreteri, M. Gafurov, cumhuriyette dînî merasimlere riâyette herhangi bir azalma olmadığını kabul etmiş bulunmaktadır. Mahallî parti görevlileri dînî tatbikatı sadece hoşgörü ile karşılamamakta, bazan da dînî merasimlere riâyete imkân hazırlayıp onları kolaylaştırmaktadır.... Çeşitli tarikatlar kırlık yörelerde iyice kök saldıktan başka şehirlere de sıçramıştır.»

.....

«... Türkmenler İslâma sadakatle bağlı olmaları, sanat ve diğer entellektüel faaliyetlerinde ideolojiye az yer vermeleri dolayısıyla sık sık tenkit edilmektedirler. Türkmen uygulamasının tenkit edilmesine rağmen, rejimin, dinin Türkmenistan'daki veya başka bir Müslüman bölgesindeki nüfuzunu kırma konusundaki sistematik bir gayret sarfettiğini gösteren çok az bir delil mevcuttur. Rejim artık İslâmın kökükün kazınmasına öncelik verilen bir mesele olarak görmemektedir. İç harbin ilk günlerinde dinin kökünün kazınmasına gayret gösterilmiştir. Fakat bu davranış -bugünkü (1980'lerdeki) Afgan direnişine büyük bir benzerlik gösteren- ve resmen 1924 yılında bastırıldığı bildirilmekle beraber 1936 yılına kadar sık sık yeniden alevlenen Basmacı ayaklanmalarına yolaçmıştır.

.....

Resmî İslâmî kuruluşlar, hukuken yasak olan, fakat özellikle dikkati çekmeyecek tarzda inşâ edildikleri için kontrolden kaçabilen, binlerce küçük câmi için pek bir şey yapamamaktadırlar. Yetkililerin tarikat şeyhlerinin faaliyetlerinin takibat altında tutması da aynı şekilde güç olmaktadır. Tamamen bu sebepten dolayıdır ki, Sovyet Müslümanlarının günlük hayatları üzerinde tesir icrâ eden unsur resmî İsilâmî müesseseler yerine bu şekilde gayr-i resmî olarak teşkilâtlanan İslâmî kuruluşlar olmaktadır.

.....

Rejimin, bu durumu; Sovyet Müslümanları, kendilerinin, politik yönden değil kültür yönünden farklı olduklarını kabul ettiği müddetçe hoşgörüyle karşılanmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.

Rosemarie Chiristomo ise şu hususlara işaret etmektedir:

"... Resmî İslâmî şebeke 1000'den fazla câmii ihtivâ etmekte ve muhtemelen namaz kılınan ve dinî merasimlerin kutlanmasına tahsis edilen yerlerin sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Sovyet liderlerinin tamamı Müslüman bölgelerinde dinî nüfuzun artmakta olduğunu kabul etmektedir. Allahsızlık çalışmalarını yetersiz kalmakla suçlayan bir makalede Sovyet yetkilileri, özellikle Sovyet Müslümanlarının büyük bir kısmının yaşamakta olduğu kırlık yörelerde, gayr-i resmî câmi ve Müslüman birliklerinin sayısındaki artışlardan şikayet etmektedirler."

Chiristomo, Sovyet Müslümanlarının anadillerini muhafaza eğilimleri konusunda da şunları yazmaktadır:

"Son iki nüfus sayımından elde edilen bilgiler Sovyet Müslümanlarının çok büyük bir bölümünün kendi millî dillerini anadilleri olarak kabul ettiğini göstermektedir. Güney kuşağındaki Sovyet Müslümanları evlerinde, iş yerlerinde, pazarda kendi anadillerini konuşmaktadırlar. Sovyet çocuklarının büyük bir kısmı, tedrisatın anadilleriyle yapılmakta olduğu okullara devam etmektedirler. Bu çocuklar daha ileri tedrisatı kendi dilleriyle yapmak konusunda ana babalarının sahip olduklarından daha büyük bir imkâna sahiptirler."

Her ne kadar pek çok makalede Sovyet Müslümanlarının artan bir oranda ikinci dil olarak Rusçayı öğrendiklerine işaret edilmekteyse de bu durumun asimilasyonun bir başlangıcı olarak değerlendirilmesi fikri genellikle reddedilmektedir.

Sovyet Müslümanları arasında millî benlik ve millî kültüre dönüş duygusunun kuvvetlenmekte olduğunu gösteren en kuvvetli delillere bu topluluğa mensup yazarların kendi ülkelerinde, kendi dillerinde neşredilen eserlerinde rastlamak mümkün olabilecektir. *Problems of Communism* adlı derginin Temmuz-Ağustos 1982 sayısında "The Turcic Post in the Soviet Future" başlığı altında tanıtılan, Askad Muhtar'ın "Çınar Ağacı", Mir Muhsin'in "Mimar", Olcas Süleymanov'un çeşitli eserleri ve Cengiz Aytmatov'un "Asırdan Uzun Gün"ü ve diğer eserleri buna güzel bir misal teşkil edecektir.

Şurası muhakkaktır ki, bir çok eseri Türkçeye tercüme edilen Cengiz Aytmatov, komünizmi benimseme konusunda, pek çok sol yazarın gerisinde, Türk kültürüne has değerleri işleme konusunda ise pek çok sağ yazarın önünde yeralmaktadır.

Sovyet Müslümanlarının bu rejimi reddedişlerinin en güzel delili, bunların fırsat bulur bulmaz, direnişin en son merhalesi olan silahlı mücadeleye başvurmaktan çekinmeyişleridir. 1920'lerin başlarından itibaren 1930'ların

ortalarına kadar devam eden Basmacı Hareketi, bu mücadelenin bastırılmasından on onbeş yıl sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında, orduya alınan Sovyet Müslümanlarının Türkistan Lejyonu'nu kurma hadiseleri ve nihayet Afgan işgalinin ilk aylarında kendilerinden yararlanılması düşünülen Müslüman askerlerin mücahid saflarına katılmaya başlamaları ve bunun büyük boyutlara ulaşmasından çekinen Sovyetlerin bu askerleri geri çekmek zorunda kalışları bu hususa güzel bir misal teşkil eder.[1]

Ahıska (Meshet) Türkleri

S.S.C.B. döneminin sürgün, boyları birbirine kırdırma, Türkiye ile diğer Türklerin arasına demirperede çekme, Türkistan Türklerini "Türk" ismine düşman eteme gibi çok yönlü politikalarının hepsinin birden tatbikat konusu olan, Ahıska Türkleri'ni müstakil bir bahis olarak ele almayı uygun buluyoruz. Bu Türk boyu 1944'ten önce zamanın Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Acar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Meshet sıradağlarının bulunduğu yörelerde ve Türk sınırına komşu bölgelerde yaşamakta idiler.[2] Bir tahmine göre bunlar bu bölgenin XV. yy.'da Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinden sonra İslâmiyet'i kabul eden ve Türkleşen bir zümresini teşkil etmektedirler. Fakat bu görüş pek doğru olmasa gerek, çünkü aynı bölgede bulunan ve İslâmiyet'i kabul eden Acarlar eskisi gibi Gürcü olarak kalmışlardır. Yani İslâmiyeti kabul etmek milliyeti unutmaya sebep olmamıştır. Nitekim bu hususa temas eden yeni bir araştırmada şu ifadeler vardır:

"Dört yüz seksen iki yılından kalma biri kaynakta adı 'Ak-Eska' ve Dede Korkut kitabında 'Ak-Sıka' biçiminde anılan Ahıska, çok eski bir Türklük bölgesidir. Burası, Kars'ın Göle ilçesinden doğan Kûr ırmağının solunda ve yukarı kesiminde bulunup Kars ilimizin kuzeyine düşer. 16 Mart 1921 Moskova Muâhedesi'ne göre ordumuz o yılın sonlarında Ardahan'a çekilirken, son Atabek ailesi de ordumuzla birlikte 16 kızaklı bir göçle çoluk çocuğunu Ardahan'a getirmiş ve Ahıska'dan ayrılmıştır. Bundan sonra Ahıska, Batum'la birlikte Gürcüstan SSC'nin Tiflis vilayetine bağlanır.

Günümüzde Ahıskalılar kendilerini, Osmanlıların Gürcistan'ı fethetmeleri üzerine Doğu Anadolu'dan göç eden Türkler, yâni "evlâd-ı fâtihân" olarak tanımlamaktadırlar. Bugün Gürcistan topraklarında ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Ahıska Türklerinin Anadolu'da yaşayan akrabalarının bulunması bu görüşü desteklemektedir. 1917 devriminden sonra bu bölgede toprak

---

[1] İsmail Orhan Türköz "2000 Yılına Doğru Türkistan", *Mavera* . 78, Mayıs 1983, ss. 28-35.

[2] Bu bölüm daha çok Nadir Devlet'in "Meshet Türkleri" adlı yazısından alınmıştır;*Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul, M.Ü. Yay., 1989), ss. 223-227.

sahibi yapılan köylüler yine Gürcüler ve Ermeniler oldu; Ahıskalılar ikinci sınıf olarak yaşamalarına devam etti."[1]

Bu insanların ırkî yönden Türk olmalarının diğer bir delili de kullandıkları dilin Anadolu Türkçesine çok yakın olması ve kendilerinin değişik bir boy adı almamış olup doğrudan «Türküz» demeleridir. Bunlar 1926 nüfus sayımında da «Türk» olarak kaydedilmiş olup, sayıları 137.921 idi ve o tarihte Gürcistan nüfusunun %5.2'sini teşkil etmekteydiler. O devirde okuma-yazma oranları oldukça düşük olmasına rağmen Anadolu Türkçesi ile eğitim görmeye başlamışlardı. Fakat 1935/36 yıllarında Ahıska Türklerine, Türk değil Azerbaycanlı denilmeye ve okullarda da anadili eğitimi Azerî şivesi ile yapılmaya başlandı. 15 Kasım 1944'te topyekün sürgüne maruz tutuldukları gün ise aniden tekrar Türk diye adlandırıldılar.

Ahıska Türklerinin dışında Meshi Türkleri, Karapapah, Kürt, Türkmen ve Hemşin gibi Gürcistan ile Ermenistan Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerinde yaşayan diğer ufak Türk grupları da genel olarak toptan Türk adı altında sınıflandırıldılar ve Ahıska Türkleri ile birlikte sürgün edildiler.

Ahıska Türkleri, Sovyetler Birliği'nde sürgüne uğrayan halklar kervanına son katılan topluluktu. Diğer sürgün edilen halklar (Kırım Tatarları, Almanlar, Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguşlar) işgalci Alman ordularıyla işbirliği yapmakla suçlanmışlardı. Fakat Ahıska Türkleri bu nevi bir suçlamaya maruz tutulamadılar ve tutulmalarının imkânı da yoktu. Çünkü onların bulunduğu bölge ile Almanların hiç bir şekilde teması olmamıştı. Sürgün edilmelerinin sebebi bunların Türkiye'ye sınırdaş bir bölgede yaşayarak Türkiye'ye muhabbetle bakmaları idi.[2]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra araştırmacılara ulaşan belgelere göre S.S.C.B. Halk İşçileri Komiseri Gürcü asıllı Lavrentiy Beriya savaş sebebiyle yasama ve yürütme yetkisini elinde toplamış olan Devlet Savunma Komitesi Başkanı İ.V. Stalin'e gönderdiği öneri niteliğindeki gizli mektupta sürgünün gerekçesini ortaya koymuştur. 24 Temmuz 1944 tarihli bu mektupta şöyle deniyordu: "Gürcistan S.S.C.'nin Türkiye sınır bölgelerinde oturan Türk nüfusunun önemli bir kısmı yıllardır Türkiye tarafındaki akrabalarıyla temas kurmak suretiyle muhâceret eğilimi içinde olup, kaçakçılık yapmakta, Türk istihbarat organları içinde casus angaje etmektedirler. Bunlar eşkiyaya insan kaynağı sağlamaktadırlar."[3]

Ahıska Türkleri sürülürken onlara "sizleri Alman tehlikesinden korumak için başka yere naklediyoruz" gibi bir bahane öne sürülmüştür. 16.700 haneden 40.000 kişi Kazakistan'a, 30.000 kişi Özbekistan'a ve 16.000 kişi de Kırgızistan'a

---

[1] Gülay Güngül, "Dost Elleri Bekleyenler Ahıska Türkleri", *Türk Edebiyatı,* sayı: 48, Şubat 1996, ss. 48-50.
[2] Devlet, a.g.m., s. 224.
[3] Güngül, a.g.m., s. 49.

gönderilir. 1940 doğumlu olup halen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde doktora yapmakta olan Balabek Feyzullayev Esmendioğlu çocukluk günlerinin başında yaşamış olduğu bu acı sürgün yolculuğunu şöyle anlatır: "Durmadan ağlıyorduk. Aslında ağlayan çocukların yaşlıların sesi birbirine karışıyordu. Kimse kimseyi susturamıyordu. Yemek, içmek, giyinmek kimsenin aklına gelmiyordu. Hoş gelse de zaten yiyecek giyecek hiçbir şeyimiz yoktu. Kasım ayında insanları vagonlara doldurdular. Yanımızda hiçbir eşyamız yok. Kışın o soğuğunda Asya içlerine doğru ilerliyoruz. Açlıktan, soğuktan yüzlerce insan tren vagonlarında hayatını kaybetti. Onlar için bir dinî merasim bile yapamadık. Aslında dinî merasim bir yana doğru dürüst gömemedik. Bir aylık yolculuktan sonra Kazakistan'a ulaştık. Bizleri Kazak ailelerine paylaştırdılar. Fakat iki taraf da birbirlerine karşı temkinli davranmaktadır. Aslında korkmaktadır. Devir, Stalin'in kasırga gibi estiği yıllardır. İnsanların aklında aynı sorular: Bir arada yaşamak zorunda olduğu bu insanlar kimdir; kimin nesidir? Ne derece güvenilebilir? Bu güvensizlik ortamında epey sıkıntılar yaşanır. Fakat zamanla iki taraf birbirini tanıyınca asıl yüzlerini gösterirler: Dostluk ve misafirperverlik... Zaten onlar aç, biz aç paylaşacak da fazla bir şey yok. O kışı açlıkla savaşarak geçirdik. Elbirliği ile çalıştık, cana geldik. 50 seneden fazla Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve değişik cumhuriyetlerde yaşıyoruz ve gönlümüzde dinmeyen sızı Türkiye hasreti... Her an oraya dönme ümidi ile yaşıyoruz."[1]

Sovyet rejimi 1945 ile 1968 yılları arasında Ahıska Türkleri hakkındaki her çeşit malumata katı bir sansür uyguladı. Ancak Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti Prezidyumu'nun 28 Nisan 1956 ve 31 Ekim 1957 tarihli yayınlanmamış kararları Kırım Tatarlarını kamp kontrolünden kurtardığı gibi Ahıska Türklerini de kurtarmış olmalıdır. Ahıska Türkleri ne diğer sürgüne uğrayan halklar gibi aklanmışlar ne de anavatana geri dönme ve tazminat alma hakkına kavuşmuşlardı. Bunun üzerine onlar da Kırım Tatarları gibi (1956-57) Moskova'ya kendi delegesyonlarını yollayarak uğradıkları haksızlığı Sovyet yöneticileri önünde anlatmaya çalıştılar. Bunların bir kısmına Azerbaycan'da yaşama şartları pek elverişsiz olan Saatlı adlı mevkiye yerşmelerine müsaade edildi. Fakat Gürcistan'a ulaşan bir kaç yüz aile ise Gürcü resmî şahıslarının büyük takibine uğradılar, kendilerine çok eziyet edildi. Bunun üzerine Orta Asya cumhuriyetlerinden ve Kafkasya'dan gelen Ahıska Türklerinden 600 kişiden fazla bir delegasyonu 1964 yılı Şubat ayında Taşkent'te toplanarak «Milli Hakları Korumak İçin Türk Birliği»[2]

---

[1] Güngül, a.g.m., s. 49-50.

[2] Türkistan'da Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur ve benzeri Türk boyları için «Türk» ismini kullanmak yasak olduğu halde, bu bölgeye sürgün olarak gönderilmiş olan ve çok zor şartlar altında yaşayan bu insanlar için resmî belge ve pasaportlarında «Türk» ismi kullanılır. Özellikle yeni nesil Türk deyince muhâcir veya sürgün halinde yaşayan bu insanları hatırlar.

adlı bir komite teşkil ettiler. Bu hareketin liderliğine de Enver Odabaş(ev) getirildi. 1971'de tevkif edilinceye kadar bu görevde kaldı.

6 Nisan 1970'te Ahıska Türklerinden M. Niyaz(ov), İ. Kerim(ov) ve T. İlyas(ov)'dan müteşekkil üç kişilik delegasyon, Moskova'daki Türkiye Cumhuriyeti Büyüleçiliği'ne müracaat ederek toplu olarak Türkiye'ye göç etmek istediklerini resmen bildirdiler. 15 Mart 1971'de Türkiye'ye göçe hazır olan Ahıskalıların listesi elçiliğe teslim edildi. Ahıska Türklerinin liderliğine seçilen Reşit Seyfat(ov), SBKP Genel Sekreteri ve Devlet Başkanı Brejnev'e, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Waldheim'a ve devrin T.C. Başbakanı Ferit Melen'e dilekçeler yollayarak Ahıska Türklerinin sayısının yarım milyona yaklaştığını bildirdi.[1]

Bugün Türkistan'da muhtelif devletlerde Kırım Türklerinden başka Ahıska Türkleri olarak bilinen bir Türk boyu sürgünde yaşamaktadır. Bunların miktarı birkaç yüzbinin üstünde olup, devamlı olarak Türkiye'ye dönmenin hasreti ile yaşamakta ve bu hasret nesilden nesile büyüyen bir mîras olarak devretmektedir.

Esir Doğu Türkistan ve İsa Yusuf Alptekin

Türkistan'ın önemli bir bölümü olan Kaşgarya (Doğu Türkistan, Çin rejiminin dikte ettiği şekliyle Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) günümüzde hâlen Çin işgâli ve zulmü altında yaşamaktadır. 15 Aralık 1995'te vefat eden ve ismi Doğu Türkistan davası ile özdeşleşen İsa Yusuf Alptekin'in hayat hikayesi bu konuyu özetlemeye kâfi gelecektir.

İsa Yusuf, on iki çocuklu bir çiftçi ailesinin evlâdı. Kardeşlerinden dokuzu küçük yaşlarda vefat etmiş olup kendisi hayatta kalan üç erkek kardeşin en küçüğüdür. Babası, onu din âlimi olarak yetiştirmek istemiş. Medreselerde eğitim görmüş, sonra Çin okuluna devam etmiş. Ama, onun asıl okulu meşveret meclisleri olmuş. Taşıdıkları meslekî karakter ve uyulması mecbûrî ahlâk kuralları ile bu meclisler, Ahi teşkilâtına benziyor. Sağlam bir seciye ve hayat tecrübesi, imbikten süzülen damlalar gibi İsa Yusuf'un vicdanında yer ediyor.

Sonra erken yaşta memuriyet hayatı, vergi tahsildarlarına yardımcılık, Çin okulunda Türkçe öğretmenliği, (yabancılar arasındaki anlaşmazlıklara bakan) haricî irtibat memurluğu gibi işler. İsa Yusuf Bey, doğum yeri olan Yenihisar kazasının Çinli kaymakamına Türkçe öğretirken, onun güvenini kazanmıştır. Bu kaymakam, bir süre sonra Batı Türkistan'daki Andican şehrine konsolos olarak tayin edilir. Giderken İsa Yusuf'u da yanında götürür. Başlangıçta kısa olacağı sanılan bu ayrılık altı yıl devam eder.

Batı Türkistan İsa Yusuf'un önünde yeni ufuklar açmışa benziyor. Burada Çin'deki yönetimden farklı bir rejim vardır: Komünizm cilâsı altında Rus tahakkümü. Bu tahakküme rağmen, o yıllarda henüz canlarına kıyılmamış Özbek aydınları, sanatçıları ile tanışıp görüşüyor. Bilhassa mililî şair mertebesine

[1] Devlet, a.g.m., 225-226.

yükselmiş Çolpan'dan telkinler alıyor. Bütün bunlar, İsa Yusuf'un şahsiyet terkibinde derin tesirler yapmıştır.[1]

İsa Yusuf, kendisiyle yarı gizli denilebilecek bir görüşmede Çolpan'ın söylediği şu sözlerin büyük tesiri altında kalır: "İsa Bey, gerek biz, gerek siz için yapılacak şey, adam yetiştirmek; adam yetiştirmek; herşeyden anlayacak adam yetiştirmek. Ne çektiysek adamsızlıktan çektik."

1932'de Doğu Türkistan'a dönen İsa Bey, 1933'te "Doğu Türkistanlı Vatandaşlar Cemiyeti"ni kurar ve "Çin Türkistanı'nın Avazı" isimli dergiyi çıkarır. Mücadeleler semeresini vermeye başlamıştır. 12 Kasım 1933'de Kaşgar başkent olmak üzere Doğu Türkistan istiklâlini ilan eder. Hacı Hoca Niyaz Cumhurbaşkanı seçilir. Fakat 3 Ekim 1934'te Mehmet Emin Buğra komutasındaki ordunun Çin'e yenilmesiyle acılı günler yeniden başlar. Eli kanlı Çin askerleri Doğu Türkistan'ı işgal ederler.

İkinci Dünya Savaşı öncesi Japonya'nın Çin'i tedirgin eden yayılmacı politikalarına karşı, İslâm ülkeleri nezdinde, diplomatik teşebbüslerde bulunmak üzere İsa Yusuf, Çin hükûmeti tarafından birçok İslâm ülkelerine gönderilir. Çin'e döndüğünde İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Fakat, bu uzun gezi İsa Yusuf Bey'e devlet adamları ve diplomatlar katında dostlar kazandırmış; ona, sonraki faaliyetleri için iyi bir staj imkânı vermiştir.

İsa Yusuf Bey'in hayatındaki yeni dönem, 1944-1949 arasındaki beş yılı içine almaktadır. Bu dönemde, İsa Yusuf, Çin anayasasında Doğu Türkistan lehine değişiklikler yapılmasını istemektedir. Mehmet Emin Buğra 1943'de Afganistan'dan Doğu Türkistan'a gelip yerleşmiştir. Siyâsî mücadelede birlikte hareket ederler. İli ayaklanması sonunda, Ali Han Töre'nin önderliğinde 21 Eylül 1944'te kurulan Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin ömrü uzun olmaz. Fakat, Çin, Doğu Türkistan'da bir eyalet hükûmeti kurulmasına rıza gösterir. 7 Kasım 1944'de Çin'e bağlı Şarkî Türkistan Eyalet Hükümeti kurulur. İsa Yusuf Bey de bu hükûmette yer alır. Beyaz zemin üzerinde Fetih Suresi'nin birinci âyetinin yazılı bulunduğu bir bayrak ve yeşil zemin üzerinde ay yıldızlı bir başka bayrak, bu cumhuriyetin istiklâl alâmeti olur.

29 Ekim 1947'de Doğu Türkistan Eyalet Hükûmeti'nin başkanlığı Türklere verilir. Mesut Sabri Eyalet Hükûmeti Başkanı, İsa Yusuf Bey de bu hükûmetin genel sekreteri olur. 17 Temmuz 1948'de Rus ve Çin aleyhtarı politika takip ettikleri gerekçesiyle Mesut Bey ve İsa Bey görevden azledilirler. Bu arada Kızıl Çin tehlikesi de yaklaşmaktadır. Çin komünistleri Pekin'i işgal ederler. 1949 sonbaharında komünizme karşı mücadele eden generallerini zayeret eden İsa Bey ve beraberindeki heyet, onlara destek vererek mücadele arzularını arttırır. Fakat

---

[1] Altan Deliorman, "Eski Albümden Tanıdık Çehreler, Tek Başına «Hariciye»", *Türk Edebiyatı,* Şubat 1996, sayı 268, ss. 35-36.

artık bozgun başlamış ve Kızıl Çin kuvvetleri Doğu Türkistan'a doğru ilerlemektedir. İsa Yusuf ve Mehmet Buğra Beyler "Vatan için vatandan ayrılma kararı" verirler. Uzun ve yorucu yolculuktan sonra 1954 yılında Türkiye'ye yerleşen İsa Yusuf Alptekin, ilk iş olarak Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ni kurar.[1] Gerek yurt içinde gerek yurt dışında her türlü vâsıtayı kullanarak Doğu Türkistan davasını anlatır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Batı Türkistan'da yer alan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasına rağmen, Doğu Türkistan'da Çin işgâli, zulmü ve hâkimiyeti devam etmektedir. Bu bölgenin içinde yaşadığı diğer bir tehlike ise Lop Nor'da yapılan atom denemeleridir. Çin hükûmeti bu bölgede bugüne kadar yeraltı ve yür üstü olmak üzere en azından 20 aton denemesi yapmış bulunmaktadır. Bu denemelerin neticesinde yöre ahalisinde kanser hastalıklarının oranı çok fazla miktarda artmış bulunmaktadır. Ayrıca sakat doğumlar ve teşhis edilmeyen birçok hastalıklar hızla artmaktadır.

Sovyet Cumhuriyetlerinin Hükûmet Şekli ve İcrâatı

Sovyetler Birliği döneminde, Rusya Federasyonu'nun olduğu gibi bütün Sovyet cumhuriyetlerinin tek hâkimi Komünist Partileri idi. Bu komünist partilerinin başında da Sovyet (Rus) Komünist Partisi geliyordu. Bunların dışında hiçbir siyasi parti veya kuruluşa izin verilmezdi. Moskova'daki Sovyet Hükûmeti, Komünist Partisi'nin emirlerini yerine getirmekle görevliydi. Komünist Partisi'nin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileri idi. En yüksek yasama organı "Yüksek Sovyet (Meclis)"ti. Bu Yüksek Sovyet, "İttifak (Birlik) Sovyeti" ve "Milletler Sovyeti" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Her birlik cumhuriyeti, muhtar cumhuriyetlere, muhtar oblastlara (vilâyetlere) ve muhtar okruglara ayrılmıştı. Her cumhuriyeti 32, her muhtar cumhuriyeti 11, her muhtar oblastı 5 ve her muhtar okrugu 1 kişi temsil ederdi. Yüksek Sovyet'e bu vekillerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki defa toplanırlardı. Ülkeyi yöneten konsey durumundaki "Presidyum"u bu temsilciler seçerdi. Yüksek Sovyet Presidyumu Yönetim Kurulu 37 kişiden meydana gelirdi. Presidyum başkanının dışında 15 yardımcısı (her cumhuriyetten bir tane), bir sekreter ile 20 üyesi bulunurdu. Presidyum başkanı Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe koyardı. Bütün bu organlar Sovyet Komünist Partisi'nin emirleri ile hareket ederdi. Ayrıca, bütün bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi tesbit ederdi. Komünist Partisi'nin hazırladığı tek aday listesi ile seçim yapılırdı.

Rakip olmadığı, daha doğrusu ikinci bir kişinin aday olmasına izin verilmediği için bu adaylar, bazen seçim dahi yapılmadan seçilirlerdi. Bazen de

---

[1] Kemal Capraz-Mesuz Taşkın, "Gökbayrağın Mücahidi Efsane Lider", *Türk Edebiyatı,* Şubat 1996, sayı: 268, ss. 41-42.

göstermelik bir seçim yapılarak, dış dünyaya karşı komünist rejimde insanların seçilerek iş başına getirildiği izlenimi verilirdi. Her cumhuriyetteki komünist partisinin durumu aşağı yukarı aynı idi. Cumhuriyetlerdeki komünist partileri, Sovyet Komünist Partisi'nin yasama organı olan "Yüksek Sovyet"e delege göndermekle yükümlüydüler. Bu delegeler de "Yüksek Sovyet"i oluştururlardı. Fakat azınlıkta kaldıkları için yönetimde ağırlıkları oldukça zayıftı. Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi'nin direktifleri doğrultusunda ele alınırdı. Sovyet Komünist Partisi "Yüksek Sovyet" kanalıyla küçük yerleşim birimi olan köylerden ve kolhozlardan başlayarak cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutardı.

Sovyet sisteminde üçüncü önemli organ "Bakanlar Sovyeti (Kurulu)" idi. Bu organ, Sovyetlerdeki en yüksek icra organı olarak kabul ediliyordu. 130 üyeden oluşan bu Bakanlar Kurulu'na, birlik cumhuriyetlerinin hükûmet başkanları da üye idi. Bakanlar Kurulu'nun üyeleri Sovyet Hükûmeti'nde bakan veya devlet komite ve teşkilâtlarında başkan olabiliyorlardı. Bakanlar Kurulu tâlimatları doğrudan doğruya Sovyet Komünist Partisi'nden alıyordu. Aldığı talimatları kararnamelerle gerçekleştiriyorlardı. Cumhuriyetlerin kendi kendilerine, bilhassa ülkenin şartlarına ve halkın eğilimlerine göre program yapmaları mümkün değildi.

Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin komünist partileri, birbirlerine benzemekle birlikte, Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin teşkilatından ve hükûmet şeklinden oldukça değişik bir durum arzediyordu. Birlik cumhuriyetlerinin komünist partilerinin en büyük organları şöyle idi:

Merkezi Komite, Komite Bürosu ve Genel Sekreterlik.

Komünist partileri şu şubelere ayrılıyordu: Organizasyon ve parti faaliyetleri, endüstri ve ulaşım, hafif gıda endüstrisi organları, yönetim organları, parti komisyonu, propaganda ve ajitasyon (kışkırtıcılık), fen ve eğitim kuruluşları, köy (kolhoz) ekonomisi, imar-iskan işleri ve yerli ekonomi, servis müdürlüğü.

Moskova'da oturan bakanların yetkileri ile diğer cumhuriyetlerdekilerin hiç bir benzer tarafı yoktu. Cumhuriyetlerdeki bakanların fonksiyonu sadece kendi cumhuriyetleri içinde geçerliydi. Ayrıca Mosova ve cumhuriyetlerin başkentlerinde bazı karma bakanlıklar bulunuyordu.

Cumhuriyetlerin bakanlıklarının yetki sıraları şöyleydi: Köy (kolhoz) ekonomisi, içişleri, dışişleri, adalet, eğitim, sosyal güvenlik, sağlık, yerli ekonomi (yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler). 1936'dan itibaren bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi, birlik cumhuriyetlerinin yetkisi dahilinde kalmış, diğer bakanlık sahaları Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır.1966'da yapılan değişiklik ile eğitim faaliyetleri Moskova'ya içişleri de birlik cumhuriyetlerine bırakılmıştır. 1977'de yapılan değişiklik ile de birlik cumhuriyetleri eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Fakat her hâlükârda birlik cumhuriyetlerinin bakanlıkları yaptıkları icraatın diretkiflerini

kendi komünist partilerinden onlar da Sovyet Komünist Partisi'nden almışlardır. Yapılan icraatın hesabı da aynı yolla verilmiştir.[1]

TÜRKİSTAN'DA BAĞMSIZ TÜRK DEVLETLERİ:

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti

Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını haber veren önemli hâdiselere sahne olmuş bir Türk yurdudur. S.S.C.B.'nin 15 birlik cumhuriyetinden biri olan ve esas halkını Kazak Türklerinin teşkil ettiği Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki huzursuzluklar 16 Aralık 1986'da verilen siyâsî bir kararla su yüzüne çıkmıştı. Bu tarihte Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Razumovsky'nin de bulunduğu Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin olağanüstü toplantısında Dinmuhammed Kunayev emekliliği bahane edilerek 1. sekreterlik görevinden alınmış yerine ise Rus asıllı Gennadıy Kolbin seçilmişti. Bu durum Kazaklar arasında büyük huzursuzluklara sebep oldu. Başkent Almatı* ve diğer birçok şehirlerde gösteriler, hâdiseler meydana geldi ve bu arada ölenler oldu. Sovyetler Birliği ve Kazakistan'ın kaderi açısından önemli olan bu olaylardan çok, bu olayların artık saklanamaması oldu. Kazakistan'daki resmî Sovyet haber ajansı APN'nun muhabiri ilk defa olarak Almatı'daki öğrencilerin protestosu hakkında haber verdi. Bu haber daha sonra batıya ulaştı. Bu haberlere göre, bir sürü bozgunca üniversiteye girerek talebeleri protesto mitingleri düzenlemeye zorladılar. Karşı koyanları tehdit ettiler. Bazılarının elinde tahta veya demir sopalar bulunan protestocular "Kazakistan Kazaklarındır" şeklinde sloganlar atarak masum insanlara saldırdılar, evlerin camlarını kırdılar, içki dükkanlarını yağmaladılar, arabaları tahrip ettiler. Şehrin ileri gelenlerinden bir gurup meseleleri tartışarak çözüm çağrısında bulunduklarında ise onlara milliyetçi sloganlarla hücum ettiler. Yönetim, bütün bu olayların başlamasına Kunayev'in görevden uzaklaştırılmasının sebep olduğunu anladı. Gerçekten de onun döneminde belli başlı mühim mevkilere Kazak asıllılar tâyin edilmişti. Rusla ise bu ülkede kendilerini ikinci sınıf vatandaş hissetmeye başlamışlardı. Yine Dinmuhammed Kunayev'in kardeşi Kazakistan İlimler Akademisi başkanı Askar Kunayev de Kazak millî tarihinin ortaya çıkarılmasında mühim rol oynamıştır. Görevden alınmasına sebep olan suçlarından(!) biri de Kazak halkının tarihî geçmişini inceleyen eserleri yayınlamaya ağırlık vermesiydi. Kazakistan'daki bu gelimeler, buğday ve petrol deposu olması sebebiyle Rusya'yı tedirgin etmiş ve Kunayev görevden alınmıştı. Ancak gelişen ve gizlenemeyen olaylar, 2. sekreter Rus asıllı

---

[1] Daha fazla bilgi için bakınız: L. Schapiro, *The Communist Parthy of the Soviet Union* (London, 1970), ss. 652-654; zikreden: Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, ss. 71-73.

[*] Almatı'nın Alma-Ata şeklindeki telaffuzuna Kazaklar karşı çıkarlar ve bunun Ruslar tarafından yerleştirildiğini ileri sürerler. Almatı, elmalı demektir. Halbuki Alma-Ata ise 'elmanın atası' şeklinde bir meyveye ata isnâd edilerek mânâsız bir isim olmaktadır.

Oleg Samjonoviç Miroşkin bu görevden alınarak Kazak asıllı Saidullah Kubaşev getirildi ve yönetim bu konuda taviz vermiş oldu.[1]

Bağımsız Kazakistan'ın kurucusu olan Nursultan Nazarbayev, 22 Haziran 1989'da Kazakistan Komünist Partisi başkanlığına getirildi. Dış siyasetinde Sovyet lideri Gorbaçev ile Glasnost ve Perestroyka alanlarında fikir ve işbirliği yapan Nazarbayev, aynı zamanda Kazakistan'ın haklarını müdafaa eden, menfaatlerini gözeten bir siyaset tâkibine başladı.[2] Kazakistan'ın Moskova'dan değil, Alma-Ata'dan yönetilmesi gerektiğini söyleyerek, ülkesinin daha müstakil bir statüye kavuşmasını sağladı.[3]

Kazakistan Cumhuriyeti'nin önemine binaen, Sovyet siyasetinde daha çok söz sahibi olması gerektiğni belirten Nazarbayev, cumhuriyetler arasındaki ekonomik alışverişin de âdilâne bir şekilde yapılmasını savunmuştur. Cumhuriyetlerin millî kaynaklarına (petrol, doğalgaz ve madenler vb.) dünya piyasalarına uygun fiyatlar verilmesini açıklayan Nazarbayev'in bu tutumu, diğer Sovyet cumhuriytelerinin, bilhassa Türk cumhuriyetlerinin desteğine mazhar olmuştur. Kısa zamanda Nazarbayev, hem Moskova ve Gorbaçov ve hem de diğer cumhuriyetler nezdinde büyük bir saygınlık kazanmıştır. Sovyetler Birliği Başkanı Gorbaçov ile Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin'den sonra Sovyet dünyasında üçüncü büyük şahsiyet olarak sivrilmiştir.

Nazarbayev'in, Kazak Türklerinin kalbinde büyük bir lider olarak yerleşmesini sağlayan en büyük olay, lisan meselesi olmuştur. Hem Sovyetlerin uzun zamandır tâkip ettiği kültürel baskı ve asimilasyon siyaseti, hem de Kazak nüfusu kadar kalabalık bir Rus göçmen nüfusunun Kazakistan'da yerleşmiş olması sebebiyle Rusça, Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak kullanılıyordu. Bu Kazakları son derece rencide eden bir durumdu. Nazarbayev, Eylül 1989'da aldığı bir karar ile, Kazakisitan'da resmî dilin Kazak Türkçesi olduğunu ilan etti. Onun bu kararı Ruslar tarafından protesto edilmiş ise de Kazak Türkleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Artık, Kazak Türkü, kendi anavatanında kendi dilini kullanarak işlerini takip edebilecekti. Uzun yıllar Rus dilinin ve kültürünün baskısı altında bunalan ve incinen Kazak Türkleri, kendilerine anadillerini kullanma fırsatı vererek millî benliklerine kavuşmasını sağlayan Nazarbayev'e büyük bir sevgi ve güven duymaya başlamıştır. Bununla beraber, Nazarbayev, Kazak Türklerinin millî haklarını elde etmede taşkınlıklara ve aşırı milliyetçi gösterilere girmelerine de mâni olmuştur. Bu tip aşırı milliyetçi gösterilerin ülkesinde yaşayan diğer azınlıkları, özellikle Rusları, tahrik edeceği ve bunun da memlekette huzursuzluk yaratacağı endişesini taşımaktadır. Onun en büyük arzusu Kazakistan'ın ve

---

[1] Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, ss. 159-163.

[2] Saray, *Kazak Türkleri Tarihi,* ss. 116-120.

[3] *Druzhba Larodov*, No.9, 1987, ss. 195-209, *Komsolskaya Pravda*, 13 nisan 1991; *Literaturnaya Gazete*, No. 48, 1990; Saray, aynı eser, s. 116.

Kazakların haklarını gürültü yapmadan ve meşru zeminlerde müdafaa ederek temin etmektir. Ayrıca, ülkesinin ve Sovyetlerin ancak bir istikrar içinde demokrasiye ve serbest pazar ekonomisine geçebileceğini, karışıklığın ve istikrarsızlığın bunu engelleyeceğini düşünmektedir. Siyâsî ve idârî alanda demokrat ve merkeziyetçi, ekonomik alanda da sosyal adaletçi bir tutum içinde olmuştur.

Nazarbayev ülkesinin serbest pazar ekonomisine geçmesi için gerekli kararı ve tedbirleri aldıktan sonra bunu gerçekleştirmek için iç ve dış gezilere başladı. Halkının, serbest pazar ekonomisinin gereği olarak toprak, iş ve mülk sahibi olabilmesi için gerekli kanunî değişiklikleri yapmıştır. Demokrasinin gereği olan çok partili hayata geçişi de, yeni partilerin kurulmasına izin vererek başlatmıştır.[1] Yurtdışı gezilerinde, bilhassa A.B.D., Kanada, Güney Kore, İngiltere ve Türkiye'de işadamlarını Kazakistan'da yatırım yapmaya davet etmiştir.

Nazarbayev, Kazakistan'ın ekonomik özgürlüğüne sahip olabilmesi için gerekenleri yapmıştır. Ülke madenlerinin ve petrolünün Kazak Hükümeti tarafından kontrol edilmesi ve ana payın Kazakistan'da kullanılmasını sağlamıştır. Zira daha önceki ekonomik sistemle, bilhassa Rusların, Kazakistan'ı sömürme şekli dünya tarihinde eşine rastlanmayan ölçüde adaletsiz ve çirkin boyutlara ulaşmıştı. Kazakistan'ın başını ağrıtmadan bu sömürü düzenine paydos demek, yani bunu azaltmak Kazaklar için tarihi önemi olan bir hadise olmuştur. Daha önceki sistem çrçevesinde Moskova yönetimi, Kazakistan'ın nesi varsa ve ne yetiştirirse bunun %91 ile %93'ünü elinden alıyordu. Dünya tarihinde eşine rastlanmayan bu sömürü şekli artık sona eriyordu.[2] Böylece Nazarbayev, ekonomik bağımsızlığa doğru ciddî adımlar atamış oldu. Artık sıra siyâsî bağımsızlığa gelmişti.

Kazakistan'ın istiklâle gidişini hızlandıran hadiseler şöyle gelişmeye başladı. Kazakistan Hükûmeti aldığı bir karar ile genel seçime gitmiş ve 26 Mart 1990'da Kazakistan Parlamentosu'nun yeni üyelerini seçmiştir. 24 Nisan 1990'da Nazarbayev, Parlamento tarafından ilk Kazak Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Bu seçimlerle daha kuvvetli bir hale gelen Nazarbayev, ülkesinin ve halkının selâmeti için daha cesur adımlar atmaya başlamıştır. Nitekim, aldırdığı bir karar ile, Kazak Türklerinin hayatını tehdit eden Sovyet nükleer deneme bölgesi olan Semipalatinsk Üssü'nü kapattırmıştır. Olcas Süleyman'ın önderliğini yaptığı bir grup Kazak aydınının kapatılması için uzun zamandır mücadele ettiği nükleer denemelerin durudurulması hadisesi Kazak halkını son derece memnun ettiği gibi, millî birliğin kuvvetlenmesine de büyük katkısı olmuştur.

---

[1] B. Brown, "New Political Parties in Kazakhstan", *Report on the USSR, Radio Liberty*, No:2/35, August 31, 1990, ss. 10-11; zikreden: Saray, aynı eser, s. 117.

[2] Sovyetlerin Kazakistan'ı nasıl sömürdüklerine dair resmî istatistik için bkz.: Saray, aynı eser, Ekler.

Bununla beraber, Kazakistan'ın millî birlik içinde istiklâle doğru hızlı adımlarla ilerlemesi, bazı çevrelerin düşmanlığını celbetmiştir. Bir zamanlar, A.B.D. ve Avrupa ülkelerinde komünizme karşı verdiği mücadele dolayısıyla büyük sempati toplayan Soljenistin, Sovyet İmparatorluğu'nun dağılmasına tahammül edemeyen Rus şovenistlerinden biri haline gelmiştir. Verdiği sözlü ve yazılı beyanatlarla Rusya Federasyonu'nun Kazakistan'dan toprak talep etmesi gerektiğini belirtmeye başlamıştır. Bundan cesaret alan Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin de, Kazakistan'ın tam istiklâli halinde bazı sınır ayarlamaları yapılması gerektiğini ileri sürmeye başlamıştır. Rus şovenistlerinin bu emperyalistçe tutumları, başta Nazarbayev olmak üzere bütün Kazak aydınları ve parlamento üyeleri tarafından şiddetle protesto edilmiştir. Kazakistan'ın Kazak Türklerinin anayurdu olduğu ifade edilerek, ülkenin bütünlüğüne göz diken kim olursa olsun sonuna kadar savaşılacağı belirtilmiştir. Kazak Türklerinin bu haklı ve sert tepkisi karşısında Rus şovenistleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra da, Rusya Federasyonu ile Kazakistan Cumhuriyeti birbirlerinin sınırlarının değişmezliğini kabul eden bir andlaşma imzalayarak meseleyi resmen kapatmışlardır.[1]

Sovyet cumhuriyetlerinin Moskova'nın sömürüsüne daha fazla dayanamayıp birbiri ardından bağımsızlıklarını ilan etmesi ve Gorbaçev'in buna mâni olamaması, eski güçlerini kaybetmekte olan Komünist Partisi, Kızıl Ordu, K.G.B. yetkililerini son derece rahatsız etmeye başlamıştır. Bu üçlünün önde gelen simaları 19 Ağustos 1991'de darbe teşebbüsünde bulunmuşlar ise de, başta Nazarbayev ve Yeltsin olmak üzere halkın direnmesi yüzünden başarılı olamamışlardır.

Darbecilerin başarısızlığından sonra Komünist Partilerinin tamamının kapatılması ve her cumhuriyetin bağımsızlığını ilan etmesi ile Sovyet imparatorluğu sona eriyordu. Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de, Türkmenistan 27 Ekim 1991'de ve Kazakistan 16 Aralık 1991'de bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Kazakistan'ın bağımsızlığı şu safhalar ile gerçekleşmiştir:

1 Aralık 1991 günü yapılan seçim ile Nazarbayev, beş yıl süreyle Kazakistan Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir. Yapılan cumhurbaşkanlığı yemin töreninde Nazarbayev, eski Kazak töresine göre hareket edip makamına oturmuştur. Eskiden müstakil Kazakistan hanları vazifeye başlarken, beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamlarına otururlardı. Nazarbayev de Kazak Türklerinin bu eski töresine göre beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamına çıkmıştır.

---

[1] *Report on the USSR*, 1991.

10 Aralık 1991'de, Kazak Parlamentosu aldığı bir kararla ülkelerinin "Sovyet Sosyalist" adını bıraktığını ve sadece "Kazakistan Cumhuriyeti" olarak anılacağını ilan etmiştir. Nihayet 16 Aralık 1991'de Kazakistan tam istiklalini ilan etmiştir.

Bağımsız Kazakistan'ın Cumhurbaşkanı Nazarbayev, şu andaki menfaatleri icabı, diğer bağımsız cumhuriyetler ile "Bağımsız Devletler Topluluğu"na, her sahada eşitlik ilkesine dayanan ve herkesin millî sınırlarına hürmetkâr davranılan bir statüde katılmayı faydalı bulmuştur. Müstakil ve demokratik bir ülke olarak Kazakistan Cumhuriyeti, Kazak Türklerinin hakkını ve şerefini başarıyla ve gururla temsil edecektir.

Bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti

Diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kırgızistan'da da Rusya'nın sömürgeci, baskıcı ve sindirici politikası sonucu Rus hâkimiyeti 1991 yılına kadar devam etmiştir. Bununla beraber yerli halk, tahammül sınırlarını zorlayarak yönetime boyun eğmiş veya başkaldırarak canlarını vermişlerdir. 1927-28'den itibaren Kırgızistan'da da faaliyete geçen toplama kampları ve kolhozlaştırma programına halk büyük bir reaksiyon göstermiştir. Yine de 1933'e gelindiğinde halkın %67'si bu kolhozlara yerleştirilmiştir.

Kırgızistan Hükûmeti'nin mühim mevkilerinde Rus idarecilerin bulunması Kırgız Türkleri için ayrı bir talihsizlik konusu olmuştur. Öyle ki, Kırgızistan Hükûmeti'nde vazife gören yedi kişikilik bakanlar kurulunda Rusların sayısı 5, Kırgızların sayısı 2 olmuştur. Halbuki Ruslar Kırgızistan nüfusunun %30'unu teşkil ediyorlardı. Rusların hem bu ülkenin imkânlarından, hem de sovyet rejiminin nimetlerinden Kırgızlara nisbetle çok daha fazla istifade etmeleri, halkın vicdanında büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Kırgız Türklerinin Sovyet rejimine karşı yaptığı mücadelenin temelinde bu rahatsızlık büyük rol oynamıştır.

Komünist Rus yönetimi Kırgızistan'da ve diğer cumhuriyetlerde baskı ve yıldırma politikaları ile kontrolü sağlamıştı, ancak, rüşvet hastalığı da bütün Sovyet toplumuna yayılmıştı. 1980'lere gelindiğinde Moskova yönetimi buna bir çare bulmaktan aciz hale gelmiştir. Uzun yıllar insanlar, insan hak ve şerefinden yoksun olarak bir ırgat gibi çalıştırılmış ve fakat eline bir şey verilmemiştir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan insanlar gittikçe fakirleşmeye başlamıştır. Bu fakirliğini gidermek için de insanlar işinden çalmaya ve rüşvet almaya yönelmiştir. Buna mani olununca da yaptığı işi yavaşlatmaya ve tam kapasiteyle çalışmamaya başlamıştır. İnsanlar yeterince çalışmayınca istenen ve beklenen verimi almak mümkün olmamıştır. Verimsiz ekonomi ile de büyük harcamalar isteyen propaganda, silahlanma ve uzay rekabeti için gerekli para temin edilemez olmuştur. Bu ise Sovyet rejimini iktisadi bakımdan tam bir çıkmaza sürüklemiştir. İnsanlara vadettiği refahı, hatta en zarûrî ihtiyaçlarını veremediği gibi, hürriyet ve adalet de veremeyen Sovyet sistemi kanlı bir şekilde parçalanma tehlikesi ile karşı

karşıya kalmıştır. Sonunda Sovyet yöneticileri çıkmaza giren sistemlerini açmaya karar vermişlerdir.

Gorbaçev'ın 1986'da başa geçmesiyle başlayan Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) hareketi herkesin dikkatle izlediği bir hâdise olmuştur. Sovyet sisteminde açıklık döneminin başlamasıyla beraber, Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin perişan hali bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Gorbaçev, yeniden yapılanma siyaseti ile bu kokuşmuş sistemi kurtarmaya çalışmış ise de bunda muvaffak olamamıştır. Bununla beraber bu sömürge imparatorluğunun kan dökülmeden dağılmasında ve pek çok mazlum milletin esaretten kurtulmasında büyük katkısı olmuştur. Bu fırsattan istifade ederek hürriyet ve istiklâline kavuşan Türk cumhuriyetlerden biri olan Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ayrı bir özelliği vardır. Zira, Tatar, Başkırt, Kazak, Özbek, Türkmen ve Azerî kardeşleri gibi, Kırgızlar da baştan beri Sovyet rejimine karşı direnmişler ve bugünlere kadar şerefli bir mücadeleyi yürütüp gelmişlerdir.

Şimdiki Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in 27 Ekim 1990'da devlet başkanı seçilmesinden sonra hâdiseler hızla Kırgızlar lehinde gelişmeye başlamıştır. Kültürel haklarını alan Kırgız Türkleri, komünist rejimin merkeziyetçi ekonomik sisteminin kendilerine hiçbir fayda getirmediğini acı bir şekilde görmüşlerdir. Gerçekten de bazı alt yapı ve eğitim meselelerinin haricinde komünist sistem herkes için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Kırgız halkı kolhozlarda köle gibi çalıştırılmış ve ne yetiştirdiyse hepsi elinden alınarak perişan bir şekilde hayatını devam ettitmeye mahkum edilmiştir.

Cumhurbaşkanı Akayev'in ilk işlerinden biri bu merkeziyetçi ekonomik sistemden kurtularak liberal bir ekonomi düzenine nasıl geleceği hususunda araştırma yapmak olmuştur. Araştırmalarını tamamlayan Akayev, gerekli kanunî değişiklikleri yapmaya başlamıştır. Fakat, bu değişiklikler henüz tamamlanmadan Moskova'da 1991 Ağustos hâdiseleri cereyan etmiştir. Sovyet sistemindeki değişiklikleri hazmedemeyen ve ellerindeki sömürü düzeninin gitmekte olduğunu gören bazı gruplar birleşerek, 19-20 Ağustos tarihlerinde Moskova'da darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Bu teşebbüs Sovyet İmparatorluğu'nun sonu olmuş, bununla beraber cumhuriyetlerin idarecilerini daha ihtiyatlı hareket etmeye sevketmiştir.

Kırgızistan, 12 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece, ekonomik sömürü ve kültürel asimilasyon tehlikesinden kurtuluş yolu açılmıştır. Bundan sonra gerçekleştirdiği reformlar ile akılcı iç ve dış politikası sayesinde halkının güvenini ve sevgisini kazanan Akayev, Kırgız Türklerinin geleceğe daha güvenle bakmalarını sağlamıştır. Akayev, bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak yaptığı yurtdışı gezilerle ülkesi menfaatine çeşitli ülkelerle andlaşmalar imzalamıştır. Bilhassa Türkiye ile her sahada işbirliğini kapsayan

ekonomik, kültürel, sosyal, ticârî ve teknik andlaşmalar imzalayan Akayev, ülkesinin kalkınması için enerjik bir şekilde çalışmaktadır.[1]

Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti

1970'li ve 1980'li yıllar, Özbek Türklerinin ve liderlerinin kendi millî kültürlerini ve tarihlerini savunmakla yetinmedikleri ve iktisadi yönden de gasbedilmiş olan haklarını geri istedikleri bir dönemdir.

Haziran 1989'da Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliği'ne gelen İslâm Abdülganiyeviç Kerimov, komünizm içerisinde Özbek Türklerinin haklarını koruma mücadelesi veren komünist liderler neslinin sonuncularından biridir. Kerimov'un vazifeye başlamasından bir müddet sonra Fergana'da başlayan kanlı olaylar, Kerimov'u müşkül durumda bıraktı. K.G.B. (Sovyet Gizli Polis Teşkilatı)'nın kışkırtması ile harekete geçen bir grup Özbek Türkü, Fergana'daki Ahıska Türklerine hücum etmiş, yüzlercesini öldürmüş, binlercesini de evlerini terke mecbur bırakmıştı. Bu hâdise, K.G.B.'nin dağılmakta olan Sovyet İmparatorluğu'nda Türkü Türke karşı kırdırma operasyonunun belki de sonuncusu idi. Ahıska Türklerine yapılan bu saldırıdan bir müddet sonra, 1990 başlarında, Özbeklerin, Kırgızlarla Oş şehrinde çatışmaya girmesi dikkati çeker. Kerimov, bu hâdiseleri ancak kızılordu birliklerini yardıma çağırarak önleyebilmiştir.[2]

İslâm Kerimov'un bu hâdiseler karşısında tâkip ettiği siyaset dış dünyada son derece olumlu bir intiba bırakmıştır. Fergana olaylarını başlatanların kimler olduğu bilinmekle beraber, ekonomik yönden tam bir iflasa giren Sovyet sisteminin aç ve işsiz bıraktığı yüzbinlerce ümitsiz gencin şuursuz istikbâl arayışlarının da rolü olduğu kabul edilir.

Bu sıkıntılı günleri atlatan Kerimov Mart 1990'da kendini başkan seçtirtti. Bundan sonra Kerimov Sovyetlerin, uzun yıllar Özbekistan'ı bir hammadde anbarı olarak kullandığını, bunun ise Özbek halkının geri kalmasına sebep olduğunu halkına anlatmaya başlamıştır. Zaten Sovyet sömürü sisteminden bunalan insanlar, Sovyet aleyhtarı eylemlere başlamışlardı. 28 Mayıs 1989'da Muhammed Salih ve Abdurrahim Polat önderliğinde beş bin üyeli "Birlik Partisi" kurulmuştu. halkın, Sovyet sömürüsünden kurtulmak için bir parti etrafında toplanmaya başlaması, Kerimov'u da daha milliyetçi bir politika tâkip etmeye sevketmiştir.

Nitekim, Sovyetlere karşı tenkidinin dozunu gittikçe artıran Kerimov, Özbekistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin Özbek halkına ait olduğunu, Özbekistan'ın bir daha Rusya'nın sömürgesi haline gelmeyeceğini daha sert bir dille söylemeye başlamıştır. Özbek halkına da seslenen Kerimov, birlikte mücadele

---

[1] Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi,* ss. 74-84.

[2] Bir Batılı raportör Fergana olaylarını şöyle değerlendirir: "1989'da Fergana'da yaşayan Misket (Ahıska) Türklerine karşı yapılan hücumun, Özbek olmayan ve hükûmete yakın şahıslarca yapıldığı ısrarla iddia edilmiştir. Saldırganların yüzleri kapalı olduğu için kimlikleri tesbit edilememiştir.", J. Cristchlow, "The Crisis Deepens", *Report on the USSR*, January 4, 1991, s. 40; zikreden, Saray, *Özbek Türkleri Tarihi,* s. 77.

etmenin ve millî birliği korumanın lüzumuna dikkatlerini çekmiş ve kurulan Birlik Partisi ile beraber çalışmayı teklif etmiştir. Kerimov'un bu dâvetine icâbet eden Muhammed Salih ve arkadaşları 1990'da Birlik Partisi'nden ayrılarak "Erk Partisi"ni kurmuşlar ve yapılan ilk seçimlerde de parlamentoya girmişlerdir. Son derece milliyetçi ve demokrat düşüncelere sahip olan Muhammed Salih'in bu kritik günlerde halkının millî birlik ve bütünlüğünü bozmadan mücâdelesini parlamentoda yürütmesi takdirle karşılanmıştır.

Moskova'da, Gorbaçev'in 1986'dan beri adım adım geliştirdiği açıklık ve yeniden yapılanma hareketinin Rusların menfaatine olmadığına inanan grupların gerçekleştirdiği askeri darbenin başarısız kalması üzerine, diğer cumhuriyetler gibi, Özbekistan da bağımsızlık yolunda harekete geçmiştir. Heyecanlı bir toplantıdan sonra Özbekistan Parlamentosu, 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın istiklâlini ilan etmiştir. Özbekistan Komünist Partisi kendisini lağvederek Demokratik Parti adını almıştır.

29 Aralık 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimine iki aday katılmıştır: Demokratik Parti adına İslam Kerimov, Erk Partisi adına da Muhammed Salih. Kerimov oyların %86'sını alarak yeniden cumhurbaşkanı seçilmiştir. Muhammed Salih ise oyların %12.3'ünü alabilmiştir. Diğer Türk cumhuriyetleri ile birlikte Özbekistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.[1]

Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti

Glastnost ve perestroyka ile Türkmen aydınları da her fırsatta ve daha serbest bir şekilde Rusların kendilerini sömürdüklerinden bahsetmeye ve uğradıkları haksızlıkları dile getirmeye başladılar. Türkmenistan'ın yetiştirdiği pamuğun ve çıkardığı doğal gazın yok pahasına merkezi Sovyet hükûmeti tarafından alındığını söyleyen Türkmenler, tenkitlerini daha açık ve sert bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Bu ağır tenkitlere kızan bazı Rus aydınları da Türkmenleri, Sovyet ekonomisine yeterince katkıda bulunmamakla suçlamıştır. Bunun doğru olmadığını söyleyen Türkmenler şu açıklamayı yapmışlardır:

"Türkmenistan Cumhuriyeti bütçesi, her yıl merkezî hükûmet bütçesinden 344 milyon ruble para yardımı alır. Fakat Türkmenistan, pamuk ve doğal gaz ile birlikte diğer ürünlerinin gelirinden 530 milyon rubleyi Moskova'ya verir. Bu gerçek ortada iken, bizim Sovyet ekonomisine yeterince katkıda bulunmadığımızı söylemek gayr-i ciddî bir ifâde olur."[2]

Ayrıca, Türkmen aydınları, ülkelerine yeterince yatırım yapılmadığını ve çalışabilir nüfusun %18.8'inin işsiz olduğunu belirtmişlerdir. Türkmenistan resmî makamları ise bu işsizlik oranının %9 ile %40 arasında değiştiğini söylemişlerdir.

---

[1] Saray, aynı eser, ss. 72-78.

[2] A. Bohr, "Turkmenistan under Perestroika: An Overview", *Report on USSR*, Mart 23, 1990, s. 22; zikreden: Saray, *Türkmen Tarihi*, s. 66.

Türkmenlerin en çok şikayet ettiği konulardan biri de çevre kirliliği olmuştur. Aral Gölü kıyılarında Taşauz bölgesinde yaşayan Türkmenlerin sıhhati, Aral'ın iyice kirletilmiş ve gittikçe azalan suyu yüzünden oldukça bozulmuştur. Neticede yeni doğan Türkmen çocuklarının önemli bir kısmı, %25 ile %50 arasında, ya sakat doğmuş veyahut ölmüştür.[1] Bu durum halk arasında Sovyet aleyhtarı fikirlerin daha da yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Diğer Müslüman unsurlara uygulandığı gibi, Türkmenler de zorla ateist eğitime tabi tutulmuşlardır. Ayrıca 1917'de 500 câmiin bulunduğu Türkmenistan'da bu câmilerin hemen tamamı Sovyet devrinde ya yıkılmış veya kapatılmıştır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad, Türkistan başkentleri içerisinde câmii olmayan tek şehir haline gelmişti. Açıklık dönemiyle birlikte Türkmenler ibâdet hürriyetlerini ve câmilerinin yeniden açılmasını istemeye başlamışlardır.

Türkmen aydınlarının ekonomik sömürüye daha sert bir şekilde karşı çıktıkları bu dönemde Türkmenistan Komünist Partisi'nin başına Saparmurat Atayeviç Niyazov getirilmişti. Gorbaçev'in Moskova'da Sovyetler Birliği'nin başına geçtiği yıl, yani 1985'te Niyazov da Türkmenistan Komünist Partisi I. Sekreterliği'ne seçilmiştir. Niyazov'un Türkmenistan'da ilk işi halkı arasında birliği sağlamak olmuştur. Zira Rus yönetimi, burada da "böl ve yönet"i uygulamış, el altından kabilecilik zihniyetini canlı tutmaya çalışmıştır. "Sen Teke'sin", "sen Yamud'sun", "sen Salur'sun" ve "sen Ersarı'sın" diye Türkmen halkını çağdışı bir kabileciliğe teşvik edip onların birlikte bir millet olmalarını, Sovyet sömürüsüne karşı birlikte hareket etmelerini önlemek istiyordu. Sovyetlerin bu tehlikeli oyununu gören Niyazov, Türkmen ileri gelenlerini bir araya toplayarak mutlaka birliğin korunmasını istemişitir. Niyazov, yaptığı konuşmada "şayet aramızdaki boy ve klan tartışmalarını durdurup, yok etmezsek ülkemizde nizam ve kontrolü sağlayamayız; o zaman hepimiz mahvoluruz" diyerek tehlikeli gelişmeyi durdurmuş ve ülkesinin ve halkının birlik ve beraberliğini sağlamaya muvaffak olmuştur. Bu mühim meseleyi hallettikten sonra Niyazov, bütün gücü ile Türkmenistan'ın haklarını savunan aydınların yanında yer almıştır. Yaptığı açıklamalarla Sovyetlerin ülkesinden pamuğu ve doğal gazı son derece ucuza aldığını ve Türkmenistan'a çok az gelir bıraktığını, bunun ise Türkmenistan'ı fakirleştirdiğini söylemiş, bunun böyle devam etmeyeceğini belirtmiştir.

Niyazov'un ikinci çıkışı Türkmen dili üzerinde olmuştur. Türkmenlerin Rusça'nın tesiri ile anadillerini kullanmada uğradıkları haksızlığı ve ezikliği gören Niyazov, bunun çaresinin Türkmen dilinin, cumhuriyetin resmî dili haline getirmek olduğunu tesbit etmiştir. Türkmenistan Hükûmeti, 1989 yılında aldığı bir kararla Türkmen dili Rusça ile birlikte cumhuriyetin resmî dili olarak ilan edildi. Aslında Türkmen aydınları Türkmen dilinin resmî dil olmasını, Rusça'nın da ikinci

[1] A. Bohr, a.g.m., s 26.

bir dil olarak ukllanılmasını istiyordu. Fakat Rusya Federasyonu ile olan yazışmaları aksatmamak ve Türkmenistan'daki Rus azınlığı ürkütmemek için daha ılımlı siyaseti tercih etmiştir.

Moskova'da 1991 Ağustos ayında gerçekleşen başarısız askerî darbe ile Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlar. Niyazov ülkesinin istiklalini ilan etmeden önce dünya kamuoyu önünde demokratik bir prestij kazanmak için Türkmenistan'ın istiklâlini ilan edip etmeme konusunu halkoyuna sunmuştur. Yapılan halkoylaması sonucu, halkın %93'ü Türkmenistan'ın istiklâli için oy kullanmıştır. Kesin neticeler alındıktan sonra 27 Ekim 1991'de toplanan Türkmen Parlamentosu halkoylaması sonuçlarını oybirliği ile kabul ederek Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Aynı şekilde Türkmenistan'da büyükelçiliği ilk açan ülke de Türkiye olmuştur. Buna karşılık Türkmenistan da ilk büyükelçiliğini Türkiye'de açmıştır. Türkiye'nin yardımları ile Türkmenistan Cumhuriyeti BM, AGİK, ve İslâm Teşkilâtı'na üye oldu. 1993'e gelindiğinde Türkmenistan'ı tanıyan ülkelerin sayısı 100'ü geçmiştir. Bu ülkelerin önemli bir kısmı da Aşkabad'da temsilcil açmış durumdadır.[1]

Doğu ve Batı Türk Dünyasının Köprüsü: Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti

Azerbaycan, Türkistan olarak tarif edilen bölgenin dışında bulunmakla birlikte, Türkistan için, hatta bütün Türk dünyası için son derece mühim bir bölgede yer almaktadır. Türk dünyasını kaba hatlarıyla Doğu ve Batı olarak ikiye ayırdığımızda, Hazar'ın batısında bulunan Azerbaycan Anadolu gibi Türk dünyasının batı kısmında yer alır, fakat aynı zamanda doğu kısmına komşu olan tek bölgedir. Bu yüzden Azerbaycan'a Türk dünyasının köprüsü olarak bakılır. Azerbaycan'ın ehemmiyetini artıran diğer bir husus ise zengin petrol kaynaklarıdır. Bu iki husus Sovyetler Birliği'ni veya batı dünyasını Azerbaycan üzerinde daha hassas davranmaya teşvik etmiş ve sömürgecilik çağı olan 19. yüzyılda bölgede sun'î bir Ermeni bölgesi oluşturularak Türk dünyasının her iki yakası arasındaki irtibat koparılmak istenmiştir. Türkiye ve Türklerle son derece kuvvetli irtibatı olan Çeçenistan için de benzeri şartlar mevcuttur. Bakü petrollerinin Rus kontrolünde olması, bu petrolü taşıyan boru hatlarının Çeçenistan'dan geçmesiyle mümkün olmaktadır. Eğer Rusya Çeçenistan'ı kaybederse bütün Kafkaslardaki nüfuzu azalacaktır. Bunun sonucu olarak ta Azerbaycan siyâsî ve iktisadî bağımsızlığı yolunda daha güçlenmiş olacaktır.

Azerbaycan daha 1828 yılında Çarlık Rusyası ile İran Şahlığı arasında taksim edilmiş ve Kuzey-Güney olarak ikiye bölünmüştür. Aslında bu dönemde Azerbaycan diye bir devlet yoktur. Ancak Kafkaslardan güneye doğru uzanan

[1] Saray, Türkmen Tarihi, ss. 66-69.

bağımsız Türk hanlıkları vardır.* Bununla beraber bölgede dil, kültür ve nüfus olarak bir Türk birliği sözkonusudur. 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki dönemde, İran'a karşı yapılan seferler sonucu veya muhtelif zamanlarda bu hanlıkların bir kısmı kendi istekleriyle Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında kalmışlardır. 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kuzey Azerbaycan'ın yüzölçümü 86.600 kilometre kare olup nüfusu 7.220.000'dir (1991). İran'ın işgali altında kalan ve 113.000 kilometrekarelik bir sahayı ihtiva eden Güney Azerbaycan'ın nüfusu ise yaklaşık 18.000.000'dur.[1]

Daha 19. yüzyılın başında, İran ve Osmanlı Devleti ile Osmanlı ve Türkistan arasında tampon bir bölge oluşturmaya karar veren Rusya, 1723'den beri temas halinde bulundukları Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerden ikincisini tercih etti. 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Andlaşmalırının tesbit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla veya teşvikle göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere oluşturulan bölgeye yerleştirdiler.[2]

Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Ancak 1890'lardan itibaren, Rusya Bakü petrollerini çıkartmaya başlamış ve bu petroller Rus ekonomisi için büyük bir ümit kaynağı haline gelmişti. Bu arada Bakü, dünyanın belli başlı iş merkezlerinden biri haline gelmişti. Pek çok iş adamının akın akın geldiği Bakü'ye 50 bine yakın Ermeni topluluğu yerleşmişti. Rus yönetiminin himayesinde hareket eden Ermeniler gittikçe zenginleşirken, Türkler kendi ülkelerinde fakirleşmekteydiler. Sayıları az olmakla birlikte iktisadi bakımdan güçlü olan Ermeni nüfuzu, bağımsız Azerbaycan'ı Bolşeviklerin de desteği ile çökertmek için her türlü teşebbüse müracaat etti.[3] Nihayet, İngiltere ve diğer gâlip devletlerin de müsamahası ile, 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayarak Sovyetler Birliği'ne katılmış oldu.[4]

Sovyetler Birliği döneminde, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin idârî ve coğrafî yapısı oldukça karışık olup, bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, birçok Müslüman veya Türk bölgesinde uygulanan tampon bölgeler veya etnik guruplar, her fırsatta kullanılmak üzere burada da oluşturulmuştur. Azerbaycan'ın batısında, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti kurulup her ikisini ortasını, farklı bir ifade ile Doğu-Batı Türk dünyasını ortadan kesen bir Ermenistan Cumhuriyeti yer almıştır. Yine Karabağ bölgesinde, daha önce Rusların teşviki ve zorlamasıyla yerleştirilen Ermenilerin çoğunlukta olduğu

---

* Kuzey Azerbaycan'da yer alıp, sınırları ve statüsü zaman zaman değişen hanlıklardan bazılarının isimleri şöyledir: Şirvan, Şeki, Talış, Lenkeran, Karabağ, Kuba, Gence, Revan, Bakü, Derbend, Nahcivan..

1 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi* (İstanbul, 1993); s. 7.

2 Saray, a.g.e., ss. 21-23.

3 Saray, a.g.e., ss. 29-31.

4 Devlet, a.g.e., s. 119.

topraklar üzerinde Nogorno-Karabağ Muhtar Oblastı yer almıştır.[1] Azerbaycan'ın bu kritik günlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bir gizli celsede Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey bu hususta şöyle der: "Ermeni çetelerinin bölgede yaptığı katliamlarla ilgili daha önce sizlere bilgi verilmişti. Bilindiği gibi, Ermenilerin bu katliamlarını ancak Kâzım Karabekir kumandasındaki birliklerimiz durdurabilmişti. Fakat, bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır... Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Tekrar arzediyorum: Bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var: O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbaycan'la Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar.."[2]

26 Şubat 1988'de Karabağ Muhtar bölgesinin Ermenistan'a katılma kararı alındı. Moskova bu kararı tanımadı; ancak, Ermeniler lehine, Azerîler aleyhine birçok tâvizler verdi. Bu arada Azerîler ve Türkler arasında çıkan olaylarda birçok Ermeni ve Türk öldü. Rusya'nın Ermenistan'ın bu hareketine karşı izlediği tutum, Azerîlerin gittikçe daha fazla tepkisini çekmeye başladı. Ve bağımsızlık talepleri gündeme geldi. Bunun üzerine 1990 başında Bakü'ye girerek 100'den fazla insanı öldürdü. 19 ve 20 Ocak tarihlerinde gerçekleştirilen bu katliam hem Sovyet sistemi hem de gündemdeki açıklık rejiminin şampiyonu olarak bilinen Gorbaçov için kara bir leke olarak tarihe geçmiştir. Bu hâdiseden sekiz-on ay sonra ise Gorbaçov'a Nobel Barış Ödülü verilmiştir. Katliâmdan bir müddet sonra, Halk Cephesi lideri Elçibey Azerbaycan halkının haklarını ve ülkenin bağımsızlığını açıktan savunmaya başladı. Azerbaycan halkının Sovyet yönetiminden şikayet etmeye yönelten hususlar şöyle sıralanabilir:

1. 19. asrın ikinci yarısından itibaren Çarlık yönetimi ve 1920'den itibaren Bolşevik rejimi, Azerbaycan petrollerinin tamamına yakınını kullanmış ve Azerbaycan halkına çok az pay bırakmıştır. Petrol ve doğalgazdan elde edilen kazançtan Azerbaycan halkına hiç pay verilmemiştir.

2. Azerbaycan topraklarında üretilen pamuğun, ipeğin, meyvelerin, sebzelerin ve diğer yiyeceklerin çoğu yine Moskova yönetimi tarafından alınmıştır.

3. Azerbaycan'da muhtelif dallarda kurulan fabrikaların çalışanları Azerî Türkleri olduğu halde, üretilen malların kazancından en az onlar istifade ediyordu. Fabrikalarda üretilen malların ve yine bu bölgede üretilen elektrik enerjisinin çoğu Azerbaycan'ın dışına gitmiştir.[3]

Moskova'da başarısız 20-21 Ağustos 1991 darbe teşebbüsünden sonra, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan istiklâlini ilan etmiştir. Diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Bağımsızlığını kazanmasından sonra, günümüze kadar gerek bu ülkedeki Rusya

---

[1] Aynı eser, ss. 119-120.
[2] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları,* (Ankara, 1980), I, ss. 439-440; Saray, a.g.e., s. 38.
[3] Saray, a.g.e., s. 65a-65d.

taraftarı Azerîler ve gerekse Ermenistan ve Karabağ'daki Ermeniler ile bunları destekleyen A.B.D., Fransa ve diğer batılı ülkelerin müdâhaleleriyle Azerbaycan siyâsî ve iktisadî istikrar ve birliğini koruyamamıştır. 16 Haziran 1992'de halkın oyu ile cumhurbaşkanı seçilen Ebulfez Elçibey'in Azerîler ile Türk dünyası lehine ve Rusya ile İran aleyhine planlı ve iddialı görüşleri ve teşebbüsleri sebebiyle istikrarlı bir yönetim kurması engellendi. Onun devlet politikasını beş madde halinde özetlemek mümkündür: 1. Türk dünyasının bütünleşmesi; 2. Türkiye ile en ileri derecede işbirliği; 3. İran işgalindeki Güney Azerbaycan ve İran'daki 25.000 milyon* Azerînin kuzey ile birleşmesi; 4. Rusya'nın yeni cumhuriyetler üzerinde yeniden nüfuz kurma vâsıtası olan Bağımsız Devletler Topluluğu'na girmemek; 5. Bakü petrollerinde Rusya'yı devre dışı bırakmak. Moskova'da toplanan Rus, İran, Ermenistan ve Azerbaycanlı eski komünistler Elçibey'in devrilmesi yönünde karar aldılar. Çıkartılan hâdiseler sonucu 18 Haziran 1993'de Elçibey Bakü'den ayrılmak mecburiyetinde kaldı.[1]

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ülke içinde çıbanbaşı gibi duran Karabağ ile ilgili haklarını korumak istedi. Bu yoldaki gerek askerî gerek diplomatik taarruzlardan netice alamadı. Çatışmalar esnasında bölgede yaşayan binlerce Türk katledildi veya göç etmek mecburiyetinde bırakıldı. Daha da ileri gidilerek, belki uzun vâdede bölgedeki Türk varlığını eritme veya zayıflatma planının bir safhası olarak, 1993 yazında Karabağ ile Ermenistan arasında yer alan Laçin bölgesi Kızıl Ordu destekli Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Burada da yüzbinler ya katledilmiş ya da büyük bir sefalet içerisinde göç etmeye mecbur bırakılmıştır. Halen Azerbaycan'ın yaklaşık beşte biri Ermeni işgali altındadır.

Bugün gerek Azerbaycan'dan gerekse Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'dan Türkiye'ye gelmiş olan ve buradaki üniversitelerde resmî veya özel burslarla ve desteklerle okuyan binlerce öğrenci vardır. Bu arada başta Azerbaycan'dan olmak üzere bu Türk cumhuriyetlerinden birçok ilim ve sanat adamı, Türkiye'deki üniversite ve diğer kuruluşlarda görev almışlardır. Aynı şekilde Türk öğrenciler, üniversite mensupları, din adamları, vakıflar ve gönüllü kuruluşlar ile sanayi, ticaret ve müteahhitlik alanlarındaki müteşebbisler Türk cumhuriyetleri ile Rusya'nın her tarafına yayılmış durumdalar. Bilhassa resmî olmayan kuruluşlar ve müteşebbisler, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki münasebetlerin gelişmesinde son derece müessir olmakta ve iki dünyanın kaynaşmasını sağlamaktadırlar. Rusya'nın yeniden bu ülkeler üzerinde hâkimiyet kurmasına en büyük engel, muhtemelen, Türkiye ile bu insanlar arasında kurulan ve teknolojik gelişmeler, TÜRKSAT'ta olduğu gibi uydu haberleşme vâsıtaları ile desteklenen iktisadî, ticarî ve eğitim bağları olacaktır.

---

* İran hükûmetlerinin Azerîlere karşı uyguladığı baskı ve asimilasyon politikaları sebebiyle rakamlar tahmini olarak verilmekte ve büyük farklılıklar gösterebilmektedir.

[1] Mustafa Necati Özfatura, "Azerbaycan'ın Geleceği", *Türkiye*, 21 kasım 1993.

TURKESTAN FROM THE ASPECTS OF COLONIALISM AND PANISLAMİSM

Mehmet Ali Uğur,
Research Assistan,
Sakarya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Internationl Relations

By the end of the Cold War, like the other republics of the former Soviet Union, the Turkish republics of Central Asia also became independent unexpectedly. This chain of events which was surprising for the global political agenda also reached Turkey before making necessary foreign policy adjustments to meet all these radical changes. It was not until the end of the dissolution process of the Soviet Union was it possible for the political and academic circles of Turkey to comprehend what was going on. Also it was too late for Turkish academia to realize that they are unprepared to welcome the new Turkish world scattering in front of Turkey. Only after this stage Turkish academic circles embarked on intensive studies to understand and interpret the dynamics of this "virgin" region.

"Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Turkistan"[*] which was recently written by Dr. Alâeddin Yalçınkaya can also be considered as a result of this trend in Turkish academia. However this work of Dr. Yalçınkaya can be labeled as quite interesting and different from every aspects when compared with those written in the same period, be it Turkish or not. When it is taken into consideration from its academic features, it is obviously recognized that the main difference of the book is the originality in the choice of the subject and the building of the argument. When examined throughly the footnotes and the bibliography show that the work is the result of a long and tiresome investigation which is mostly built on the primary sources.

It is asserted by Dr. Yalçınkaya that the books and investigations made in Turkey on Turkestan history and culture are very insufficient in both quantity and quality. He also argues that almost all of the knowledge of Turkish academia - whether written or not- are of Western or Russian origin. The author, therefore, stresses that the Turkish academicians should duly investigate both Ottoman and British historical documents which are easy-to-reach, and re-evaluate the Turkestan history under the light of new foundings. He seriously undermines the official British and Russian arguments on the history of the region by evidencing his view by using the historical texts of the meetings of the British House of Commons

[*] Istanbul, Timaş Publications, 1997; ISSN 975-362-255-4.

By examining particularly the period of the colonialization of Turkestan (today's Eastern Turkestan is also included), Dr Yalçınkaya rejects the globally accepted thesis which assumes that the main motive shaping the map of the region is so-called Anglo-Russian competition, and he supports his thesis by giving colourful examples derived from historical documents (e.g. possibility of a tacit agreemet among Britain, Russia, and even China on the colonization of the region). Doubtless to say that this critical view which is developed particularly by using British Parliamentary Debates, could be underpinned if the historical documents of the regional powers of that period (e.g. Russia, China) is also evaluated. However, in any case it is obvious that Dr. Yalçınkaya's thesis which completely criticizes the commonly accepted thesis of Anglo-Russian competition in the region, will lead to serious academic discussions on the history of Turkestan.

As it is seen from the title of the book, the second main discussion is made by Dr. Yalçınkaya on «Panislamism» which is also a very disputed term. The critics of the author on Panislamism are goes parallel throughout the book with those arguments on the history of the region. According to Dr. Yalçınkaya, so-called Panislamism was also cleverly used by the secret Anglo-Russian consensus for the exploitation of Turkestan. The author argues that the people of the region were not illiterate and backward as stipulated by the British and Russian authorities, and the normal reaction of the regional people against colonialism should not be manipulated and named as Panislamism and Panturkism. Contrary, he says, those terms with «pan» prefix which recall imperialistic wills can be given to the imperialist powers who were invading the region. If it is really necessary to name the independence movements of the regional people, these words should start with «free» prefix instead of «pan»: Freeislamism or Freeturkism.

Even though Dr. Alâeddin Yalçınkaya's this work is developed on the axis of colonialism and Panislamism terms in particular, it includes consistent and serious critics against the globally accepted thesis on the history of Turkestan in general. Regardles to say that these critics will serve as catalyst to accelerate the academic studies on the history of Turkestan. Particularly in Turkey, these critics against the external-oriented history thesis will possibly have strong repercussions.

Like in every fields of social sciences, the synthesis of all conflicting theses will probably build the thesis which is closest to the reality.

Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan

Soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer devletler gibi Orta Asya Türk cumhuriyetleri de kendilerini bir anda bağımsızlığın kucağında buldular. Bütün dünyada şaşkınlık ve merakla izlenen bu hızlı olaylar zinciri Türkiye'yi bir o kadar da hazırlıksız yakaladı. Ne olup bittiği tam olarak o sıralarda Sovyetler 317Birliği'nin dağılma süreci sona erdiğinde Türkiye'deki

siyasi ve akademik çevreler karşılarına çıkan bu geniş kardeş dünyaya hoşgeldin diyebilmek için ne kadar hazırlıksız olduklarını ancak görebildiler. Ancak bu noktadan sonradır ki Türk akademik çevreleri bu -kendileri açısından- bâkir bölgeyi anlayabilmek ve gerektiği gibi yorumlayabilmek için hummalı bir çalışma içine girdiler.

Dr. Alâeddin Yalçınkaya'nın "Sömürgecilik – Panislamizm Işığında Türkistan"* eseri de bu son dönemde kaleme alınmış bir çalışma olmakla birlikte bu konuda gerek yerli gerekse yabancı eserelerin hemen hemen hepsinden konuya yaklaşım açısından büyük farklılıklar arzetmektedir. Yazarın eseri akademik özellikleri açısından ele alındığında dikkati çeken en önemli farklılığın konunun ele alınış ve işlenişindeki orijinallik olduğu söylenebilir. Özellikle dipnotları ve bibliyografyası incelendiğinde, birinci dereceden kaynakların kullanılması açısından ne kadar titiz ve zaman gerektiren bir araştırma sonucu bu eserin ortaya çıktığı açıkça görülmektedir.

Türkistan tarihi üzerine Türkiye'de yapılan araştırmalara bakıldığında sayı ve nitelik açısından ne kadar yetersiz olduğu, bilinen ve kabul edilen şeylerin büyük çoğunluğunun da İngiliz ve Rus kaynaklı olduğu Dr. Yalçınkaya tarafından vurgulanmaktadır. Bu nedenle gerek Osmanlı ve gerekse ulaşılması kolay olan İngiliz vesikalarının incelenerek Türkistan tarihinin yeniden yorumlanması gerektiğini savunan yazar, konu hakkındaki İngiliz ve Rus resmi tarih tezlerini yine İngilizlerin Avam Kamarası tutanaklarından yola çıkarak ciddi biçimde sorgulamaktadır.

Özellikle Doğu Türkistan da dahil olmak üzere Orta Asya Türk dünyasının sömürgeleştirilmesi yıllarını ele alan Dr. Yalçınkaya, bu konuda yıllar boyu kabul edilmiş tarih tezi olan İngiliz-Rus rekâbetinin bölge haritasını şekillendiren baş etken olduğu fikrini reddetmekte, bu tezini tarihi belgelerden yola çıkarak verdiği zengin örneklerle desteklemektedir. Çoğunluğu İngiliz Parlamentosu tutanaklarına dayanarak geliştirilmiş bu eleştirel bakış, şüphesiz konuya taraf olan diğer ülkelerin (Rusya, Çin gibi) kaynakları taranma imkanı bulunduğu takdirde daha sağlam bir zemine oturacaktır. Ancak herşeye rağmen Dr. Yalçınkaya'nın bu konudaki tezinin dünya akademik çevrelerince kabul görmüş olan İngiliz-Rus rekâbeti tezini kökünden eleştiren bir görüş olarak konu üzerinde ciddi tartışmalara sebep olacağı açıktır.

Eserin adından da anlaşılacağı üzere Dr. Yalçınkaya'nın bu eserinde üzerinde durduğu ikinci önemli nokta yine çok tartışmalı bir konu olan Panislamizm'dir. Eserin tümü içerisinde, sömürgecilik konusundaki eleştirileri ile paralellik arzeden Panislamizm tartışmaları da yazara göre yine bölgedeki İngiliz-Rus gizli anlayış birliğinin bölgeyi paylaşmak için ustalıkla kullandıkları bir araçtır. Dr.

* İstanbul, Timaş Yayınları, 1997; ISSN 975-362-255-4.

Yalçınkaya'ya göre medeni bölge halkının sömürgeleşmemek için haklı direnişinin kasıtlı olarak saptırılması olan sözde Panislamizm ve Pantürkizm gibi yakıştırmalar doğru değildir. Aksine emperyalist emelleri çağrıştıran «pan» önekli terimler olsa olsa böleyi paylaşan bölge dışı güçler olan İngiliz ve Ruslara verilmelidir. Bölge halkının bağımsızlık mücadelesine isim vermek gerekirse bu isimlerin başına yazara göre «pan» değil «hür» eklenmelidir.

Dr. Yalçınkaya'nın bu eseri sömürgecilik ve Panislamizm kavramlarını eksen almakla birlikte genel olarak Asya'nın dünyaca kabul edilmiş tarihine getirilen ciddi ve tutarlı eleştiriler içermektedir. Özellikle ülkemizde kabul görmüş dış kaynaklı tarih tezlerine getirilen bu eleştirilerin -kabul edilsin ya da edilmesin- konu üzerindeki çalışmaları hızlandıran bir katalizör olacağı muhakkaktır. Her konuda olduğu gibi eleştirel görüşlerin birbiriyle çatışması ortaya doğruya en yakın tezi çıkaracaktır.

Dr. Alâeddin Yalçınkaya'nın,

Sömürgecilik — Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze

adlı yayının tanıtımında istifade edilebilecek alıntılar ve özeteler:

Giriş bölümünde, kitabın genel planı ve muhtevası verilmektedir. Netice kısmında ise savunulan tezlerle beraber ulaşılan sonuçlar özetlenmektedir.

Karl Marks'ın EK I'de (s. 104-110) tercüme edilmiş olan "Rusya'nın Borcu" adlı makale Rusya'nın işgalini izah eden son derece önemli bir metindir. Son derece önemli bilgiler vardır.

EK V'de tercümesini verdiğimiz (s. 333-374) İngiltere Avam Kamarası'nda Türkistan'ın işgali ile alakalı bir oturum zabıtlarında, bilhassa Disraeli'nin izahları son derece mühimdir. Bunlardan bir kısmı aşağıdadır:

"..Rusya'nın Himalaya önlerine kadar gelmesinde bir problem yoktur. Onlar Rusya'yı medenî bir devlet olarak görürler ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgâl edilmesini iyi bir gelişme olarak karşılarlar...". (Cochrane)

"Rus imparatorluğunun, Asya'da, normal seyri içindeki gelişmesini kıskançlıkla karşılamamız için bir sebep yoktur.....St. James ve St. Petersburg heyetlerinin aralarındaki diyalog, hiç bir zaman şimdikinden daha iyi olmamıştır. ...Şimdi, Rusya'nın Orta Asya'daki nüfûzunun artmasına tehlike nazarımızla bakmaksızın, ben İngiltere'nin Hindistan'ı zaptetmemesi için düşünülebilecek sebeplerden daha farklı bir sebebin, Rusya'nın Türkistan'ı zaptetmemesi için olmadığı kanaatindeyim. Sadece şunu arzu ederim ki Hindistan halkının bizim tarafımızdan fethedildiği için bundan kazançlı çıktığı gibi, Tatar ülkesinin halkının da Rusya tarafından fethedildiği için bundan istifâde eder..." (Disraeli)

"...Asya'da doğuya ve kuzeye gidecek olan Rus medeniyeti ve ticaretinin genişlemesini bizim imkânımız dâhilinde olan her vasıtayla selamlamak ve teşvik etmek mecburiyetindeyiz.." (Havelock)

ÖZET

"...Türkistan, Kazak ve Başkurt siyasî merkezleri aynı gaye uğrunda çalışmak üzere, aynı şekilde kurulmuş oldu. Bunları tek bir resmî merkeze tâbi kılmak yolundaki yegâne mâni de, Rusların «pantürkizm» ithamlarından sakınmak mecburiyeti idi." (Zeki Velidi Togan)

1990'dan itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkistan ve diğer Türk halklarının siyasi, iktisadi ve kültürel yönleri dünya ve Türkiye kamuoyunu daha fazla meşgul etmeye başladı. Yeni Dünya Düzeni içerisinde, Türkiye'nin yerinin önemli bir parçası haline gelen Türk dünyasının büyük bir kısmına daha önce Rusya egemen durumdaydı. Bugünkü yapıyı daha iyi anlayabilmek için, Türkistan'ın en az bir veya iki asırlık tarihini ele almak gerekir.

Kırım Savaşı'ndan sonra Paris'te toplanan 1856 Paris Konferansı ile, savaşan taraflar arasında antlaşma imzalandı ve Osmanlı, Kafkaslardaki askerlerini de geri

çekmek zorunda kaldı. Rusya'nın Kafkasya ile birlikte Türkistan yolu açıldı. 1864 Gorçakof Deklerasyonu ile, sömürgeci ülkelerin diğer ülkeleri taksim planı çerçevesinde Türkistan'ın Rusya tarafından işgal edileceği diplomatik yoldan bildirildi. Avam Kamarası'ndaki muhtelif görüşlerden aldığımız yukarıdaki pasajlar böyle bir taksime rıza gösterildiğini ortaya koydu.

Gerek Türkistan'ın gerekse diğer Orta Doğu veya İslam ülkelerinin işgali esnasında, Müslüman halkların her türlü hak arama mücadelesi, örgütlenmesi, yayın v.b. faaliyetleri için emperyalist bir mânâsı olan Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm suçlaması formülü gündeme geldi. Bu araştırmada, Türkistan'ın işgaline de ışık tutacak, "sömürgeci-«pan»lı suçlama" bağlantısı ile, sömürgecilerin bilinen sömürüsüyle beraber kültür katliamı birlikte değerlendirilmektedir.

* * *

Sovyetler Birliği, 1980'lerin sonunda, son Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'un Glasnost (açıklık) ve Perestkoyka (yeniden yapılanma) teşebbüsleri ile beraber, bütün çabalarına rağmen ayakta duramaz hale gelmiş ve 1990 başında dağılmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılma sürecinin başlangıcı olarak, Afganistan bozgunu veya Polonya'da Walesa'nın çıkışının durdurulamaması hadiseleri kabul edilebilir. Bu dağılma sürecinde pek etkin bir rol oynamamasına rağmen, Asya'daki Türk cumhuriyetleri de kendilerini bağımsızılığın kucağında bulmuşlardır. Hazırlıksız belki de "istenmeden" gelinen bu durum karşısında, bu devletlerin karşısına çok tercihli diyebileceğimiz dış siyaset stratejileri çıkmıştır. Tercihler, zengin hammadde kaynaklarının hangi gelişmiş ülkelerle ve nasıl bir işbirliği ile değerlendirilebileceği durumuna göre şekillenmektedirler. Bu tercihlerin mühim bir noktasını da Türkiye ile münasebetler oluşturmaktadır. Bununla beraber Rusya ile mevcut münasebetler ve bunların geleceği de henüz belirginleşmemiştir. Çok tercihli bu görüntünün asıl unsurlarını bulmak için en az bir veya bir buçuk asır geriye gitmek gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla beraber gündeme gelen Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm suçlamaları ile bütün Asya Türkleri 1990'a kadar sürecek olan SSCB veya "demirperde" dönemine girmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yine «pan»lı iddialara benzer görüşler gündeme gelmiştir. Genellikle Türk hükümetleri bu konularda, muhtemel suçlamalara veya endişelere meydan vermemek için daha dikkatli, belki de gereğinden fazla ihtiyatlı davranmaktadırlar. Özellikle Turgun Özal'ın başlattığı hamleye baktığımızda Türk cumhuriyetleri ile kurulan iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel münasebetler, aslında diğer ülkelerle kurulmak istenenden daha farklı veya fazla değildir. Tek farkla ki bu ülkelerle olan kültürel ilişkilerin daha geniş alanı ve doğal bir tabanı sözkonusudur.

Türkiye dışındaki Türk cumhuriyetleri ile ilgili çalışmalar, teoriler, teklifler, kamuoyu beklentileri ve Türkiye'nin dış siyaseti ile ilgili resmi kadroların hızını ve

kapasitesini oldukça aşan gelişmeler, milletlerarası münasebetlere çok değişik boyutlar ve canlılıklar getirmiştir. Bununla beraber, Türkiye'nin laik ve demokratik kimliği ile Batı destekli olarak bölge yatırımları konusunda pastadan büyük pay beklentisi biraz hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Ancak, açılan sınır kapıları, düzenli uçak seferleri ve diğer kolaylaştırılan ulaşım ve haberleşme imkanları ile küçük müteşebbislerin gerçekleştirği münasebetler belirgin bir taban üzerinde ilerlemektedir.

Türkistan konusundaki araştırmalar, bütün Şarkiyat araştırmalarında genellikle olduğu gibi, Batılı araştırmacıların yönlendirmesi veya etkisi altındadır. Birçok hatalı görüş, olayların içinde bulunduğu şartlar, sosyal ve iktisadi düzen dikkate alınmadan veya genellikle Batılı ülkelerin (burada daha çok Rusya'nın) menfaatleri doğrultusunda hazırlanmış rapor veya araştırmalara bağlı kalınarak oluşmakta ve gelişmektedir. İktisadi bakımdan olduğu gibi ilmi çalışmalar bakımından da geri kalmış olan yerli araştırmalar ise Batılı araştırmacıların ulaştıkları sonuçları doğru ve güvenilir kabul ederek yola çıkmaktadırlar. Belli bir konuda, bir Batılı araştırmacı sağlam delillerle aksi bir görüş ortaya koymadan, Doğulular düşüncelerini genellikle değiştirememekte, bu yönde araştırmalara girmeyi gereksiz bulmaktadırlar.

19. yüzyılda, Türkistan'da ilerleyen Rusya'nın Hindistan'a dönük bir hesabı sözkonusu değildir. Bu konudaki Avam Kamarası tartışmalarında, İngiltere'nin iktidarıyla muhalefetiyle Türkistan'daki Rus ilerlemesini, özellikle işgalin tamamlandığı dönemde, desteklediği görülmektedir. Çünkü her iki ülke de birbirlerini büyük Avrupa ailesinin üyeleri olarak görmeyi tercih etmişlerdir. Birlikte çalışarak, diğer ülkeleri işgal ederek dünyanın medenileşmesi ve kalkınması için daha çok ilerleyeceklerini hesap etmişlerdir. İngiltere'de muhalefetin üzerinde durduğu nokta, gerek Hindistan yerlileri ve gerekse İngiltere kamuoyu açısından, Rusya ile İngiltere'nin bir an önce Afganistan'ın tarafsızlaştırılması konusunda anlaşmalarının gerekliliğidir.

İngiltere'nin, Türkistan'ın Rusya tarafından işgaline karşı çıkmayarak destek olmasındaki sebeplerden biri, yarı medeni devlet kabul edilen Rusya'nın bölgeyi medenileştirme fonksiyonunu yerine getireceğine inanılmasıdır. Zikrettiğimiz birçok kaynaklar, bu tezde haklılık payı bulurlar. Rusya'nın Türkistan'ı medenileştirme gerekçesinin doğru olmadığını gösteren örnek olaylara ilgili bölümlerde temas ettik. Mesela Kaşgar'ın işgali safhasında görüldüğü gibi, İngiliz görevliler Asya'nın ortasında son derece medeni ve hukuka saygılı, diğer ülkelerle ticareti geliştirmek isteyen yeni bir yönetimi desteklemek yönünde fikir beyan etmelerine rağmen, İngiltere hükümeti bunu dikkate almayarak, kendi imkanlarıyla bağımsızlığını kazanan ve hızla gelişen bu ülkenin ortadan kaldırılması için Çin ve Rusya'ya her türlü mali ve siyasi desteği sağlamıştır.

Eğer Rusya'nın Türkistan'ı medenileştirme yönündeki iddialar doğru olsaydı, İngiltere, Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin yaşamaması yönünde bu derece çaba harcamazdı. Çünkü kuruluş dönemi olması nedeniyle bazı problemleri olmakla birlikte bu devletin diğer medeni devletler gibi şehirlerde ve dağlarda güvenliği, barışı ve kamu düzenini sağladığını, insanların şehir dışında bile silahsız dolaştığını, ülkenin yollarının ve köprülerinin hızla imar edildiğini, her türlü ticari ve diplomatik münasebetlere hazır olduğunu ve buranın bir İngiliz diplomatın tabiriyle "Doğu'nun Hollandası" haline geldiğini yine İngiliz belgelerinden öğreniyoruz. Fakat İngiltere, nüfuzu altında bulunan Çin prensliklerinde gereken askeri hazırlığı yaptırıp, Rusya'nın da yardımı ve kendisinin açtığı kredi ile Kaşgar devletini ortadan kadırtmıştır. İngiltere'nin bu siyasetinin sebebinin ticari çıkarlar olduğu düşünülmekle beraber, asıl konu İngiltere'nin nüfuzu altında olan bölgede kontrolü dışındaki bir gelişmeyi tehlikeli bulmasıdır. Ancak, böyle bir siyasetin sebebi uygarlık veya güvenlik meselesi değildir. Kaşgar emiri, İngiltere ile ticari münasebetler kurmak, ülkesini İngiltere'nin tüccar ve yatırımcılarına açmak için çok uğraşmıştır. Fakat İngiltere, belki diğer sömürgelere, bilhassa Hindistan'a örnek olur diye bu ülkenin bağımsızlık ve kendi imkanları ile gelişme ve kalkınmasını çıkarlarına aykırı görmüştür.

19. yüzyılın üçüncü çeğreğinde ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında "yabani" olduklarından medenileştirilmek üzere Rusya ve Çin nüfuz alanına terkedilen Türkistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bocalama döneminde iken, fundamentalist (köktendinci) gelişmeler olacağı ileri sürülerek yeniden ABD ve Batı ülkeleri tarafından Rusya'nın nüfuz alanına bırakılmak istenmiştir. Kafkasya ve Türkistan, bilhassa İran kaynaklı akımların gelişmesinin önlenmesi için Rusya'nın nüfuz alanına bırakılırken, Rusya'nın, "birinci derecede terörist ve köktendinci ülke" ilan edilen İran'a çok büyük miktarlarda silah ve mühimmat satmasına karşı ciddi tedbirler alınmamaktadır. Üzerinde durmak istediğimiz husus, bir hür ülke olan İran'ın Sovyetler Birliği'nden ucuz silah alması değil, ancak büyük çapta gerçekleşen bu ticari münasebetlerle birlikte, Batı'nın aynı İran'a karşı Türkistan'ı Rusya'nın korumasına havale etmesidir.

19. yüzyılın Pan-İslamizmi, bilhassa Birinci Dünya Savaşı sonrasında kullanılan Pan-Türkizmi ile günümüzün köktendinciliği arasında özde bir farklılık yoktur. Bu tehlikeler karşısında oluşturulan Türkistan'daki Sovyet cumhuriyetleri-Sovyetler Birliği ilişkileri ile 1991'de şekillenen, fakat bir türlü işlerlik kazanamayan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Türk cumhuriyetleri ile olan münasebetleri arasında benzerlikler sözkonusudur. Tek fark, tarafların güçler dengesinin değişmiş olması, özellikle Rusya'nın iktisadi ve sosyal açıdan tükenmişliğidir.

1990'lar ile birlikte Rusya yeni bir rejimle kucaklaşmak istemiştir. Rusya'nın iç problemleri yüzünden Türkistan cumhuriyetleri «istemeden» bağımsızlık ile

karşılaşmışlardır. Rusya'nın bu bölgeye olan ihtiyca her zamankinden daha fazladır. Üstelik başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler, belirgin olmayan menfaatler sebebiyle, Rusya'nın yeniden buranın "patronu" olmasını istemektedirler. Türkistan'ın bugünkü görüntüsüne bakıp, 1917 İhtilali sonrasına atıfta bulunmak ve iki dönem arasında benzerlik bulmak doğru olmasa gerek. Rusya'nın "görünüşte barışçı" bir isim olan «Bağımsız Devletler Topluluğu» adı altındaki yeni sömürge düzeninin başarılı olması imkan haricindedir. Böyle bir imkansızlığın sebebi, Türkistan halklarının eskisinden çok daha güçlü, şuurlu ve dayanışma fikrine sahip olmasından ziyade Rusya'nın her yönüyle ayağa kalkamayacak durumda olması, geri sanayii, yetersiz kaynak ve yaşlı nüfusu ile birlikte büyük oranda ümit ve değerlerini tüketmiş olup, sosyal dinamizmden mahrum olmasıdır.

Türkistan'da, Kafkaslar'da, Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve diğer benzeri bölge ve ülkelerde, en az İngiltere ve Rusya'nınki kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun alâkası, maddi ve manevi menfaatleri veya hakları sözkonusudu olmuştur. Bugün için de benzer alâka, menfaat ve haklar, Rusya, ABD, İngiltere, Japonya veya İsrail kadar Türkiye için gündemdedir. Osmanlı İmparatorluğu ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin bunlara gerektiği biçimde sahip çıkıp değerlendiremediği söylenebilir. Türkiye'nin bu alâkasını, bir "pan hareketi", "Turancılık" veya günümüzde ileri sürüldüğü biçimiyle "köktendincilik" olarak görmek, emperyalizmin, sömürgeciliğin veya örtülü sömürgecilik olarak kabul edilebilecek uygulamaların içerisindedir. 1994 Ekim ayında toplanan Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirvesinin konusu, bağımsızlığını kazanan bu ülkelerin iktisadi, sosyal ve siyasal bağımsızlıklarını sağlamaları ve güçlendirmeleri, bu yönde işbirliği yapmalarıdır. Bunu Pan-Türkist bir toplantı olaraka görmek, Rusya'nın veya menfaatleri zedelenen diğer ülkelerin sömürgeci alışkanlığındaki ısrarı, bu işbirliği sonucu Türk halklarının iktisadi ve toplumsal bakımdan gelişme endişesidir. Bu işbirliğinin, Batı'nın iktisadi menfaatlerini menfi yönde etkileyip etkilemeyeceği ayrı bir konudur. Ancak böyle bir işbirliğinin, başka ülkelerin menfaatlerini menfi yönde etkilemesi, bu gibi gelişmelere verilen gerçek dışı daha doğrusu itham edici isimlendirmeleri kabullenmeyi gerektirmez.

325 Türkistan

4 yöntemi sadece

5 uzmanlarından kalem

6 gerçekçi siyaset harf çevirisi alarak

derinlemesine incelendiği düzenlemeyi Çalışmamın

7 19. yy.'ın siyasetini siyaset siyasetlerin

sömürgecilere karşı benzerlik

8 iktisadidenetiminde iktisadi

9 iktisadi, en yararlı yoldur.

10 «Pan»lıolarak da

12 siyasetlerden

13 siyasetlerinin

14 yazınında

18 budun ve dil

19 Büyük Büyük Büyük Büyük Büyük Büyük Büyük

20 konusu padişah mektubu

21 "Müslümanların Halifesi" "Müslümanların Halifesi" "Müslümanların Halifesi"

Maveraünnehr, Türkistan'da Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin havzasının oluşturduğu bölgeye verilen addır.

22 Çarlar ve siyasi düzenler denetimi

23 padişah mektubu

24 kaybettiği haberi geldikten sonra öldü.

26 iktisadidenetimi denetiminde

29 Metternich

30 Musevi toplulukları

32 sahibi direnişçi önderlerinden siyasetine

33 hassas

35 anlaşma düzenli ve kararlı ıslahatı iktisadi

37 saygınlıkları ıslahat denetimin ıslahattan

toplumsal ve iktisadi ıslahatla sorun

38 iktisadiiktisadi

40 Ç a r t a r a f ı n d a n

41 söylediği tarih,

47 duruma karşı çıkan veya çıkması sayısal bildirimleriyle

48 yol

51 Bâb–ı Âli'den

58 denetimi denetimi

60 toplumsal, iktisadi

61 budunsal ve iktisadi

62 siyasetinin Bâb-ı Âli'den

70 sonra Osmanlı'ya benziyordu.

327 Türkistan

idari ıslahat istekleri ile Avrupalı bankerler lehine mali ıslahat açmazı, Osmanlı'nın

71

77 siyasetiyazını uyum sağlayamamışlar. ülkede

78 benzetme doğal dönüşler tepkilerle canlılığını

78 EK IV, orijinal sayfa numaraları: 109, 115, 116, 133.

79 siyasetinin siyasetiiktisat

toplumsal, iktisadi ve siyasi durumlarına

80 iktisadi, Bu uygulamanın kent düzenini sağlamak amacına yönelik olmadığı açıktır.

82 iktisadiA m e r i c a n i s m '

89 son olarak 1876'da Meşrutiyet ile tanışmıştır.

90 bastırılmasından sonra

91 iktisaditanınmıştı.

95 siyasetinde Osmanoğulları Osmanoğulları

97 G e r ç e k k i m l i ğ i n i g i z l e y e r e k A f g a n i s t a n , M ı s ı r ,

109 siyasetini

110 Bâb-ı Âli'yi

111 Bâb-ı Âli'den

118 iktisadi*II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul, Beyan Yay., 1990).

119 siyasetine aykırı yöndeki

120 siyasettir. siyasetiiktisadi

121 siyasetini kuruluşlarını siyasetine ilişkilendirilir.

yorumuyla i d d i a l a r ı n d a ilişkileri sözkonusudur.[6]

131 **SİYASETİ**

133 TDTD, 32, Ağustos 1988; ss. 42-45. 4 Bennigsen, a.g.e., ss. 3-4.

134 ss. 207-211.

4 Mustafa Çokay, *1917 Yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neş., 1988), s. 20.

135 *Maarif Tarihi* (İstanbul, 1977). Önemli Belgeler: BOE, YEE, 9-2008-72-4 ve 11-1765-120-5.

136

2 "Sovyet Müslümanlarında Dini İnanç: Bugünkü Durum", çev. Hakan Kırımlı, *TDTD*, 20 Nisan 1987, s. 183.

2 Aynı yer.

148 *İrade, Hariciye*, 13785.

149 4 Aynı yer.

150 hesaba katılmaması demek değildir.

151 bir kitap mirası olduğunu bildirirler) yavaş yavaş anlamsız hale gelecektir.

152 Dadabhai Naoroji, a.g.m., ss. 365-366.

153 Aralık 1981, ss. 5-17.

154 *Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara, T.K.A.E., 1987), s. 73.

155 6 Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 560.

156 görüşme

157 *Armağan* (İstanbul, Yaylacık Mat., 1992), ss. 377-407.

158 8 Aynı eser, ss. 97, 135, 158-173.

159 mümkün değildir.

160 6 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ankara, 1923).

161 4 "Enver Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, XV, s. 229.

162 5 Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 356-361.

163 üzere her fırsatta bu yanlışlığa işaret ederler.